

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

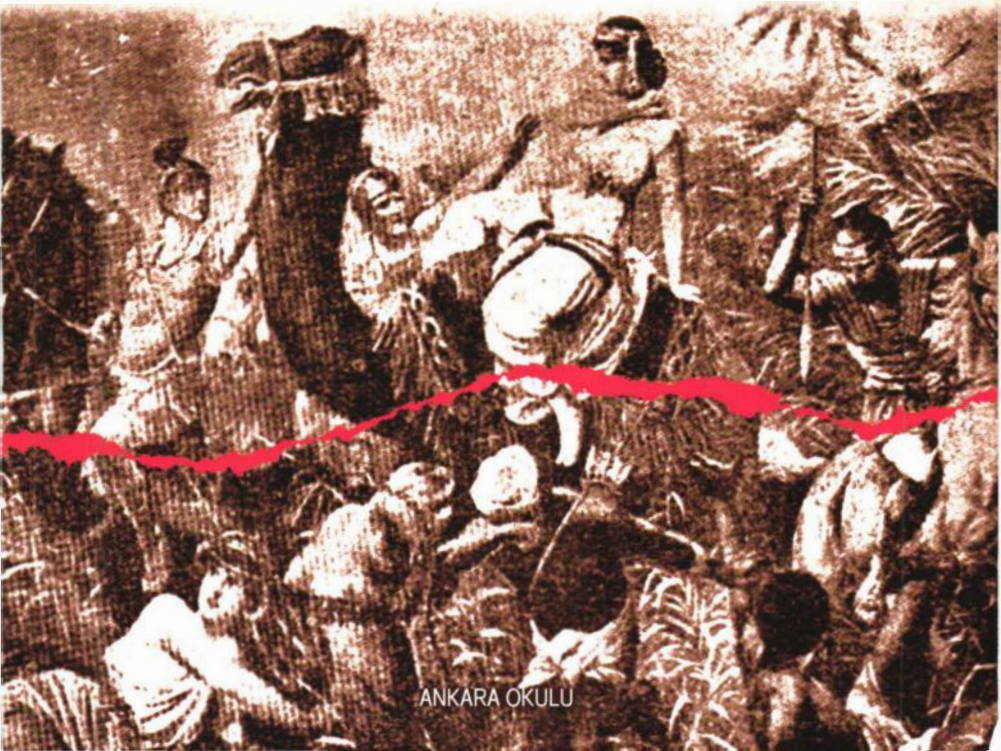
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

M. Şemsettin GÜNALTAY

İslâm Öncesi Arap Tarihi

ANKARA OKULU

© Ankara Okulu Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: Ankamat Mat. Ltd. Şti.
Birinci basımı: Ağustos 2006

ISBN:978-975-8190-98-0

Ankara Okulu Yayınları

Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/ANKARA

Tel: (0312) 341 06 90 Faks: (0312) 341 06 95

web: www.ankaraokulu.com

e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

Mehmet Şemsettin GÜNALTAY

Müdürris İbrahim Efendi'nin oğlu olan Mehmet Şemsettin Günaltay, 1883 tarihinde Kemaliye'de (Eğin) doğdu. Üsküdar Ravza-i Terakki Mektebi'ni, Vefa İdadisi ve daha sonra Daru'l-Muallimin-i Aliyye'nin fen şubesini bitirdi. Bu arada Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. İstanbul Daru's-Şafa-ka'da *Hendese*, Daru'l-Funun Edebiyat Fakültesi'nde *Medeniyet Tarihi* (1915), Süleymaniye Medresesi'nde *Dinler Tarihi* (1917), Daru'l-Funun Edebiyat Fakültesi'nde *İslam Kavimleri Tarihi* ve Süleymaniye Medresesi'nde *İslam Felsefesi* (1919), Daru'l-Funun İlahiyat Fakültesi'nde *İslam Dini Tarihi* ve *Fıkıh Tarihi* dersleri verdi. 1931 tarihinde Türk Tarih Kurumuna üye oldu. 1941 tarihinden vefatına kadar bu kurumun başkanlığını yürüttü. Bu arada Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ordinaryüs profesör olarak dersler verdi. 1961 tarihinde vefat eden bu değerli ilim adamının canlı bir siyasi yaşamı da bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin başbakanlığını da yapmış olan Günaltay'ın yayımlanmış birçok eseri mevcuttur.

Eserleri

1. *Fennin En Son Keşfiyatından Telsiz Telgraf, Esir, Mevcat-ı Esiriye, Röntgen, Radyum, İyotlar, Elektronlar*, İstanbul 1328.
2. *Hurafattan Hakikate*, İstanbul 1332.
3. *Tarih-i Edyân*, İstanbul 1338.
4. *Maziden Atiye*, İstanbul 1339.
5. *Zulumattan Nura*, İstanbul 1341.
6. *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-1341.
7. *İslam Tarihi* (elinizdeki eser), İstanbul 1338.
8. *Felsefe-i Ula*, İstanbul 1339-41.
9. *Müntehab-ı Kıraat*, İstanbul 1339/1923.
10. *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, Ankara 1933.
11. *Mezopotamya. Sümerler, Akadlar, Gutiler, Amûriler, Kassitler, Asurlular, Mittaniler, İkinci Babil İmparatorluğu*, İstanbul 1934.
12. *Suriye ve Palastin*, İstanbul 1934.
13. *İbraniler*, İstanbul 1936.
14. *Türk Tarihini İlk Devirleri, Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind*, İstanbul 1937.
15. *Türk Tarihini İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, İstanbul 1937.
16. *La Décadence du Monde Musulman est-elle a l'invasion des Seldjoukides*, İstanbul 1937.
17. *Dil ve Tarih Tezimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar*, İstanbul 1938.
18. *Tarih: Lise I*, İstanbul 1939.
19. *Yakın Şark II: Anadolu, En Eski Çağlardan Akamenişler İstilasına Kadar*, Ankara 1946.
20. *Yakın Şark III: Suriye ve Filistin*, Ankara 1947.
21. *İran Tarihi: En Enki Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Ankara 1948.
22. *Yakın Şark IV: Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nebatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Krallıkları* (I.bölüm) Ankara 1951.

Günaltay Hoca'nın bu eserleri dışında çeşitli dergilerde yayınlanmış birçok makalesi bulunmaktadır. Bu makalelerden İslam öncesi ile ilgili olan bazıları Mehmet Mahfuz Söylemez ve Mustafa Hizmetli tarafından bir araya getirilip *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* başlığı ile Ankara Okulu Yayınları tarafından neşredilmiştir.

İslâm Öncesi Arap Tarihi

Mehmet Şemsettin GÜNALTAY

Ankara Okulu Yayınları

Ankara 2006

İçindekiler

Yayına Hazırlayanın Önsözü	7
Giriş	9
Arabistan'ın Fiziki (Tabii) Coğrafyası	15
Arap Yarımadası'nın Bölümleri	15
Arap Yarımadası'nda İkamet Eden Kabileler	25
Güney Arabistan'daki Kabileler	30
Necd Bölgesinde İkamet Eden Kabileler	30
İslâm Öncesi Araplar: Sâmi Uluslar	32
İslâm Öncesi Arap Tarihinin Evreleri	37
Birinci Tabaka Arapları: Arab-ı Bâide	39
Amâlika Arapları	40
Ad Kavmi	53
Semüd Kavmi	56
Tasim ve Cedis Arapları	60
Nebati Devleti: Edoma ve Eski Sakinleri	62
Nebatiler	63
Nebati Devleti ve Petra Şehri	71
Nebatilerin Dil ve Yazıları	75
Tedmur Devleti	76
Tedmur Medeniyeti	83
Tedmur Harabesi	84
Arabistan'ın Kuzeyindeki Çeşitli Milletler	88
Kadim Milletler ve Araplar	90
Mısırlıların Arabistan'a Tecavüzleri MÖ. 1700-MÖ. 1166	90
Asurlular-Araplar (MÖ. 900-562)	92
İranlılar-Araplar	99
Güney Arabistan'ın Gerçek Tarihi	109
Main Devleti	115
Mainlilerin Orijini	119
Main Devleti Hükümdarları	121
Sebe Devleti	123
Himyer Devleti (MÖ. 115-MS. 525)	130
Yemen'de Habeşliler	133
Yemen'de Hristiyanlığı Yayma Teşebbüsü: Fil Vakıası	140

Yemen'deki Küçük Emirlikler: Akyal ve Eza'	144
Cebaniler (Gebanitea) ve Katâbaniler (Catabani)	146
Kariler ve Hadramevtliler	148
Yemen'in Kadim Medeniyeti	150
Adnani Araplar	165
İkinci Dönem Kuzey Arapları	165
Kudâ'a Kabilesi	171
Enmâr ve İyâd	175
Rebia	176
Mudar	178
İslâm'ın Zuhuruna Kadar Adnanîlerin Tarihi	179
Yemen Dışındaki Kahtânî Devletler	182
Gassânî Devleti	185
Irak'ta Lahmîler Devleti	197
Benî Kinde Emirliği	222
Safa Arapları	233
Mekke-i Mükەرreme Tarihi	236
Hadarî Adnanîler	236
Yesrib Tarihi	251
Dizin	259

Yayına Hazırlayanın Önsözü

Elinizdeki eser İslâm öncesi Arap tarihi hakkında ülkemizde yayınlanan ilk çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Sadece Doğu kaynaklarına değil, Batılılar tarafından yazılan kitaplara ve özellikle de arkeolojik kazılara dayanmakta olan bu eser, Cevad Ali'nin *el-Mufasssal* adlı çalışması ile aşılmış olsa da, hala önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu nedenle eseri sadeleştirerek, zaman zaman kimi ifadelerine de müdahalelerde bulunarak, yayınlamayı uygun gördük. Aslında bu tür yayınlarda aslolan metnin dilini bozmadan sadece Modern Türk alfabesine aktararak yayımlamaktır. Ancak biz burada özellikle Osmanlı kültürüne vakıf olmayan devasa bir kitleyi de hedef aldığımız için eseri latinize etmekle yetinmedik. Zira eseri tanıyan bilim adamları zaten orijinaline her zaman ulaşım kullanabilme ayrıcalığına sahiptirler. Fakat ülkemizde dün ile bağı kopmuş, Osmanlı Türkçesi ile yazılanları okuyamayan, okumaktan öte; latinize edilseler dahi anlamayan bir kitlenin varlığı da bir realitedir. Bu kitleyi de dikkate alarak metnin sadeleştirilmesi gerektiğini hissettik.

Eserin yazarı olan Günaltay, bu kitabını, devasa bir çalışmanın ilk cildi olarak tasarlanmış ve adını *el-Mufasssal* koymuştu. Ancak eser tek ciltle sınırlı kalmış, diğer ciltleri yazılmamıştır. Bundan dolayı da yayınlanırken İslâm Tarihi adıyla yayınlanmıştır. Biz ise içeriğini dikkate alarak *İslâm Öncesi Arap Tarihi* adını koymayı tercih ettik. Hacimli bir eserin ilk parçası olarak tasarlandığı için eserde kitabın diğer kısımları dikkate alınarak yazılan bölümler de bulunmaktadır. Bu bölümlerin ilki, baş taraftaki bir kaç sayfalık Günaltay'ın yaşadığı dönemde Arap Yarımadasında hayatını idame ettiren kabileleri anlatan kısımdır. Kitabın orijinalini bozmamak için bu kısma müdahale etmedik olduğu yerde bıraktık. Ancak okuyucuya bu bölümde ele alınmış olan kabilelerin İslâm öncesi Arap Yarımadası'nda var olan kabileler olmadığını hatırlatmak isteriz. Keza Gü-

naltay tarafından eserde bazı haritalar da kullanılmıştı, okuyucuya kolaylık olması açısından bunları da yeniledik. Hatta esere bazı ilave haritalar da koyduk. Bu haritaları aldığımız eserleri de belirttik.

Kitapta özellikle Yemen dolaylarında yapılmış olan kazılar ile ilgili verilen bilgiler çok önemlidir. İslâm tarihi derslerimizde arkeolojinin tarih araştırmalarında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu belirtiyor olmamıza rağmen, bunlardan yeterince faydalandığımız söylenemez. Hala Yemen ile ilgili yapılan araştırmalarda sadece matbu eserler ile iktifa eden araştırmacılarımız bulunmaktadır. Bu eser, özellikle Yemen tarihi ile ilgili matbu eserlerin asla kâfi gelmeyeceğini, arkeolojik malzemenin çok daha ayrıntılı, faydalı hatta daha doğru bilgiler sunduklarını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Eserin elinizdeki hale gelmesinde katkısı bulunan doslara; Arapça metinleri bilgisayarında yazan Abdurrahman Özdemir'e metnin müsvettelerini okuyan Lütfi Sever'e tashihleri bilgisayara giren talebem Kamil Kırdı'ya teşekkür ederim.

Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Çorum-2005

Giriş

Milletlerin toplumsal gelişimleri, fikri uyanışları üzerinde tarihin eğitici etkilerinin inkârı mümkün değildir. Fakat tarih sadece bu yönüyle önemli değildir. İnsanlığın sel gibi akan kaderinin cereyan şeklini ve gel gitlerini izah etmesi açısından en çok ilgilendiğimiz alandır. Bundan başka bir milletin tarihi, o milletin dinî, toplumsal, edebî, mitolojik, kültürel... bütün varlığının sonsuz bir hazinesidir. Bir milletin tarihini kaldırırsanız, o milletin mazisini gömmüş, geleceğini karanlık içerisinde bırakmış olursunuz!.. Çünkü içinde yaşadığımız anı kurtaran olağanüstü olaylar, geleceği aydınlatan ışık demetleri, yaşam bahşeden güç ve ışığı geçmişin derinliklerinden alırlar.

Bir millet, hayatının en ümitsiz zamanlarda muhtaç olduğu ümit ışığını tarihinde bulur. Bir ulus mutluluğunun tatlı anlarında gurunun okşayan şevk ve neşeyi yine tarihinden alır. Mahkûm milletler; yaşadıkları anın önemsiz sorunları arasında dirilmek ve canlanmak için gerekli olan yaşam ruhunu, tarihlerinden çıkarırlar. Bütün kalkmak ve kurtulmak için muhtaç oldukları azim ve irade gücünü de yine tarihlerinde bulurlar.

Tarih, dinî heyecanın, milli azim ve iradenin nurlu kaynağıdır. Bu kaynaktan içmeyi ihmal etmeyen millet, ab-ı hayat kaynağına ulaşmış, ebedi zindelik tılsımını bulmuş sayılır. Aksine tarihini ihmal eden bir kavim de, mazisini ne kadar karanlık bırakmış ise, geleceğini de o kadar karanlık kalmağa mahkûm etmiş demektir. Karanlıklar içerisinde ilerleme ve tekamül yolları bulunabileceğine ihtimal verilebilir mi?

İslâm tarihi, genel tarihin en büyük dalıdır. Çünkü kadim tarih ile yakın tarih arasındaki en verimli aşamayı temsil eder. Kadim medeniyet İslâm tarihinde son bulmuşken, modern medeniyet de İslâm medeniyetinden doğmuştur. Öyleyse İslâm tarihi, hem insanlık hem de bilim açısından incelenip derinlemesine araştırılması gereken bir konudur.

İslâm tarihi, Müslümanlar için daha başka bir özelliğe de sahiptir. İslâmiyet sadece vicdanlara hitap eden bir din değildir. İslâm, ahlak ile birlikte siyasî, toplumsal, hukukî prensipleri içeren bir şeriat-ı ğarradır. Bunun içindir ki İslâm dinî, etnik kökenleri, bölgeleleri, gelenekleri, örfleri, adetleri başka başka olan çeşitli milletler arasında, sonsuz bir kardeşlik bağı kurmuş; bireysel ve toplumsal yaşamlarında, gelenek ve alışkanlıklarında derin bir birlik ve denklik sağlamıştır. Yine bunun içindir ki Müslüman milletlerin İslâm tarihi hakkındaki telakkileri, Hristiyan milletlerin Hristiyanlık tarihi hakkındaki telakkileriyle aynı değildir.

İslâm tarihi, hangi etnik unsur veya yöreden olursa olsun, bütün Müslüman milletler için aynı derecede bir öneme sahiptir. Çünkü her Müslüman kavmin toplumsal, siyasî, ahlakî, hukukî prensipleri, doğrudan doğruya İslâm tarihi ile alakalıdır. Bir başka ifade ile İslâm şeriatına dayanmaktadır. Yine bu sebepten dolayı her Müslüman milletin, İslâm medeniyetinde iftihar edecek bir payı vardır. Dolayısıyla her Müslüman milletin tarih ve İslâm medeniyetini benimsemesi ve hangi etnik kökenden olursa olsun, bütün Müslümanları kardeş tanıması oldukça doğal bir şeydir. Çünkü dinî ve toplumsal yaşamın denkliği sonsuza dek bu ulusların samimiyetini sağlamış, ruhlarını birleştirmiştir.

İslâm tarihi bu kadar âlemşûmul bir öneme sahip olduğu içindir ki Doğu'da ve Batı'da bu konuya dair sayılamayacak kadar çok eser yazılmıştır. Fakat Doğu'da yazılan kitapların birçoğu metodolojiden yoksun oldukları gibi Batı'da yazılan eserlerin çoğunda da gizli bir düşmanlık söz konusudur.

Tarih son zamanlara kadar Doğu'da bir destannâme şeklinde anlaşılmıştır. Doğulu tarihçiler, tarihi hadiseler kendilerine ne şekilde ulaşmış ise öylece kaydetmişler, o bilgiyi inceleyip eleştiriye tabi tutmayı çoğunlukla akıllarına bile getirmemişlerdir.

Oysaki bu günkü tarih metodolojisinin başlıca ayırt edici özelliği tahkik ve tenkittir. Kesin vesikalara dayanmayan, ciddi ve kapsamlı tenkitten geçmeyen şeylerle dolu olan eserlere bu gün ilmi bir değer verilememesi çok doğaldır. Doğu'da tarihin destanımı bir şekilde anlaşılması, bu konuya dair kaleme alınan eserlerin savaşlar,

fetihler ve belli şahısların otobiyografileriyle sınırlandırılması sonucunu doğurmuştur. Oysaki tarih sadece bunlardan ibaret değildir.

Tarihi bir eserin bilimsel bir değere sahip olabilmesi için tarihi hadiselerin karşılaştırılmaları, sebep ve hikmetlerinin araştırılması, sonuçlarının yazılması gerektiği gibi, sadece hükümdar ve devletin ileri gelenlerinin değil, aynı zamanda devletin de durumu, düşünce akımlarının gelişim evreleri, toplumsal yaşamın değişim ve dönüşümü, mezhepsel akımların etkileri, edebiyat, bilim ve sanatın durumu, özetle; medeniyetin bütün yönlerinin derinden derine incelenmiş olması gerekir.

Halbu ki Doğu'da tarih son zamanlara kadar bu şekilde anlaşılmamıştır. İbn Haldun (808/1405) gibi bazı seçkin simalar istisna tutulursa, belli bir metodoloji ile tarih yazanlar çok azdır.

Fakat hatırlatalım ki Doğu'da yazılan tarihi eserler metodolojiden yoksun olmakla birlikte tarih ve medeniyet hususunda araştırma yapacaklar için çok değerli birer bilgi ve belge hazineleridir. Bu gün isimlerini saygıyla anmak zorunda olduğumuz değerli seleflerimizin eser ve teliflerine başvurmaksızın bir İslâm tarihi yazmak mümkün değildir.

İslâm tarihi hususunda Batı'da yazılan eserlere gelince; bunların da çoğunda Hristiyanlık gayret ve taasubunun bariz izlerini görmemek mümkün değildir. Oryantalistlerden en tarafsız davrananlarının eserleri bile garazkarlık (düşmanlık) şaibesinden kurtulamamıştır. Bunlar karşı koyamadıkları bir iç güdü ile hiç olmazsa İslâm'ın büyük simalarını küçük göstermeye çalışmış ve özellikle Hz. Peygamber'in tarihi hayatını ve icraatlarını tahrif etmek; İslâm'ın büyük halifelerinin, büyük komutan ve emirlerinin hal ve hareketlerini düşmanca bir şekilde betimlemek, âlim ve düşünürlerin bilimsel, teknolojik ve sanatsal çabalarını önemsiz göstermek gibi temayüllerden kendilerini alamamışlardır.

Mısırlı bir Arap olan ve İslâm coğrafyasında yetişen Corci Zeydan bile İslâm tarihi alanında kaleme aldığı eserlerinde Hristiyanlık garaz ve taassubundan büsbütün kurtulamamıştır. Hind ulemasından Şibli Numani hazretlerinin Corci Zeydan tarafından yazılan *İslâm Medeniyeti Tarihi* hakkındaki eleştirileri bu noktayı aydınlat-

mak ve ibret nazarına arz etmek itibariyle gerçekten takdir edilmesi gereken derin bir araştırma şaheseridir.

Görülüyor ki ne eski tarzda yazılmış Doğu eserleri, ne de yeni tarzda kaleme alınmış Batı eserleri İslâm tarihi itibariyle bizi tatmin edecek mahiyette değildir. Doğu'da yazılmış olan eserler ancak vesikalar ve münferit bilgiler itibariyle incelenip araştırılmaya değerdirler. Oryantalistlerin eserleri ise bize ancak yöntem açısından rehber olabilirler. Coussin de Perceval, Reinhart Pieter Dozy, Sédillot, Hammer, Kramer, Wüstenfeld, Mary, Diverse, Frensel, Dulsan (?), Muir, Spenger, Wair, Barthélemy gibi yazarların eserleri her halde büyük bir ihtiyat ve derin bir tenkit ile okunmalıdır.

Mufasssal İslâm Tarihi adı altında neşre başladığımız elinizdeki eser, derinliği şiddetle hissedilen bir boşluğu doldurmak amacıyla atılmış bir adımdır. Eser, vesikalar itibariyle Doğu kaynaklarına, metodoloji itibariyle Batıda yazılmış eserlere dayanmaktadır. Fakat konunun önemini takdir eden yazar, eserin ancak bir yazı denemesi olduğunu itiraf etmektedir. Pek çok esere, çok uzun bir mesa-iye ihtiyaç duyan bir konunun hakkıyla aydınlatılabilmesi için daha pek çok telif ihtiyacımız vardır. Bu yazı denemesi araştırmacıların daha değerli ve her yönüyle mükemmel şaheserlerinin yayımlanmasını teşvik etmiş olursa müellif kendisini bahtiyar sayacaktır.

Elinizdeki eseri telif için başvurduğumuz kaynakları ve vesikaları burada uzun uzadıya açıklamaya gerek görmüyoruz. Zira *İslâm'da Tarih ve Müverrihler* adıyla yakında yayımlanacak olan bir kitabımız bu eserleri tahlil edeceği gibi genç yazarlarımız için de seleflerimizin eserlerini tanıtmak hususunda rehber olacaktır.

Şimdiye kadar ülkemizde yayımlanan İslâm tarihlerinde genellikle Hz. Peygamber'in doğduğu çağdan başlamak yöntem olarak benimsenmiştir. Tarih, sadece hadiselerin üst üste konulması şeklinde anlaşılırsa bu yöntem belki doğal karşılanabilir. Ancak, son dönemlerdeki anlayışa göre tarihe daha kapsamlı ve daha derin bir sahha verildiği takdirde, bu başlangıcı mazinin karanlıklarına kadar çıkarma zarureti vardır. Çünkü İslâm dini Arabistan'da doğmuş ve bu dini ilk yayanlar Araplar olmuştur. Doğuda nebevî hicretin yüz otuz ikinci senesine kadar Müslümanların kaderini sadece Araplar belir-

lemiş, diğer ulusların tarihin cereyanı üzerindeki etki ve nüfuzları ancak bu tarihten sonra başlamıştır. Dolayısıyla İslâm tarihinin bu ilk dönemindeki siyasî, idarî, askerî, adli, ekonomik, bilimsel ve dinî bütûn faaliyetlerinin gelişim tarzlarını tespit edebilmek için, İslâm öncesi Arap tarihinin de araştırılması bir zorunluluk teşkil etmektedir. Özellikle İslâm'ın yaptığı o muazzam inkılabın mahiyeti ve büyüklüğünü kavrayabilmek için İslâm öncesi Arap tarihinin araştırılmasına gereksinim vardır. Yine bunun gibi İslâmî dönemde ortaya çıkan ve tarihi cereyan üzerinde oldukça derin izler bırakan bazı önemli hadiselerin nedenlerini ortaya koyup izah edebilmek için de ilk dönemlere kadar gitmek gerekmektedir. Çünkü bu inceleme yapılmadıkça, İslâmî döneme ait birçok hadisenin gerçek nedenlerini bulmak mümkün olmaz. İşte bunun içindir ki eserin *giriş* adını verdiğimiz elinizdeki birinci cildi İslâm öncesi Arap tarihine ayrılmıştır.

Girişi yazarken bir taraftan Taberî (310/922), Mesudî (346/960), Dineverî 282/895), Yakubî (294/897), İbn Kuteybe (276/889), İbnü'l-Esir (630/1232), Markizî (869/1441), Yakut el-Hamevî (626-1229), İstahrî (346/957), İbn Haldûn (808/1405), Hemdanî (344'ten sonra), Ebû'l-Fida (732/1331), İbn Havkal (367/977) ve İbn Hurdazbih (ö.300/912) gibi eski müelliflerin eserlerinden başka, son dönemde yazılan *el-Arab Kable'l-İslâm*, *Bulûğu'l-Ereb fî ma'rifeti'l-Arab* gibi eserlere müracaat edilmiş, diğer taraftan da tanınmış oryantalistlerden Glaser, Halévy, Brugsch, King, Muller, Dussaud, Sharpe, Cl. Huart gibi meşhur yazarların eserleriyle *Journal Asiatique* de yayımlanan yazılara da müracaat edilmiştir.

İslâm âleminde başladığına şahit olduğumuz uyanış devrini derin bir sevinç ve ümitle karşılayan elinizdeki eser, yeni dönemi yükseltmek, irfân, medeniyet ve hürriyet alanlarında diğer uluslara mensup dindaşlara rehberlik etmek sorumluluğu altında bulunan gençlerimize, bir teşvik vesilesi olursa, yazar, çabasının manevi mukafatını görmüş olacaktır. Başarı Allah'tandır.

Arabistan'ın Fiziki (Tabii) Coğrafyası

İslâm'ın doğduğu beşik olan Arabistan, İran'dan Basra körfezi, Hindistan'dan Hint Okyanusu, Afrika'dan Kızıl Deniz ve Süveyş Kanalı ile ayrılmış olan büyük bir yarımadadır. Asya kıtası ile yalnız kuzey tarafından Suriye çölü (Baditu's-Şam) ile birleşir. Kapladığı alan itibariyle Fransa'nın iki misli kadar bir genişliktedir. Suriye çölü Arap yarımadasının Kuzey sınırını oluşturmaktadır. Fakat Araplar bu doğal sınırın arkasını yani Sina, Filistin, Suriye yöresini, Fırat Nehri üzerindeki Kinesrin'den itibaren nehrin güney batısında kalan bölgeyi de Arabistan'dan saymakta ve Arapça konuşan kavimlerle meskûn sahaların tümünü bu genel isim altında toplamaktadırlar.

Eski çağlarda da Araplarca meskûn olan bölgenin kuzey sınırının Fırat Nehri kıyılarından Nil Nehri boylarına kadar uzandığı anlaşılmaktadır: Kadim Mısırlılar, memleketlerinin doğusunda bulunan ve Babil'e kadar uzanan bölgeyi Arabistan'dan sayarlardı. Fıratın döneminde Arap kabilelerinin Kızıl Deniz ile Nil Nehri arasındaki çöllerde göçüp kondukları muhakkaktır.

Arap Yarımadası'nın Bölümleri

Kadim dönemlerde medeni uluslardan hiç biri Arabistan'ın iç bölgelerini bilmiyorlardı. Eski Yunanlılar ile Romalılar Arap Yarımadasının coğrafi bölümlerine dair kesin bir fikir edinememişlerdi. Tarihçilerin babası Herodot, Araplara dair beş on kelimeden başka bir şey yazmamıştır. Daha sonra Plinius, Strabon ve Diodoros Siculus, daha fazla bilgi vermekle beraber yarımada'nın durumu ve iç bölümlerini yine tamamıyla tasvir edememiştir. Kadim müelliflerden Arap Yarımadası hakkında en esaslı bilgiler veren Batlamyus'tur. Bu ünlü coğrafyacı, Arap Yarımadasını çöl (*Arabia deserta*), Haceriye (*Arabia Petra*), Saide (*Arabia Felix*) adlarıyla üç kısma ayırmıştır. Bat-

lamyus'un zikrettiği şehirlerden Teyma,¹ Huveyle, Dumate yani Dummetu'l-Cendel ve Urâne yani Havrân çöl adını verdiği kısmın içindedir. Petra, Basra, Cureş, Ezru', Litra da Haceriye kısmındadır. Sebe', Me'rib, Zufâr, Hadramevt, Umman ve Hicr ise Saide denilen bölgeye dâhildir.

Çağdaş coğrafyacılar da Arabistan'ı coğrafi şekil ve iklim itibariyle, biri Tihâme veya Ğûr denilen sahil kısmı, diğeri Necd yani yarımada'nın iç kısımlarındaki yüksek bölge olmak üzere, ikiye ayırmaktadırlar. Necd, batıdan doğuya doğru hissedilen bir eğim ile Semava ve Basra körfezi bölgelerine kadar uzanır.

Arap Yarımadasını bu şekilde ikiye ayıran Serât sıradağlarıdır.² Bu sıradağlar Moab dağlarından başlayarak Idumeé'den Yemen kıtasına kadar iner. Fakat birbirini takip eden bir silsile teşkil etmez. Birçok yer geniş ve derin vadilerle ayrılmıştır. Serât dağlarının bazı tepeleri iki bin metreye kadar yükselir.

Tihâme kısmında, genellikle granit veya porfirden (porphyre) oluşan birçok dağ mevcuttur. Asir dolaylarında ise, parlak taşlar ile kireç taşlarına da rastlanır. Bu jeolojik oluşumlar arasında birçok da sönmüş volkan göze çarpar. Araplar bunlara *harra* adını verirler. Yarımada bu tür harraların sayısı yirmi sekizden aşağı değildir. Bu harralardan tarihte faaliyette bulunmuş olan, yalnız Medine-i Münevvere'nin kuzey doğusunda, Hayber civarındaki harradır. Adı geçen haranın Hz. Ömer döneminde faaliyette olduğu ve birçok lav püskürttüğü tarihen sabittir.

Arap Yarımadasında harralardan başka, bir de kırmızı veya beyaz kumlarla örtülü geniş bölgeler dikkat çekmektedir. Bu bölgelere yerliler *en-Nufûd* adını verirler. Nufûdların eskiden deniz yatağı oldukları, mevcut izlerden anlaşılmaktadır. en-Nufûd kumları genellikle güneyden kuzeye doğru birbirlerine denk tepeler oluştururlar.

Necd ile Tihâme arasındaki dağlık bölge Hicaz'ı oluşturmaktadır. Hicaz, Kadim Yunanlıların *Arabia Petra* yani *Taşlık Arabistan* dedikleri bölgeye dâhildir. Arap Yarımadası'nın doğusunda Basra Körfezi-

1 Teyma: Şam ile Vadiu'l-Kurra arasındaki bölgenin adıdır.

2 Serât: Hasât vezninde olup bir şeyin yukarı kısmı demektir.

ne kadar olan sahada da Yemâme, Bahreyn, Umman, bölgeleri bulunmaktadır. Yarımada'nın güneyindeki bölgelerde de Yemen, Hadramevt, Mihre veya Şihr yer almaktadır.

Necd'in güney kısmında ise Dahna Çölü başlar. Bu büyük çöl, Yarımada'nın hemen hemen dörtte biri kadar genişlikte bir kum deriyasıdır. Kırmızı renkte ve iri taneli olan bu kumlar, yazın kızgın güneş altında bir kan ve ateş deryası manzarası arzeder. Dahna'da birbirleri arkasından koşuşan kum dalgaları çölde yaşayan Araplar için müthiş bir tehlikedir. Bedevilerin, adını derin bir korku ile andıkları Dahna'da, rüzgarlar bile insanı bir alev gibi yakar. Fakat bu çöllerin etrafı çiftçiliğe müsait araziler ile kuşatılmıştır. Batıda Hicaz ve Yemen, güneyde Hadramevt, doğuda el-Ahsâ buna örnek verilebilir.

Hicaz, Arap Yarımadası'nın en önemli kısmıdır. Mekke-i Mükerre ve Medine-i Münevvere gibi İslâm'ın iki mukaddes kentinin bulunduğu bu bölge, oldukça kuraktır. Özellikle Mekke-i Mükerre dolayları bitkisel açıdan tamamıyla çoraktır. Fakat Mekke'nin 18 saat doğusunda Ğazvân Dağı'nın eteğinde [yer alan] Taif ile Yesrib tarafları nisbeten münbit ve mahsul vermektedir. Vaktiyle Vecc adıyla anılan Taif'de nar, incir, şeftali ağaçlarıyla dolu bahçeler pek çoktur. İslâm'ın doğduğu dönemde bu bölgede Sakif Kabilesi ikamet etmekteydi. Vahhabî trajedisi esnasında Osman el-Mudâyiki'nin ihanetinin sonucu olarak, Taif oldukça kanlı olaylara sahne olmuş, Abdullah b. Abbas'ın türbesi bile saldırılardan kurtulamamıştır.

Yarımada'nın güneybatısını oluşturan Yemen bölgesi, eski coğrafyacıların *Saide* yani (Mesut Arabistan/Arabia Felix) dedikleri kısımdır. Fakat bu günkü Yemen, efsanevi bölgenin gölgesinden başka bir şey değildir. Mahalli rivayetler, memleketin kuraklığını ve fakirliğini Me'rib Seddi'nin yıkılmasına dayandırmaktadır ki bu pek de yanlış sayılmaz. Yemen birçok harabe ile doludur. Bu harabelerden çıkarılan kitabeler, zamanla bir kısım hatıraları efsaneye dönüşerek, yaşayabilen Yemen tarihini diriltmiştir.

Yemen bölgesi oldukça yüksektir. Genel yapısı itibariyle dağlık bir yaylayı oluşturmaktadır. San'a deniz seviyesinden 2130 metre yüksekliktedir. Dağların aralarındaki boğazların yüksekliği ise 2000 metreyi geçer. Yemen'in dağlık bölgesi çöl ikliminden tamamen fark-

lıdır. Bazı dağları, Avrupa'daki Mont Blanc yüksekliğine çıkan bu yörelerde, kahve, çivit, hurma ürünleri çok yetiştiği gibi sebze ve her çeşit meyve ağacı da yetişebilmektedir. Bu dağlık bölgenin tabiat şartları ve iklim özellikleri öteden beri ikamet edenleri tarıma sevk etmiş, bedevî hayatın gelişimine engel olmuştur.

Yemen'in güney kısmının en sonunu Aden oluşturmaktadır. İngilizler, Hindistan yolu üzerinde kömür istasyonu kurmak amacıyla Aden'i işgal ettikleri zaman, bu eski mamur şehir harap bir halde bulunuyordu. Welsted'in bu yöreleri ziyaret ettiği tarihte eski dönemin mimari yapılarından muazzam bir camiden başka bir şey kalmamıştı. Bu şahsın ifadesine göre sözkonusu cami de içine girilemeyecek kadar harabe bir şekilde bulunuyordu. Ancak sekizgen dört muhteşem minaresi, İslâm medeniyetinin bir birlik abidesi gibi yükseliyordu. Bundan başka, şehrin etrafındaki geniş kaleler de İslâm'ın haşmetli dönemlerinde bu limanın ne kadar mamur olduğunu gösteriyordu. Birçok mezar ve türbe, yok olmuş olan haşmetin birer hazin hatırası olarak hala ayakta durmaktadır.

Yemen'in doğusunda Hadramevt bölgesi bulunur. Tevrat'ta *Hatsarmavet* adıyla anılan bu bölgeden, Plinius, *Hadramitae*, Batlamyus ise *Chatramattitae* adıyla bahsetmişlerdir. Hadramevt de iklim itibariyle Yemen'e çok benzemektedir. Münbit tepeler, sulu vadilerle kuşatılmıştır. Yemen gibi Hadramevt'te de arazinin bolluğu ve bereketi oranında nüfus artmıştır. Hadramevt'in doğusunda Mihre denilen bölge bulunur. Mihre'de, Sokodra Adası'nda korunmuş olan özel bir Samî lehçesi konuşulmaktadır. Koşu hecinlerinin menşei Mihre'dir. Hecin develerine mihari adı verilmesi bu menşei göstermektedir.

Umman bölgesi, Arabistan'ı kuşatan sıradağlardan granit bir dağ ile, deniz arasına sıkışmış dar bir sahadır. Kara tarafı siyah kayalardan oluşan yüksek tepelerle kuşatılmıştır. Sahil tarafı ise alçak ve kumsaldır. Fakat palmiye ağaçlarıyla korunmuş birçok kasaba, sahilleri süsler. Mutedil iklimi Hindistan'ı andırır. Umman bölgesi miladi 1508 tarihinde Portekizliler tarafından istila edilmiş ve 1658 tarihine kadar onların hâkimiyetinde kalmıştır. Fakat bu tarihte, Haricî fırkalarından İbadiye mezhebine mensup bir emirin gayretiy-

le bağımsızlığını kazanmıştır. Günümüzde bu emirin soyunun hâkimiyetinde, bağımsız bir ülkedir. Başkenti Maskat şehridir.

Ebü'l-Fida'ya göre Bahreyn denilen yöre, el-Ahsâ gölüyle Basra Körfezi arasında bulunduğu için bu ismi almıştır. Bahreyn, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'ne aitti. Eski idare merkezi olan Hacer (Hadjar) beldesi harap olduğundan, daha sonra el-Ahsâ idare merkezi olarak seçilmiştir. Katif beldesi, Avâl ve Arad adındaki Bahreyn adalarında yapılan inci avcılığı sebebiyle büyük bir öneme sahiptir.

Necd bölgesi Arap Yarımadası'nın merkez yaylasını teşkil eder. Serât Dağı'ndan Irak ve Semava'ya kadar uzanan bu yüksek arazinin büyük bir kısmı kireç taşından oluşur. Bu yörede granit kayalar da bulunur. Necd, adeta bir merdivenin basamakları şeklinde ve beyazımsı bir görüntüye sahip yayla sıralarından oluşmaktadır. Necd vahaları senenin tamamında yemyeşildir. Buralarda ağaç da az değildir. Vahalar bazı yerlerde tek tek, bazı yerlerde ise toplu halde bulunur. Arazi birçok yerde derin vadilerle kesilmiştir.

Necd'de hecin süvarilerinin seyahati o kadar rahatsız edici ve öldürücü değildir. Basra yöresinden hareket eden kervanlar, Necd'i boydan boya katederek Tihâme'ye gidebiliyorlardı. Bir Arap şairi bu seyahati şu şekilde dile getirmektedir.

أراني ساكناً من بعد نجد	بلاد النور والبلد النهاما
فرتما مشيت ببحر نجد	و رجتا ضربت به الحياما
و رجتا رأيت ببحر نجد	على اللاء واء اخلاقاً كراما
أليس اليوم آخر عهد نجد	بلى فاقروا على نجد سلاما

Şam Badiyesi, Toros Sıradağları'nın son etekleriyle sahil dağları arasından başlayarak Fırat Vadisi'ne kadar uzanır. Şam Badiyesi genel görüntüsü itibarıyla *hâmâd* denilen kireç taşından oluşan geniş bir steptir. Bu step ara sıra beyazımsı küçük tepelerle kesilmiştir. Badiye, Arap Yarımadası'nın güney sınırını oluşturur. Fakat Arap coğrafyacıları Şam Badiyesi'ni de Arabistan'dan sayarlar.

Suriye bölgesinde küçük dağların aralarındaki vadilerde özellikle ilkbaharda farlı bitkiler yetişmektedir. Farklı bitkilerin yetiştiği bu

dönemlerde deve, koyun ve atlar buralarda yaşayabilmektedir. Sürülere yiyecek sağlama zorunluluğundan dolayı büyük kabileler kışın Necd'e kadar iner, ilkbaharın girişini müteakip de güneye çıkarlardı.

Arabistan'da olduğu gibi (bu bölgede de) kireç taşından oluşan steplerde harralara rastlanır. Geçmiş (volkanik) patlamalarının göstergeleri olan harraların etrafı lav akıntıları, savrulan maddelerin kalıntıları ve bazalt kayalarıyla doludur. Medine-i Münevvere ile Suriye arasında bu gibi volkanik bölgelere çok fazla rastlanmaktadır. Meân'dan çıktıktan sonra yolcuların önüne açılan aynı tipteki geniş sahra bu tür arazidendir. Siyah çakıllarla dolu olan bu arazilerdeki tektiplitliği ancak uzaktan uzağa küçük beyaz kum sahaları veya sarımsı ufuklar bozmaktadır.

Sina Yarımadası'nın merkezi bir yığın yüksek granit dağla kaplıdır. Dağlar derin vadilerle birbirlerinden ayrılırlar. Dağlık bölgelerin etrafı bir taraftan deniz, diğer taraftan kum çölleri ile kuşatılmıştır. Bütün bu yöreler tamamen çorak bir çöldür.

Vadiyu'l-Mukattab, içerisinde [bulundurduğu] oldukça fazla sayıdaki kadim yazı, tasvir ve kitabe ile ünlüdür. Ârâmilerden Araplara kadar uzanan geniş bir tarihi dönemin izleri, muhtelif dil ve alfabelerle yazılmış olan bu kitabelerde okunabilir. İmparator Justinien ve İmparatoriçe Théodora, meşhur Saint-Catherine manastırını bu vadilerden biri üzerinde inşa ettirmişlerdi. Yüksek duvarlarla kuşatılmış olan bu manastır, bir kale manzarası arz ediyordu. Manastıra ancak çok yüksek bir pencereden girilebiliyordu. Rahipler bu pencereden bir sepet sarkıtırlar, içeriye alınacak kişi bu sepet içinde yukarıya çekilirdi. Manastır da var olan mozaik, Ravenne'deki Saint Vital mozaığına benzer ve imparator ile imparatoriçenin merasim elbiseleri ve resimleri ile süslenmiştir.

Sina Yarımadası'nın güneyinde ve Vadiu'l-Akabe'nin sağında, Musa vadisi denilen yöre bulunmaktadır. Nebatilerin başkenti olan ünlü Petra harabesi Musa vadisinin içerisinde. Bu harabede kayaların içerisine oyulmuş birçok mezar görülmektedir. Mezarların bazılarında sanatsal izler göze çarpar. Nitekim Nebatî sanatında Roma'nın imparatorluk sanatının derin etkileri görülmektedir.

Güneyde birçok kabilenin ikamet etmekte olduğu Asir dağları, Sahilde ise Lit beldesi ile küçük gemilere sığınak olabilen Kunfuda Limanı bulunmaktadır. Doğuya doğru meçhul büyük Sahra'nın sınırında Necran denilen bölge yer alır. Miladi yedinci asırda Necran dolaylarında Hristiyanlık oldukça yayılmıştı. Kunfuda'nın 130 mil (209,21 kilometre) güneyindeki 18.000 nüfuslu Luheyé şehri, gayet işlek bir limandır.

Yemen bölgesinin limanı olan Hudeyda geniş ölçüde bir ticaret merkezi idi. Kahve ağaçları ile çevrili bir dağ eteğinde yer alan Muha kenti de vaktiyle ticaret merkezi idi. Kamarân adasında hacılar için bir karantina merkezi bulunmaktadır.

İngilizlerin Périn adası, Babu'l-Mendeb boğazına hakimdir. İçlerde ise Beytu'l-Fakîh, Taiz ve Kaukêan önemli merkezleri oluşturlar.

Güneyde Aden'den sonra Hadramevt sahili başlar. Bu sahilde Mukella, Şihr, Zufâr limanları ile iç bölgelerdeki Şibâm ve Terim şehirleri ünlü ve önemlidir. Umman bölgesinin merkezi olan Meskat'tan başka; Matrah, Suhâr, Nisva, Rustak beldeleri de önemli ticaret merkezleridir.

Basra körfezi sahillerinde ise el-Hufhuf, el-Katîf ile Ebû Tahir Karmatî'nin inşa ettiği Hicr beldesi ve Kuveyt bölgesi önemli merkezlerdir.

Arap Yarımadası'nda ticaret kervanlarının sürekli uğradığı bazı önemli şehirler daha bulunmaktadır. Bunlardan; eskilerin Ârâmî lehçesine göre *Macoraba* dindikleri Mekke-i Mükerrreme ile Yesrib yani Medine-i Münevvere kadim dönemlerde bile Hicaz'ın en ünlü şehirlerinden sayılıyorlardı. Yemen'de ise San'a öteden beri bir ticaret merkezi idi. Hicaz hattı üzerindeki Tebuk ile Teyma da vaktiyle önemli kentlerdi. Tebuk Hz. Peygamber döneminde bazı hadiselerle sahne olduğu gibi Teyma da Aramîlerin oldukça eski kolonilerinden biri idi. Teyma, Şemer dağının girişi olmakla ünlüdür. Vaktiyle meşhur Tay kabilesi bu çevrede ikamet ediyordu. Bu kabilenin ahfadı/torunları günümüzde Kürdistan taraflarında ikamet etmektedir.

Necd bölgesi, Necd-i Ârız ve Necd-i Hicaz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Toplam nüfusunun bir milyondan daha fazla olduğu tah-

min edilmektedir. Necd vaktiyle Halid b. Velid'in sülalesinden Al-ı Arab'ar denilen bir hanedanın hâkimiyetinde bulunuyordu. Son dönemlerde Suud b. Abdulaziz el-Vahhâbî, Necd'in hâkimiyetini bu ailenin elinden almıştır. Günümüzde Necd'de Vahhabiler oturmaktadır. İbn Suud'un merkezi Riyad kasabasıdır. Müseylemetu'l-Kezzâb ve Karmatilerin merkezi olan Deriyye kasabası ilk ortaya çıkışlarında Vahhabilerin de merkezi olmuştur. Mısır ordusu tarafından Deriyye tahrip edildikten sonra Riyad hükümet merkezi haline getirilmiştir. Beride, Uneyze, Ress, İniyye, Şuara, Temen, Kermuse bu bölgenin meşhur yerleşim birimlerini oluşturur.

Hicaz'ın limanları ise Yenbu'u'l-Bahr ile Cidde'dir. Mısır Çerkezlerinden Melik Eşref Kansugavri tarafından yaptırılan bir sur ile kuşatılmış olan Cidde, bu sayede Portekizlerin istila girişimlerinden kurtulabilmiştir. Cidde işlek bir liman olup Hicaz'ın anahtarı konumundadır. Hicri 1126 senesinde İstanbul'dan yola çıkan Osman Ağa'nın inşa ettirdiği bir surla kuşatılmış olan Yenbu' ise Medine'nin limanıdır. Cidde ile Yenbu' arasında küçük Rabi' limanı bulunmaktadır.

Arabistan Yarımadası kapsadığı arazi itibariyle önemli bir özelliğe sahiptir. Yakıcı güneşle mütemadiyen kavrulan kum sahaları, bu bölgeye, birçok yerinde geniş bir çöl mahiyeti vermiştir. Güney Arabistan'da bazı yerler istisna tutulursa, ağaç hemen hemen yoktur. Otlar ve bodur bitkiler ancak ilkbahar aylarında görülebilir. Mayısın sonlarından itibaren kuraklık bütün şiddetiyle baş gösterir. Misk bitkisi ile mimozaların dışındaki bitkiler kuruyarak toprak rengini alırlar.

Yarımada'nın orta bölgeleri de çöl mıntıkasına dahildir. Bitkiler bu bölgede çok az bulunur. Bazı bölgeler büsbütün çıplak bir haldedir. Buralarda ne ota ve ne de ağaca rast gelinir. Yalnız kayalar üzerinde bazı bitkiler görülebilir. Çöl ve dağ geçitlerinden oluşan bu geniş alanda, nadiren vaha denilen sulak ve yeşil bazı ekili arazilere de tesadüf edilir. Vahalar çölde yaşayan Araplar için kurtuluşu sağlayan bir sığınaktır.

Tihâme denilen batı sahillerinde bile bitkilerin çeşitliliği son derece azdır. Var olan bitkiler de, büyük sahraya özgü nitelik arz eder. Arap Yarımadası'nın dörtte birini oluşturan Dahria, tam anlamıyla bir çöldür. Çölün canlı tarafları Yemen, Hadramevt, el-Ahsâ ile Hicaz'ın çok az bir kısmıdır. Özellikle Yemen bölgesi çorak olmaması ve tarım yapılabilir olması itibariyle diğer birçok bölgeden üstündür.

Bu coğrafi yapısı, yarımada yaşayanlarına önemli bir özellik kazandırmıştır. Bu özelliğinden dolayı dil ve milletçe bir olan Araplar, öteden beri çeşitli kabilelere ayrılmış, nisbeten büyük ailevi topluluklar halinde yaşamağa mecbur olmuşlardır. Doğanın tekdüze ve sınırlı manzarası, bireylerin ahlakında sadeliği ve düzenliliği doğurmuştur. İhtiyaçlarının sınırlılığı, alicenaplık ve ahlakın temizliliğini meydana getirdiği gibi; zor olan hayat da cesaret, dinçlik, hırçınlık, kan dökücülük gibi özellikleri doğurmuştur. Kabilelerin doğanın kendilerine hâkimiyeti karşısında, yiyeceklerini elde etmek için, zorunlu olarak çapulculuğa, çölde gezmeye mecbur kalması, bireylerde çeviklik, cesurluk, yiğitlik gibi niteliklerin gelişmesine yardım etmiştir.

Sınırsız otlaklardan oluşan Orta Asya stepleri en iyi atları yetiştirdiği gibi Arabistan'ın kumsal ve kurak çölleri de develer için ezeli bir güzergâh olmuştur. Deve, uçsuz bucaksız çölleri kat etmek için, az bir gıda, sınırlı bir su ile yetinir ve gerektiğinde günlerce açlığa dayanabilir. Devenin bu kanaatkârlığı Arabistan çevresi için oldukça elverişlidir. Arap yarımadasında deve, çölde yaşamakta olan bedevilerin hem değerli bir yardımcısı, hem de geçim kaynağıdır.

Arabistan bölgesi, tarımsal bir alan olmadığı gibi hayvancılığa da o kadar elverişli değildir. Bu bölgede bir tek tarım veya bir tek hayvancılıkla geçinmek mümkün değildir. Demek ki Arabistan'ın bedevisi olsun, şehirde yaşayan hadarisi olsun; geçimini sağlamak için başka yollar da aramak zorundadır. İşte bu zorunluluk Araplarda ticaret ve çok ilkel olmakla birlikte imalatı geliştirmiştir.

Çöl bedevisi, ihtiyaç duyduğu maddeleri, çevre şehirlerde mübadele (değiş-tokuş) yöntemi ile elde edebilmesi için, hadarilerin işine yarayacak şeyler vermesi gerekiyordu. Halbuki bedevinin, deveden başka değiş tokuş edebileceği bir şeyi yoktu. Deve ise şehirde yaşa-

yanların işine çok fazla yaramazdı. Bu durum, bedevileri hadarile-
rin işine yarayacak olan bornoz, halı, hasır, tulum, çuval, ip ve ben-
zeri şeyler üretmeye zorlamıştır.

Bedevi, çölde imal edilmiş olan eşyayı şehirde yaşayanlara götür-
mek için de kervancılığa yönelmiştir. Bu son zorunluluk, coğrafi ko-
şulların gerektirdiği kendine özgü bir topluluk örneği vücuda getir-
miştir. Bu toplumsal örnek, kabiledir. Çünkü bedevi, imal ettiği
ürünü hadarilere götürmek için, çöl içerisinden kalkarak uzun ve
tehlikeli bir seyahat gerçekleştirmeye mecburdur. Hâlbuki bu uzun
seyahat esnasında başka kervanlarla karşılaşılınca, sayıları sınırlı
olan kuyu veya vahalar için bir çatışmanın çıkması çok doğaldır.
Dahası, kervanın saldırıya uğraması da oldukça muhtemeldir. De-
mek ki çölde hayat mücadelesi için daima bir rekabet ortamı bulun-
maktadır. Bu rekabet karşısında, sayı olarak çoğalma zorunluluğu
vardır. Bu da klan ve aile topluluklarından daha geniş ve daha ka-
labalık diğer bir topluluğun oluşturulmasıyla mümkün olabilir.
Uzak akrabalıkları da kapsamına alan bu topluluk, kabile dediğimiz
topluluktur.

Çölde ikamet edenler coğrafi koşulların gereklerinin bir sonucu
olarak, toplu halde yaşayamazlardı. Bunların çeşitli gruplar halinde
toplanmaları zorunlu idi. İlk doğal grup ise ailedir. Çöl yaşamı bu
topluluğun sayıca çok olmasını gerektirdiğinden uzak akrabalar da
adı geçen topluluğun kapsam alanına girmiş, bu şekilde kabile doğ-
muştur.

Kabileler arasında doğan rekabet ve üstünlük iddiası, bunları
siyaseten birbirlerinden ayırmış, aralarında sürekli bir düşmanlığa
ve savaşa yol açmıştır. Gazve denilen bu savaşların hareket noktası
çoğunlukla çapulculuk alışkanlığıydı. Bu itibarla kabileye, sefer ha-
lindeki bir ordu nazarıyla bakabiliriz. Bu orduda bütün kabile fert-
leri gibi kadının da çok önemli rolü vardır. Orduyu oluşturan birey-
ler, birbirleriyle az çok akrabalık bağlarıyla bağlıdır. Her biri binler-
ce kişiden oluşmuş olan bu ordular yani kabileler bir başbuğun ve-
ya şeyhin hâkimiyetinde bulunurlardı. Kabile teşkilatı gibi, liderlik
de miras yoluyla geçiyordu.

Sayınca fevkalade çoğalan kabileler, yiyecek sorunu yüzünden, bazen alt gruplara ayrılıyorlardı. Ancak ayrılan gruplar, bir dış tehlike karşısında yine birlikte hareket ediyorlardı.

Kabile teşkilatı, hayati esaslara dayandığından asla dağılmazdı. Çünkü kabile istisnai olaylar ve durumlar sonucunda değil, yaşam tarzının gerekliliğinin bir sonucu olarak kurulmuştur. Kabileyi oluşturan unsurlar, uzak yakın birbirlerinin akrabası olan bireylerden oluşmaktaydı. Bireylerden herbirinin yaşamı, diğer bireylerin yaşamlarıyla ilişkilidir. Bu ilişki onların evlat ve torunlarını da kapsamaktadır.

Dil ve millet birliği, Yarımada Araplarını, siyaseten, birleştirmemiş olmakla beraber, bazı durum ve geleneklerde aralarında yine bir birlik sağlayabilmiştir. Misafire ikram, zayıfları koruma, sözünde durma, cesaret ve sadakat, sığınanları düşman dahi olsa himaye Arapların aynı niteliklere sahip oldukları ortak yüksek meziyetlerdir.

Arap Yarımadasında İkamet Eden Kabileler

Arap Yarımadasında ikamet eden kabilelerin bir bölümü bedevî, diğerleri ise hadarî olmak üzere ikiye ayrılmaktadırlar. Hadarîler şehir ve kasabalarda ikamet eden Araplardır. Bedeviler de göçebe halde yaşayan kabilelerdir. Güneyde Mekke, Taif, Medine gibi şehirler bir tarafa bırakılacak olursa, geri kalan halk genel olarak bedevî sayılabilir. Necd çevresi de böyledir. Fakat sahil bölgesi ile Yemen bölgesinde hadarî yaşam az çok kurulabilmiştir. Özellikle Yemen, Hadramevt, Umman sahillerinde ikamet edenler ticaret ve tarıma alışık-tırlar.

İslâm öncesinde Arabistan halkı eşraf ve avâm diye iki sınıfa ayrılıyordu. Şeyhler, *akyal* ve *ezva* eşraf sınıfını, geri kalan halk ise avâm kitlesini oluşturunuyordu. İslâm döneminde eşraf sınıfının yerine Şerifler ve Seyyidler geçmiştir. Hicrî onuncu asra kadar Hz. Hasan ile Hüseyin'in çocukları diğer halktan (es-Seyid, eş-Şerif) unvanıyla ayrılmışlardır. Fakat hicri 931 tarihinde Mekke emiri Şerif Berekat'a halef olan Şerif Ebû Numa -ki Mısır'da Yavuz Sultan Selim'le görüşmüştü- zamanında tarihçe gizli kalmış olan bir sebepten dolayı Hz. Hasan'ın torunlarının Eşraf-ı Hasaniye ve Hz. Hüseyin'in torunlarının Eşraf-ı Huseniye olarak adlandırıldığını öğreniyoruz.

yin torunlarının Sâdât-ı Hüseyniye ünvanıyla anılmaları kararlaştırılmıştı.

Eşraf-ı Hasaniye'den bazıları Mekke'de, bir kısmı Vadiu'l-Fatıma ile Vadiu'l-Yemûn'da bazıları Arafat dağının arkasındaki Hüseyniye'de, bir kısmı da Medine ile Yenbu'u'l-Bahr ve Yenbu'u'n-Nahl'da ikamet etmekteydiler. Yenbu'larda ikamet etmekte olan Hasaniyye eşrafı, Deviyu'l-Heccâr ve Ayâyişe adındaki iki gruptur. Fas sultanlarının atası Yenbu'u'l-Nahl'in en büyük kasabası olan Suveyk'te ikamet etmekte olan Ayâyişe fırkasına mensuptur.

Hız. Hüseyin'in evlatlarının ileri gelenlerinden Hicaz'da ikamet edenler de aynı mahallelerde oturuyorlardı. Bunlardan yalnız Yenbu'u'l-Bahr'dakiler, Zuraiyye adını almışlardır. Diğerleri genellikle Sadat-ı Hüseyniye adıyla anılmışlardır. Sadat-ı Hüseyniye'den üç grup da Güney Arabistan'a yerleşmiştir. Bunlardan Yemen'de ikamet eden iki gruptan biri Sadat-ı Mûrava'a, ikincisi de Sadat-ı Mûhadele adını almıştır. Hadramevt'te ikamet eden üçüncü grup ise Sadat-ı Aleviyye adıyla anılmıştır. Sadat-ı Hüseyniye'den diğer bir fırka da el-Ahsâ dolaylarında ikamet etmekteydi. Şerifler ve Seyyidler adı altında Arabistan'ın muhtelif bölgelerine dağılmış olan insanların nüfusunun tamamı elli bin kadar tahmin edilmektedir.

Arap kabileleri daha çok Güney bölgelerde bedevi olarak yaşamalarını sürdürmektedirler. Bu kabilelerin en önemlileri Anz, Huveytât, Cuheyne, Heytem, Nehâvile, Harb, Mutayr, Benû Suleym, Benû Uteybe, Huzeyl, Sakîf, Avdân, İbnu'l-Hâris, Benî Said, Benî Lihyân, Benî Cehâdile aşiretleridir.

1. Anz Kabilesine mensup olanlar: Güney Arabistan kabilelerinin en büyüğü Anz kabilesidir. Birçok kola ayrılan Anz kabilesi, Hicaz bölgesinin kuzeyi ile Badiyetu's-Şam ve Necd taraflarında ikamet etmektedir. Nüfuslarının toplamı üç yüz elli bin kadar olduğu tahmin edilmektedir. Anz, Ali evladı, Hasan evladı, Celâs ve Beşşir adlarıyla dört büyük gruptan oluşmaktadır. Bu gruplardan her biri de birçok alt kola bölünmüştür. Alioğulları kabilesi Zerka'dan Hayber'e kadar uzanan hacc yolu üzerinde ikamet ederlerdi. Bunlar Meşâdika, Meşettâ, Hamâmide, Cidâleme ve Tulûh adıyla beş gruba ayrılmıştır. Her bir grup da birçok alt kola bölünmüştür.

Çeşitli kollardan oluşan Hasanoğulları Badiyetu's-Şam'da ikamet ederler. Celâs kabilesi, Ruvâle ve el-Mahlef kollarından ve bunların çeşitli boylarından oluşmuş olup Cebelu Şemmer'in arkasındaki çölde ve özellikle Dicle ve Fırat arasındaki sahada bedevi olarak dolaşırlardı. Zaman zaman Hayber civarına kadar indikleri de vakidir.

Beşşir kabilesi de başlıca Cidd ve Selka ismindeki iki büyük koldan oluşmaktadır. Selka kabilesinden bir kol, el-Ahsâ taraflarında, bir kol ise Cebel Şemmer taraflarında, bir başka kol da Hayber civarında ikamet etmektedir. Sonuncular Süleymanoğulları adıyla anılmaktadır.

2. Huveytât Kabilesi: Huveytât kabilesi, Kızıl Deniz'in doğu sahilinde Akabe ile İzlem'den Süveyş'e kadar uzanan bölgelerde bedevi olarak dolaşırlar. Kuraklık devam ettiği zamanlarda bazen Anz kabilesinin güzergâhı olan bölgelere de geçtikleri vakidir. Birçok kol ve boya ayrılan Huveytatın en kalabalık kısmı el-Câzây ve er-Reydât kabileleridir.

3. Cûheyne Kabilesi: Malikoğulları ve Musaoğulları adıyla iki büyük gruba ayrılan Cûheyne kabilesi, Yenbu'u'l-Bahr ve Yenbu'u'n-Nahl dolaylarında ve büyük kısmı göçebe bir halde dolaşırlardı. Cûheyne kabilesine mensup olanların bazıları da Kızıl Deniz sahillerinde gemicilik, balıkçılık hatta tarımla uğraşırlardı. Cûheyne kabilesinin hadarî ve bedevî olanlarının toplam nüfusu elli bin kadar tahmin edilmektedir.

4. Heytem Kabilesi: Bu kabile vaktiyle Benî Abs ismini taşıyordu. Rivayete göre, bedevî Araplar arasında yürürlükte bulunan antlaşmayı bozdukları için, kendilerine hakir ve zelil anlamında *heytem* adı verilmiştir. Araplar Heytem kabilesine mensup olanlara çingene nazarıyla bakarlardı. Bu kabileye mensup olup da Hicaz topraklarında ikamet etmekte olan kollar: Muheymizân, Devi Reşid, Devi Berâk, Nevâmise, Şerâret, Hitmân adlarıyla anılırlar. Bunlardan birinci ve ikinci kollar Medine dolaylarında ikamet etmektedirler.

5. Nuhavile Kabilesi: On iki bin kadar tahmin edilen Nuhavile mensupları, Medine-i Münevvere dışındaki bahçeler ile Hüşu'l-Nuhâvile denilen bölgelerde ikamet ederlerdi. Mekke ve Medine halkı,

bunları vaktiyle Yezid b. Muaviye tarafından Medine'nin ele geçirilmesi için görevlendirilen askerlerin zorla sahip oldukları kadınlardan doğan şahısların soyu saydıklarından kendilerine Nuhâvile adını vermişlerdir. Nuhâvile kabilesi mut'a nikahını caiz gördükleri gibi inanç olarak da çok zayıf olarak bilinmektedirler. Mut'a yolu ile birbirlerinin kızlarını, eşlerini değiştirdikleri için Medineliler bunlara dinsiz/mülhid nazarıyla bakarlar.

6. Harb Kabilesi: Hicaz bölgesindeki kabilelerin en büyüğü ve en nüfuzlusu Harb kabilesidir. Bu kabile Sâlimoğulları ve Mesrûhoğulları adında iki büyük kola ayrılmış, bunlar da ikinci ve üçüncü dereceye çeşitli boy ve kola bölünmüşlerdir. Toplam nüfusları seksen bini geçtiği tahmin edilmektedir. Benî Sâlim bedevilerinin çoğu Yenbu'u'l-Bahr ile Medine arasında, Benî Mesrûh'un büyük bölümü ise Beyne'l-Harameyn denilen bölgede ikamet emekteydiler. Hacıların nakli, hac yolunun korunması Harb kabilesinin boylarına aittir. Hacıların saldırıya uğramaması için, Birinci Dünya Savaşı'na kadar devletçe bunlara her sene pek çok yiyecek ve surra gönderiliyordu. Otuz bin kadar silahlı çıkaran Harb kabilesi, yağma ve adam öldürmeğe alışık olduğundan gönderilen hediye ve surraya rağmen, yine de hacılara saldırmaktan kendilerini alamazlardı. Harb kabilesinden bazı boylar da Necd taraflarında ikamet etmektedir. Harb aşiretiyle Mutayer ve Aneze aşireti arasında müthiş bir sürtüşme mevcut olduğundan çoğunlukla birbiriyle çarpışırlar.

7. Mutayr Kabilesi: Sayıları kırk bin kadar tahmin edilen Mutayr kabilesi, bedevi Araplar arasında bile gaddarlık, çapulculuk, kan dökücülük gibi vahşetlerin korkunç bir örneği sayılırlar. Civar kabileleri titreten bu vahşiler, Devîş Meymune ve Benî Abdullah adındaki iki koldan oluşmaktadır. Bu kollar da çeşitli boylara ayrılmıştır. Mutayriler, her zaman olduğu gibi Medine-i Münevvere'nin doğusunda dolaşırlar. Fakat göçebe bir halde yaşadıklarından, bir yerde oturup kalmazlar. Nerede ot bulur veya hangi tarafa yağmur düştüğünü duyarlarsa oralara göç ederlerdi.

8. Benû Suleym Kabilesi: Bu kabile, Mekke ile Medine arasındaki bölgelerde ikamet ederler. Toplam nüfusları iki bini geçmez. Mekke'den Medine'ye giden Sultanyolu civarındaki Fıkra dağında ikamet

eden Ahâmide kabilesi de Benû Suleym'in kollarındandır. Taif'in doğusundaki bazı boylar da Benû Suleym'e mensup bedevilerdir.

9. Uteybe Kabilesi: Yirmi bin kadar kişiden oluşan Uteybe kabilesi, Berkâ ve Bureyyâ adındaki iki koldan oluşmaktadır. Bu kollar-dan her biri çeşitli boy ve kollara ayrılmıştır.

10. Huzeyl Kabilesi: Bu kabile Mekke ile Taif arasındaki Cebelu Kura dolaylarında ikamet etmektedir. Toplam nüfusları on bin ka-dar olduğu tahmin edilmektedir. Aleviyyin, Nedviyyin ve Benû Hâlid kabileleri de Huzeyl aşiretinin boylarındandır.

11. Sakîf Kabilesi: Bu kabile Taif şehri dolaylarında özellikle de güneydeki Beceyle köyünde ikamet etmektedir. Benû Süfyan deni-len bedevi Araplar da Sakîf Kabilesi'ne mensupturlar. Bu yörede ikamet etmekte olan Sa'doğulları, Nâsıra, Rebia, Ayle kabileleri ne-sepçe Sakîf kabilesinden değildir. Fakat Sakîf kabilesine karışmış-lardır. Toplam nüfusları otuz bin kadardır.

12. Advân Kabilesi: Vaktiyle bedevi Araplar arasında çok mute-ber sayılan bu kabile, Taif'in güney taraflarında ikamet etmektedir. Nüfusları iki bin kadar tahmin edilmektedir.

13. İbnu'l-Hâris Kabilesi: İki bin kişiden oluşan İbnu'l-Hâris Ka-bilesi, Taif'in doğu taraflarında oturmaktadır.

14. Benî Sa'd Kabilesi: Bu kabile Taif'in güneyindeki bölgelerde ve Sakîf Arapları ile karışmış bir halde yaşamaktadır. Sayıları üç bin kadar vardır.

15. Benî Lihyân Kabilesi: Benî Lihyân Mekke ile Cidde arasında ikamet ederler. Sayıları bin beş yüzden fazla olup hacıların sırtın-dan geçinirler.

16. Benî Cehâdile Kabilesi: Bu kabile Benî Lihyân'ın güneyinde Vadiu'l-Lemlem'de yaşamakta olup Yemen bölgesiyle Mekke arasın-da devcilikle geçinmektedir.

17. Benî Raydan Kabilesi: Bu kabile Benî Ömer, Benî Ali ve Zi-yâd kabileleriyle birlikte Kunfudeh vadisinde ikamet ederler. Bun-lardan başka Benî Fehim, Becâle, Benî Mun'ân, Benî Hilâl, Benî Afî-fa kabileleri de bu bölgelerde ikamet etmektedirler.

18. Şemmer Kabilesi: İbnu'r-Reşid ailesi tarafından yönetilmek-
te olan Şemmer kabilesi, Medine'nin kuzey doğusunda, sekiz ko-
nak mesafede bulunan Cebelu Şemmer'de otururlar. Cebelu Şem-
mer'in en tanınan bölgesi Hâil'dir. Şemmer şeyhi burada ikamet
eder. Şemmer kabilesinin nüfusunun yirmi bini geçtiği tahmin edil-
mektedir.

Necd Bölgesinde İkamet Eden Kabileler

Necd'in yüksek bölgeleri de birçok kabileyi barındırmaktadır. Bu
kabilelerden bazıları Badiyetu'ş-Şam kabileleri, bir kısmı ise Hicaz
kabilelerinin kollarındandır. Anz Kabilesine mensup olanlardan
Necd'in kuzey bölgelerinde [bedevi olarak] dolaşanlar bu meyanda
zikrolunabilirler. Hicaz'daki Harb Kabilesinin kollarından olan ez-
Zuvebi, el-Ferm, Benü Sâlim ve Benü Nahid kabileleri de, Medine ile
Kusaym beldeleri arasındaki bölgelerde ikamet ederler. Nüfuslarının
on dört bin kadar olduğu tahmin edilmektedir.

Necd'in en önemli kabileleri Ucmân, Kahtân ve Devasir Kabilele-
ridir. Altı bin kadar cesur ve savaşçı bireyden oluşan Ucmân kabi-
lesi, Riyâd ile Remle beldeleri arasındaki bölgede dolaşırlar. Necd'in
en büyük kabilesi Kahtân'dır. Otuz bin kişiden oluşan bu kabile, iki
kola ayrılmaktadır. Bir kısmı Riyâd'dan Zenbe'ye kadar uzanan böl-
gede diğer bir kısmı ise Havta civarında ikamet ederler.

Devâsir Kabilesi, Riyâd beldesinin güneyinde, Vâdiu'd-Devâsir
denilen bölgede ikamet etmektedir. Nüfusları on beş bin kadar tah-
min etmektedir.

Güney Arabistan'daki Kabileler

Güney Arabistan, Kuzeye oranla tarıma elverişli olduğu gibi sahil
bölgesi de ticarete oldukça uygun olduğundan bu bölge sakinleri ço-
ğunlukla hadarîdir. Göçebe kabileler iç bölgelerde meskûn olup Ku-
zey Arabistan'a oranla sayı ve nüfusça daha azdırlar. Kunfude yakın-
larındaki Vadiu'l-Kenûne'de, toplam nüfusları altı bin kadar tahmin
edilen Bâ'y'ar, Benî Zeyd, Benî Harb, Benî Abes, Benî Suheyb kabile-
leri dolaşırlar. Bu vadiye bitişik olan Vadiu Veybe'de ise, nüfusları
ancak üç dört yüz kişiden oluşan Benî Becir ve Benî er-Rüha kabile-
leri ikamet ederler. Vadiu Veybe'nin güneyinde bulunan Vadiu'l-Hi-

ley'de, Bâlmunteşere, Bâluryân, 'Avâmir, Bâlkenanî kabileleri bedevi olarak dolaşırlar. Bunlar da tahminen dört bin kadardır.

Cizân ile Luhayye kasabaları arasında hırsızlık ve çapulculukla geçinen Benî Mervân ve Harad kabileleri ikamet etmektedir ve toplam nüfusları bin beş yüz kadardır. Luhayye civarında, bunlardan başka; Benî Kusayr, Benî Câmi', Benî Şeybe, Benî Şayi' kabileleri oturdukları gibi, Luhayye'nin doğusunda da Benî Zebn, Benî Racih, Benî Tahir, Benî Heycân ve el-Firânite adlarındaki küçük kabileler ikamet ederler. Bunlardan öncekilerin toplan nüfusları yaklaşık olarak bin, el-Vâizât Vadisi'nde ikamet etmekte olan diğer kabilelerin toplam nüfusları da yedi bin civarındadır.

Yemen dağlarında nüfusları yirmi bin kadar tahmin edilen Rifâa, Abidât, Benî Kebîr, Bişe, Hecâhece, Abâdile ve Uklub kabileleri ikamet etmektedirler. Bunlardan Bişe kabilesi, Asirlilerle sınırdaş olduklarından aralarında birçok kanlı mücadele meydana gelmektedir. Cebelu Asîr ile Taif arasındaki geniş bölgede on kadar kabile ikamet etmekte ise de bunların çoğunluğu hadarî olup tarımla uğraşmaktadırlar.

Asîr kabilelerinin en önemlileri Benû Rabia, Benû Erkam, Mukayyed ve Kahtan kabileleridir. Cebelu Asîr'in doğusundaki Negrân Vadisi'nde otuz bin nüfuslu Yâm Kabilesi ikamet eder. Cebelu Rabt ile Hadramevt arasında da Alu Murre, el-Kereb, es-Say'ar, kabileleri, Cebelu Rabt'in güney taraflarında da Behim ve Erhab kabileleri ikamet etmektedirler.

San'a ile Cuha arasındaki topraklarda ikamet eden Benî Matar ile el-Berviyye kabileleri tarımla geçinirler. Bunlardan Benî Matar'ın on bin, diğerlerinin de dört bin kadar oldukları tahmin edilmektedir. San'a'nın doğu tarafında ise Benî Şeddâd, Benî Felâh, Benî Kay-su'l-A'mâs, Havlân, Benî Cebr, Benî Abes ve Zabyân kabileleri ikamet etmektedir.

Hadramevt bölgesindeki Yebas Vadisi'nde, Alu Amüdiye, Alu Bâlubeyd ve Kureb denilen kabileler otururlar. Rebdetu'd-Dik Vadisi'ni ise Deyin kabilesi vatan edinmiştir. Hadramevt'de Vadiu Düğen, Vadiu Leyser de Alu Mahfûz, Alu Yezîd, el-Hâlike, Alu Kesir, Alu Betâ-

tî, sonuncu vadide de Alu Avâbise ikamet etmektedir. Bütün bu kabileler tarım ve çiftçilikle uğraşırlar. Hadramevt'in diğer bölgelerindeki vadilerde de birçok kabile yaşamaktadır. Bunların tamamı da hadarî olup, ziraat ve ticaretle ilgilenmektedirler. Örneğin Vadiu Amed'in hurmalık bahçeleri arasında ikamet eden Batis, Benî Mâdi, Bâsuleyb, el-Ca'de, Nehed, Benî Muhaşin, es-Sakra kabileleri göçebe yaşamı tamamen unutmışlardır. Vadiu İbn Râşid'de ikamet edenleri oluşturan Alu Temîm, Alu Kesîre, el-'Avâmir, Alu Câbir de köylerde hadari bir hayat sürmektedirler.

Mukellâ ile Aden arasındaki bölgede toplam sayıları beş bin kadar tahmin edilen Avâlik, Şeybân, Akâbere, Benî Hasan, Alu Abdulvâhid kabileleri ikamet ettikleri gibi Aden'in kuzey doğusundaki dağlarda da yirmibin nüfuslu Yâfi' kabilesi ikamet eder. Şihr şehri civarında Alu Humûm; Zufâr dolaylarında Menâhil, Mihra, Benû Hüd kabileleri ikamet etmekte olup tarımla uğraşmaktadırlar.

Arap Yarımadasının doğusunda, Basra körfezi boylarında ve el-Ahsâ bölgesindeki halk çoğunlukla şehir ve kasabalara yerleşmiş olmakla beraber, bu coğrafyada göçebe kabileler yine de bulunmaktadır. Bunların en önemlileri el-Murre, Benî Hâcir, Benî Hâmid ve Subey' kabileleridir. el-Murre Kabilesi üç bin kadar nüfusa sahip olup, Katif Beldesi civarında dolaşırlar. Beş bin kadar bireyden oluşan Benî Hâcir de Katif civarında bulunmaktadır. Benî Hâlid'in en toplu yaşadıkları yerler de Necd ve Cebel ile el-Ahsa beldesi dolaylarıdır. Subey' kabilesi de, Riyâd, Kuveyt ve el-Ahsa kasabaları arasında konup göçerler.

İslâm Öncesi Araplar

Sâmî Uluslar

İlk dönemlerde, Mezopotamya, Suriye, Filistin, Sina Dağı, Arap Yarımadası'ndaki bölgeler Samî ulusların gezdikleri bölgelerdi. Bunlar; Ârâmî, İbranî ve Arap adlarıyla, başlıca üç büyük kola ayrılmaktadır. Ârâmiler, Mezopotamya ve Irak ile Suriye'nin bir kısmını işgal etmiş olup, Kuzey Samî kabilelerini oluşturmuyorlardı. İbraniler de Filistin bölgesi ile Suriye sahillerinde oturuyor, Orta Samî kabilelerini oluşturmuyordu. Samî ulusların en önemli kolunu oluşturan

Araplar ise Ceziretu'l-Arab (Arap Yarımadası) ve Turu Sina yarımadasıyla Badiyetu's-Şam ve Irak'tan Arap Yarımadasına komşu olan bölgelerde oturuyorlardı.

Ârâniler zamanla, tarihte şöhret kazanan bir takım kollara ayrılmışlardı. En önemlileri, Mezopotamya ve Irak'ta ikamet eden Süryaniler ile Keldaniler idi. Samî dillerinin bir lehçesi olan Ârâmice de biri Süryanice diğeri Keldanice olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

İbraniler, milattan önce üçüncü asırdan beri Filistin dolaylarında ikamet ediyorlardı. Suriye sahillerini işgal eden ve İbranice'ye benzer bir lehçe konuşan Fenikeliler de İbranilerin bir kolu sayılıyorlardı.

Samî dillerden İbranice* denilen lehçeyi konuşan kabilelere gelince, bunlar eski zamanlardan beri Arap Yarımadasında dolaşmaktaydılar. (46) Arapça'nın bir kolu sayılan Himyer lehçesi Yemen'de, Habeş lehçesi de Âdis Âbâd da konuşuluyordu.

Samîlerin yayıldıkları ilk merkezi belirleme konusunda çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. Bir nazariyeye göre Samîlerin ana vatanı Mezopotamya'dır. Bu bölgeden çıkan Samî kabileler, Suriye, Filistin, Arabistan ve Habeşistan'a doğru yayılmışlardır. Bu nazariye Mezopotamya'yı insanlığın beşiği sayan Tevrat'a dayanmaktadır.

Samî uluslara ait kitabeleri inceleyen filologlara göre, Samîler, Kuzeyden yani Toros civarından güneye inerek bir kısmı Mısır'a gitmiş, bir kısmı Suriye ve Filistin'e dağılmış; Âkâd adını alan diğeri bir kolu yarımada'ya çekilmiş, Araplar da Arap Yarımadası'na yayılmışlardır. Daha sonra Arabistan'dan Afrika'ya bazı kabileler geçmiş, bunlar da Habeşlileri oluşturmuşlardır. Bu nazariye, Babil bölgesi tarihinin bazı noktaları ile Ârâmîlerin en eski izlerini kuzeyde gösteren çivi yazısı kitabelerine dayanarak ileri sürülmüştür.

Kuzeyden güneye doğru bir yayılma hareketi öngören bu nazariyeye karşın; bir üçüncü nazariye de ters bir yayılma hareketine, yani güneyden kuzeye yönelmiş bir yayılma esasına dayanmaktadır. En kuvvetli sayılan bu nazariyeye göre Samîlerin yayıldıkları menşee

* Metinde İbranice denilmesine rağmen sıyak ve sibak dikkate alındığında "Arapça" olmalıdır.

Arap Yarımada'sıdır. Samî uluslardan Ârâmîler, İbranîler,... Arabistan'dan kuzeye doğru göç ederek tarihte yerleştikleri memleketlere yayılmışlardır.

Samîlerin Arabistan'dan yayıldıklarını kabul eden bu nazariyenin taraftarları pek çoktur. Fakat bunlar Arap Yarımadası'nın, Samîlerin ilk ortaya çıktıkları yer olup olmadığı hususunda aynı düşünmemektedirler. Arabistan'ı Samîlerin beşiği sayanlar, Habeşlilerin de Yemen'den Afrika'ya geçmiş olduklarını iddia etmektedirler. Samîlerin Arabistan dışından gelerek burada çoğaldıktan sonra kuzeye doğru yayılmış oldukları kanaatinde olanlara göre Samîlerin anavatanı Habeşistan'dır. Samîlerin en eski ataları Babu'l-Mendeb yoluyla Afrika'dan Güney Arabistan'a geçmiş, buralarda çoğalınca, Hicaz, Necd ve Bahreyn dolaylarına yayılmıştır. Bunlardan bir kısmı Filistin'e, diğer bir kısmı Irak'a üçüncü bir kısmı Fenike'ye dağılmışlardır. Ârâmîler Necd bölgesinden, İbranîler de Hicaz bölgesinden yayılmışlardır.³

Samî dilleri ile Kadim Mısır ve Afrika'nın bazı dilleri arasında bir yakınlık görenler ise, Samîlerin ilk vatanlarının Yukarı Mısır olduğunu varsaymaktadırlar. Fakat kelime yapısı açısından Samî dilleri ile eski Mısır lisanı arasında büyük bir benzerlik bulunmakla birlikte dil ve lehçe itibariyle ayrılık oldukça bariz olduğundan bu nazariye, o kadar çok taraftar kazanamamıştır.

Görülüyor ki Samî ulusların ilk menşelerinin neresi olduğu henüz kesin olarak belirlenememiştir. İleri sürülen varsayımlar, bir faraziye mahiyetindedir. Kadim Araplarla, Âsürlü, Babilli ve İbranîlere ait gerçekleşecek yeni yeni keşiflerle bu karanlık mesele layıkıyla açıklanacak ve bir çözüme yaklaşılabilecektir. Samî kavimlerin ilk beşiği neresi olursa olsun, hiç şüphe yoktur ki, bunlar birbirlerinden ayrılarak başka başka bölgelere gittikleri zaman, henüz aynı lisanı konuşuyorlardı. Bu dil, Samî dillerinin aslı idi. Fakat bu uluslar, ayrı ayrı coğrafyalara gittikten sonra ana lehçe, asli yapısını korumakla beraber aşama aşama değişmiştir.⁴

3 Necd ile Âram kelimelerinin her ikisinin de yüksek bölge ve dağ anlamına gelmelerinin bu iddiayı desteklediği varsayılır.

4 Hubert Grimme, 10-14.

Mezopotamya Samilerin gelişlerinden önce Turanilerden sayılan Sümerlerle meskûn idi. Sümerler daha o vakitlerde bile medeniyet sahasında oldukça ileri gitmişlerdi. Bunların dilleri Samî olmadığı gibi kendileri de Samî kökenli değillerdi.⁵ Samiler, önceleri Sümerlerin batısında, Irak ve Suriye çöllerinde göçebe bir halde yaşıyor, savaş ve akınlarla yiyeceklerini elde ediyorlardı. İslâm'dan önce Benî Lahm ve Benî Gassân da bu tarzda yaşadıkları gibi, günümüzde de bu bölgede yaşamakta olan aşiretlerde hemen hemen aynı yaşam tarzı görülmektedir.

Sümerler, güçlü düşmanların saldırılarına uğradıkları zaman, batı sınırlarındaki bedevî Samilerden yardım istiyor, onların yardımıyla düşmanlarını uzaklaştırmaya muvaffak oluyorlardı. Aynı durum, daha sonra İranlılarla Bizanslılarda da görülmektedir. Her iki devlet de sıkıştıkları zaman, Benî Lahm (Lahmiler) ve Gassanîler'den yardım istiyorlardı.

Samilerden Fırat boylarında göçebe olarak yaşayan aşiretler, komşu medeni merkezler ile ilişkide bulunuyorlardı. Hatta bunlardan bazıları komşu şehirlere yerleşiyor, Sümerlerin askeri hizmetlerine giriyorlardı. Bu yöre sakinleri, memleketlerinin müdafaası için asker ve cesur savaşçılara pek çok muhtaç olduklarından şehirleri-

5 Mezopotamya, kadim dönemlerden beri tarıma elverişliliği sebebiyle, dış ulusların hırsını çok çekmiş bir bölgedir. Anlaşıldığına göre, Samilerin gelişlerinden önce buralar kuzeyden inen göçebe bir kavim tarafından işgal edilmiş, akıncılar bu bölgelerdeki huzur ve tembelliğe alışık olan yerlilerini sürerek yurtlarına yerleşmişlerdir. Tarihte Sümer adını alan bu en eski akıncılar, Samî ve Arî olmadıkları gibi dilleri de bu iki dilden farklı idi. Babil kitabelerini inceleyenler bunları Turanî saymaktadırlar.

Sümerler, Yarınada'da kısa sürede medenileşerek büyük şehirler kurmuş, muazzam mabedler yapmış, nesiller boyu kendilerine özgü bir yazı icat etmişlerdir. Bu yazıya çivi yazısı denilir. Sümerler sayesinde Irak, Hz. İsa'dan üç bin yıl önce, adeta bir medeniyet merkezi idi. (Clay, *Light on the Testament from Babel*, 75) Ülke birçok küçük devletçığe ayrılmıştı. Çoğunlukla bir şehir ile civarındaki topraklardan ibaret olan bu küçük devletçikler arasında savaşlar eksik olmazdı. Galib gelen devletçik, bütün Babil bölgesini nüfuzu altına alıyor olmasına rağmen bu durum uzun süre devam etmiyordu. Sümer devletlerinden en eskisi Nipure hükûmeti idi. (King, 143-153).

Çivi yazısının menşel, şekil yazısı yani Hiyerogliflerdir. Bu yazı daha sonra Akkâdlarla Babilîlilerin ve Âsurluların yazılarına kaynaklık etmiştir. Sümerlerden Lagach yani şimdiki Tellûh dolaylarında hükûmrân olan Gudea devrine ait çivi yazısı ile yazılmış birçok kitabe keşf olunmuştur. Bu kitabeler, milattan 23 asır önceki bir zamana aittir. Sümerlere, Samilerden ilk halef olanlar Akkâdlar'dır. Akkâdlardan sonra bir aralık Babil bölgesi tekrar Sümerlere geçmiştir. Bu defa Ur yani şimdiki Mukayyer şehri prensi hâkimiyeti ele almıştır. Bu aileye ait de, birçok kitabeler keşfedilmiştir.

ne sığınan Samî bedevileri iyi bir şekilde kabul ediyor, çölden gelen bu Samilere, Ârâmiler yani dağlılar adını veriyorlardı.⁶ Sümerler medeniyette ilerledikten sonra eski cesaret ve hızlı hareket etme becerisini kaybederek tembellik ve rehavete düşmüşlerdi. Halbuki Irak ile Suriye arasındaki çölde göçebe bir halde yaşayan Samiler, aksine bedeviliğin sağladığı cesaret ve hayat ile donanmış bulunuyorlardı. Bunlardan Fırat Nehri yakınlarında yaşayanlardan bir grup, Sümerlere saldırarak yerlerine geçmişlerdi. Bunlar Akadlardır.⁷

Daha sonra Mezopotamyalılar, Fırat Nehri'nin batısında dolaşan Samilere *Umuru* yani Batılılar adını vermişlerdir. Bazen *umuru* ismi, Fırat'ın batısından Akdeniz'e kadar uzanan sahadaki bedevî ve hadarilerin tümü için de kullanılıyordu.⁸ Daha sonraları bu bölgedeki uluslara Arabî veya Arab adı verilmiştir. Bu son isim de eski Samî lehçesine göre Batılı demektir. Samilerin ikamet ettikleri bölgeler de *Mât Arabî* yani Batılıların ülkesi şeklinde isimlendirilmiştir. Arap Ülkesi denilen bu saha, kıraç ve çölden ibaret olduğundan, Arap ifadesi daha sonra Samî lisanlarda çöl anlamında kullanılmıştır.⁹

Samî dillerden günümüzde sadece Arapça yaşamaktadır.* Bu bölgelerdeki diğer Samî milletlerin torunları tamamen Araplaşmış olduklarından bu gün ülkelerinde Arapça konuşulmaktadır. Arapça'dan sonra Samî dillerden en çok bilinen İbranice ve Süryanice lehçeleridir. Bu iki dil ile yazılmış birçok kitabe bulunmaktadır. Süryanice, Emeviler ve Abbasiler döneminde, Suriye ve Irak Hristiyanlarının ilmi ve edebî dili idi. Halife Me'mun döneminde ve ondan önce ve sonra Yunanca eserlerden birçoğu Arapça'ya tercüme edilmeden önce Süryanice'ye tercüme edilmişti. İbranî ve Süryanî lehçelerinin dil, gramer ve edebiyatları, bu kitabeler sayesinde korunmuştur. Son dönemlerde Keldanice yazılmış bazı kutsal kitaplar

6 Rowson, 11, 48-49.

7 Akkadca en eski kitabeler, Agade hükümdarı Sargani Sarî yani Sargon tarafından yazdırılmıştır. Mîlattan 2500 yıl önce yaşamış olan Sargon, Babil bölgesinden başka, İran'dan Akdeniz'e kadar uzanan sahayı da istila etmişti. Akkadca kitabelerde Sümer dil ve edebiyatının derin etkileri görülmektedir. Akkadca kitabeleri yazdıran hükümdarlardan sonra Babil bölgesi Hâkîmiyeti tekrar Sümerlere geçmiştir.

8 Clay, 16-138.

9 Arapça'da *A'rabî* bedevî demek olduğu gibi İbranice'de Arap, bedevî demektir. Kadim Mısırlarda bedevilere Şâsû deniliyordu.

* Bugün İbranice ile Süryanice de yaşamaktadır. (sad)

keşfedildiğinden bu lehçe de bir dereceye kadar bilinmektedir. Samî dillerden en az bilineni, Âsûriler ile Fenikelilerin dili idi. Fakat son zamanlarda bu iki dile ait de birçok eser keşfedilmiştir. Bu sayede bunlarla ilgili de oldukça bilgi elde edilebilmiştir. Karşılaştırmalı Samî dilleri bilimi, Samî uluslarının yazıları arasındaki yakınlığı açıkça ispat etmektedir. Bütün bu lehçelerde harflerin sırası "ebced" ter-tibine göre olup isimleri de birbirlerine benzemektedir. Samî yazıla-rında harfler bitişik değildir. Yalnız Süryanice ile Arapça'da istisnai olarak harfler birbirlerine bitişirler.¹⁰

Samî ulusların göç izlerini bulabilmek için milattan üç bin yıl öncesine kadar çıkmak gerekir. Kenanilerin Suriye ve Filistin'de gö-rünmeleri bu kadar eski bir zamana çıktığı gibi, Basra Körfezi sahil-lerinden gelen Fenikeliler'in de Suriye sahillerinde ticarî şehirler kurmaları; Akdeniz ticaretini genişletmeye gelmeleri de bu kadar es-kidir. Yine bu zamanlara doğrudur ki Hiksoslar da Mısır'a girmiş, orada bir devlet kurmuşlardır.

İslâm Öncesi Arap Tarihinin Evreleri

Zamanımızda "Arap" genel ismiyle Arap Yarımadası, Irak, Suri-ye, Mısır, Sudan ve Kuzey Afrika'da yaşamakta olan halklar kaste-dilmektedir. Fakat İslâm öncesi dönemde bu isim, sadece Arap Ya-rımadasında ikamet eden halk için kullanılmakta idi. Çünkü o dö-nemlerde Suriye ve Irak halkı Süryanî, Keldânî, Nebatî, Yahudi ve Yunanlı oldukları gibi; Mısırlılar Kıbtî, Kuzey Afrikalılar da Berberî, Yunanlı ve Vandalılar idiler. Sudanlılara gelince bunlar da Nubeli-lerle Zencilerden oluşuyorlardı.

Fakat İslâmiyetin zuhurunu müteakip, yarımada Arapları, yuka-rıda adı geçen memleketlere yayılarak oralarda yerleşmiş, zamanla da Arap dili, diğer dillere üstünlük sağlamış olduğundan, Arap ismi bu uluslara da teşmil edilmiştir. İlk zamanlarda özellikle Fıravunlar, Asuriler ve Fenikeliler döneminde, Arap ismi, Ârâmî yerine kullanı-lıyordu. Arap Yarımadası'nın kuzey bölgelerinde, batı da Nil'den, do-

10 Eski Mısırlılar ile Yunanlıların yazıyı Fenikelilerden aldıkları anlaşılmaktadır. Fenike-liler, hem sağdan sola, hem de soldan sağa doğru yazıyorlardı. Yunanlılar da önceleri bu iki tarzı kullanmışlarsa da sonraları yalnız soldan sağa yazma yöntemi yaygınlık ka-zanmıştır. Bu usûl Yunanlılardan Romalılara, onlardan da Avrupalılara geçmiştir.

ğu da Fırat'a kadar uzanan çöllerde yaşamakta olan Ârâmilere Arap deniliyordu. Bu ismin o zamanlarda bedevî ve çölde oturanların karışılığı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Arap Yarımada'sının Kızıl Deniz'le Basra Körfezi arasındaki güney kısmı da, kadim Yunan coğrafya kitaplarında Etiyopya'dan yani Habeşistan'dan sayılıyordu. Yunan coğrafyacıları da Habeşistan ve Yemen ile Basra körfezinin batı dolaylarını bir bölge saymış, hepsine birden Asya Etiyopyası adını vermişlerdir.

Tarihi abidelerin rehberliği ile çağların derinliklerine nüfuz edildiği takdirde, Arapların Arap Yarımadası ile kuzeydeki çöllerde bedevî bir hayat geçirmekte oldukları görülür. Demek ki İslâm öncesi Arap tarihinin inceleme sahası bu bölge ile sınırlıdır. Tarih bu bölge sakinlerini bütün yönleri ile araştırırken, biri Arab-ı Baide, diğeri Arab-ı Bakiye olmak üzere iki tabakaya ayırmaktadır.¹¹ Arab-ı Baide, eski çağlarda yaşayan ve sonra yok olan Araplardır. Arab-ı Bakiye ise, İslâm'ın doğuşuna kadar varlıklarını koruyan Araplar'dır. Arab-ı Bakiye, şu iki büyük koldan oluşmaktaydı.

1. Kahtaniler

2. Adnaniler

Kahtaniler güney yani Yemen Arapları idi. Himyeriler ile kolları Kahtanileri oluşturunuyordu. Adnaniler de kuzey yani Hicaz Arapları idiler.

İlk zamanlardan İslâm'ın zuhuruna kadar geçen müddet zarfında Arap tarihi üç büyük döneme ayrılabilir. İlk çağlara ait olan birinci dönemde liderlik bir başka ifade ile Arap idaresinin, Arap Yarımadası'nın kuzey bölgelerinde ikamet eden kabilelerde olduğu anlaşılmaktadır. Bu kabilelerin çoğu Arab-ı Baide'dendir.

İkinci dönem veya orta dönemde, Arap idaresi, Güney bölgesindeki kabilelere geçmiştir. Bunların çoğu da Kahtanilerden idiler. Üçüncü dönemde ise, Arap liderliği yine Yarımada'nın kuzeyine geçmiş ve bu durum İslâm'ın zuhuruna kadar sürmüştür. Üçüncü dönemde liderliği ele alan kabilelerin çoğunluğu da Adnaniler'den idi.

11 Baide lafza, "yok olmuş" anlamına gelen "bîd" kelimesinden türemiştir. Bu anlama göre "Arab-ı Bâide yok olmuş Araplar demektir.

ler. Bu tasnife göre İslâm öncesi Arap tarihini şu üç tabakada mü-talaa edebiliriz.

1. Arab-ı Bâide veya birinci dönem Kuzey Arapları
2. Kahtaniler veya güney devletleri
3. Adnaniler veya ikinci dönem kuzey Arapları

Birinci Tabaka Arapları

Arab-ı Bâide

Arap tarihinin, asırların derinliklerine gömülen ilk devri oldukça karanlıktır. Çölde yaşayan Arap kabilelerin ilk çağlarda Kuzey Arabistanla, Suriye ve Irak arasındaki çöllerde bedevi olarak yaşadıkları şüphesizdir. Fakat bunların hayatı hakkındaki bilgiler kesin tarihi ve-sikalardan ziyade rivayetlere dayanmaktadır. Gerçi kutsal kitaplar ile milli menkıbelerden çıkarılan bilgiler, daha sonra Babil ve Mısır tarih-leriyle karşılaştırılmak suretiyle bu dönem oldukça aydınlatılabilmiş-tir. Ancak kesin vesikalara dayandırılmayan birçok konu hakkında-ki görüşler, hala bir varsayım mahiyetinden öteye geçmemektedir.

Tarihçi İbn Haldün, *Arab-ı Ârîbe* veya *Arab-ı Ureba* şeklinde isim-lendirdiği en eski Arapları, Sâm'ın Lâvez ve İrem isimlerindeki iki oğ-lundan türetir.¹² Bu hususta İbn Haldün'un Tevrat'a dayandığında kuşku yoktur.¹³ Arap tarihçilerine göre Arab-ı Baide tabakasını oluşturan Âmâlika, Âd, Semüd, Tasim, Cedis, Emîm, Curhum, Had-ramevt kavimleriyle bunlardan doğan kabileler, bu iki şahsın so-yundan türemiş oluyorlar.

İbn Haldun'da Arab-ı Badiye'ye dair şu satırları görüyoruz. "Arab-ı Badiye'yi oluşturan uluslar, Arap yarımadasında hükümrân olmuş ve birer devlet kurmuşlardır. Aralarından güçlü hükümdar-lar çıkmış, egemenlik ve nüfuzları Suriye ve Mısır'a kadar genişle-miştir. Bunların, Benî Hâm'ın baskısıyla Babil'den Arap yarımada-sına göçmüş oldukları rivayet edilmektedir. Devletleri Benî Ya'rub b. Kahtan'ın galebesine kadar devâm etmiştir."¹⁴

12 Ârîbe, Arap lafzından türetilmiştir. Saf Arap demektir. Arab-ı Ârîbe gibi Arab-ı Ure-bâ da saf Arap anlamındadır.

13 Tevrat, Sâm'ın Lâvez, İrem, Aylân yani Âlâm, Âşûr yani Âsûr ve Erfahşed adında beş oğlu olduğunu haber verir. Benî Arfahşed İbranilerdir.

14 İbn Haldun, II. 18.

Aynı tarihçi eserinin diğer bir sayfasında: “Âd kavmi ile Amâlika'nın Irak'a hakim olduklarını” açıkça ifade etmektedir.¹⁵ Fakat hatırlatalım ki Arab-ı Bâide'nin kollarına (şa'b) dair muhtelif Arap tarihçilerinin beyânâtı bir eksiklik örneğidir.¹⁶

Hal böyle iken bütün bu rivayetleri karşılaştırmak suretiyle Arab-ı Bâide tabakasını başlıca iki kısma ayırmak mümkün görünmektedir: Birinci kısma, Lâvez b. Sâm'ın soyundan sayılan Amâlika'yı; ikinci kısma da İrem b. Sâm'ın soyundan türedikleri iddia edilen diğer Bâide kabileleri dahil edebiliriz.

Arap tarihçilerin açıklamalarına dayanan bu tasnife göre; önce-leri Irak'ta yani Babil'de ikamet eden Amâlika, Lâvez soyundandır. Ve Hâm soyundan gelenlerin baskısıyla daha sonra Arap Yarımadasına geçmişlerdir. Diğer Bâide kabileler de İrem soyundan yani Ârâmilerden sayılmaktadırlar. Arap tarihçilerden çıkarılan şu sonuç, az bir değişiklikle hem son zamanlarda Babil, Âsuriye'de keşfolunan kitabelerin muhtevaları, hem de kadim Yunan tarihçilerinin kayıtlarıyla örtüştürülebilir. Bu ameliye bizi, Bâide denilen Arapların aslının Amâlika olduğu yahut Amâlika isminin bütün bu kabilelere şamil olduğu neticesine ulaştırır.

Amâlika Arapları

Arap tarihçileri Amâlika ismi altında, Sina Yarımadası'ndan itibaren Kuzey Hicaz dolaylarını işgal eden en eski Arapları kastederek, Amâlika ifadesinin aslı, bir kanaat oluşturacak kadar bilinmemektedir. Bazı tarihçiler bu ifadeyi Babillilere ait kitabelerde Akabe dolaylarında ikamet ettikleri bildirilen Mâlik veya Mâlûk adındaki Arap kabilesinin ismiyle ilişkili saymaktadır. Bunlara göre, İbraniler, bu ismi, Kuzey Hicaz'ın tüm kabilelerini kapsaması, önüne ümmet veya şa'b manasını ifade eden “am(m)”kelimesini ilave ederek Ammâlik veya Ammâlûk şekline sokmuşlardır. Daha sonra Araplar

¹⁵ İbn Haldun, II, 259.

¹⁶ Kafatası kemiklerinin birbirine birleştiği üst kemiklere şa'b ismi verildiği gibi büyük kabile ve büyük dağa da şa'b denilmektedir. Mastar anlamı, biriktirmek ve dağıtmak demektir. Arapların toplumsal yapılarına göre şa'b, bir soydan gelen insanların toplam şekli yani kabiledir. Kabile müteakiben batn, fahz, fasıla ve semîye (klan) adındaki kısımlara ayrılmaktadır.

bu son şekli kendi lehçelerine göre Amâlik veya Amâlika tarzında telaffuz etmişlerdir.¹⁷ Bu şekilde önceleri Akabe dolaylarında bir Arap kabilesine ait olan bu isim, bütün Kuzey Hicaz'daki kabileleri kapsayacak hale getirilmiştir.

Modern Arap tarihçilerin ısrarla iddia ettiklerine göre; Amâlika Arapları milattan önce yirminci asırdan evvel, biri Mezopotamya'da ve diğeri Mısır'da olmak üzere iki büyük devlet kurmuşlardır. Irak'ta kurulan ilk devlet Babiliye veya Hamurabî Devleti, Mısır'daki ise Şâ-sûlar denilen Hiksoslar Devleti'dir.¹⁸

Samilerin menşeinin Arap Yarımadası olduğu şeklindeki varsayım ile bu iddiayı barıştırmak için Amâlika'nın oldukça eski bir zamanda, Arabistan'dan çıkarak Suriye ve Irak dolaylarına dağılmış, buralardan da Mısır ve Babil'e yayılmış olduklarını kabul etmek gerekir. Samilerin anavatanlarının Arap Yarımadası olduğunu var sayan nazariyeye göre de, Amâlika'nın önceleri Mezopotamya'dan Irak, Suriye ve Sina çöllerine geçerek bir kısmının şehirlere yerleştikleri, diğer kısmının ise göçebe olarak çöllerde dolaştıkları, daha sonra, yani milattan yirmi asır önce, muhtelif tarihlerde Babil ve Mısır'ı istila ederek birer devlet kurdukları varsayılabilir.

Babil'deki Hamurabî Devleti ile Mısır'ı istila eden Hiksosları Arap sayanlar, tarihte kimlikleri henüz tamamiyle belirlenmemiş olan Amâlika'ya çok büyük roller yüklemiş olmaktadır. İlk Babil devletinin Amâlika Araplarına ait olduğu iddiası milattan önce dördüncü asırda yaşamış olan Keldanî tarihçi Berosse'nin bir rivayetine dayanmaktadır.¹⁹ Berosse Mezopotamya'da egemen olan devletlere ait

17 Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, s. 38.

18 Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, s. 38-60.

19 Büyük İskender ve bazı halefleri ile çağdaş olup. Yunanca'ya vakıf bir Keldanî kâhini idi. Makedonya ordularının Asya istilasından sonra Keldanistan'ın Yunanca bir tarihini yazarak İskender'in haleflerinden Suriye hükümdarı Antiyokus'a takdim etmişti. Bu değerli vesika, maalesef hadiselerin şiddetli kasırgaları arasında kaybolduğundan aynen günümüze intikal edememiştir. Fakat milattan önce birinci asırda yaşayan şahıslardan Ebulodoros ve Bolisnur bu eserin bazı kısımlarını aynen kendi kitaplarına alarak daha sonra gelenlere aktarmışlardır. Daha sonra Usabiyus ve Senslus aynı kısımları bu eserlerden istinsah etmişlerdir.

Berosse'nin Keldanîye tarihi, yaratılıştan başlayarak yazarın yaşadığı döneme kadar Mezopotamya'da cereyan eden olayları ihtiva ediyordu. Berosse'nin Mezopotamya'ya egemen olan devletlere dair düzenlemiş olduğu cetveli aynen alıntılıyoruz:

düzenlediği listede bir de Arap devleti'nden bahsetmiştir. Cetvele göre bu devlet Keldaniye Devleti'ni müteakip, yarımada'yı istila etmiş, dokuza ulaşan hükümdarları 245 yıl kadar saltanat sürmüşlerdir. Bunlardan sonra Babil, Asurlulara geçmiştir.

Berose'nin Babil'de egemen olduğunu haber verdiği Arap devleti, son dönem keşifleri ile ortaya çıkan İlk Babil Devleti'yle az çok örtüşmektedir. Milattan 2050 yıl önce Sâmû Abî tarafından yarımada'nın Sümer ve Akkadlar tarafından iskan edilen bölgesinde kurulan bu devletin Samî olduğunda kuşku yoktur.²⁰

Devletin İsmi	Hükümdarların Sayısı	Egemenlik Süreleri
Tufandan önceki devletler	10	432.000
Tufandan sonraki devletler	86	24.080
Madi Devleti	8	224
Diğer devletler	Rakamları silinmiştir	
Keldaniye Devleti	49	458
Arab Devleti	9	245
Asuri Devleti	45	526

Cetvelin abartılarla dolu olan ilk bölümü, sonraki tarihçiler tarafından olması gerektiği şekilde tenkit edilmiştir. Fakat Mad devletinden sonraki kısmının tarihen sabit olduğu kabul edilmektedir.

20 Keldaniye'nin ilk sakinlerinin göçebelerden olduğu sanılmaktadır. Bunlar birbirleri ile savaşan liderler arasında bedevi bir yaşam sürüyorlardı. Daha sonra kuzeyden İnen ve Samî yada Ârî olmadıkları için Turani sayılan Sümerler, bu bölgeyi istila etmişlerdir. Sümerlerin kendilerine özgü bir din ve hukukları olduğu gibi, aslı şekillerle dayanmakta olan bir de yazı icat etmişlerdi. Bu yazıya çivi yazısı adı verilmektedir. [Sümerler hakkında daha fazla bilgi için *Mufasssal Türk Tarihü* adlı eserimizin birinci cildine müracaat ediniz]

Sümerler zamanındaki çivi yazısı

Bunlardan sonradır ki, Samî oldukları anlaşılan Akkadlar batıdan gelerek Mezopotamya'ya sokulmuşlar ve bir müddet Sümerler kuzeyde, Akkadlar güneyde birer medeniyet merkezli kurmuşlardır.

Milattan 2500 yıl önce Samilerden I.Sargon zuhur ederek kendisi ve oğlu Naram-sin Babil'de bağımsızlık kazanmışlardır. Bunlara altı keşfedilen kitabelerin Samî lehçesiyle yazılmış olduğu görülmektedir. (King, 138 ve 225) Bu devletin nüfuzu İran'dan Akdeniz ve Sina Yarınadası'na kadar uzanmaktaydı. Elde edilen kitabelerde Sargon'un doğumuna dair Hz. Musa'nın menkıbesine benzer bir hikaye bulunmaktadır. Sargon ve halefleri zamanında Devlet Sümerlerle ortaktı. Daha sonra egemenlik ve nüfuz tamamen Samilere geçmiş, Sâmû-âbî tarafından Birinci Babil devleti kurulmuştur. Hz. İbrahim'in zuhuru ve Keldanistan'dan hicreti bu devlet zamanına denk geldiği tahmin edilmektedir. Bu devletten gelen hükümdarların isimleri aşağıdaki şekildedir.

1. Sumu-abum	2. Sumu-la-el	3. Sabium	4. Abil-sin
5. Sin-mubalit	6. Hammu-rabi	7. Samsu-iluna	8. Abi-esuh
9. Ammi-Ditana	10. Ammi-Zaduka	11. Samsu-Ditana	

Irak'ın eski sakinlerinin Umuru olarak isimlendirdikleri bu ulus bir aralık Samilerin Kenanî koluna nispet edilmiştir. Sonradan Corci Zeydan aşağıdaki sebeplere dayanarak, bunların Âmalika'dan oldukları iddiasını ileri sürmüştür.

1. Keldanistan tarihçisi Berose, Babil'de egemen olan devletler arasında Arap Devleti adı altında bir devletten de bahsetmiştir. Berose'nin Babil devletleri arasında Arap Devleti'ni yerleştirdiği zamana en yakın olan devlet, Birinci Babil devletidir. Berose'ye göre Arap devletinden dokuz hükümdar gelmiş ve toplamı 240 yıl saltanat sürmüşlerdir. Son zamanlardaki keşiflerde Birinci Babil devletinin üç yüz yıl devam ettiği ve on bir hükümdarının gelmiş olduğu görülmektedir. Bu rakamlar arasındaki yakınlık, her iki devletin de aynı olduğuna delalet eder. Her halde bu yakınlık, Arap tarihçilerinin Himyeri Devleti hakkındaki rivayetleriyle son zamanlarda Yemen dolaylarında keşfolunan oyma (hak edilmiş) eserlerde görülen tarihlerden daha fazladır.

Bazı tarihçiler Birinci Babil Devleti'nin milattan önce 2416 tarihinden 2082 tarihine kadar devam etmiş olduğunu kaydetmektedirler. Fakat kitabelere dayanan hesaplamalara göre, bu devlet, milattan önce 2050 tarihinden 1750 tarihine kadar üç yüz sene devam etmiş ve bunlardan on bir hükümdar gelmiştir. İlk Babil devleti, Keldanilerin medeniyet ve devlet sistemini almış, yazışmalarda Sümer dilini kullanmıştır. Fakat Arapların Suriye ve Mısır'ı istila etmelerinden bir süre sonra bu yörelerin eski sakinleri dillerini kaybederek Araplaşmış oldukları gibi Samilerin hâkimiyetine giren Sümerler de bir süre sonra dillerini unutarak Samileşmişlerdir. Fakat Sümer yazısı denilen çivi yazısı, bazı harfler ilavesiyle korunmuştur. İlk Babil devletinin en büyük hükümdarı, insanlık tarihinin en eski yasa koyucu olarak tanındığı Hamurabi'dir. (mö.1948-1906)

Hammurabi Medresesi harabeleri

Hammurabi'nin düzenlemiş olduğu 282 maddelik bir yasa mecmuası son zamanlarda Süs'da keşfedilmiştir. Kısım tek parça bir taş, kısmen de kıl levhalar üzerine nakşedilmiş olan bu mecmuada evlilik, boşanma, miras, evlat edinme, toplumsal sistem, ticaret ve idari sisteme dair özel hükümler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı, Sümerler zamanından beri devâm edegelen yasalar iken, bir kısmı da bizzat Hammurabi tarafından konmuştur. Hamurabi'nin bu kitabesi miladi 1901 tarihinde keşfedilmiştir.

2. Eski Babil sakinleri, Irak çöllerinde ikamet eden uluslara *U-muru* yani *batılı* diyorlardı. Bu isim Fırat'ın batısında ikamet eden Samilerin tamamını kapsamaktaydı. Şam ile Suriye çöllerindeki Ârâmiler, bir başka ifade ile Amâlika da bu Samilere dahildir. Esasen yarımadanın sakinleri olan *Umurulara* daha sonra *Arabî* yani Batılılar adı verilmiştir. Hâlbuki tarihçi Muhammed Cerir et-Taberî de Âmâlika'nın atasını Urbeb adıyla kaydetmiştir.

3. Mezopotamya'da kurulan Hammurabi Devleti'ne ait dillerle Arap lehçesi arasındaki benzerlik, diğer Samî lehçelerinin hepsinden daha fazladır. Öncelikle ötre, üstün ve esre gibi Arap hareketleri, Arapça'da nasılsa, Babil dilinde de öyledir. Halbuki Petra ve Tedmur'un eski sakinlerinin dillerinin yanı sıra, eski veya yeni diğer Samî lehçelerde, Arapça hareketler bulunmamaktadır.²¹ Bu sonuncular da Âmâlika kalıntılarındandır. İkicisi: Babil lehçesinde tenvin (mim harfi), Arap lehçesinde ise (nun harfidir)dir. Bu iki harf de birbirlerinin yerlerine kullanılabilir. Üçüncüsü: Arapça'da olduğu gibi Babil lehçesinde de çoğul takısı (vav nun)'dır. Halbuki diğer Samî dillerinden Süryanice'de çoğul takısı (ya nun)dir. İbranice'de ise (ya mim)'dir. Dördüncüsü: Babil lehçesinde fiil sigaları/kipleri, diğer Samî dillerinden ziyade Arapça'ya yakındır. Beşincisi: Süryani ve İbrani lehçelerinde bazı isimlerin kimi harfleri düşürdüğü/iskat ettiği halde, Babil ve Arap lehçelerinde bu harfler varlıklarını korumuşlardır. Örneğin "enf" kelimesi Babil ve Arapça lehçelerinde bu şekilde olduğu halde İbrani ve Süryani lehçelerinde "nun" zamanla düşmüştür. "İneb" lafzı da yine Babil ve Arap lehçelerinde "nun" ile olduğu halde İbrani ve Süryani lehçelerinde ise "nun"suzdur. Demek ki Arapça ile Babilce arasında, Süryani ve İbrani lehçelerinden daha büyük bir yakınlık bulunmaktadır. Bu iki lehçe arasındaki farklılık; medenileştikleri için Babillilerin lehçelerinin az çok değişmesi, bedevi olarak kalan Arapların da eski lehçelerini korumuş olmaları gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.²²

4. Babil Devleti hükümdarlarının isimleri Arapça'dır. Örneğin bu devletin ilk hükümdarının adı *Sâmû Abî* yani *Ebû Sâm*, yedinci hükümdarın adı da *Şemsu Eyluna* yani *Şemsu İlahina* demek-

²¹ Encycl-Brit- XXI, 651, art.sem.

²² Dussaud, 108.

tir.²³ Bundan başka bu devlete ait olarak Babil'de keşfolunan eserlerde, lafız ve anlam olarak Arapça ifadelere tamamen benzeyen birçok özel isim görülmektedir. Hammurabî Devleti'nin, Samî uluslardan en çok Araplara yakınlığı bu isimlerin karşılaştırılması ile açıkça ortaya çıkmaktadır.²⁴

5. Bâbillilerin tanrı isimleri ile onlara nispet edilen eşyaların isimleri, Yemen ve diğer bölgelerdeki Arapların eski tanrılarının isimlerine çok fazla benzemektedir. İl, Ba'l, Şems, Astâr, Sîn, Semdân, Nesr, Yesu', ... gibi tanrı isimleri, her iki tarafta da aynıdır.

6. İlk Babil Devleti başkent olarak çöl sınırındaki Babil şehrini seçmişti. Halbuki daha sonra çölden gelen Araplar da bu bölgeden ayrılmamışlardır. İslâm öncesinde Benî Lahmı Arapları, devlet merkezlerini Hire'de kurmuş oldukları gibi, İslâmiyeti müteakip Hz. Ömer'in uyarısı ile aynı yörede Küfe şehri kurulmuştur. Öyle anlaşıyor ki bu yöre çölden gelen Araplar için en uygun yerleşim yerini oluşturuyordu. Babil Devleti'nin de bu bölgeyi merkez olarak seçmesi dikkate alınrsa, (bu devleti kuranların) çölden gelen Âmalıka'dan olduklarına hükmedilebilir.

İlk Babil Devleti'nin Arap olduğunu ispat için ileri sürülen bu veriler dikkate değer olmakla beraber, bu hususta kesin kanaat verebi-

²³ King, 240.

²⁴ Corci Zeydan'ın *Babylonian expedition*, vol. III'den naklen eserine aktardığı aşağıdaki cetvel dikkatle incelemeye değer.

<u>Babil İsimleri</u>	<u>Arapça karşılıkları</u>	<u>Ait oldukları Arap devleti</u>
Ebi Yeşû'	Ebyeşu'	Sebe
Ami Zâdükâ	Amın Saduk	Sebe
Yeduh Eylu	Yedu'il	Sebe
Şemsû	Şems	Sebe ve Safa
Abdayıl	Abdayıl	Sebe ve Safa
Abdû	Abd	Sebe ve Safa
Halilû	Halil	Sebe ve Safa
Yediñ	Yede'	Sebe ve Safa
Yediht	Yede't	Sebe ve Safa
Ahi Veâil	Vedâil	Sebe ve Safa
Azirû	Azrail	Sebe ve Safa
Yelmek	EyluMelikil	Sebe ve Safa
Nefsân	Nefs	Sebe ve Safa
Bilâl	Bilâl	Adnân
Derik	Mûdrike	Adnân
Nekârû	Nekûr	Adnân
Karânû	Karîn	Adnân
Sa'sa'a	Sa'sa'a	Adnân

lecek bir mahiyette olmadıkları kuşkusuzdur. Çünkü bu sebepler ancak, Hamurabî Devleti'nin Samî kökenli olduğunu ispat etmektedir.

Gerçi birinci Babil Devleti'ni Arap sayanların bu iddia ile "İlk Babil devleti de Emevî devleti gibi bir Arap devletidir." şeklinde bir anlamı kastetmedikleri doğaldır. Bu sebeple Hamurabî Devleti Arap olsa bile, dilinin bu günkü Arap lehçesinin aynısı olması gerekmez. Çünkü İslâm Devleti ile Hammurabî Devleti arasında yirmi beş asırlık bir zaman bulunmaktadır. Halbuki iklim ve çevrenin değişimi, asırların peş peşe gelişiyile milletlerin adet ve dilleri de pek çok değişime maruz kalır. Dolayısıyla, yukarıda verilen bilgilere rağmen Hammurabî'nin mensup olduğu Umuru Samilerinin Arap oldukları iddiasını kesin bir hakikat telakki edemeyeceğiz.

Samî dilleri uzmanları, keşfedilen kitabelere dayanarak, Arapların ancak milattan önce beşinci çağdan itibaren, Suriye ve Irak bölgelerine dağılmaya başlamış olduklarını iddia etmektedirler. Ahd-ı Atik (Tevrat) ve çivi yazısı kitabelerinde Araplardan Amelek ismiyle bahsedilmiş olması da Arapların o zamanlarda Arabistan dışına çıkmış olduklarına delalet edemez. Öyle anlaşıyor ki bu iddia henüz kesin doğru sayılamayacağı gibi, tam olarak ihtimalden uzak değildir.

Hiksoslara gelince; bunların da Âmelikâ'dan veya Samilerin diğer bir kolundan olma ihtimalleri bulunmaktadır. Hatta Hiksosları Turanî uluslardan sayanlar bile vardır.²⁵ İlk çağlarda Mısır ile Irak arasındaki geniş bölgede dolaşan Samilerin bir taraftan Irak'a girmiş, diğer taraftan Mısır'a sokulmuş olmaları oldukça doğaldır. Öyle anlaşıyorki Samilerin Mısır ile ilişki kurmaları oldukça eskidir. Son zamanlardaki keşiflerden, Mısır'da demir çağının Samilerle başlamış olduğu anlaşılmaktadır.

Samiler Irak'ı istila etmeden önce, medeniyet ve sanayide oldukça ilerlemiş olan Keldaniye Sümerleriyle münasebetleri bulunmaktaydı. Bu sayede Sümerlerden demir aletlerini almış ve Mısırlılara da tanıtmışlardır. Mısır'ın en eski tanrılarında birinin Samî kökenli olan Ptah'ın olması adı geçen ulusun Mısır'a sokulduğu tarihi oldukça eski zamanlara çıkarmaktadır.²⁶

25 Bkz. *Mufasssal Türk Tarihi* kitabımızın birinci cildine.

26 King, 40, 43, ve 93.

Samiler Mısır'a doğudan veya Süveyş Kanalı ya da Kızıl Deniz yoluyla geçmişlerdir. Mısırlıların oldukça eski zamanlarda Arap topraklarına, Kutsal Topraklar veya Ardu Âlihe adlarını vermiş olmaları, Samilerin Nil boylarında ortaya çıkışlarının oldukça eski olduğuna delalet eder. Esasen eski Mısırlılar, Samilerin bazı kollarını tanıyor ve bunları özel isimlerle anıyorlardı.

Mısırlılar, Samî milletlerin hepsine birden genel bir isim olarak 'Âmû ve Âmû ismini verirlerken, Fenikelilere Hâr veya Hâl demektaydılar. Dikkate değerdir ki Âmû ismi de ümmet veya 'Âme anlamını ifade eden Samî kökenli bir kelimedir.

Mısır'ın kadim eserleri arasında, Samilerin, deltanın doğusunda bedevi olarak yaşadıklarını gösteren bazı kitabeler yer almaktadır. Bu bölgelerin birçok yeri, hala Samî isimlerle anılmaktadır.²⁷ Heliopolis'de bu şehrin imran ve medeniyetinin Samî kökenli olduğuna delalet eden birçok veri bulunmaktadır.

Mısırlılar, Samilerden çölde yaşayanlara Şâsû yani bedevî diyorlardı. Bu isim Babillilerin bunlara verdiği Arapça veya Arap adıyla eş anlamlıdır. Şâsûlar, Doğu Mısır çölüne, Nil ve Kızıl Deniz arasından giriyorlardı. Mısırlılar bu çöle *Teşr* yani Kırmızı Topraklar adını veriyorlardı. Buna karşın, Nil Vadisine de *Kimi* yani siyah topraklar adını veriyorlardı.²⁸ *Teşr* ile Sina yarımadası arasında konup göçen Şâsûlar, doğudan Irak bedevileriyle ilişki kurabiliyorlardı.

Samilerden Arapların da çok eski zamanlarda Sina Yarımadası'nda varlıkları, Bâbil Kitabeleri'nden de anlaşılmaktadır. Bu kitabelerden birinde Sargon'un oğlu ve halefi Naram-Sîn'in Sina Yarımadası'nda Muğân isminde bir Arap kabilesiyle savaşarak emirlerini esir ettiği kaydedilmektedir.²⁹ Aynı kitabede bu kabilenin Babil'e karayoluyla ticari malların nakliyle meşgul olduğu da kayıtlıdır. Babil kitabelerinde Akabe dolaylarında ikamet eden Mâlik isminde bir Arap kabilesinden de bahsedilmemektedir.

Zannedildiğine göre, Şâsûlar, Mısır çölleri inmeden önce, Arap yarımadasının arka taraflarında, Medyen arazisi denilen bölgede do-

27 Brugxh, 1, 14 ve 280.

28 Brugxh, 1, 46.

29 King, 158.

laşıyorlardı. O zamanlarda Mısırlılar bu bölgeye de Şâsû adını veriyorlardı. Medyen toprakları çevresinde dolaşan Şâsûlar, öteden beri, Nil'in doğu vadisine geçiyor, Mısır'ın mamur beldelerinde yağma ve çapulculuk yapıyorlardı. Mısırlılar da bunlara çapulcu nazarıyla bakıyor, hakir görüyor, fakat saldırılarından da korkuyorlardı.³⁰ Hatta Firavunlar bazen iç karışıklıkları yatıştırmak için Şâsûlar'dan yardım talep ediyorlardı.

On İkinci sülalenin saltanatının sonlarına doğru Mısır'da baş gösteren bir hâdise, bu şekildeki münasebetlerin artmasına vesile olmuştur. Mısır hükümdarı Amenemhait vefat ettiği zaman oğlu Senhât, yeni hükümdar Uristasenle uyuşamadığından Filistin'e sığınan hükümdarın kızıyla evlenerek, Suriye eyaletinden bazı bölgelere vali olmuştu. Fakat prens yaşlandıktan sonra bağışlanmaya mazhar olarak vatana dönme izni elde etti. Senhât'ın Mısır'a dönüşü, Filistin ile Mısır arasında daimi ilişkilerin başlamasına sebep oldu. Filistin'den Mısır'a ve Mısır'dan Filistin'e gidenler, günden güne çoğaldı. Hatta Benî Hasan'da keşfolunan bir mezar kitabesinde II. Uristasen zamanında Abyeşu' ismindeki Arap melikinın Orta Mısır'da Urinkos emiri Hunûment'i ziyaret etmiş olduğu kaydedilmektedir. Bu vakadan bir süre sonra, IV. Uristasen, Filistin'i fethetme arzusuna kapılmıştı. Böylece Mısır'la Filistin'de ikamet edenler arasında ilişki bozulmuş olduğu gibi, Samilerde de Firavunlardan intikam alma hırsı uyanmış oldu. Şâsûlar, bu fırsatı ganimet sayarak Aşağı Mısır'ı istila ettiler. Bu istila, ilk zamanlarda, Mısır için bir felaket olmuştu. Çöl bedevileri, şehirleri, mabedleri yıkmış; halkın bir kısmını kılıçtan geçirmiş, kadın ve çocukları esir etmişlerdi. Fakat daha sonra, düzenli ve adil bir idare kurmaya muvaffak olmuşlardı.

Badiyetu's-Şam'da ikamet edenlerin doğudan Irak'ı, batıdan da Mısır'ı fethetmeleri, o asırlarda Araplarda İslâm'ın ilk dönemlerinde görülen uyanışa denk bir uyanışın olduğunu göstermektedir. Bu olaylardan yaklaşık otuz asır sonra, Müslümanlar İran ve Bizans'ın zayıflığından faydalanarak, Suriye ve Irak'ı fethetmiş oldukları gibi, çölde ikamet edenler de Mezopotamya ile Mısır'daki zayıflama ve

bozulmalardan yararlanarak her iki bölgeyi de istila etmiş oluyordı.

Şâsûlar Aşağı Mısır'da Sâm'ın soyundan Hâr adıyla anılan Feni-kelileri bulmuşlardı. Aynı şekilde otuz asır sonra Müslüman Araplar da Suriye ve Irak'ta Samilerden Nebatiler ile Süryaniler ve İbranileri bulmuşlardı. Şâsûların deltayı istilası, kendilerine Mısır'ın kuzeyinde bir devlet temin etmiş, Firavunlar da Saide çekilmeye mecbur olmuşlardı. Şâsûlar, Şalatî (Shalati) veya Salatis ismindeki reislerini Mısır hükümdarı ilan etmiş, Menfis'i başkent edinerek güçlü bir devlet kurmuşlardı.

Şâsûlar Mısır'a yerleştikten sonra, kendilerini iki tehlike karşısında bulmuşlardı. Biri Teb'deki Firavunların düşmanlığı; diğeri de Filistin ve Suriye'deki Kenanilerin ansızın bir istilaya kalkışma ihtimali idi. Şâlâtî, dış tehlikelere karşı, askeri bir karargâh olmak üzere Hauârou Amlâk veya Avaris şehrini kurmuştur.

Mısırlıların Şâsû dedikleri bu ulusa kadim Yunan tarihçileri Hiksos, eski Arap müellifleri de Amâlika veya Arab-ı Bâide adını vermişlerdir. Arapların bunlar hakkındaki bilgilerini, İbn Haldun şu birkaç satırla özetlemektedir. "Sanıldığına göre, Mısır Amâlika'sı asıl Amâlika'dandır. Kıpt hükümdarlarından Velid b. Dumer (veya) Turân İrâşete b. Kâzân b. Amr b. Amlâk, Suriye'deki Amâlika hükümdarına zulümden şikayet etmiş ve yardım ricasında bulunmuştu. Amâlika hükümdarı bu ricayı kabul etmiş, Mısır'ı istila ederek Kıptileri itaat altına almıştır. Curcânî, Hz. İbrahim zamanındaki firavun Sinân b. Eşel ile Hz. Yusuf dönemindeki firavun Reyân b. Velid ve nihayet Hz. Musa zamanındaki firavun Velid b. Mus'ab'ın bu Amâlika'dan olduklarını iddia eder. Bazıları da Hz. Yusuf zamanındaki firavun Reyân b. Velid'e Kıptilerin Nektâvuş adını verdiklerini, Yusuf kıssasındaki Mısır azizinin de vezirinin Itfir olduğunu iddia etmektedirler.³¹

Mısır'ı istila eden Şâsûlar, modern Arap tarihçilerinin kabul ettikleri gibi, gerçekten Samilerin Arap koluna, bir başka ifade ile Amâlika'ya mensup bulunuyorlardı. Şâsûların Arap olduğu fikrini

ilk defa ileri süren, miladi birinci asrın sonunda vefat eden Josephus adındaki bir Yahudi tarihçidir. Josephus bu konu hakkında milattan önce üçüncü asrın ortalarına doğru yaşayan İskenderiye tarihçilerinden Mânisün'dan şu satırları aktarmaktadır: "Mısır hükümdarlarından Timâvus döneminde ülke, tanrının gazabına uğradı. Kökenleri bilinmeyen bir ulus doğudan gelerek Mısır'ı istila etti, hükümdarları aşağılayıp zelil etti. Şehirleri tahrip ederek, heykel ve tanrıları yıktılar, erkekleri öldürüp, kadın ve çocukları da esir ettiler. Kendilerine Salitis (Sheshi) adında birini hükümdar tayin ederek Menfis'i de başkent yaptılar. Aşağı ve Yukarı Mısır'a cizye koydular. Salitis, Asurluların muhtemel akınlarına karşı Nil vadisinde, istihkamlar yaptırdı. Aynı amaçla Sât Vilayeti'nde Avaris şehrini kurarak surlar, burçlar ve kalelerle tahkim ettirdi. Salitis yaz mevsimlerinde buraya gider, askerlerin eğitimlerine nezaret ederdi. On üç sene hükümdarlık yapan Salitis'ten sonra Bnon hükümdarlığa geldi. Bu da kırk dört sene iktidarda kaldı. Bunu takip eden Apoch-nan otuz altı sene yedi ay, halefi Apophis altmış bir sene, bunu takip eden Iannas elli sene bir ay hükümdar oldu. Son ve altıncı hükümdar olan Assis ise kırk dokuz sene iki ay saltanat sürdü. Şâsû-ların bu hükümdarları ile, memleketlerini kurtarmak isteyen Mısırlılar sürekli savaş halindeydiler. Bunlara Hiksos yani Mulûku Ru-at³² deniliyordu. Bu isim kutsal dil, hiyeroglifde hükümdar anlamına gelen "hik" ile "işin idaresini üzerine alan" anlamına gelen "sos" dan oluşmaktadır. Bazıları Hiksosların Arap olduklarını söylemektedir.³³

Brugsch de Hiksos ifadesinin, hiyeroglif kökeninde "hik" ile "şâ-sû" ifadelerine dayandırılabilceğini, bu iki ifadeden birincisinin "hükümdar", ikincisinin de "çöl" veya "bedevi" demek olduğunu söyledikten sonra Hiksosların doğu çöllerinden yani Arap bölgesinden gelmiş oldukları sonucuna varmaktadır. Brugsch'a göre Mısırlılar, Hiksoslara "men" veya "menatiu" adını veriyorlardı. Kutsal dilde de bunlara Rutnû veya Lutnû adını veriyorlardı. İstilahlarına göre bu son isim Suriyeliler demektir.

32 Ruat. Rai kelimesinin çoğulu olup çoban, bir işin idaresini üzerine alan, casus, vali, hâkim, kâhın idareci vs. gibi anlamlara gelmektedir. (sad)

33 Josephus, *Wars of the Yews*, 1.19.

Brugsch'ın araştırması, Hiksosların Samî uluslardan oldukları iddiasını güçlendirmektedir. Hiksoslar döneminde, Mısır'da, Samî ulusların ve bunlardan özellikle Yahudilerin çok fazla çoğalmış oldukları kesindir. Mânisün, Şâsûlardan isimleri geçen altı hükümdardan başka I. Abâbi ve II. Abâbi diye iki ayrı hükümdar adı daha kaydetmiştir. Hiksosların diğer hükümdarlarının isimleri bilinmemektedir. Bunlar deltada yerleştikten sonra Mısır'da yeni bir medeniyet doğmuş, birçok mimari yapı vücut bulmuştu. Fakat Hiksosları uzaklaştıran Firavunlar, bunların hatıralarını dahi bırakmamış, nerede isimlerini görmüşlerse tamamen yok etmişlerdir. Bundan dolayıdır ki Mısır'da keşfedilen abide ve kitabelerde Hiksos hükümdarlarının isimlerine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bunlar hakkındaki bilgiler Mânisün'un aktardıkları ile sınırlı kalmıştır.

Hiksoslara ait mimari kalıntılar üzerinde sadece iki hükümdarın ismi görülebilmiştir. Bunlardan biri Ebübi sülalesinden Raakunun diğeri de Nubeti veya Nub'dur. Menfis diline göre Ebübi lafzı Ufufi şeklinde telaffuz edilebileceğine göre bu isimle Manisun'un haber verdiği Hiksos hükümdarı Apophis'in ismi arasındaki yakınlık dikkate değer.

Brugsch, Hz. Yusuf'un milattan önce 1750 tarihinde Nub zamanında Mısır'a gelmiş olduğunu ve büyük Kahtan'ın da bu hükümdar zamanında zuhur ettiğini iddia etmektedir.³⁴

Şâsûların Samî uluslardan oldukları iddiasının taraftarları oldukça çoktur. Hiksoslar dönemine ait keşfedilen eserlerin üzerinde yer alan Samî isimler ve bunlar zamanında Mısır diline karışan Samî kökenli kavramlar, bu iddiayı destekler gibi görünmektedir. Şâsûları Amâlika Araplarından sayanlar ise, aşağıdaki sebeplere dayanmaktadırlar.

1. Manisun'dan naklen Yahudi tarihçi Josephus'un az önceki ifadeleri

2. İbn Haldûn ve diğer Arap tarihçilerinin Mısır Amâlikası hakkındaki rivayetleri

3. Daha önceleri Muluku Ruat (tebaanın hükümdarları) anlamı verilen "Hik Şâsû"nun Brugsch tarafından "Çölün Hükümdarı" veya

34 Brugsch, *History of Egypt Under the Pharaohs*, t. I, 274.

"Bedevilerin Hükümdarı" anlamını ifade ettiğinin ispat [edilmiş olması]. Çünkü kadim Mısırlılar "çöl halkı" ile Arapları kastediyorlardı.

4. Mısır[daki kimi tarihi] eserlerde Hiksosların Arap beldelerinden geldiklerine dair bazı kayıtların bulunması.

5. 'Âmû, Lûtnû, Şâsû, vd. gibi Hiksosların Samî olduklarını gösteren isimlerin bedevi yaşamla ilişkisi. Çünkü bedevilik Samilerden yalnızca Araplar ve Babillilere özgüdür.

6. Mısırlıların, Şâsûların galip gelmelerini sağlayan at cinsini ancak bunların hâkimiyetinden sonra kullanmaları.³⁵

7. Mısırlıların, Hiksosları sürdükten sonra Araplarla sürekli mücadeleye halinde kalmaları, Arapların fırsat buldukça, Mısır ülkesini çapul ve talana büyük bir arzu ile teşebbüs etmeleri.

Bununla beraber, Hiksosların Amâlika'dan olduklarını ispat için ileri sürülen bu sebepler kanaat oluşturacak kadar güçlü görünmemektedir. Esasen eski Arap tarihçileri de, Amâlika'ya büyük ve kapsamlı bir tarih atfetmemektedirler. Bütün rivayetler, Arapların arasına Mısır'a akınlar düzenlediklerinden fazla bir fikir verecek mahiyette değildir. Gerçi İbn Haldun, Mısır firavununun Amâlika hükümdarından yardım istediğini, onun da Mısır'ı istila etmiş olduğunu yazıyor ise de, onun bu ifadesi sıradan bir rivayetten daha kuvvetli görünmemektedir.³⁶

İbn İshak ve İbn Haldun Amâlika'nın aşağıdaki kabilelerden oluştuklarını açıklamaktadırlar.

Hicaz'da: Benî Matar, Benî Azrak

Necid'de: Benî Tuğâr (İbn Haldun'a göre Benî Ğifâr), Benî Budeyl, Benî Râhil (İbn İshak'a göre Benî Râcil)

Yesrib'de: Benî Leff, Benî Sa'd

Hicazla Teyma arasında: Benî Erkam (bu kabilenin daha sonra Necid'e geçtiği rivayet edilmektedir.)

Görülüyor ki Arap tarihçileri, Amâlika'yı, Arap Yarımadası'nın Hicaz ve Necid dolaylarıyla sınırlı tutmuşlardır. Bunlara göre, Amâ-

35 Maspero , II, 51 ve King, 140.

36 Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, s.59.

lika'nın tamamı Arab-ı Bâide'den bile değildir. Çünkü Arap tarihlerinde, Cürhümiler döneminde ilkin Tihâme'de daha sonra Yesrib'de ve en sonunda Karsisa'da Sameyda' adıyla bir devlet kuran ulus da Amâlika'dan sayılmaktadır.

Ad Kavmı

Kadim Arap tarihlerinde, efsanevî bir haleye bürünen Ad kavmi, modern tarihçilerin araştırmalarına göre, Amâlika kalıntılarından veya Ârâmî bedevilerindendir. Bâide kabilelerinden, ismi etrafında zengin bir menkıbe silsilesi oluşan bu eski ulus, Arap tarih ve edebiyatında güç ve saltanatın bir timsalidir.

Arap tarihçileri, Ad-ı İrem adı altında bahsettikleri bu ulusu, en eski Araplardan sayarlar. Kuran'ı Kerim'de de bunlardan "sütunlar sahibi Ad-ı İrem" ifadesiyle bahsedilmektedir.³⁷ Araplar, Bâide Kabilelerini İrem neslinden saymış ve hepsine birden İremliiler adını ver-

37 İrem; kabile ismidir Araplar, Salih (as)'ın kavmine Semüdu İrem dedikleri gibi Hud (as)'un kavmine de Adu İrem adını veriyorlardı. Fakat müfessir ve tarihçilerden bazıları İremi, Ad tarafından inşa edilmiş muazzam bir şehrin adı sanarak "sütunlar sahibi" ifadesini bunun sıfatı saymışlardır. İbn Haldun bu zanda hata olduğunu hatırlatır.

Hayali olduğu sanılan İrem şehrinin yerinde olduğu gibi, inşa edeninde de ihtilaf edilmiş olduğunu görüyoruz. Burayı inşa şerefini Ad'a verenler olduğu gibi, oğlu ve halefi Şeddâd'a nisbet edenler de bulunmaktadır. İbranice'de Şam şehrinin bir adının da İrem olduğunu öğrenenler, Ad'ın hayali olduğu sanılan bu muazzam belde-
sinin Suriye'de olduğunu kabul etmişlerdir. Bazıları da İskenderye'yi, böyle bir şehir için daha uygun görmüşlerdir. Üçüncü bir gurup da şehrin Şeddâd tarafından Yemen'de inşa edildiğini iddia etmiş, hayalin ürettiği bir uydurma olan bu ışıldayan kenti parlak bir menkıbeye bağlamışlardır. Çoğunlukla Arap tarihçileriyle müfessirler tarafından ayrıntılı bir şekilde kaydolunan bu menkıbe, 1001 gece masallarını uyduran bir çevre için hayret edilecek bir şey değildir. Gûya Şeddâd b. Ad, cennet misali bir belde kurmayı kararlaştırarak vali ve memurlara bulundukları bölgede ne kadar altın, gümüş, inci, yakut, misk, anber ve zaferan gibi madde varsa toplattırarak gönderilmesini enretmiştir. Madenler işletilerek bulunabilen altın ve gümüş çıkarılmıştır. Dalgıçlara da denizlerdeki mücevherler çıkartılmıştır. Adeta birer dağ yığını oluşturan bu altın, gümüş ve mücevherlerle varlığı ancak uydurmacıların dimağında oluşan bu hayali belde kurulmuştur. Muazzam konaklar, tatlı saraylar yapılmıştır. Sarayların üzerinde, etrafı mücevherlerle süslenmiş odalar inşa edilmiş, şehrin altından geçmek üzere vadiler yapılmıştır. Nehirler, Irmaklar akıtılmıştır. Nehir kenarlarına meyveleri mücevher ve yakuttan olan altın ağaçlar diktirilmiştir. Özette, insan hayalinin yaratabileceği üç yüz bin sarayı içeren bir cennet misali belde vücuda getirilmiştir. Şehrin ortasında nehirler, kenarında sarayların hepsinden yüksek bir de hükümdar sarayı yükseltilmiştir. Sarayın vadiye açılan altın kapıları, çeşitli yakutlarla süslenmiş, sokaklara misk ve zaferan gereçler serilmiştir. Bkz. Yakut Hamevi. I. 213.

mişlerdir.³⁸ Kadim Yunan müelliflerinin Güney Arabistan kabileleri arasında zikrettikleri Adramitai ulusunun İrem dediğimiz kavim olması büyük bir ihtimaldir. Adramita isminin ilk önce Hadramevt olması da hatıra gelebilir. Fakat Yunan tarihçileri Hadramevt'i ayrıca Xadramotitai, Latinler de Chatramotitai adı altında zikretmişlerdir. Bu iki ismin ayrı ayrı zikredilmiş olması, başka başka kabilelere ait olduklarının delilidir. Büyük bir ihtimalle, Yunanlılar, Adramita ismiyle Âdramiler yani Ad denilen kavmi kastetmişlerdir.³⁹

Araplar arasında dilden dile dolaşan darb-ı mesellerden Arapların Ad kavmine oldukça eski bir tarih isnad ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta mitolojik abartılarla dopdolu olan bazı rivayetlerde, bu ulus Amâlikalardan daha eski olarak gösterilmektedir.⁴⁰ Arap tarihçilere göre, Ad kavmi, Yemen ile Umman arasında, Ahkâf, Hadramevt ve Şihr taraflarında ikamet ediyorlardı. İsimleri kaydedilen en büyük hükümdarları; Âd, Şeddâd ve Şedid idi. Bunlar Ahkâf'da saltanat sürmüşlerdir. Eski Arap tarihlerinde bunların kurduğu devlet Ad-ı Ula adıyla anılmaktadır.

Ad-ı Ula Devleti'nin en güçlü zamanı Şeddâd devri idi. Hatta, Şeddâd'ın Suriye, Irak, Mısır ve Hindistan gibi memleketleri fethettiği bile iddia edilmektedir. Fakat diğer milletlerin tarihlerinde Arapların bu iddiasını destekleyecek hiçbir iz bulunmamaktadır. Şeddâd'ın adını yükselten milli menkabe, İrem Bağı'nın tesisini bu hükümdara isnat eder. İrem Bağı, Arap şairleri için zengin bir konu olduğu gibi İslâm döneminde İran ve Türk edebiyatına da girmiştir.

38 Hamza el-İsfahani, s.122, 128,

39 Corci Zeydan, *El-Arab Kable'l-İslam*, s.62,

40 Ad kavmini, insanüstü bir yaratılıştaki tasvir eden bu rivayetler, eski Arap tarihlerinin çoğunda büyük bir önemle kaydedilmiştir. Bu rivayetlere göre, gûya Ad kavminden her adamın boyu yetmiş ile yüz zira' (35 ile 50 metre) arasında, başı ise büyük bir kubbe hacminde bulunuyor, gözleri yırtıcı hayvanları bile dehşete düşürüyor idil... Aynı rivayetler, Ad kavminden dokuz hükümdarın geldiğini söyler. İlk hükümdar olan Ad, 1200 sene yaşamış, 1000 eş almış, bunlardan 4000 çocuğu olmuştur. Bazıları biraz daha insafli davranarak Ad'ın ömrünü 300 seneye indirmişlerdir. Bununla beraber bu hurafeden şu gerçek çıkarılabilir: Ad kavminin çok eski olduğu rivayeti, Araplar arasında nesilden nesile intikal ederek gelmiştir. Fakat bu kavmin hükümdarlarından ancak bir kaçının isimleri kalabilmiştir. Diğerleri zamanla unutulmuştur. Araplar, Ad kavminin kadımlığı ile isimleri tespit edilmiş olan hükümdarlarının sayısını bağdaştırmak için her hükümdara uzun bir ömür isnat etmiş, bu uzun ömre göre de hükümdarlarının o kadar eş ve çocuklarının olmasını uygun görmüşlerdir!...

İbn Haldun'a göre, Ad kavmi daha sonra ikiye ayrılmış, reislerine nispetle biri Halcanî diğeri Lokmanî adıyla anılmıştır. A'raf Suresi'nde haber verildiği üzere hak yoldan sapan Ad kavminin irşad ve ıslahı için, Hz. Hüd görevlendirilmiştir. Halcanîler, gönderilen peygambere isyan etmişler, Lokmanîler (ise) itaat etmiştir. Asi Halcanîler, *Rihu Sarsar*⁴¹ ile yok olmuş, Lokmanîler ise, Kahtanîlerin tarih sahnesine çıkışları ve egemenliklerine kadar varlıklarını ve hâkimiyetlerini korumuşlardır.

Lokmanîler, Arap tarihlerinde İkinci Ad adıyla anılmaktadırlar. Uzun süre devam eden İkinci Ad, Ya'rub b. Kahtan tarafından, Ahkâf dolayları istila edildiği zaman, Hadramevt'e sığınarak oralardaki kabilelere karışmışlardır.⁴²

Arap tarihçileri, ünlü Me'rib Seddi'nin inşasını Ad kavmine isnat etmektedirler. Fakat ileride yapılacak olan açıklamadan anlaşılacağı gibi, bu isnat, tarihi gerçeklere uygun değildir. Araplar, Ad kavmini, en eski ve en kuvvetli uluslardan biri saydıklarından, üzerlerinde resimlerin var olduğunu gördükleri kadim harabeleri, bunlara isnat etmeyi adet edinmişlerdir. Oysa ki Arabistan'da tarihi araştırmalarda bulunan oryantalistler, kadim devletlere ait keşfettikleri eserlerde, bunların Ad kavmine ait olduklarını var saydıracak hiçbir belirti bulamamışlardır. Okunan kitabelerden, bu kalıntıların Arabistan'ın diğer sakinlerine ait olduğu ortaya çıkmıştır.

Yalnız Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân*'ında Tay dağlarından Âça' civarında Ceşş İrem denilen dağın tepesinde bir takım ev kalıntıları ile kayalar üzerinde yontulmuş şekillerin bulunduğu ve bunların Ad-ı İrem kavmine ait olduğu şeklinde bir kayıt görülmektedir.⁴³ Aynı müellif, eserinin diğer bir yerinde de Tay kabilesine ait

41 Kamer suresi ayet 19'a telmihte bulunmaktadır.

42 İbn Haldun, II, 24; Yakut, I, 212; Ebû'l-Fîda, I, 103.

43 Yakut el-Hamevî'nin verdiği şu bilgi, Şuara Suresinde Hz. Hüd'un Ad kavmine gerçekleşen uyarıları ile ilişkili görülmektedir. Zira ayet-i kerimde, Ad kavminin yüksek yerlerde büyük binalar yaptığı haber verilmektedir. Bahsedilen ayet-i kerime şöyledir: "Siz yüksek yerlerde büyük binalar yaparak onlarla iftihar mı ediyorsunuz? Kendinizi ölümsüz sanarak sağlam ve müstahkem binalar inşa ediyorsunuz. Birini yakaladığınız zaman, esneklik gösterip merhamet etmeyerek zor ve şiddetle hamle yapıyorsunuz" Ayet-i celliye ki (bebi') yüksek yer, (mesânî') de havuz, köy, köşk, kule ve hisar anlamlarındadır.

bölgede *Sîr* isminde bir dağdan bahsetmekte ve burada eve benzer bir takım mağaraların bulunduğunu haber vermektedir.⁴⁴ Muhtemeldir ki Yakut el-Hamevî'nin haber verdiği resimlerle ev kalıntıları arasında bir ilişki vardır. Son çağlarda Havrân, el-Ala', Medâin-i Salih, Teyma ve Yemen'de keşfolunan eserlerin üzerindeki kitabeler okunarak ait oldukları ulusların tarihleri ortaya çıkarıldığı gibi, temenni ederiz ki, Yakut el-Hamevî'nin bahsettiği resimler de bir gün keşfedilip çözülerek Ad kavminin efsaneler arasında kaybolan gerçek tarihi de meydana çıkarılır.

Semûd Kavmi

Kadim Arap tarihinde Ad kavminden sonra önemi haiz olan Bâide Araplarından biri de Semûd adı verilen ulustur. Semûdluların da Ad kavmi gibi Amâlika kalıntılarından olmaları muhtemeldir. Eski Arap tarihlerine göre Semûd kavmi, Hicaz'da, Medine ile Şam arasındaki Vadiu'l-Kura ve Hicr dolaylarında ikamet ediyorlardı. Hicaz bölgesindeki Medâinu's-Salih, bu kadim Hicr toprakları dahilindedir. Müslümanların fethinden önce, bu yörelerde Yahudiler ikamet etmekteydi.⁴⁵

Arap tarihçiler, Semûd kavminin Kur'an-ı Kerim'de, sürekli Ad kavmiyle birlikte zikredilmiş olmasına bakarak, bunların önceleri Yemen'de ikamet ettiklerini ve Hicr bölgesine daha sonra geldiklerini tahmin etmişlerdir. Ebû'l-Fida, Semûdluları Yemen'den çıkaran kavmin Himyeriler olduğunu iddia etmektedir.⁴⁶ *Futûhu's-Şam*'ın yazarı Ebû İsmail'in, Semûd kavminin Aden ile Basra arasındaki coğrafyayı doldurdukları şeklindeki ifadesi, güneyden kuzeye doğru gerçekleşen göç hareketiyle izah edilebilir.⁴⁷ Fakat şayet böyle bir göç gerçekleşmişse oldukça eski bir tarihte meydana gelmiş olmalıdır. Çünkü Asur kitabeleri Semûd kavminin işgal ettiği ülkeleri zikrederken, Hicaz'ı da, Asur hükümdarı Sargon'un milattan önce 715 tarihinde istila ettiği bölgenin içerisinde göstermektedir.

44 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*.

45 el-Bekrî, s.30.

46 Ebû'l-Fida, I. 70.

47 Ebû İsmail, *Futûhu's-Şam*, 25.

- ١ نَمُوذُكَ نَ مِنْ مَدَائِنِ سَالِطِ
- ٢ اَلْكَسَى لِنَفْسِهِ وَلِلْهَ وَاحِرَهُ وَلَمَنْ دَى يَنْفَقُ بِيَدِهِ
- ٣ كَتَبْتُ تَقِفَ مِنْ يَدِ عِدُوْقِيْهِ لَهْ وَلَمَنْ دَى يَنْفَقُ وَيَقْبِرُ بِهِ
- ٤ عِدُوٌّ يَحْيَوِيْ يَبْرَحِيْضَانَ - شَنْةُ تَشَعُ لَحْرَتِ مَلِكِ
- ٥ نَبَطُورِجْمِ عَمِّ وَلَمَنْ دَوْشَرَا وَمَنْ تَوُ وَفِيْشَهُ
- ٦ كَالِ مَنْ دَى يَزِيْزِيْ كَفَرَا دَنَهْ وَيَزِيْزِيْ اَوْبَرْمَنْ اَوْبِيْشَ اَوْ
- ٧ يُوْجِرُ اَوْ يَنْاَلِفُ عُلُوْمِيْ كَتَبْتُ كَلَهْ اَوْ قَبِيْرُ بِهِ اَوْشَ
- ٨ لَهْنِ لَمَنْ دَى عِلَاكِيْطِيْ وَكَفَرَا وَكَتَبْتُ دَنَهْ حَرَمِ
- ٩ كَلِيْفَتِ حَرَمِ نَبَطُورِجْمِ وَتَلَمُوْ لَمَنْ عِلْمِيْ

Medâin-i Salih harabelerindeki Nebati Kitabesi

- ١ دَنَهْ قَبْرَادِيْ عِدِ عِدُوْ بَرَكِيْلُوْر
- ٢ اَلْكَسَى لِنَفْسِهِ وَلِلْهَ وَاحِرَهُ وَلَمَنْ دَى يَنْفَقُ بِيَدِهِ
- ٣ كَتَبْتُ تَقِفَ مِنْ يَدِ عِدُوْقِيْهِ لَهْ وَلَمَنْ دَى يَنْفَقُ وَيَقْبِرُ بِهِ
- ٤ عِدُوٌّ يَحْيَوِيْ يَبْرَحِيْضَانَ - شَنْةُ تَشَعُ لَحْرَتِ مَلِكِ
- ٥ نَبَطُورِجْمِ عَمِّ وَلَمَنْ دَوْشَرَا وَمَنْ تَوُ وَفِيْشَهُ
- ٦ كَالِ مَنْ دَى يَزِيْزِيْ كَفَرَا دَنَهْ وَيَزِيْزِيْ اَوْبَرْمَنْ اَوْبِيْشَ اَوْ
- ٧ يُوْجِرُ اَوْ يَنْاَلِفُ عُلُوْمِيْ كَتَبْتُ كَلَهْ اَوْ قَبِيْرُ بِهِ اَوْشَ
- ٨ لَهْنِ لَمَنْ دَى عِلَاكِيْطِيْ وَكَفَرَا وَكَتَبْتُ دَنَهْ حَرَمِ
- ٩ كَلِيْفَتِ حَرَمِ نَبَطُورِجْمِ وَتَلَمُوْ لَمَنْ عِلْمِيْ

Medâin-i Sâlih harabelerindeki Nebatilere ait kitabenin günümüz Arap Alfabesiyle okunmuş hali

Yunanca tarihlerde de miladi ilk yıllarda Semûd kavminin Hicr dolaylarında ikamet ettikleri ifade edilmektedir. Yunanlılar bu ulusu Thamudeni, Hicr bölgesini ise Agra adıyla kaydetmişlerdir. Hicr civarında Arapların Feccu'l-Nakka dedikleri yere de Batlamiyus *Badanata* adını vermiştir.⁴⁸

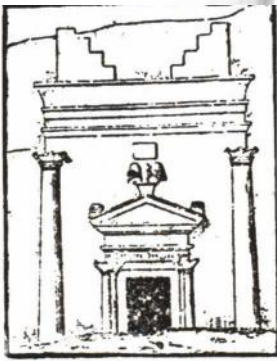
Tevrat'ta kendilerinden hiç bahsedilmeyen Semûd kavmine dair Kuran'ı Kerim'de oldukça ayrıntı bulunmaktadır. Kuran'da bunlar Ashabu Hicr adıyla da zikredilmiştir. Hz. Salih (as) Semûd kavmini hak dine davete memur olmuş, yirmi yıl devam eden gayreti başarılı olamadığından, bu sapık ulus bir semavi afet ile yok edilmiştir.

Kuran-ı Kerim'de Semûd kavminin kayaları oyarak evler yaptıkları haber verilmektedir. Günümüzde Hicr dolaylarında ve özellikle Medainu's-Salih'te bu şekilde oyulmuş birçok ev hala bulunmaktadır. Medainu's-Salih'te görülen harabeler üzerindeki kitabeler kayalara kazınmış ve daha sonraki dönemde tamamıyla okunabilmiştir. Nebati yazısı ile yazılmış olan bu kitabelerde Hicr dolaylarının milat-

48 Clay, *Light on the Testament from Babel*, 338.

tan kısa bir süre önce Petra'da var olan Nebatî Devleti'nin egemenlik alanına girdiği anlaşılmaktadır.

Medainu's-Salih harabelerinin en önemlileri Kasru'l-Bint, Paşa Kabri, Kale ve Burç denilen kayalardır. Bunların üzerindeki resimlerin/stellerin çoğu sıradan birer kabrin mezar kitabeleridir. Kasru'l-Bint'in kitabesi, Nebatî Devleti hükümdarlarından Hâris'in, tah-ta oturuşunun dokuzuncu senesinde yani miladi ilk yıllarda yazılmıştır. Kitabe, Kemkem bnt. Vâil bnt. Haram adında bir kadınla, kızı Kuleybe'nin mezar taşı olup, Vehbu'l-Lât b. Abdubâde adında biri tarafından yontulmuştur/yapılmıştır.

Medainu Salih'teki Kasru'l-Bint

Kitabede, bu kabri alan veya satan, rehin olarak bırakanın, kайдan bir ceset veya bir aza çıkaranın, kabre Kemkem ile kızı Kuleybe ve bunların soylarından başkalarını defnedenlerin Zu's-Şera, Lât, Umde, Menût ve Kays'ın lanetine uğramaları temenni edilmektedir. Daha sonra yazılan şeylere muhalefet edenlerin Zu's-Şera, Hübel ve Menût'un beş kere lanetine düçar olmaları kaydedilmiş ve böyle bir harekete yeltenenlerden Sâhir'in bin dirhem Hârisi ceza alması gerektiği hatırlatılmıştır.⁴⁹

İfadenin tarzından Zu's-Şera, Lât, Umde, Menût ve Kays ifadelelerinin tanrıların isimleri oldukları anlaşılıyorsa da Sâhirle ne kastedildiği tam olarak belirlenememektedir. Şimdiye kadar keşfedilip

49 Cooke, *North Semitic Inscriptions*, 220.

okunan Hicr kitabelerinde tarihi aydınatabilecek önemli bir şey ortaya çıkmamıştır.

Arapların Semüd kavminin Yemen'den gelmiş oldukları şeklindeki iddialarını esas aldığımızda, lehçelerinin aynı lehçeye, yazılarının da *müsned yazısı*'na yakın olması gerekirdi. Hicaz'ın muhtelif yerlerinde ve yine adı geçen bölgenin güneyindeki el-Ala'da taşlar üzerine kazılmış bir takım Himyeri hattı/yazısı keşfedilmiştir. Oysa ki Hicr kitabeleri Ârâm lehçesi ve Nebati hattıyla yazılmıştır.

Hicaz bölgesinin bazı yerleri ile el-Ala'da keşfolunan Yemen lehçesi ve müsnet yazısı ile yazılmış olan kitabeler, Hz. İsa'nın miladına yakın bir dönemde yazılmıştır.⁵⁰ Bunlardan bazılarının üzerinde Lihyân hükümdarlarının isimleri görüldüğünden "Lihyâniye" adını almıştır. Glaser, Lihyânilerin Semüd Kavmi kalıntılarından olduklarını iddia etmektedir.⁵¹ Havrân'da, Cebelu Safâ'da keşfedilen ve müsned yazısının türevlerinden oldukları anlaşılan kitabelere de "Safeviye" adı verilmiştir. Hicr dolaylarında Kadim Yemen lehçesi ve yazısı ile yazılmış bu gibi kitabelerin keşfi, bu yöre sakinlerinin Yemen taraflarından gelmiş oldukları ihtimalini güçlendirmektedir. Gerçi Güney Arap yazısı ile yazılmış olan bu kitabelerin dili, Kuzey Arabistan lehçesiyle ilişkilidir.⁵² Fakat, bu ilişkiyi de iki ulusun zamanla karışmasının bir sonucu sayabiliriz. Medain-i Salih kitabelerinin de Ârâmî lehçesi ve Nebati yazısıyla yazılmış olması, Nebatilerin o zamanlarda bu yörede egemenlik kurmaları ile izah edilebilir.

Arap tarihçileri, Semüd Kavmi kalıntılarından bazı grupların daha sonra güneye inerek Hadramevt taraflarına yerleştikleri ve orada Res adıyla bir şehir kurduklarını kaydeder. Kur'an-ı Kerim'de zikrolunan "Ashabu Res" bunlardır. Fakat İbn Haldun "Ashabu Res" in Semüd'un bakiyelerinden olma ihtimalini kabul etmemektedir. Rivayete göre Ashabu Res'e Hanzala b. Safvân adında bir peygamber

50 Dussaud, *Les Arabes en Syrie Avant l'İslam*, 66; Litman Mith, 1901.

51 Glaser, *Skizze der Geschichte und der Geographie Arabien*, (Berlin 1890 ?) 124 ve 230.

52 Kuzey Arap hattı ile yazılan kitabelerden keşfedilenlerin en eskisi miladi 328 tarihinde İmriu'l-Kays adındaki bir emirin mezarı üzerinde kazınmış olan kitabelerdir. Bu kitabe Şam'ın güney doğusunda yer alan el-Anhâre denilen bir köyde bulunmuştur. Kitabenin dili tamamıyla Kuzey Arapça lehçesidir. Cahiliye dönemine ait bazı kitabeler de keşfedilmiştir. Bu ikinci tür kitabelerde kullanılan yazı, Nebati hattından türetilen ve Arap yazısının en eski formunu oluşturan Küfî yazısıdır.

gönderilmiş, fakat, bunlar kendisini bir kuyuya atarak ağzını örmek suretiyle öldürmüşlerdir.

Tasim ve Cedis Arapları

Arap tarihlerinde bu iki isim; Ad ve Semûd isimleri gibi, daima beraber zikredilmiştir. Tasimler, Lâvez'in soyundandır. Cedisler ise İrem'in soyundan gösterilmiştir. Arap tarihçilerinin bunlar hakkında verdikleri bilgiler birbirleri ile çeliştiği gibi çok da eksiktir. Birbirleri ile uzlaştırılamayan rivayetlere göre bu iki ümmet, başlangıcı belirlenemeyen bir zamandan beri, Necd'in doğusunda Yemâme dolaylarında ikamet ediyorlardı. Egemenlik ve sulta Tasimlerde idi. Cedisler, bunlara karşı vassâl konumunda bulunuyorlardı. Her iki ulus asırlarca bu şekilde iyi ilişkiler içerisinde yaşamışlardı. Fakat Amlîk veya Amlâk adındaki şahıs iktidara geldikten sonra zulüm ve rezaletleriyle bu huzur ve sükunu bozdu. Orta Çağ'da Avrupa derebeylerinden bazılarının yaptığı gibi, hırs ve aşırılıklarını, tebaası arasındaki evliliklerin kutsallığını zedeleyecek dereceye vardırdı. Zulüm, daha çok vassâl konumunda bulunan Cedislere reva görülmüyordu. Bunlardan Esved adındaki bir şahsın Ğufeyre ismindeki kız kardeşi de aynı rezilliğe kurban olunca, bu adam (en-narû ve'l-arû)⁵³ feryadıyla Cedislileri ayaklandırdı. Kavmini zalim Amlîk ile Tasimlerden intikam almaya ikna etti. Kusursuz bir ziyafet düzenleyerek Amlîk ile Tasimleri davet etti. Yemek esnasında kılıçlarını çıkararak zalimlerin üzerine atıldılar. Reis Amlîk de dahil olmak üzere bunları tamamen kılıçtan geçirdiler. Tasimlerden sadece Riyâh b. Mürre adındaki bir şahıs bu katliamdan kurtularak Yemen taraflarına kaçabildi. Cereyan eden hadiseyi Yemen hükümdarı Tubba'a arz ederek kendisini Cedislere karşı bir askeri hareketin düzenlenmesine ikna etti. Tuba' büyük bir kuvvetle Yemame üzerine yürüyerek Cedisleri kılıçtan geçirdi. Böylece hem Tasim hem de Cedis ulusları tarih sahnesinden silinmiş oldu.⁵⁴

Bu iki ulus hakkında Arap tarihlerinin kaydettiği menkıbe bundan ibarettir. Bu bilgiler arasında, söz konusu ulusların ne, tarih sahnesinde kalış süreleri, ne de siyasi ve toplumsal yaşamlarına da-

53 Utançtansa ateşte olmak yeğdir.

54 Bkz. Ebû'l-Fida, I, 105.

ir hiçbir kayıt mevcut değildir. Yalnız menkıbede Cedislilerden Zer-kau'l-Yemâme adında bir kadından bahsedilmiştir. Güya, bu kadın gayet uzaktan görebiliyormuş. Hatta Tubba' Cedisler üzerine yürüdüğü zaman üç günlük yoldan onları görmüş ve kavmine haber vermiş ise de kimseyi inandıramamışmış...

Tarihçi Dineverî, Cedislileri imha eden Tubba'nın Hasan b. Es'ad olduğunu kaydeder.⁵⁵ İbn Haldun'da da değişik ifadeler arasında, bu hükümdarın Hasan'ın babası Tubba' olduğu şeklinde bir rivayet görülmektedir.

Cedis ulusunun Yemen hükümdarlarından Tubba' Hasan b. Es'ad tarafından imha edildiği rivayetine bakılırsa, bu hadise beşinci miladi asrın başlarında meydana gelmiş olup söz konusu uluslar, zikredilen tarihte yok olmuşlar demektir.

Arap tarihçilerinin Arab-ı Bâide'den saydıkları bu iki ulustan Cedisliler'in Yunan coğrafyacılarcınca bilindiği anlaşılmaktadır. Gerçekte, Yunan tarihçileri, Arap yarımadasının doğusundaki kabileleri ele alırlarken Jolisitae ismindeki bir kableden de bahsetmişlerdir. Yunanca'da şekil olarak birbirlerine yakın olan "lam" harfi ile "dal" harflerinin yer değiştirebilmelerindeki kolaylığa dayalı olarak, bu ismin Jodisita olması muhtemeldir. Bu son isim ise Cedis ifadesinin tahrif edilmiş bir şeklidir.

Yakût el-Hamevî, bu iki ulusa ait bazı kalelerin bulunduğunu haber vermektedir. Bunlardan biri Maş'ar, diğerleri de Şumûs ve Mu'nak adlarıyla cahiliye şiirlerine girmiştir. Yakut el-Hamevî'ye göre, Maş'ar, Tasimliler tarafından inşa edilmiş bir kale; Mu'nak ise yine onlar tarafından yüksek bir yerde inşa olunmuş bir Yemâme sarayı idi.⁵⁶ Hemdanî, Tasim ve Cedislilerin en ünlü kentinin Yemame'deki Karye olduğunu ve buraya Hadrau Hicr denildiğini haber vermektedir. Üçüncü veya dördüncü asırda Müslümanlar bu şehrin harabelerini görmüş ve tasvir etmişlerdir. Burada o zaman birçok tarihi eser ve kale kalıntısı ile kilise şeklinde ve beş yüz zira (yaklaşık olarak 250 metre) uzunluğundaki bir harabe görülmüştür.⁵⁷

55 ed-Dineverî, 13.

56 Yakut el-Hamevî, IV, 14, 579.

57 el-Hemdanî, 140, 160.

Zerka Yemâme'nin bu yüksek binadan birinin üzerine çıkarak Tubba'nın ordusunun yaklaşmasını gözlemlemiş olması muhtemeldir.

Hemedanî, Yemame'de Tasim ve Cedislilerden kalma Ca'de isminde bir beldeden daha bahsetmektedir. Ca'de'de bulunan bir saraya; çok eski olduğu için, Adiy deniliyor ve Tasimlere isnad ediliyormuş.

Arap tarihçileri, Arab-ı Bâide tabakasından birçok ulustan daha bahsetmektedirler. Ancak bunlar hakkında kapsamlı bilgi verememektedirler. Diğer milletlerin tarihleriyle şimdiye kadar keşfolunan kitabelerde de bunlara ait hiç bir kayda rastlanmamıştır.

Nebati Devleti

Edoma ve Eski Sakinleri

Nebati devleti, Filistin'in güneyinde kadim Edom yörelerini içeren bölgede kurulmuştu. Bu bölge kuzeyden Filistin, doğudan Şam Badiyesi/çölü, güneyden Hicaz badiyesi/çölü, batıdan Vadiu'l-Urâbe ile sınır olup kuzeyden güneye uzunluğu yüz, genişliği ise yirmi mil kadardı. Fakat bu sınırların genişliği muhtelif zamanlarda az çok değişmiştir. Edom arazisi taşlık ve dağlık olduğundan Araplar buralara Biladu Cibâl adını verdikleri gibi Yunan coğrafyacıları da bölgeyi taşlık (Arabia Petra) dedikleri kısımdan saymışlardır.

Haceriyye yani taşlık adı, bölgenin hükümet merkezi olan Petra şehrinde dolayı verilmiştir. Petra adı da, bu şehre İbraniler tarafından verilen Silâ' isminin tercümesidir. Çünkü Sila' da Petra gibi taş anlamındadır.

Yunanlıların Edoma dedikleri Cibâl bölgesi, yani Edom yöresine Yahudiler de Sair adını veriyorlardı. Bu bölgenin ilk sakinleri, mağaralarda yaşayan Huriler idi. Bunlara Yunan coğrafyacıları Trog-lodytes demekteydiler. Bu eski kavmin meskeni olan doğal ve yapay mağaralara Petra dağlarında hala rastlanmaktadır.

Sifru't-Tekvin'de zikredildiği üzere; belirlenemeyecek kadar eski zamanda, Edomlular adı geçen yöreyi istila ederek eski sakinlerinin yerlerine yerleşmişlerdir. Edomlular, her biri bir reis idaresinde birçok kabilelerden oluşmuşlardı. Milattan önce üçüncü asırda İsrailo-

ğullarının hükümdarı Talut (Saul) Edomlulara saldırmış, fakat bunları tamamıyla dağıtamamıştı. Daha sonraları Hz. Davud (as) Cibal bölgesini tamamıyla ele geçirerek Edomluları itaat altına almayı başarmıştı. Edoma arazisi bu tarihten itibaren Urşalim/Kudüs'ten Kızıl Deniz'e giden yolun güzergâhını teşkil etmeye başladı. Hz. Davud'un oğlu ve halefi Hz. Süleyman (as) döneminde Edoma generallerinden biri İsrailoğullarının hâkimiyetinden kurtulmak için bir isyan hazırlamış ise de hiçbir şeye muvaffak olamamıştır. Bu yöre Yehüşâfât zamanına kadar, Beni İsrail'in nüfuzu altında kalmıştı. Fakat burada Edomlular, İsrailoğullarının düşmanları ile birleşmiş ve nihayet bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Babil hükümdarı Nabuchodonosor yani Buhtu Nasr, İsrailoğulları hükümdarlarından Yevâhim ve Sıdkıya zamanlarında Urşalim üzerine yürüdüğü zaman, Edomlular kendisini desteklemiş, Kudüs'ün yağmalanıp tahrip edilmesinde ve İsrail oğullarının öldürülüp yok edilmelerinde oldukça büyük faaliyet göstermişlerdir. Buhtu Nasr, Edomluların bu hizmetlerine ödül olarak, devletlerini destekleyerek sınırlarının bir taraftan Akdeniz'e diğer taraftan Mısır'a kadar genişlemesine yardım etmiştir.

Fakat, Edomlular batıya doğru saltanatlarını genişlettikleri dönemde, Nebatî denilen ulus, doğudan kendilerine saldırmış, memleketlerini zabtederek yerlerine oturmuşlardır. Bu tarihten itibaren, yenik Edomlular, galipler ile birleşmiş, birleşik bir kitle teşkil etmişlerdir. Bu suretle Nebatîler, milattan önce dördüncü asırdan itibaren bir devlet kurmuş ve bu devlet milattan sonra ikinci asrın başına kadar varlığını sürdürerek miladi 106'da Romalıların Hâkimiyeti altına girmiştir.

Nebatîler

Edom bölgesinde bir hükümet kurmayı başaran Nebatîlerden, Arap tarihçileri hiç bahsetmemişlerdir. Gerçi Arapça eserlerde ara sıra "Enbat" ismine rastlanmaktadır. Fakat Araplar bu isimle Petra'daki ulusu değil, Irak halkını kastetmektedirler. Tarih, Petra Nebatîleri hakkındaki bilgileri Yunan tarihçiler ile Tevrat'ın bölümlerine, bir de son zamanlarda keşfedilen tarihi eserler ve kitabelere borçludur.

Nebatilerin kökeni konusu, tarihçiler arasında oldukça tartışma doğurmuştur. Tevrat'a dayananlar, Nebatilerin; Nebayit b. İsmail'in soyundan geldiklerini iddia etmektedirler. Doğu dilleri uzmanlarından Etien Marc Quatremère de Nibt isminin Fırat ve Dicle nehirleri arasında ikamet eden halkı ifade ettiğini ileri sürerek Nebatilerin aslen Iraklı oldukları, daha sonra buradan göç ederek Edom yöresine yerleştikleri fikrini savunmuştur. Bazı tarihçiler de Nebatilerin aslını Arabların meskûn bulundukları beldenin ortasındaki Cebelu Şemer/Şemer dağında aramışlardır. Bu fikrin savunucularına göre, önceleri Şemer dağında ikamet eden Nebatileri, Irakın verimli ve zengin toprakları çekmiş ve Asurluların kendilerini sürüp çıkardıkları zamana kadar, Irak'ta kalmışlardır.

Diğer bir grup tarihçi ise, Nebatilerin Basra Körfezi sahillerinden geldiklerini iddia etmişlerdir. Fransız oryantalistlerinden Coussin de Perceval da Nebatilerin Irak'tan gelmiş olduklarını kabul etmektedir. Fakat bu müellife göre, Nebatileri Edom yöresine getiren Buhtu Nasr'dır. Bu son ihtimal dikkate alındığında Nebatilerin Edom bölgesine geliş zamanları milattan önceki altıncı asra ait bir olay olması gerekir.

Nebatilerin kökenine dair daha pek çok nazariye bulunmaktadır. Bütün bu nazariyeler netice itibariyle bu ulusun Arap veya Ârâmî oldukları meselesinin çözümüne katkı sağlamaktadır. Petra Nebatilerine ait kitabelerin Aramca yazılmış olduğuna dayananlar, bu ulusun Ârâmî kökenli olduklarını kabul etmişlerdir. Fakat buna karşın, Nebatilerin Arap olduklarını destekleyen veriler daha çok ve daha güçlüdür.

Birincisi, Nebatilerden bahseden eski Yunan tarihçileri, bunlara Arap adını vermiştir. İkincisi, bu ulusun kitabelerde görülen hükümdarlarının isimleri; Hâris, Ubâde, Ribâl, Mâlik ve Cemîle gibi Arap isimleridir. Nebatilerin Arap olduğuna hükmedebilmek için bu isimler yeterli derecede güçlü birer şahittir. Zira Ârâmilere ait kitabelerde görülen isimler, Arap isimlerinden çok farklıdır.

Gerçi Nebatilerin kitabeleri de Ârâmî dili ve yazısı ile yazılmıştır. Fakat, buna dayanarak Nebatilerin Ârâmî olduklarına hükmetmek doğru olamaz. Çünkü o dönemlerde bu yörede de Ârâmî lehçesi ve

yazısı herkes tarafından kullanılacak kadar yayılmıştı. Dolayısıyla Nebatiler de Arap olmakla beraber Aramca'yı yazı dili olarak kullanmışlardır. Her halde Aramca, Nebatilerin kendi aralarında kullandıkları dil değildi. Nebatilere çağdaş olan Yunanlı tarihçilerin bunlardan Arap adı altında bahsetmiş olmaları da bunu desteklemektedir. Nebatilerin Irak Amâlikası'nın kalıntılarından olmaları ihtimali oldukça güçlüdür. Tarihçi Josephus'un Edom'un bir kısmını Amâlika ile meskûn olarak göstermesi, diğer kısmını da kuzey Filistin'den sayması bu ihtimali güçlendirmektedir.⁵⁸ Gerçekte Hamurabi Devleti'nin yıkılışından sonra Amâlika, Irak'tan çıkarak Fırat nehri sahilinden Arabistan'a dağılmış, orada birçok kabile ve boya ayrılmıştı. Bunlardan bir kısmının Asuriler, Fenikeliler ve Mısırlılar arasında ki ticaret güzergahı olan Edom bölgesine yerleşmiş olmaları uzak ihtimal değildir. Esasen Araplar da İrmaniler adıyla İrem'den doğan kabileleri kastediyorlardı.⁵⁹ İbn Haldun, İrem sülalesinin İrmaniler adıyla anıldıklarını açıklamış olduğu gibi; Hamza İsfahani de İrmanilerin Şam Nebatileri, Urduvânilerin de Irak Nebatileri olduklarını yazmaktadır.⁶⁰ Asurlulara ait bazı kitabelerde de Nebatilerin isimleri görülmektedir. Milattan önce yedinci asrın sonlarında ve Asur Babil zamanına ait bazı kitabelerde, bu hükümdarın yendiği krallar arasında Nebatî hükümdarı da bulunmaktadır. Bu kitabede bahsedilen Nebatilerin Irak Nebatileri olmaları muhtemeldir. Petra Nebatileri hakkındaki bilgiler açıkça, milattan önce dördüncü asrı geçmemektedir. Milattan önce birinci asırda vefat eden tarihçi Diodor, Büyük İskender'in haleflerinden Antigonis'in milattan 312 sene önce, Petra üzerine gerçekleştirdiği askeri seferini izah ederken Nebatiler hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. Diodor diyor ki "On bin kadar seçkin savaşçı çıkaran Nebatiler, çöl kabileleri arasında emsalsizdiler. Sarp ve kurak memleketleri, hürriyet ve bağımsızlıklarını korumalarına imkan vermiştir. Çünkü bunlar dış saldırıya uğradıkları zaman memleketlerindeki sarp dağlara çekilirler, derbentleri kapatırlardı. Hiçbir düşman ordusu susuz çölü geçerek bu sarp dağlarda onları takibe muvaffak olamazdı. Hâlbuki Nebatilerin kendileri, kayalar arasında açmış oldukları sarnıçları kış mevsiminde

58 Josephus. Ant.III.

59 İbn Haldun, II, 278.

60 Hamza İsfahani. 97; İbn Haldun, 170.

yağmur suları ile doldururlar, düşmanları susuzluktan kınılırken kendileri, çekildikleri sarp yerlerde hiçbir sıkıntı çekmezlerdi. Nebatiler bu yörelerde Edomlulara halef olmuşlardır.

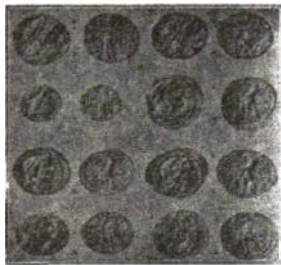
Büyük İskender'in diyadoklarından yani haleflerinden Antigonis Mısır'da hâkimiyet kurmuş olan Batlamyus üzerine yürüdüğü zaman, Nebatiler ülkesinden geçmeğe mecbur olmuştu. Mısır'a gidebilmek için ya Nebatilerle anlaşmak veya onları yok etmek gerekiyordu. Oysaki Batlamyus iyi ilişkileri ile Nebatilerin kalplerini kazandığından Antigonis için bunlarla anlaşmak ihtimali kalmamıştı. Zorunlu olarak, uzaklaştırılmalarına karar verdi.⁶¹ Nebatilerin bir savaşla meşgul olmalarından faydalanarak şehirlerini istila ederek talan ettirdi. Nebatiler, geri çekilen Antigonis ordusunun artçılarını tamamen kılıçtan geçirdiler.

Antigonis, hiçbir şeye muvaffak olamadığı gibi ordusunun bir kısmının da boş yere yok olmasına sebebiyet vermiş oldu. Cüretkar Nebatileri kesin bir şekilde mahvetmek için oğlu ve aynı zamanda ordusunun komutanı olan Dimitriyos'un komutası altında yeni bir ordu gönderdi. Nebatiler kendi kuvvetlerinin beş on misli büyüklüğünde olan bu muazzam orduya karşı koyamayacaklarını anlayınca, kalelerine çekilerek Antigonis'e, bir dilekçe gönderdiler. Ârâmî yazısı ile yazılmış olan bu dilekçede, geçmiş hareketleri için özür diliyor, kendilerini savunma dışında bir şey yapmamış olduklarını, savunmanın da bir suç olamayacağını ileri sürerek bağışlanmalarını rica ediyorlardı.

Antigonis, Nebatileri avlamak için, bu dilekçeye uygun bir cevap verdi. Fakat Nabatiler bu cevaba güvenemediler. Dimitriyos, Nebatileri sığındıkları yerde muhasara altına aldı. Uzun süre devam eden kuşatma, hiçbir sonuç vermedi. Nihayet kuşatılanlardan birisi sur üzerine çıkarak Dimitriyos ile mülakat talep etti. General: "Bizimle neden savaşıyorsunuz? Biz medeni ulusların arzulamayacakları bir çölde oturuyoruz. Bu mücadele, esir olmamak için sığındığımız, yaşayabilmek için gerekli olan her şeyden yoksun şu taş yığını için mi? Bizi bırakıp giderseniz bu günden itibaren sizin en sadık taraftarları-

61 Sharpe, I, 276.

ruz oluruz. Yok, kuşatmayı sürdürürseniz, emin olunuz ki çekeceğiniz meşakkatten başka bir şeye ulaşamayacaksınız. Bu dayanıklı kalenin ele geçirilmesi ancak hepimiz öldükten sonra mümkün olabilir. Bu taktirde de elinize, sizin için hiçbir zaman yerleşmeye müsait olmayacak olan bu taş yığınlarından başka bir şey geçmeyecektir.

Nebati hükümdarlarından bazısına ait sikkeler

Bu taşlar için mi bu kadar kan döküyorsunuz!." şeklinde bir konuşma yaptı. Nebatinin bu mantıklı ifadeleri Dimitriyos üzerinde gerekli etkiyi gösterdi. Dolayısıyla bir süre sonra ordusunu alarak çekildi.⁶²

Öyle anlaşıyor ki, bu tarihten sonra, Nebatiler medenileşmeye başlamış ve düzenli bir devlet kurarak hükümdarları adına sikke darbedecek kadar ilerlemişlerdir. Son zamanlarda bunlara ait keşfedilen paralarda hükümdarlarından çoğunun Hâris, Ubâde, Mâlik isimleri taşıdıkları görülmektedir.⁶³

İsimleri bilinen Nebati hükümdarlarından en eskisi milattan önce 169 tarihinde yaşayan I. Hâris'tir. I. Hâris, Seleucide/Selefkkiye devleti krallarından Suriye hükümdarı Antiochus Epiphane ile İskenderiye hükümdarlarından Ptolémée Philométor ile çağdaşı idi. Bu iki devlet arasında meydana gelen ve Seleucide kralının galibiyetiyle sonuçlanan savaşta, muhtemelen Nebatilerin, Suriye hükümdarı lehinde bir müdahaleleri olmuştur.

I. Hâris'in halefi Zeydâyil'dir. Onun zamanında İskenderiye'de II. Ptolémée Evergète; Suriye'de ise Aleksandros hükümrân idiler. Zeydayil'den sonra Nebati devleti tahtına Erotimos lakabıyla meşhur

62 Corci Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 82.

63 Yunanlılar, Hâris'i Aretas, Ubâde'yi Obadas, Mâlik'i de Malichus şeklinde kaydetmişlerdir.

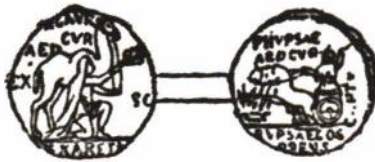
olan II. Hâris, geçmiştir. Bunun zamanında Mısır'da, II. Ptolémée Soter, Suriye'de de İskenderianus bulunuyordu.

Milattan 90 sene önce, Nebatî Devleti tahtına, I. Ubâde geçmiş, milattan önce 87 tarihinde de buna oğlu Zibâl halef olmuştur. Şimdiye kadar zikredilen Nebatî hükümdarlarının isimlerine (darbedilen) sikkeler bulunamamıştır. Fakat bunlardan sonra gelen on üç hükümdar adına basılmış olan bazı sikkeler bulunabilmiştir. Adına sikke basılmış olan Nebatî hükümdarlarının en büyüğü III. Hâris'tir.

III. Hâris, Suriye'nin bazı bölgelerini ele geçirmiş olduğundan Ptolémée'den nefret eden Suriyeliler kendisini, Dimeşk'in de fethine davet ettiler. III. Hâris milattan önce 85 tarihinde Şam'ı Ptolémée'nin elinden alarak Selefkıyelilere teslim etti. Hâris'in bu lütüfkarlığına bir şükran nişanesi olarak Suriye Yunanlıları kendisine *Phil Heléne* yani *Yunan Dostu* ünvanı vermişlerdir. III. Hâris, Hercanus ile kardeşi Aristopolos arasında baş gösteren taht mücadelesi esnasında Hercanus'un tarafını tutarak Kudüs'ü/Urşelimi kuşatmıştı. Fakat Roma generallerinden Sacarous'un Kudüs'ün imdadına koşması III. Hâris'i Filadelfiya yani Rabbath Amman taraflarına kaçmak zorunda bırakmıştı. Hercanus da bu kaçışta Hâris ile birlikte bulunuyordu.

Fakat Aristopolos kendilerini takip ederek Bâbirun adındaki yerde savaşa zorlamış, askerlerinden altı bin adam öldürmüştür. Üç sene sonra, Roma'da hükümlan olan Pompeyus tarafından bu yöre valiliğine tayin edilen Sacarous, Nebatî Devleti'nin başkenti olan Petra üzerine yürümüştür. Fakat yolların sıkıntılı oluşu ve ordusunda baş gösteren erzakın kıtlığı yüzünden Petra'yı kuşatamamış, III.Hâris'ten üç yüz rıyal aldıktan sonra çekilmiştir.

Nebatî hükümdarlarından adına para bastıran ilk prens, III. Hâris'tir. Bu şahıs şimdiki Şam vilayetinde hükümlan olduğu zaman Seleucide/Selefkiye hükümdarlarının sikkelerini görmüş, onlar gibi kendisi de para/sikke darbetmeye başlamıştır. Bu paralardan bazılarının üzerinde III. Hâris ile Sacarous'un ittifaklarına delalet eden resimler bulunduğu gibi bir de deve ve güzel kokulu ağaç şekilleri de mevcuttur.

III. Hâris ile Roma komutanlarından Sacarous'un sikkeleri

III. Hâris'e halef olan II. Ubâde ile I. Mâlik zamanlarına ait zikredilmeye değer bilgiler bulunmamaktadır. III. Ubâde'ye gelince, onun zamanında Roma komutanlarından Alius Gallus Arabistan'ın fethine memur edilmiş, bu hususta Nebatilerden de yararlanılmıştır. III. Ubâde ile çağdaş olan Strabon, Alius Gallus'un Arabistan seferi münasebetiyle Nebatilerden de bahsetmiştir.

Strabon'un naklettiğine göre kayser Agostiyos milattan önce 18 tarihinde Mısır valisi Alius Gallus'u Arabistan'ın fethiyle görevlendirmişti. Alius Gallus, bu hususta Nebatilerin yardımını istemiştir. Ubâde, Strabon'un adını Silos şeklinde kaydettiği vezirini Romalılara destek vermek için görevlendirdi. Silos, Roma ordularını geçişi zor olan yerlere sürükledi. Uzun zaman yollarda çeşitli sıkıntılar çekildi. Sonunda Strabon'un Rhamanitae adını verdiği beldeye ulaşabildiler. Buranın hükümdarının adı Elisaros idi. Romalılar bu şehri altı gün muhasara ettiler. Fakat aşırı sıcaklar ve susuzluk yüzünden daha fazla dayanamayarak yedinci gün çekilmeye mecbur oldular. Necrân ve Hicr yoluyla Kızıl Deniz sahiline inerek oradan Mısır'a döndüler. Bu tarihlerde Hicr, Romalıların hâkimiyetinde bulunuyordu.⁶⁴ Roma'da, büyük ümitlerle başlanılan Arabistan seferi, bu şekilde başarısız olmuş oldu.

Nebati Devleti hükümdarlarından IV. Hâris döneminde Romalılar ile Nebatiler arasında oldukça kanlı bir savaş meydana gelmiştir. IV. Hâris, Herod Antipas tarafından himaye edilmekteydi. Fakat evlendiği Romalı bir kadın yüzünden araları açıldı. Gerçekleşen kanlı savaşta Herod müthiş bir hezimete uğradı. İmparator Tiberius, Hâris'in ya parangaya vurularak Roma'ya getirilmesini veya öldürülerek başının gönderilmesini Vitellius'a emretti. Vitellius, Petra üzerine yürüdü. Hazırlıklarını tamamlamak üzere Kudüs'de bir

64 Sprenger, *The Campaign of Aelius Gallus in Arabia*.

süre ikamet etti. Bu esnada Tiberiuos'un ölüm haberini aldı (m.37). Bunun üzerine Vittellius, Hâris'in üzerine yürümekten vazgeçerek Antakya'ya döndü. Hâris de Şâm şehrine gitti. Havarilerden Sen Pavlos'un Kutsal kitaplarda görülen kaçıışı bu zamana denk gelmektedir.

IV. Hâris'ten sonra Nebatî Devleti hakkında tarih kitaplarında o kadar fazla bilgi görülmemektedir. Öyle anlaşıyor ki miladi kırk yılından sonra Nebatî Devleti zayıflayıp yıkılmaya yüz tutmuştur. Keşfedilen sikkelerden *Filubater* lakabını taşıyan IV. Hâris zamanından itibaren devlet işlerine kadınların da karışmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim IV. Hâris'in Hulda ve Şakila adlarındaki eşleri adına para basılmıştır. IV. Hâris'in halefi II. Mâlik döneminde de eşi Şakila büyük bir nüfuz kazanmıştı. Mâlik'in ölümünden sonra Şakila, oğlu II. Ribâl'e vesayetten yine devlet işlerini elinde tutmuş, ondan sonra da saltanat ve nüfuz Ribâl'in eşi Cemile'ye geçmiştir. Nebatîlerin son hükümdarı olan III. Mâlik döneminde Roma imparatoru Tarajan Mısır ordusunun yardımıyla Petra'yı zaptetmiş ve miladi 106 tarihinde Nebatî devletine son vermiştir.⁶⁵ Romalılar, Nebatî devletinin yıkılışını büyük bir sevinçle alkışlamış, bu zaferin hatırasını tebcilen para bile bastırmışlardır.

65 Keşfolunan sikkeler ile diğer tarihî kaynaklarda isimleri görülen Nebatî hükümdarları şunlardır:

<u>İsimleri</u>	<u>Yaklaşık saltanat süreleri</u>
I.Hâris	M.Ö.169
Zeydâyıl	M.Ö.146
II.Hâris	M.Ö.110-96
I.Ubâde	M.Ö.90
I.Ribâl b. I.Ubâde	M.Ö.87
III.Hâris b. Ribâl	M.Ö.87-62
II. Ubâde b. III.Hâris	M.Ö.62-47
I.Mâlik b. II.Ubâde	M.Ö.47-30
III.Ubâde b. I.Mâlik	M.Ö.30-9
VI.Hâris b. I.Mâlik	M.Ö.9-M.S. 40
___(Eşi Melike Hulda)	
___(Eşi Melike Şakila)	
II.Mâlik b. IV.Hâris	M.S.40-75
___(eşi Melike Şakila)	
II.Ribâl b. II.Mâlik	M.S.75-101
___(Valide ve vâstyesî Melike Şakila)	
___(Eşi Melike Cemile)	
III.Mâlik	M.S.101-106
(Dussaud, J. efs-1904).	

I. Hâris döneminden IV. Hâris'in saltanatının sonlarına kadar geçen zaman, Nebatî Devleti'nin en parlak dönemidir. Bu dönemde Nebatîlerin sınırları, batıda Sina Yarımadası'nın arkalarına, doğuda Havrân'dan, Irak sınırlarına, güneyde Vadiu'l-Kura'ya kadar genişlemiştir. Semudluların ülkesi olan Hicr de Nebatîlerin egemenlik alanlarına girmişti. Romalılar, Mısır ve Suriye bölgelerini istila ettikten sonra Nebatîleri de ortadan kaldırmak istemiş, imparator Augustos döneminden itibaren Nebatîlerle çarpışmaya başlamışlardır. Sonunda imparator Tarajan'ın kesin darbesiyle Nebatî Devleti yok olmuştur. (m.106). Devletlerinin yıkılışından sonra Nebatîler, bağımsızlıklarını kaybetmenin bir sonucu olan aşağılayıcı bir dinginliğe atılarak asabiyetlerini kaybetmiş, Süryani ve Ârâmî uluslara karışarak Suriye ve Filistin sınırlarında Sina'dan Fırat'a kadar uzanan çöllerde dağılmışlardır.

Nebatî Devleti ve Petra Şehri

Nebatî Devleti'nin güçlü zamanlarda, ülke, Arap Yarımadası'nın hemen hemen bütün kuzey bölgesini kapsıyordu. Mevâb, Belkâ', Havrân, Sinâ, Hicaz'ın kuzeyi, bu bölgeye dahildi. Kadim zamanlarda bu yörenin en ünlü beldelerinden olan Petra, Busra, Ezruh, Umman, Cereş, Kerek, Şubek, Eyle, Hicr gibi şehirler Nebatîlerin hâkimiyetine geçmişti. Bu şehirlerin kalıntılarında görülen ve Nebatî dilyle yazılan kitabeler, bu hâkimiyetin ayakta kalan göstergeleridir.

Nebatî medeniyetinin hatırası olan kitabeler, özellikle, Petra, Hicr, el-Ulâ, Hubran, Salhud, Mâdâ, İmtân, ile Sinâ'daki Vadiu'l-Mekteb'de keşfolunmuşlardır. Bu kitabeler miladi on dokuzuncu asrın son yarısından itibaren okunmağa başlanmıştır. Şam şehri sınırlarındaki Demmer'de de Nebatîlere ait bir kitabe bulunmuştur.

Milattan önceki birinci asırda yaşayan Yunan tarihçilerinden Sicilyalı Diyodore Nebatîlerin adâb ve ahlakına dair şu bilgileri vermektedir. "Nebatîler, nehir, ırmak ve kaynak namına hiçbir şey bulunmayan çorak bir çölde yaşarlardı. Tarımla uğraşmak, ağaç yetiştirmek, şarap içmek, ev inşa etmek, bunlara göre yasaktı. Çiftçilik ve ev yapmayı, göç etmeye engel sayarlardı. Yasağa muhalefet edenler, ölümle cezalandırılırlardı. Nebatîler develerin veya koyunların sütü veya etiyle yaşar, oralarda çokça yetişen *men* [Kudret

helvası] ile yerel bir tür su içerlerdi. Başlıca ticaret mallarını teşkil eden mirsafı ve sair parfüm malzemelerini Akdeniz sahilleri ile Arap Yarımadasından ve karasakızı Lut denizinden getirerek Mısır'a ihraç ederlerdi. Nebatilerden çölde ikamet eden birçok kabile de bulunmaktaydı. Nebatiler, Yemen ile Mısır ve Akdeniz Sahilleri arasındaki ıtriyaat ticaretini ellerine almışlardı. Mısırlılar, ölüleri mumyalamada kullandıkları karasakızı Nebatilerden satın alıyorlardı. Nebatiler çöllerde tam bir özgürlük içerisinde yaşarlardı. Güçlü olduğunu öğrendikleri bir düşman, memleketlerine hücum ederse derhal çöle çekilirlerdi. Hiçbir düşman kendilerini burada takip edemezdi. Çünkü susuzluktan dolayı çölde askeri hareket olanağı bulunmazdı. Hâlbuki kendileri, yeraltında yaptıkları, gizli sarnıçlardaki sular ile geçinirlerdi.⁶⁶

Nebatiler, daha sonra Yunanlıları taklit ederek para basmaya/darbetmeye başlamışlardır. Yunan muhibi/dostu (phil heléne) lakabını taşıyan III. Hâris adına darbedilen sikkelerin bir yüzünde Hâris'in sağa bakan başı, diğer yüzünde ise zafer işareti olduğu anlaşılan bir kadın resmi bulunmaktadır. Bu resmin arkasında Hâris'in Yunanca adı olan Basileas-Areteou ve önünde de Phil heléne yani "Yunan muhibi" tabiri kazanmıştır. III. Hâris'in farklı şekillere sahip sikkeleri de keşfedilmiştir.

II. Ubâde'ye ait sikkelerin bir tarafında ise bu hükümdarın başı, diğer yüzünde de bir karkas kuşu nakşedilmiştir. Kuşun bulunduğu yüzde Nebatî yazısı ile Melik Ubâde, arka yüzünde ise Nebatî hükümdarı ifadeleri yer almaktadır. Başın bulunduğu tarafta bir de sekizinci sene ifadesi bulunmaktadır. II. Ubâde'nin paralarının bazıları üzerinde de bir baş yerine iki taş tasviri vardır. I. Mâlik'in sikkelerine gelince, bunların da, bir tarafında iki baş, diğer tarafında da karkas kuşu tasvirleri bulunmakta ve el-Melik Malik Meliku'l-Enbat (Nebatilerin hükümdarı Kral Malik) ifadeleri işlenmiştir.

Nebatî Devleti'nin başkenti olan Petra şehri, Vadiu Musa'da, Tedmur ve Gazze ile Basra körfezi, Kızıl Deniz ve Yemen arasındaki yolların birleştiği noktada bulunuyordu. Strabon bu belde hakkın-

da şu bilgileri vermektedir: "Petra, düz bir yerde bir kaya şehirdir. Etrafı, sağlam bir kale gibi büyük sahralarla kuşatılmıştır. Bu sahraların arkası yakıcı bir kum deryasıdır."

Petra'nın kurucusu Nebatiler değildir. Bu şehir, Edomlulardan kalmıştır. Tevrat'ta, milattan önce 837 tarihinde ve Emsiya zamanında bu şehrin mevcut olduğu ve sila' yani "taş" olarak isimlendirildiği zikredilmektedir.⁶⁷ Sila', Nebatî Devleti'ne geçtikten sonra Yunanlılar bu şehri Petra adıyla tanıttırınmışlardır. Eski Arap eserlerinde Petra'dan hiç bahsedilmemiştir. Yalnız Yakut el-Hamevî, Vadiu Musa'da Sila' adında bir kaleden bahsetmiştir. Muhtemelen Taş anlamını ifade eden Sila' ile Petra kastedilmiştir.⁶⁸

Araplar, İslâm dininin yayılmasını müteakip Petra şehrini de tanımış, buraya er-Rekim adını vermişlerdir. Müslümanlar tarafından Petra'ya verilen er-Rekim adı Yunanlılarca bu beldeye verilen Arke adının değişmiş bir ifadesidir.

Petra'da Nebatiler zamanında özellikle I. Hâris döneminden itibaren birçok bina yapılmış, burası çöl içerisinde muazzam bir belde haline getirilmiştir. Fakat Nebatî Devleti'nin yıkılışından sonra, şehir de yıkılmaya yüz tutmuş, tedricen yıkılıp gitmiştir. Bu gün bu eski beldenin harabeleri üzerinde, geçen ve tahripkâr olan onca zamana rağmen hala ayakta kalan bir takım muazzam kalıntılar görülmektedir. Bunların en büyüğü Firavun Hazinesi denilen binadır.

Firavun Hazinesi, kaya içinde oyulmuş yüksek bir binadır. Cephesi üzerinde Nebatî yazısıyla bir takım kitabeler bulunmaktadır. Binanın yan tarafında kayaya oyulmuş bir geçiş yolu, geniş bir çukura çıkmaktadır. Bu çukurda doğal veya yapay olan on kadar mağara yer almaktadır. Mağaralardan bazılarının cephelerinde bir takım şekiller görülmektedir. Mağaraların, bu yörelerin en eski sakinleri olan Hûrilere ait olduğu sanılmaktadır.

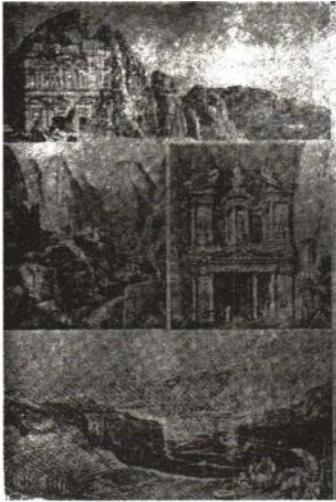
67 Hamza el-İsfahani, *Sıfru'l-Muluk es-Sani*, s.14.

68 Yakut el-Hamevî, c.III, 117; İbn Hişam, c.II, s.164 ile Yakut Hamevî ve el-Bekri, el-Betra maddesinde, Hazreti Peygamber'in Beni Lihyân ile olan gazvesi münasebetiyle zikredilen şehrin Petra olduğunu sanmışlardır. Ancak bu sanı yanlıştır. Çünkü el-Betra, Medine civarındadır. el-Betra ile Nebatilerin başkenti Petra arasında beş yüz mil kadar bir mesafe bulunmaktadır.

Petrada Firavun hazinesi

Araplar er-Rakîm adıyla özellikle Firavun Hazinesi'ni kastetmişlerdir. Emeviler döneminde er-Rakîm oldukça ünlüydü. Halifeler bu yöreden geçtikleri zaman, Firavun hazinesine inerlerdi. Yezîd b. Abdülmelik'in buraya inmesi münasebetiyle söylenmiş olan bir kaside, Arap tarihlerinde oldukça ünlüdür.⁶⁹

Petra harabeleri: Resimde yukarıda bu kadim kentin inşa edildiği kayalıklardan biri, bunun altında ve sağ tarafında bir mezar, sol tarafında şehrin girişindeki dere, alt tarafında tiyatro arkasında da vadiye doğru uzanan bölge görülmektedir.

Makrizî'nin ifadesinden anlaşıldığına göre, Bahri Memlukları zamanında Petra taraflarına gidenler, oralarda birçok kadim sikke

69 Yakut el Hamevî bu kasidenin şu parçasını kaydeder.

امير المؤمنين اليك تهوى
فكم عاد: دوت من جيبس
يزر على نسيئة يرد
نبيته الوفود اذا اتوا
على الجنت الصلاد والمجدوم
ومن نعل مطرحة جدم
باكتف ابوفر والزيم
بحرانه وانك العضم

bulmuşlardı.⁷⁰ Nebatî Devleti zamanında Petra, doğu, batı, kuzey ve güney ticaretinin merkezi olmuştur. Bu sayede Nebatiler de bedevilikten kurtularak ziraat ve ticarete başlamış, Petra'yı sağlam binalarla süslemişlerdi. Nebatilerin ticaret amacıyla bazen çok uzaklara kadar gitmiş olduklarına delalet eden eserler bulunmuştur. Bunlardan biri, İtalya'da bulunan bir kitabedir. Nebatî yazısı ile yazılmış olan bu kitabe, Saydu isminde bir Nebatî'nin IV.Hâris'in saltanatının on dördüncü senesinde Hâris'in eşi adına yaptığı bir vakıfnâmedir. Petra yıkıldıktan sonra, ticari güzergâh Tedmur'a kaymıştır.

Nebatîlerin Dil ve Yazıları

Nebatî Devleti zamanından kalma kitabeler, Aram lehçesi ve Nebatî yazısıyla yazılmışlarsa da, halkın kendi aralarında Arapça konuştukları şüphesizdir. Bunlar Aramî lehçesini herkesin konuştuğu bir dil şeklinde kabul etmişlerdi.

Aramca, Samî dillerinden biridir. Babil'e yerleşen ilk Samiler, Sümerlerden çivi yazısını alarak kanun ve yasal düzenlemelerini bu yazı ile kaydetmişlerdir. Bâbil ülkesinde ikamet eden etnik unsurların birbirleri ile olan çekişmelerine rağmen, Babil dili bu memleketin resmi dili olmuştur. Daha sonra Samî dilleri birbirinden ayrılınca her bir kol, birçok değişim ve dönüşüme uğramış çivi yazılarından kendi yazılarını türetmişlerdir. Türetilen bu yazılardan biri de Ârâmî yazısıdır.

١١١١ ٢٢ ٣٣ ٤٤ ٥٥ ٦٦ ٧٧ ٨٨ ٩٩ ١٠١٠ ١١١١

Ârâmî harfleri

١١١١ ٢٢ ٣٣ ٤٤ ٥٥ ٦٦ ٧٧ ٨٨ ٩٩ ١٠١٠ ١١١١

Aramca bir ara resmi dil mahiyetini almış olduğundan Nebatiler, Tedmurlular.... da bütün kitabelerini bu lehçe ile yazmışlardır. Bu muhtelif uluslara ait kitabelerin yazıları da, lehçeleri gibi, birbirlerine benzemektedir.

Nebatiler yazı dili olarak Ârâmîce, yazı olarak da Ârâmî yazısı kullanmakla beraber, kendi aralarında Arapça konuşuyorlardı. Kitabelerde geçen isimlerin Arap ismi olması da bunu desteklemektedir. Esasen Nebatilerin kullandıkları Aramca asıl Aramca'dan farklıdır. Nebatî Aramcasında, bu ulusun konuşma dili olan Arapça'nın etkisi açıkça görülmektedir.

Mamafih Nebatilerin konuştukları Arapça'yı, İslâm'ın ilk yıllarında Arapların kullandıkları lehçenin aynısı saymak da doğru değildir. Bu iki Arapça arasında tekâmül yasasının gerektirdiği bir farkın bulunması doğaldır. Muhtemelen Nabatilerin kullandıkları Arapça, Havrân da Nemâre harabelerinde keşfolunan Amr b. İmriu'l-Kays'ın mezarı üzerindeki Arapça'ya daha yakın idi.

Tedmur Devleti

Suriye'nin başkenti Şam ile Fırat arasındaki çölün kuzey bölgesinde yer alan vahada kurulan bu devlet, başkentine nispetle Tedmur Devleti adını almıştır. Tedmur Şehri, Şâm'ın 260 km. kuzey doğusunda ve Fırat'ın 140 km. doğusunda, Şam ve Halep vilayetleri sınırında yer almaktadır.

Şam ile Fırat arasında uzanan çöl bir üçgen şeklindedir. Açının kuzeye denk gelen noktasında Tadmur bulunduğu gibi, iki sak (açının başnoktasından ayrılan iki tarafı) ından doğudaki Irak sınırını, batıdaki ise Şam sınırını oluşturur. Açının tabanı da Arap yarımadasının kuzeyindedir. Çölün kuzeyinde Tedmur'un bulunduğu saha bir vahadır. Bu vahaya, gayet iyi hurma ağaçları yetiştiği için, Yunan ve Roma coğrafyacıları tarafından hurmalık /hurma bahçesi anlamında Palmir adı verilmiştir.

Tedmur vahası, Şam, Halep, Hims ve diğer Suriye şehirleriyle kadim Roma ve Yunan ülkelerinden Babil ve Irak dolaylarına giden yolların birleştiği, sulu ve verimli bir bölge olduğu için eski zamanlarda önemli bir ticaret merkezi idi.

Suriye ile Irak arasındaki en kısa yol çöl yoludur. Fakat bu susuz ve kuru kum sahrasından geçmek oldukça zor olduğu için örneğin Hire'den Suriye'ye gitmek isteyenler, Fırat sınırı üzerinde kuzey doğu istikametini takibe mecbur oluyordu. Bu yol ise Tedmur'dan geçiyordu. Kervanlar, uzun ve yorucu seyahat esnasında Tedmur'da dinleniyor, daha sonra güneye dönerek Şam'a gidiyorlardı. Eski zamanlarda doğudan batıya ve batıdan doğuya giden ordular da; kervanlar gibi, bu yolu takip ediyorlardı.

Tedmur'dan ilk kez (Tevrat'ın) *Sıfru'l-eyâm es-Saniyyesi*'nde Tedmur veya Tedmûr adıyla bahsedilmiştir. Tedmur beldesinin ilk ba-

nisi hakkında Arap yazarları muhtelif rivayetler kaydetmektedirler. Bu rivayetlerden birine göre bu şehrin kurucusu İsrailoğulları hükümdarı Hazreti Süleyman'dır. Fakat bu rivayet gerçeğe yakın görülmemektedir. Çünkü Tedmur Hz. Süleyman'ın egemenlik alanının dışında bulunuyordu.

Doğu ticaretini Kızıl Deniz yoluyla Ak Deniz'e kaydırmak suretiyle Filistin'in ihyası siyasetini takip eden Hz. Süleyman'ın Filistin haricinde ticaret güzergâhı kurulmasına taraftar olamayacağı kuşkusuzdur. Hz. Süleyman zamanından sonradır ki ticaret yolu, denizden karaya geçmiş ve böylece önce Petra, sonra Tedmur büyük bir önem kazanmıştır. Öyle anlaşıyor ki; milattan önce altıncı asırdan itibaren, Yemen ve Habeşistan'dan Irak, İran ve Anadolu'ya giden ticaret kabileleri Suriye'nin yükseklerini geçerek Tedmur'a uğruyor ve buradan gidecekleri ülkelere dağılıyorlardı. Öyle ki Tedmur'un siyasi ve ekonomik önemi, özellikle ikinci miladi asrın ilk dönemlerinden yani Petra'nın düşüşünden itibaren daha da artmaya başlamış; miladi üçüncü asırda doruk noktasına ulaşmıştır.

Nebatiler gibi Tedmur sakinleri de köken itibariyle Arap idiler. Bunların da Amelika kalıntılarından oldukları sanılmaktadır.⁷¹ Demek ki çöllerde dolaşan Arnâlika Arapları, o zamanlarda da ticaret merkezi olan Tedmur vahasına yerleşmiş, kısa sürede oranın eski sakinlerini de temsil ederek Araplaştırdıkları gibi kendileri de medenileşmişlerdir. O dönemlerde Suriye yöresinde Ârâmî dili ve yazısı yayıldığından, bunlar da yazı dili olarak Aramca'yı kabul etmiş, kullanmışlardır. Nitekim isimleri, huy ve diğer özellikleri Arap olduklarını göstermektedir. Kullandıkları Aramca'da bile Arapça'nın rengi açıkça hissedilmektedir. Arapça da olduğu gibi Tedmur Aramca'sında da kelimelerin sonunda i'rabın bulunması bunu desteklemektedir.⁷² Bundan başka, Tedmurluların kabilelere ayrıldıkları görülmektedir. Bu şekildeki bir toplumsal yapı Araplara özgüdür.

Eski zamanlardan beri, ticaret güzergâhı olan Tedmur, ilk kez, Kudüs üzerine yürüyen ünlü Buhtunnasr (Nabuchodonosor) tarafından tahrip edilmiştir. Fakat Büyük İskender'in geniş imparator-

71 Bkz. İbn Haldun, II, 259.

72 Eney, Brit. Art, Sem, Lang.

luğunun enkazı üzerinde kurulan Selefkiye (Seleucide) Devleti döneminde Tedmur'un ticari önemi tekrar artmağa başlamış ve devletin iki önemli merkezi olan Selefkiye (Seleucide) ile Antakya (Antioche) arasında bir güzergâh olmuştur.

Tedmur öteden beri şehrin bazı "ileri gelenleri" tarafından idare ediliyor ve bağımsız olarak varlığını sürdürüyordu. Fakat, milattan önce birinci asrın ortalarına doğru, Romalılar Petra gibi Tedmur'a karşı da istila hırsı beslemeye başlamış, ünlü Marc Antonius'u bu şehrin fethiyle görevlendirilmiştir. Fakat Romalıların bu teşebbüsü bir sonuç vermemiştir. Tedmur miladi ikinci asrın ortalarına kadar bağımsızlığını korumuştur. Miladi 130 tarihinde Andrianus, Tedmur'u egemenliği altına alınca buraya Adnianus Polis adını vermiştir. Onun tarafından belediye işlerinin tanzimi ile gümrüklere koymuş olduğu vergi narhını açıklayan emirnamenin taş üzerine kazınmış bir sureti son zamanlarda keşfolunmuştur. Septime Seve döneminde Tedmur artık Roma sömürgeleri arasına girmiştir. Tedmur bu dönemde bir çeşit senato demek olan "Şeyhler Meclisi" tarafından idare ediliyor, başlarında da bir reis bulunuyordu. Hristiyanlığın yayıldığı ilk dönemlerde Romalılarla İranlılar arasında savaş çıkınca, Tedmur'un servet ve önemi de artmağa başladı. Çünkü iki savaştan ülke arasında bulunuyordu. Romalılar için hareket üssü olan Tedmur, Doğa Roma'nın en önemli beldelerinden biri oldu.⁷³ Bu sayede Tedmurlular medeniyet sahasında oldukça ilerlemeyi başardılar. Hatta şeyhlerle ileri gelen emirler, Roma imparatorlarından rütbe ve makam alma hırsına bile düştüler. İmparatorların askeri hizmetlerine girenler görölmeğe başladı. Bunların en meşhuru Uzeyne b. Hayrân b. Vehbu'l-Lât b. Nasr'dır. Tedmur, Roma'ya bağlı bulunmakla birlikte, eski idari şekli yok olmamıştı. Romalıların bu yöre üzerindeki hâkimiyeti yüzeyseldi. Gerçekte egemenlik ve nüfuz, Tedmur emirlerinin elinde bulunuyordu. Emir, tabası ile ilgili istediğini yapabiliyordu.

Romalılardan, *augoste* ünvanını alan Uzeyne, vatanperver bir emir idi. Romalıları Tedmur'dan çıkarmak için, gizlice planlar kurmaktan vazgeçmiyordu. Fakat daha sonra Romalılar Uzeyne'nin

amacını öğrendiklerinden kendisini üçüncü miladi asrın ortalarında öldürmüş, adamlarını da dağıtmışlardı.

Uzeyne'nin, biri Hayrân ve diğeri Üzeyne (Odenat) adında iki oğlu kalmıştı. Küçük oğlu Üzeyne, Romalılardan babasının intikamını alma amacıyla idi/niyetine sahipti. Dağlara çekilerek uygun bir zaman kollamaya başladı. Zeki, cesur ve azimli olan bu çocuk, Tedmur yöresindeki bedevilerin kalplerini kazandı. İhtiyaç durumunda kendisine yardım etmeleri hususunda onlardan söz aldı.

Miladi 258 tarihinde Romalı Valérian, İran hükümdarı I. Şapür üzerine yürüdüğü zaman Tedmur'a uğramıştı. Uzeyne'yi çağırarak kendisine *konsül* unvanı vermişti. Fakat bu teveccüh ve unvan da Üzeyne'nin intikam hırsını yatıştırmadı. İran ile Roma arasındaki bu savaş Şapür'un zaferi ve Valérien'in esareti ile son bulunca, Uzeyne, İran hükümdarına birçok hediye ile beraber, bir de ariza⁷⁴ gönderdi. Tedmur hükümdarı bu arizasında İranlılara yaklaşmak istiyordu. Fakat Uzeyne'nin bu müracaatı Şapür tarafından iyi telakki edilmedi. Bunun üzerine Uzeyne, kalben sevmediği Romalılarla birleşti. İmparator Gallienus'un gönderdiği cüzi bir kuvveti, kendi ordusuna ilave ederek İran hükümdarı üzerin yürüdü. İranlıların başına bela kesildi. İranlıların daha önce Romalılardan ele geçirmiş oldukları yöreleri geri aldığı gibi kısıranın başkenti olan Medain'i de iki kez kuşattı. Zafer işareti olarak, aldığı esirleri, imparator Gallienus'a gönderdi. Bu zaferler, Uzeyne'nin güç ve nüfuzunu oldukça fazla artırmış oldu. Nüfuz sahası, Suriye'ye kadar genişlemeye başladı. İmparator da kendisini *auguste* ünvanı ile onurlandırdı.

Bu tarihte, Roma komutanları birer birer bağımsızlık iddiasında bulunmuşlardı. Uzeyne de Suriye'de bağımsız hükümdar gibi davranmaya başladı. Miladi 264 tarihine doğru Diyarbakır ve Musul dolaylarından Arap Yarımadasına kadar olan bölgeler, görünüşte Roma'ya bağlı olan (ancak) gerçekte bağımsız olarak hüküm süren Üzeyne'nin yönetimi altında bulunuyordu.

Uzeyne, İranlılarla savaşa devam ettiğinden Tedmur'da bulunmadığı zamanlar devlet işlerini eşi Zenubiya'ya yani Zeyneb'e bırakıyordu. Vefatından sonra, saltanat büsbütün Zenubiya'ya geçmiştir.

Zenubiya (Zénoble): Üzeyne miladi 267 tarihinde vefat ettiği zaman, dört oğlu kalmıştı. Bunlardan Vehbu'l-Lât, Hayrân'dan Teymu'l-Lât ise Zenubiya'dan ve en büyük oğlu olan Hirodis ise diğer bir eşinden doğmuştu.

Üzeyne'nin vefatını müteakip büyük oğlu Hirodis de öldü. Saltanat tahtı Zenubiya'nın en büyük oğlu olan Vehbu'l-Lât'a intikal etti. Yunanlıların Esinodoros adını verdikleri Vehbu'l-Lât henüz küçük olduğundan Zenubiya, oğluna vesayeten devlet işlerini idare etmeye başlamıştı.

Zenubiya, tarihte görülen kadınlar arasında müstesna bir şahsiyettir. İmparator tarafından, Romalılarca en büyük şeref lakabı olan *sitmiya* unvanı verilen Zenubiya, Araplara özgü özellikleri tam olarak kendisinde toplamıştı. Esmer, fakat güzel çehresi, siyah gözleri, delip geçen bakışları, sağlam bünyesi, gücü ve metaneti, yüksek lütufkârlığı ile Arap seciyelerinin bir örneği idi. Aram, Kıpti, Yunan ve Latin dilleri ile doğu ve batı tarihi bildiği sanılmaktadır. Arapça ise anadili idi. Eşinin bulunmadığı zamanlarda devlet işlerini oldukça büyük bir yetenekle idare etmiş, müstesna bir yaratılıştan olduğunu eylem ve icraatıyla göstermiştir.⁷⁵

Roma imparatorlarından Gallienus ve II. Claude dönemlerinde bağımsız olarak saltanat süren Zenubiya, miladi 270 tarihinde Roma imparatorluğunu ele geçiren Aurelianus döneminde bu bağımsızlığı bulamamıştı. Çünkü daha önce Roma, iç işleriyle uğraştığından sömürgelerin işlerine bakamıyordu. Fakat Aurelianus hükümdar olup iç içleri düzene sokunca, Tedmur için ya Roma'ya tam olarak bağlılığını arz veya düşmanlığını ilan etmekten başka yol kalmamıştı. Miladi 271 tarihinde Vehbu'l-Lât kendisine Roma imparatorlarının lakaplarından olan *augoste* ünvanını verdirdi. Sikkelerden de imparator Aurelianus'un adını kaldırarak ikinci tarz siyaseti takip etmeye başladı. Bu hareket, Roma'ya çok kötü etki ettiğinden Aurelianus, Tedmur hükümetini ortadan kaldırmaya kesin karar verdi. Halbuki Zenubiya, imparatorun Avrupa'daki meşguliyetinden faydalanarak Suriye, Mısır ve Mozopotamya ile Anadolunun Ankara'ya kadar olan kısmını nüfuzu altına almıştı.

Aurelianus Roma İmparatorluğunun hakimiyeti altında bulunan Asya'daki bölgeler için oldukça büyük bir tehlike olan Tedmur devletini ortadan kaldırmak amacıyla Roma'da büyük bir ordu toplanarak doğuya doğru harekete geçti. Zenubiya'nın ordusunda da Arabistanlı, Iraklı, Doğu Anadolulu ve Suriyelilerle beraber birçok da Rum bulunmaktaydı. Antakya ve Hıms'da gerçekleşen büyük muharebede, Zenubiya'nın kuvvetleri perişan oldular. Bunun üzerine Suriyeliler de kendisine isyan ederek Aurelianus'un tarafına geçtiler. Bu hezimete rağmen, Zenubiya Roma'ya itaatini arzetmemiştir. Fakat Aurelianus, para gücüyle Araplar arasına müthiş bir ni fak sokmayı başarinca, Zenubiya artık Tedmur'da duramadı. İran'a kaçmaya mecbur oldu. Tedmur da miladi 272 yılında Romalıların eline geçti. Asırlardan beri bağımsız olarak yaşayan Tedmur artık Roma'nın gerçek bir sömürgesi olmuştu. Aurelianus, Tedmur'daki hazineleri aldıktan sonra halk hakkında bir genel af ilan etti.

Zenubiya'nın Romalılarla savaşı

Deve üzerinde olan şahıs Zenubiya iken, üzerine hücum eden imparator Aurelianus'un general ve askerleridir.

Fakat Tedmur, Mısır ve Suriye gibi esaret altında yaşamaya alışmamıştı. Bir süre sonra bir milli hareket baş gösterdi. Milli bağımsızlığın tekrar kazanılması için yapılan ihtilal hareketi Tedmur için bir ölüm uyanışı oldu. Aurelianus, ihtilal hareketini kanlara boğdu. Taedmur surlarını yıktırdığı gibi sakinlerinin ileri gelenlerinin tamamını da öldürttü.

Zenubiya döneminde, gücünün zirvesine ulaşan Tedmur Devleti, yine bu kadın zamanında, Roma'nın kesin ve amansız bir darbeyle yıkıldı, gitti. Zenubiya, garip tavırlarıyla müstesna bir şahsiyet idi. Ordusunun başında, deha sahibi bir komutan, savaş alanında yılmaz bir kahraman, sarayında dilber bir kraliçe idi. Seferlerde mahfeye bindiği nadir olurdu. Daima ordusunun başında ata veya hecin devesine binerek giderdi. Dilindeki fesahat, anlatım tarzındaki cazibeyle dinleyenlerini büyülerdi. Devlet işlerine dair olan oturumlara, başında taç, üzerinde ihtişamlı elbiselerle girer, oğlu Vehbu'l-Lat'ı da beraberinde bulundururdu.⁷⁶

Bu dönemde Medain ve Roma saraylarının protokolu, Tedmur'da da uygulanırdı. Kisraların huzuruna çıkanlar gibi, Zenubiya'nın karşısında ayakta durma şerefine nail olanlar da yerlere kapanırlardı. Sarayında birçok hizmetçi bulunur, bahçeye veya sarayın revakına çıktığı zaman, Tedmur eşrafının kızlarından oluşan bir mevkîp⁷⁷ kendisini takip ederdi.

Çoğunlukla, askerine sarayının önündeki meydanda resmi geçit yaptırır, başına değerli mücevherlerle murassa'⁷⁸ miğfer, arkasında savaş elbiseleri olduğu halde atlı saflar önünden geçerek askeri tefiş ederdi. Kendisini görenler, bir güzellik ve hamaset tanrıçası sanırlardı. Özetle; bu kadın, görüşlerindeki metanet, simasındaki tatlılık, tavırlarındaki nezaket, hareketlerindeki fetanet ve cesaret, siyasetindeki sağlamlıkla müstesna bir örnek idi.

Kendine verilen Zenubiya adı Zeynep veya Bnt. Zubayî'in bozulmuş bir şeklidir. Tedmur'da eşi Uzayne ile beraber Zenubiya'nın da bir heykeli bulunmuştur. Uzayne heykelin tabanındaki kitabede hükümdarın ismi ile beraber Meliku'l-Mulûk (Hükümdarların Hükümdarı) ve Muhyiu'd-Devle (devleti ihya eden) ünvanı da okunmaktadır.⁷⁹

76 Corci Zeydan, *el Arabu Kable'l-İslam*, s.87.

77 Bir hükümdarı veya devlet ricalinden birinin arkasından yavaş yavaş yürüyen grup.

78 Murasa': Değerli taşlarla donanmış.

79 Arap tarihçileri, Hîre tarihinde ez-Zibâ' adında bir kadından bahsederler. Cuzeymetu'l-Ebrâş'ın sergüzeşti arasında ismi görülen bu kadının Zenubiya olduğunu iddia edenler vardır. Fakat İngiliz oryantalistlerinden Redhouse bu iddiayı cerh eleştirmekte, kabul etmemektedir.

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ ١٠ ١١ ١٢ ١٣ ١٤ ١٥ ١٦ ١٧ ١٨ ١٩ ٢٠ ٢١ ٢٢ ٢٣ ٢٤ ٢٥ ٢٦ ٢٧ ٢٨ ٢٩ ٣٠ ٣١ ٣٢ ٣٣ ٣٤ ٣٥ ٣٦ ٣٧ ٣٨ ٣٩ ٤٠ ٤١ ٤٢ ٤٣ ٤٤ ٤٥ ٤٦ ٤٧ ٤٨ ٤٩ ٥٠ ٥١ ٥٢ ٥٣ ٥٤ ٥٥ ٥٦ ٥٧ ٥٨ ٥٩ ٦٠ ٦١ ٦٢ ٦٣ ٦٤ ٦٥ ٦٦ ٦٧ ٦٨ ٦٩ ٧٠ ٧١ ٧٢ ٧٣ ٧٤ ٧٥ ٧٦ ٧٧ ٧٨ ٧٩ ٨٠ ٨١ ٨٢ ٨٣ ٨٤ ٨٥ ٨٦ ٨٧ ٨٨ ٨٩ ٩٠ ٩١ ٩٢ ٩٣ ٩٤ ٩٥ ٩٦ ٩٧ ٩٨ ٩٩ ١٠٠ ١٠١ ١٠٢ ١٠٣ ١٠٤ ١٠٥ ١٠٦ ١٠٧ ١٠٨ ١٠٩ ١١٠ ١١١ ١١٢ ١١٣ ١١٤ ١١٥ ١١٦ ١١٧ ١١٨ ١١٩ ١٢٠ ١٢١ ١٢٢ ١٢٣ ١٢٤ ١٢٥ ١٢٦ ١٢٧ ١٢٨ ١٢٩ ١٣٠ ١٣١ ١٣٢ ١٣٣ ١٣٤ ١٣٥ ١٣٦ ١٣٧ ١٣٨ ١٣٩ ١٤٠ ١٤١ ١٤٢ ١٤٣ ١٤٤ ١٤٥ ١٤٦ ١٤٧ ١٤٨ ١٤٩ ١٥٠ ١٥١ ١٥٢ ١٥٣ ١٥٤ ١٥٥ ١٥٦ ١٥٧ ١٥٨ ١٥٩ ١٦٠ ١٦١ ١٦٢ ١٦٣ ١٦٤ ١٦٥ ١٦٦ ١٦٧ ١٦٨ ١٦٩ ١٧٠ ١٧١ ١٧٢ ١٧٣ ١٧٤ ١٧٥ ١٧٦ ١٧٧ ١٧٨ ١٧٩ ١٨٠ ١٨١ ١٨٢ ١٨٣ ١٨٤ ١٨٥ ١٨٦ ١٨٧ ١٨٨ ١٨٩ ١٩٠ ١٩١ ١٩٢ ١٩٣ ١٩٤ ١٩٥ ١٩٦ ١٩٧ ١٩٨ ١٩٩ ٢٠٠ ٢٠١ ٢٠٢ ٢٠٣ ٢٠٤ ٢٠٥ ٢٠٦ ٢٠٧ ٢٠٨ ٢٠٩ ٢١٠ ٢١١ ٢١٢ ٢١٣ ٢١٤ ٢١٥ ٢١٦ ٢١٧ ٢١٨ ٢١٩ ٢٢٠ ٢٢١ ٢٢٢ ٢٢٣ ٢٢٤ ٢٢٥ ٢٢٦ ٢٢٧ ٢٢٨ ٢٢٩ ٢٣٠ ٢٣١ ٢٣٢ ٢٣٣ ٢٣٤ ٢٣٥ ٢٣٦ ٢٣٧ ٢٣٨ ٢٣٩ ٢٤٠ ٢٤١ ٢٤٢ ٢٤٣ ٢٤٤ ٢٤٥ ٢٤٦ ٢٤٧ ٢٤٨ ٢٤٩ ٢٥٠ ٢٥١ ٢٥٢ ٢٥٣ ٢٥٤ ٢٥٥ ٢٥٦ ٢٥٧ ٢٥٨ ٢٥٩ ٢٦٠ ٢٦١ ٢٦٢ ٢٦٣ ٢٦٤ ٢٦٥ ٢٦٦ ٢٦٧ ٢٦٨ ٢٦٩ ٢٧٠ ٢٧١ ٢٧٢ ٢٧٣ ٢٧٤ ٢٧٥ ٢٧٦ ٢٧٧ ٢٧٨ ٢٧٩ ٢٨٠ ٢٨١ ٢٨٢ ٢٨٣ ٢٨٤ ٢٨٥ ٢٨٦ ٢٨٧ ٢٨٨ ٢٨٩ ٢٩٠ ٢٩١ ٢٩٢ ٢٩٣ ٢٩٤ ٢٩٥ ٢٩٦ ٢٩٧ ٢٩٨ ٢٩٩ ٣٠٠ ٣٠١ ٣٠٢ ٣٠٣ ٣٠٤ ٣٠٥ ٣٠٦ ٣٠٧ ٣٠٨ ٣٠٩ ٣١٠ ٣١١ ٣١٢ ٣١٣ ٣١٤ ٣١٥ ٣١٦ ٣١٧ ٣١٨ ٣١٩ ٣٢٠ ٣٢١ ٣٢٢ ٣٢٣ ٣٢٤ ٣٢٥ ٣٢٦ ٣٢٧ ٣٢٨ ٣٢٩ ٣٣٠ ٣٣١ ٣٣٢ ٣٣٣ ٣٣٤ ٣٣٥ ٣٣٦ ٣٣٧ ٣٣٨ ٣٣٩ ٣٤٠ ٣٤١ ٣٤٢ ٣٤٣ ٣٤٤ ٣٤٥ ٣٤٦ ٣٤٧ ٣٤٨ ٣٤٩ ٣٥٠ ٣٥١ ٣٥٢ ٣٥٣ ٣٥٤ ٣٥٥ ٣٥٦ ٣٥٧ ٣٥٨ ٣٥٩ ٣٦٠ ٣٦١ ٣٦٢ ٣٦٣ ٣٦٤ ٣٦٥ ٣٦٦ ٣٦٧ ٣٦٨ ٣٦٩ ٣٧٠ ٣٧١ ٣٧٢ ٣٧٣ ٣٧٤ ٣٧٥ ٣٧٦ ٣٧٧ ٣٧٨ ٣٧٩ ٣٨٠ ٣٨١ ٣٨٢ ٣٨٣ ٣٨٤ ٣٨٥ ٣٨٦ ٣٨٧ ٣٨٨ ٣٨٩ ٣٩٠ ٣٩١ ٣٩٢ ٣٩٣ ٣٩٤ ٣٩٥ ٣٩٦ ٣٩٧ ٣٩٨ ٣٩٩ ٤٠٠ ٤٠١ ٤٠٢ ٤٠٣ ٤٠٤ ٤٠٥ ٤٠٦ ٤٠٧ ٤٠٨ ٤٠٩ ٤١٠ ٤١١ ٤١٢ ٤١٣ ٤١٤ ٤١٥ ٤١٦ ٤١٧ ٤١٨ ٤١٩ ٤٢٠ ٤٢١ ٤٢٢ ٤٢٣ ٤٢٤ ٤٢٥ ٤٢٦ ٤٢٧ ٤٢٨ ٤٢٩ ٤٣٠ ٤٣١ ٤٣٢ ٤٣٣ ٤٣٤ ٤٣٥ ٤٣٦ ٤٣٧ ٤٣٨ ٤٣٩ ٤٤٠ ٤٤١ ٤٤٢ ٤٤٣ ٤٤٤ ٤٤٥ ٤٤٦ ٤٤٧ ٤٤٨ ٤٤٩ ٤٥٠ ٤٥١ ٤٥٢ ٤٥٣ ٤٥٤ ٤٥٥ ٤٥٦ ٤٥٧ ٤٥٨ ٤٥٩ ٤٦٠ ٤٦١ ٤٦٢ ٤٦٣ ٤٦٤ ٤٦٥ ٤٦٦ ٤٦٧ ٤٦٨ ٤٦٩ ٤٧٠ ٤٧١ ٤٧٢ ٤٧٣ ٤٧٤ ٤٧٥ ٤٧٦ ٤٧٧ ٤٧٨ ٤٧٩ ٤٨٠ ٤٨١ ٤٨٢ ٤٨٣ ٤٨٤ ٤٨٥ ٤٨٦ ٤٨٧ ٤٨٨ ٤٨٩ ٤٩٠ ٤٩١ ٤٩٢ ٤٩٣ ٤٩٤ ٤٩٥ ٤٩٦ ٤٩٧ ٤٩٨ ٤٩٩ ٥٠٠ ٥٠١ ٥٠٢ ٥٠٣ ٥٠٤ ٥٠٥ ٥٠٦ ٥٠٧ ٥٠٨ ٥٠٩ ٥١٠ ٥١١ ٥١٢ ٥١٣ ٥١٤ ٥١٥ ٥١٦ ٥١٧ ٥١٨ ٥١٩ ٥٢٠ ٥٢١ ٥٢٢ ٥٢٣ ٥٢٤ ٥٢٥ ٥٢٦ ٥٢٧ ٥٢٨ ٥٢٩ ٥٣٠ ٥٣١ ٥٣٢ ٥٣٣ ٥٣٤ ٥٣٥ ٥٣٦ ٥٣٧ ٥٣٨ ٥٣٩ ٥٤٠ ٥٤١ ٥٤٢ ٥٤٣ ٥٤٤ ٥٤٥ ٥٤٦ ٥٤٧ ٥٤٨ ٥٤٩ ٥٥٠ ٥٥١ ٥٥٢ ٥٥٣ ٥٥٤ ٥٥٥ ٥٥٦ ٥٥٧ ٥٥٨ ٥٥٩ ٥٦٠ ٥٦١ ٥٦٢ ٥٦٣ ٥٦٤ ٥٦٥ ٥٦٦ ٥٦٧ ٥٦٨ ٥٦٩ ٥٧٠ ٥٧١ ٥٧٢ ٥٧٣ ٥٧٤ ٥٧٥ ٥٧٦ ٥٧٧ ٥٧٨ ٥٧٩ ٥٨٠ ٥٨١ ٥٨٢ ٥٨٣ ٥٨٤ ٥٨٥ ٥٨٦ ٥٨٧ ٥٨٨ ٥٨٩ ٥٩٠ ٥٩١ ٥٩٢ ٥٩٣ ٥٩٤ ٥٩٥ ٥٩٦ ٥٩٧ ٥٩٨ ٥٩٩ ٦٠٠ ٦٠١ ٦٠٢ ٦٠٣ ٦٠٤ ٦٠٥ ٦٠٦ ٦٠٧ ٦٠٨ ٦٠٩ ٦١٠ ٦١١ ٦١٢ ٦١٣ ٦١٤ ٦١٥ ٦١٦ ٦١٧ ٦١٨ ٦١٩ ٦٢٠ ٦٢١ ٦٢٢ ٦٢٣ ٦٢٤ ٦٢٥ ٦٢٦ ٦٢٧ ٦٢٨ ٦٢٩ ٦٣٠ ٦٣١ ٦٣٢ ٦٣٣ ٦٣٤ ٦٣٥ ٦٣٦ ٦٣٧ ٦٣٨ ٦٣٩ ٦٤٠ ٦٤١ ٦٤٢ ٦٤٣ ٦٤٤ ٦٤٥ ٦٤٦ ٦٤٧ ٦٤٨ ٦٤٩ ٦٥٠ ٦٥١ ٦٥٢ ٦٥٣ ٦٥٤ ٦٥٥ ٦٥٦ ٦٥٧ ٦٥٨ ٦٥٩ ٦٦٠ ٦٦١ ٦٦٢ ٦٦٣ ٦٦٤ ٦٦٥ ٦٦٦ ٦٦٧ ٦٦٨ ٦٦٩ ٦٧٠ ٦٧١ ٦٧٢ ٦٧٣ ٦٧٤ ٦٧٥ ٦٧٦ ٦٧٧ ٦٧٨ ٦٧٩ ٦٨٠ ٦٨١ ٦٨٢ ٦٨٣ ٦٨٤ ٦٨٥ ٦٨٦ ٦٨٧ ٦٨٨ ٦٨٩ ٦٩٠ ٦٩١ ٦٩٢ ٦٩٣ ٦٩٤ ٦٩٥ ٦٩٦ ٦٩٧ ٦٩٨ ٦٩٩ ٧٠٠ ٧٠١ ٧٠٢ ٧٠٣ ٧٠٤ ٧٠٥ ٧٠٦ ٧٠٧ ٧٠٨ ٧٠٩ ٧١٠ ٧١١ ٧١٢ ٧١٣ ٧١٤ ٧١٥ ٧١٦ ٧١٧ ٧١٨ ٧١٩ ٧٢٠ ٧٢١ ٧٢٢ ٧٢٣ ٧٢٤ ٧٢٥ ٧٢٦ ٧٢٧ ٧٢٨ ٧٢٩ ٧٣٠ ٧٣١ ٧٣٢ ٧٣٣ ٧٣٤ ٧٣٥ ٧٣٦ ٧٣٧ ٧٣٨ ٧٣٩ ٧٤٠ ٧٤١ ٧٤٢ ٧٤٣ ٧٤٤ ٧٤٥ ٧٤٦ ٧٤٧ ٧٤٨ ٧٤٩ ٧٥٠ ٧٥١ ٧٥٢ ٧٥٣ ٧٥٤ ٧٥٥ ٧٥٦ ٧٥٧ ٧٥٨ ٧٥٩ ٧٦٠ ٧٦١ ٧٦٢ ٧٦٣ ٧٦٤ ٧٦٥ ٧٦٦ ٧٦٧ ٧٦٨ ٧٦٩ ٧٧٠ ٧٧١ ٧٧٢ ٧٧٣ ٧٧٤ ٧٧٥ ٧٧٦ ٧٧٧ ٧٧٨ ٧٧٩ ٧٨٠ ٧٨١ ٧٨٢ ٧٨٣ ٧٨٤ ٧٨٥ ٧٨٦ ٧٨٧ ٧٨٨ ٧٨٩ ٧٩٠ ٧٩١ ٧٩٢ ٧٩٣ ٧٩٤ ٧٩٥ ٧٩٦ ٧٩٧ ٧٩٨ ٧٩٩ ٨٠٠ ٨٠١ ٨٠٢ ٨٠٣ ٨٠٤ ٨٠٥ ٨٠٦ ٨٠٧ ٨٠٨ ٨٠٩ ٨١٠ ٨١١ ٨١٢ ٨١٣ ٨١٤ ٨١٥ ٨١٦ ٨١٧ ٨١٨ ٨١٩ ٨٢٠ ٨٢١ ٨٢٢ ٨٢٣ ٨٢٤ ٨٢٥ ٨٢٦ ٨٢٧ ٨٢٨ ٨٢٩ ٨٣٠ ٨٣١ ٨٣٢ ٨٣٣ ٨٣٤ ٨٣٥ ٨٣٦ ٨٣٧ ٨٣٨ ٨٣٩ ٨٤٠ ٨٤١ ٨٤٢ ٨٤٣ ٨٤٤ ٨٤٥ ٨٤٦ ٨٤٧ ٨٤٨ ٨٤٩ ٨٥٠ ٨٥١ ٨٥٢ ٨٥٣ ٨٥٤ ٨٥٥ ٨٥٦ ٨٥٧ ٨٥٨ ٨٥٩ ٨٦٠ ٨٦١ ٨٦٢ ٨٦٣ ٨٦٤ ٨٦٥ ٨٦٦ ٨٦٧ ٨٦٨ ٨٦٩ ٨٧٠ ٨٧١ ٨٧٢ ٨٧٣ ٨٧٤ ٨٧٥ ٨٧٦ ٨٧٧ ٨٧٨ ٨٧٩ ٨٨٠ ٨٨١ ٨٨٢ ٨٨٣ ٨٨٤ ٨٨٥ ٨٨٦ ٨٨٧ ٨٨٨ ٨٨٩ ٨٩٠ ٨٩١ ٨٩٢ ٨٩٣ ٨٩٤ ٨٩٥ ٨٩٦ ٨٩٧ ٨٩٨ ٨٩٩ ٩٠٠ ٩٠١ ٩٠٢ ٩٠٣ ٩٠٤ ٩٠٥ ٩٠٦ ٩٠٧ ٩٠٨ ٩٠٩ ٩١٠ ٩١١ ٩١٢ ٩١٣ ٩١٤ ٩١٥ ٩١٦ ٩١٧ ٩١٨ ٩١٩ ٩٢٠ ٩٢١ ٩٢٢ ٩٢٣ ٩٢٤ ٩٢٥ ٩٢٦ ٩٢٧ ٩٢٨ ٩٢٩ ٩٣٠ ٩٣١ ٩٣٢ ٩٣٣ ٩٣٤ ٩٣٥ ٩٣٦ ٩٣٧ ٩٣٨ ٩٣٩ ٩٤٠ ٩٤١ ٩٤٢ ٩٤٣ ٩٤٤ ٩٤٥ ٩٤٦ ٩٤٧ ٩٤٨ ٩٤٩ ٩٥٠ ٩٥١ ٩٥٢ ٩٥٣ ٩٥٤ ٩٥٥ ٩٥٦ ٩٥٧ ٩٥٨ ٩٥٩ ٩٦٠ ٩٦١ ٩٦٢ ٩٦٣ ٩٦٤ ٩٦٥ ٩٦٦ ٩٦٧ ٩٦٨ ٩٦٩ ٩٧٠ ٩٧١ ٩٧٢ ٩٧٣ ٩٧٤ ٩٧٥ ٩٧٦ ٩٧٧ ٩٧٨ ٩٧٩ ٩٨٠ ٩٨١ ٩٨٢ ٩٨٣ ٩٨٤ ٩٨٥ ٩٨٦ ٩٨٧ ٩٨٨ ٩٨٩ ٩٩٠ ٩٩١ ٩٩٢ ٩٩٣ ٩٩٤ ٩٩٥ ٩٩٦ ٩٩٧ ٩٩٨ ٩٩٩ ١٠٠٠

Tedmur kraliçesi Zunubiya'nın heykeli üzerindeki kitabe⁸⁰

Tedmur Medeniyeti

İlk zamanlarda doğu ile batı arasındaki ticaret iki yolla gerçekleştiriliyordu. Bunlardan biri deniz yoluydu ki Kızıl Deniz'den Mısır ve İskenderiye'ye, oradan da Akdeniz sahillerine giderdi. Diğeri de kara yolu olup Basra körfezi, Suriye Çöl'ü yoluyla yine Mısır'a ulaşırdı. Milattan önceki dönemlerle, milattan kısa bir süre sonrasına kadar bu yollardan biri Petra'dan geçiyordu. Miladi ikinci asırda Petra düşünce bu yol Tedmur'dan geçmeye başlamıştır. Milattan önceki asırlarda da, Tedmur da ticaret güzergâhı idi. Ancak, o derece işlek değildi. Tedmur, özellikle Petra'nın düşmesinden sonra büyük bir ticari önem kazanmıştır.

Roma'nın güçlü olduğu dönemlerde Arap yarımadası, Irak, Sind Nehri vadisi ile İran ve Hindistan ticari ürünleri hep Tedmur yoluy- la batıya akıyordu. Ticaret güzergâhı üzerinde bulunmak, Ted- mur'un medeniyet ve imarında en büyük etken olmuştur. Tedmur- lular bu sayede zenginleşmiş, bedevi yaşamı bırakmış, ticaret ruhu kazanmışlardır.

Öyle anlaşıyor ki Tedmur halkı da, o çağda diğer medeni ülke- lerde olduğu gibi; başlıca iki sınıftan oluşmaktaydı. Seçkinler/havâs

⁸⁰ Zunubiya heykeli üzerindeki bu kitabenin her satırı Arap harfleriyle şöyledir:

- ١ — صلت سبطيا بت زباى نهيرتا وزدتا
- ٢ — ملكتا سبطيو زيدا رب حىلا
- ٣ — ربا وزباى رب حىلا دى تدمور فرسطوا
- ٤ — القير لمرهون بيرح ابدى سنة ٥٨٢

Corci Zeydan, Cook'dan (291. sayfa) bu kitabeyi Arapça'ya aşağıdaki şekilde aktar- maktadır.

- ١ — تمثال سبطيا بنت زباى الجلية والتقية
- ٢ — الملكة . ازالسبتين زيدا القائد
- ٣ — الاعظم وزباى قائد تدمر العظيم
- ٤ — نصبا لبيتها في شهر آب سنة ٥٨٢

sınıfı, sayı olarak az olmalarına rağmen Tedmur'un servet ve gücü, hep bunların elinde idi. Muazzam saraylarda, muhteşem binalarda ikamet ediyorlardı. Avâm tabakası ise, saz ve kamıştan yapılmış çadır biçimindeki barakalarda oturuyorlardı. [Havasın] bütün gereksinimlerinin sağlanması için didiniyor, çalışıyor, seçkin sınıfın etrafında bir demir hale oluşturuyordu.

Tedmur Devleti'nin kadim İskenderiye sikkeleri şeklinde parası vardı. Bu sikkeler üzerinde Tedmur hükümdarlarının resimleriyle bir takım yüzler kazınmıştı. Zenubiya'ya ait, keşfolunan paraların bir tarafında omuza kadar baş resmi ve etrafında Yunan harfleriyle

Zenubiya ve Vehbu'l-lât'a ait sikkeler

Septimiya Zenubiya yazısı bulunmamaktadır. Diğer yüzünde ise başka bir şekil yer almaktadır. Zenubiya'nın oğlu Vehbu'l-Lât adına basılmış/darbedilmiş bazı sikkeler de bulunmuştur.

Tedmur Harabesi

Tedmur'un eski ihtişamını gösteren tarihi eserler, bu gün bile hayret ve takdir edilecek kadar muazzamdır. Hala ayakta olan kalıntıları, sarayları, kocaman heykelleri, özetle [o dönemden kalma tarihi eserler] karşısında, insan bu yıkılmış şehrin geçmişteki haşmetini hayalinde çok güzel canlandırılabilir.

Avrupalılar Tedmur harabesini Petra'dan daha önce tanımışlardır. 34 derece 25 dakika kuzey enlem, 36 derece 40 dakika doğu boylam üzerinde ve Halep şehrinin 240 km. güney doğusunda, Şâm'ın 260 km. kuzey doğusunda bulunan bu harabeler, bu gün bile kaybolan haşmetinin izlerini üzerinde taşımaktadır.

1691 senesinde Arapların rehberliği ile bu yöreyi ziyaret eden bazı İngiliz gezginler, Tedmur'un bulunduğu yerden Avrupa'yı haberdar etmiş, daha sonra buralara kadar gelen Fransa edebiyatçılarından ünlü Volney, "Tedmur Harabeleri" başlığıyla ibret gösteren bir hatıra yazmıştır. Tedmur harabeleri içerisinde hala ayakta olan mimarî yapıların en önemlileri Ba'l ile Büyük Revâk ve ölümlerin gö-

müldükleri özel mezarlardır. Güneş'ten kinaye olan Ba'l'a mahsus mabed, her bir kenarının uzunluğu 740 ayak uzunluğunda kare şeklinde muazzam bir bina idi. Etrafı yetmiş ayak yüksekliğinde bir sur ile kuşatılmıştı. Bu kocaman mabedin dörtyüze ulaşan sütunlarından günümüzde yüz kadarı ayaktaadır.

Tedmur harabeleri: Tedmur harabeleri günümüzde Suriye'nin en güzel manzaralarından sayılmaktadır. Resimde görülen harabeler dini tanrılarla Tedmur'un geri kalan mimari eserleridir.

Büyük Revâk'a gelince; bu abide gerçekten Tedmur'un hayretengizliğinden bir örnektir. Ba'l mabedinden yüz metre uzakta inşa edilmiş olan bu kocaman abidenin dayandığı sütunlardan 150 kadarı hala bütün azametiyle yükselmektedir. Bunların sayılarının önceleri yediyüz elliye ulaştığı anlaşılmaktadır. Büyük Revâk'ın ayakta olan sütunları, duvar ve kemerleri, hayret veren bir sanat örneğidir.

Tedmur'da Büyük Revâk harabesi

Ölülerin defnedildikleri yerler, dikdörtgen hisarlara benzemekte olup garip bir şekildedir. Her mezar, sekiz ayak yüksekliğinde ve otuz ayak genişliğinde dört tabakadan oluşmaktadır. Özel bir kapı ile bir tabakadan diğerine geçilebilmektedir. Şimdiye kadar bunlardan yüz kadarı keşfolunabilmiştir.

Tedmur harabelerindeki tarihi eserler üzerinde Ârâmî yazısı ve Tedmur diliyle yazılmış bir takım kitabeler bulunmuştur. Bu kitabeler, dörde ayrılmaktadır. Birincisi heykeller ve binaların üzerindeki kitabeler; ikincisi mezar kitabeleri; üçüncüsü dua ve salavat gibi bir takım dini yazılar; dördüncüsü de siyasi kitabelerdir.

Şimdiye kadar keşfedilip okunabilen kitabelerin en eskisi milattan yedi sene öncesine ait bir mezar taşıdır. Sonuncusu da Büyük Revâk'ın direklerinden ikisi üzerinde yer alan Uzeyne ve Zenûbiya isimleriyle Selefikiler takvimine ait 582 rakamını içeren kitabedir. Miladi 271'e denk gelen bu tarih, Tedmur Devleti'nin yıkıldığı yılı göstermektedir.⁸¹ Demekki bu kitabe Tedmur Devleti'nin en son kitabesidir. Bu iki tarih arasındaki zamanlara ait de birçok kitabe keşfolunmuştur. Bunların bazıları hem Ârâmî hem de Yunan alfabesiyle yazılmıştır.

Tedmur, Aurelianus tarafından tahrip edildikten sonra eski önem ve canlılığını kaybetmiştir. Gerçi daha sonraları Justianus bir aralık Tedmur'u onarmışsa da, bu tarihi kent eski canlı halini bir daha bulamamıştır.

Arapça eserlerden, İslâm fetihleri esnasında Tedmur'un önemsiz bir kasaba halinde olduğu anlaşılmaktadır. Halid b. Velid, Suriye'yi fethettiği zaman, Tedmur'u da kuşatmış ve halkının isteğiyle şehri teslim almıştı. Tedmur'un muazzam binalarını gören Araplar, bu kocaman binaların, insanlar tarafından yapılamayacağı zannında bulunmuş olmalı ki şehrin Hz. Süleyman dönemindeki cinler tarafından inşa edilmiş olduğuna dair bir efsane uydurmuşlardır.⁸² Yakut

81 Cooke, *North Semitic Inscriptions*, p.313.

82 Miladi 604 tarihinde yani Nebevi hicretten 18 sene önce vefat eden, Ukkâz Panayırının sahibi, Nâbiğatu'z-Zübyânî bu efsaneyi şu beyitlerle tasvir etmektedir.

ألا ساهان أذ قال الآية نه
قمر في البرية فجدده عن القدر
وحيث الحق أني قد أمرتهم
بمنون تدمر بالصفحة والعمر

el-Hamevî'nin ifadesine göre; Tedmur son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed tarafından ikinci kez tahrip edilmiştir. Buna rağmen Tedmur'un hicrî altıncı asra kadar yine meskûn olduğu anlaşılmaktadır. Mervân b. Muhammed, Tedmur'u tahrip ettiği zaman maiyetinde bulunan İsmail b. Muhammed b. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin rivayetine göre; memleketlerinin tahribine engel olmaya çalışan Tedmurlular, insafsızca yok edildikten sonra şehir de tahrip olunmuştur. Tahrib esnasında enkaz arasında bulunan bir kaya içerisinde, bir merkad/mezar bulunmuştur. Mezar açıldığı zaman, içerisinde bir divan üzerinde, arkasına dayanmış bir kadın cesedi görülmüştür. İsmail el-Kasrî'nin ifadesine göre; durumdan haberdar olan Mervân, hiç dokunulmaksızın bu yerin tekrar kapatılmasını emretmiş ve öyle yapılmıştır.⁸³ Yakut el-Hamevî'nin Tedmur'un bir tek harabelerinden bahsetmiş olması onun zamanında⁸⁴ bu şehrin metruk bir halde olduğunu göstermektedir. Aynı müellif, Tedmur'da taştan iki heykel bulunduğunu haber vermektedir. Bu heykellerin bilahare keşfolunan Zanubiya ve Uzeyne heykelleri olması muhtemeldir. Arap şairleri, hayretle seyrettikleri bu heykelleri etkili şiirlerle tasvir etmişlerdir. Bu şiirler arasında İbn Sa'lebe et-Temimî, Ebû Dülef,⁸⁵ Muhammed b. Hâcîp ve Ebû'l-Hasan el-İclî'nin şiirleri Arap edebiyatının ibretâmiz

83 Yakut el-Hamevî, II, 369.

84 Yakut el-Hamevî hicrî 629 tarihinde vefat etmiştir.

85 Basra'da Kasru Evs sahibi Evs b. Sa'lebe et-Temimî, Emevî halifesi Yezid b. Muaviye zamanında Irak'tan Şam'a giderken Tedmur'daki bu iki heykeli görmüş, hislerini Yezid'in huzurunda şu beyitlerle dile getirmiştir:

أَلَّا تَأْمَا طُولَ الْيَمَامِ	هَظَى أَهْلُ تَدْمُرَ خَيْرَانِ
عَلَى جَبَلِ أَسَمَ مِنَ الرِّهَامِ	فِي مَكَامِكَ عَلَى خَيْرِ الْحِثَامِ
لَحْرًا كَمَا دَعَامَ عَدَامِ	حُكْمَ قَدَمٍ عَنْ عَدَدِ الْيَمَامِ
لَا تَطُفُ مِنْ عَرُوحِ ابْنِ شَامِ	وَأَسْكَ عَلَى سَرَّالِي
مَدَامَ نَحْتُ حَيَّانَ كَرَامِ	فَإِنَّ أَهْلَكَ مُرَبِّ مَسَامِ
وَلَوْ أَرَادَهَا فُطِعَ الْمَدَامِ	فَرَأَتْهَا مِنَ الْأَهْدَامِ فُرُحِ
فَلَيْلُ الْمَاءِ مَقَرَّ الْجَامِ	حَبِطَ بَيْنَ مَجْمُولٍ مَخْوَطِ
وَجِثُ فُرُوحِ كَاسِيَةِ الْمَطَامِ	فَلَمَّا أَنْ دَوَيْنَ صَدْرِي عَنْهُ

İbn Dülef de Şam seyahatında Tedmur'dan geçerken bu iki heykel karşısında hissettiği duyguları şu neşideye emanet etmiştir:

أَهْلُ الْجَمْعِ وَجَاهَةُ الْفُتَا	مَعَاوِيَةَ تَنْتَدِرُ فِدْرَاعَتَا
لَمْ يَسْأَلَا مِنْ أُنْثَى وَهَاتَا	هَبْرًا عَلَى طُولِ الْوَيَّانِ وَهَرَا
شُطْبِيهَا مِنْهُ بِسْمِ فِرَاقَا	طَلَبَ زَيْنَ الدَّهْرِ مِنْ شَكَاةَا
وَتَعَابِ الْأَهْلَاءِ وَالْأَشْرَاقَا	وَأَيَّانِيهَا الزَّمَانُ بِكَرَا
غَيْرَ الْإِلَهِ الْوَاحِدِ الْخَلَّاقَا	كَ بَطْنِ الْعِلْمَاءِ أَنْ لَا خَلَا

parçaları olarak zamanımıza kadar intikal etmiştir.⁸⁶ Fakat Arap şairleri bu heykellerin tarihi önemi ve değerini takdir edememiş olduklarından, bunlar hakkında yerliler arasında yayılmış bulunan menkıbelere dair hiçbir şeyi zikretmemiş, yalnız kişisel hislerini güzel bir şekilde dile getirmişlerdir. Hatta (bu şiirlerde) heykeller üzerinde ki-tabe vs. olup olmadığına dair de bir şey bulunmamaktadır.

Arabistan'ın Kuzeyindeki Çeşitli Milletler

Kadim Yunan yazarları gerek Arabistan'ın coğrafi özelliklerinden bahsederken ve gerekse bazı devletlerin tarihi durumları hakkında bilgi verirlerken Arabistan'da ve özellikle bu bölgenin kuzey kısmında ikamet eden bazı milletlerin isimlerini de kaydetmişlerdir. Asurlularla Mısırlıların Arabistan'da gerçekleştirdikleri fetihler (hakkındaki bilgiler) arasında da bazı Arap kavimlerinin isimleri görülmektedir. Ancak bu kavimlerin hiçbir kalıntısı (günümüze gelmemiş) olduğundan, haklarındaki bilgilerimiz oldukça azdır. Şüphe yok ki, Nebatilerle Tedmurluların da medenileşmiş milletlerden oldukları, Ârâmi yazısı ile yazılmış kitabeleri keşfedilmemiş olsaydı bilinmeyecek; Hicaz'ın yukarı taraflarında ikamet eden kavimler gibi; onların da tarihleri mazinin karanlıkları içerisinde kaybolup gidecekti.

Yunan müelliflerinin, Hicaz'ın kuzey bölgelerinde ikamet etmekte olduklarını haber verdikleri kavimler, bir takım kabilelerden oluşmaktaydı. Bunların arasında devlet halinde yaşayanların bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Kadim Yunan kaynaklarına göre, Kuzey Arabistan'da Mısır sınırından Fırat boylarına kadar uzanan sahada ikamet eden Arap kabilelerinin en önemlileri şunlardı:

86 Muhammed b. Hâcib'in yine bu iki heykel hakkındaki şiiri de şudur:

غراء أبس يشه غراء	أندس صور تاتك ما أقفأ
إذا أمدت مصاعها النيام	أفكر فكما يطير بوى
أفهمها قد طال القيام	أفون من التنبأ أى شوى
فذاك أبس يذكه الأمام	أمدتكم عيام الدهر طبا
أفهمها لذى قاضى حرام	كأنما ما فرمان فضا
ويبقى عامه ينقرو عام	يتر الدهر بوءاً بمد يوم
حال الدار زينة النظم	ومسكها يريدها والوال
سيت اصطلام واخترام	وما تدومها سكتاب دهر

Ebû'l-Hasan el-İclî de Tedmur heykellerini şu kıtalar ile tasvir etmektedir:

تألق الصانع المسترق المظن	أرى بتدسر تحت أكن زائنها
يستعطف فلوب الخاق بالقدح	هالأتان يروق الدار حنينا

1. Saracîn (Saracene): Şarkıyyûn kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir.
2. Sekânit (Sakanitae): es-Sukûn kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir.
3. Avâdiye (Oaditae): Âd kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir.
4. Leyânite (Laenite): Lihyân kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir.
5. Semârinî (Zamarinî): Şemmer kelimesinin bozulmuş hali olması muhtemeldir.

Yunan müellifleri, bu kabileler hakkında öneme değer bilgiler vermemiş, yalnız bir vesileyle isimlerini zikretmişlerdir. Serâsin dedikleri kabilelerin Sinâ yarımadasında ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Yunanlılar bu ismi daha sonra genelleştirerek Arap yarımadasının sakinlerinin tamamına vermişlerdir.⁸⁷

Dolayısıyla Yunanlılara göre Serâsinler eski dönemden beri Mısır sınırına tecavüz ediyorlardı. Romalılar döneminde bile hücumlarını sürdürmüşlerdir. Romalılar bunları savaşıarak değil, ancak ittifak ve anlaşmalarla bu tecavüzden vazgeçirebiliyorlardı. Miladi dördüncü asrın ortalarında, Serâsinlerin şeyhi vefat ederek, makamını Maviye adındaki zevcesine bırakmıştı.⁸⁸ Maviye, Romalılarla olan anlaşmayı bozarak Filistin ve Suriye üzerine yürümüş, Petra şehrini de zaptetmişti. Daha sonra bu zaferlerden cesaret alarak Mısır'ı fethetmek için kalkışmıştı. Süveyş kanalın [ın olduğu yere] geldiği zaman imparator Valens saldırganın oldukça lehinde olmak üzere anlaşmayı yenilemeye mecbur olmuştur. Bu esnada Serâsinler arasında birçok Hristiyan da bulunmaktaydı. Bu sebepten, imparatorla imzalanan anlaşmada, bu cemaatin kendilerine mahsus metropolitleri olması da kararlaştırılmıştı. Bu metropolit Musa isminde idi. Bu tarihten sonra Serâsinler, Mısırlılarla iyi geçinmiş, düşmanlarına karşı onlara yardım etmişlerdir.⁸⁹

87 Corci Zeydan, *el Arap kable'l-İslam*.

88 Maviye lafzı Mau's-Sema kelimesinin bozulmuş bir hali olması muhtemel olduğu gibi Hire hükümdarlarından Münzir'in ismi olması da muhtemeldir. Bkz. İbnu'l-Esir, I, 195.

89 Scharpe, *History of Egypt*, II, 293.

Yunanlıların Sina'da ikamet eden bir kavmin ismi olarak kaydettikleri Serâsîn ifadesinin kökeni meçhuldür. Bazıları bu lafzı, Arapça Sahraviyyîn (çölde yaşayanlar) veya serakîn ve yahut şüreka kelimelerinin bozulmuş hali saymışlardır. Bazıları ise [kelimenin] aslının şarkıyyîn kelimesi olduğunu tercih etmişlerdir.

Roma doğu memleketleri tarihi incelendiği zaman, görülecektir ki Suriye şehirleri ve özellikle çöle yakın olan Hıms, Hama, Şâm, Rehâ, Havrân ve Balka beldeleri birçok kez Arapların hâkimiyetine geçmiştir. Milattan önce birinci asırda Pompeius, Mısır'a girdiği zaman Hama'da bir Arap devleti, Suriye'nin diğer şehirlerinde de başka devletçikler bulunmaktaydı. Yunanlılar bu prenslerden bir kısmının isimlerini bile kaydetmişlerdir.⁹⁰

Tarihçi Dussaud, Cebelu's-Şeyh'te hükümrân olan Etorya (?) emirliğinin de Arap olduğunu iddia etmektedir.⁹¹

Kadim Milletler ve Araplar

Eski zamanlarda, Arap ülkesi zaman zaman yabancı büyük hükümdarların saldırılarına maruz kalmış, bu suretle Araplar da eski milletlerin bir kısmının tarihlerine dahil olmuşlardır. İlk çağların mamur ülkelerinden Suriye veya Mısır'ı istila etme hırsına düşen, yahut Irak'ın verimli sahalarına göz diken eski büyük hükümdarlar, güzergâhlarına denk gelen eden Güney Araplarıyla çarpışmış, kimisi de Arabistan içlerine kadar sokulmuşlardır. Arap ülkesine tecavüz eden kadim milletler; Mısırlılar, Babilliler, İranlılar en sonra da Romalılar olmuşlardır.

Mısırlıların Arabistan'a Tecavüzleri MÖ. 1700-MÖ. 1166

Komşu devletlerden Arabistan'a ilk önce saldıran Mısırlılardır. On sekizinci sülalenin kurucusu Ahamôzis milattan 1700 yıl önce Chaso, Amâlika veya Hiksosları Avaris ve diğer Mısır topraklarından çıkardıktan sonra onları Sina yarımadasının ortalarına kadar sürmüştür. Fakat bu esnada Etopyalılar ile Nubyeliler Mısır'a saldırdıklarından, daha ileri gidememiş, memleketini kurtarmak için dönmek zorunda kalmıştır.

90 Yunanlıların kaydettikleri hükümdar isimleri şunlardır: Azizus, Zamblichus, Sampsigernamus ve Soemus'tur.

91 Dussaud, *Les Arabes en Syrie avant l'Islam*, 10, 14.

Amâlika devletinden önce, Arabistan ve sair doğu ülkeleri, Mısırlılarca bilinmemekteydi. Fakat Şasûları Mısır sınırından uzaklaştırdıktan sonra Babilliler ve Fenikeliler gibi medeni milletlerin varlığından haberdar olmuşlardır. Şasûların istibdadı, o zamana kadar atalet uykusuna dalmış olan Mısırlılarda bir uyanışa yol açmış, onları ülkeyi genişletmeye hırslandırmıştır. Bu sülaleden zuhur eden III. Thoumôsis ki -Tarihte firavunlar Napolyonu sayılır- milattan önce on üçüncü asırda büyük bir ordu ile doğuya yürüyerek Süveyş Kanalı yoluyla Arap yarımadasının kuzey bölgesini; Suriye, Filistin, Fenike ve Fırat ile Dicle nehirlerinin arasındaki bölgeleri istila etmiştir.

III. Thoumôsis'in yendiği uluslardan biri de Şasûlar idi. Mısır'da keşfolunan tarihi eserler arasında III. Thoumôsis'in zafer hatırası olarak yazılmış önemli bir kitabe de ele geçmiştir. Bu kitabede III. Thoumôsis'in fethettiği beldeler ile ganimet olarak aldığı mallar zikredilmektedir. Fırat ile Dicle nehirlerini arasındaki, Hayta (Husile-rin ülkesi), Sengar (Şangar), Lübnan, Kıbrıs, Fenike, Şasû, Lüzem (lâviziler) ülkeleri III. Thoumôsis'in fethetmiş olduğu memleketler arasındadır. Kitabede Nube, Habeşistan ve sair bölgelerde fetholunan memleketlerin isimleri de zikredilmiştir. Fethedilen ülkelerden kitabede isimleri zikredilmiş olanların sayıları 269'a ulaşmaktadır.⁹²

Araplara saldıran Mısır firavunlarından biri de yirminci sülale hükümdarlarından III. Ramsés'tir. III. Ramsés, Arabistan'a en çok askeri sefer düzenleyen firavunlardan biridir. Milattan 1200 yıl önce yaşamış olan Ramsés, büyük firavunların sonuncusudur. Mısır lehçesine göre adı Hâkûn Tabağ (?) olan Ramsés, Mısırdaki iç sorunları kontrol altına aldıktan sonra ülkesini karadan ve denizden tehdit eden komşu Samî uluslar üzerine yürümüştür.⁹³

Ramsés'in amacı, Mısır ile Kızıl Deniz sahilleri ve özellikle Yemen arasındaki ticaret yolunu güven altına almaktı. Ramsés, aynı zamanda, Arabistan yoluyla Hint Okyanusu ile Nil arasında karadan ticaret yolları tesis ettirdi. Altın madeni araştırmak üzere Sina'ya bir heyet gönderdi. IV. Ramsés de onun yaptıklarını sürdürerek, Milattan önce 1166 tarihinde Arabistan ve Mısır arasında kısa bir ticaret yolu kurmaya çalışmıştır.

92 Brugsch, I, 405.

93 Brugsch, I, 148-175.

Asurlular-Araplar (MÖ.900-562)

İlk çağlarda Arabistan komşu milletler arasında değerli madenlerinin çokluğuyla meşhur olduğundan, bu uluslara mensup büyük hükümdarların hırs ve tabah bakışlarını çekiyordu. Bu sebepten dolayı Asurlular da Babil yöresini fethettikten sonra hırslı bakışlarını Arabistan'a çevirmişlerdi. Araplarla çarpışan ilk Asur hükümdarı II. Tiglat Palasar'dır. Tiglat Palasar, milattan önce dokuzuncu asırda, Suriye'yi istila ettikten sonra, fetihlerini ilerleterek Mısır sınırında Hubeybe adında bir kraliçeyle karşılaşmış, onu görevden alarak yerine kendi adamlarından birini geçirmiştir.⁹⁴ Hubeybe'nin hükümler olduğu kavmin, çoğu hükümdarları kadın olan Serâsinler olduğu ihtimalini benimseyen tarihçiler görülmektedir. Fakat Hubeybe'nin yaşadığı dönem ile Yunan tarihçilerinin bahsettikleri Sersinler arasında on iki asırlık bir sürenin bulunması, bu ihtimali temelinden çürütmektedir.

Milattan önce sekizinci asra ait Asur kitabelerinde Araplardan "Aribi" adıyla bahsedilmektedir. Aynı kitabelerde, o çağda kuzey Arabistan'da Mousri ve Melouhha adında iki Arap emirliği bulunduğu da kaydedilmiştir. Söz konusu Mousri emirliğinin ileride bahsedeceğimiz Main Devleti'nin, Medyen topraklarındaki Mousran kolu olduğu şüphesizdir.⁹⁵

Asur hükümdarı III. Tiglat Palasar (MÖ.740-MÖ.727) Mousriye *hidiv* makamına Idibi'il adında bir Arap şeyhini tayin etmişti. Şayet Mousran adı Medyen'in coğrafi müradifi ise Asuriyye hükümdarının çöl Araplarına karşı bir askeri sefer düzenleyerek memleketlerinin bazı kısımlarını ele geçirmiş olduğunu kabul etmemiz gerekir. Tam bir bağımsızlığa ulaşan bu Arap şeyhinin Asurlulara karşı isyan çıkarmaktan vazgeçmediği yine Asur kitabelerinden anlaşılmaktadır.

94 Bkz. Ravlinson, *Five great Monarchies*, II, 306.

95 Main kitabelerinde Medyen topraklarına verilen Mousran ismi, Sami uluslar tarafından Mısır'a verilen isme çok yakındır. Gerçekte, İbranilerin Mısır'a verdikleri Misrayın ismiyle Arapların Mısır ismi, Mousran'ın hemen hemen aynıdır. Bu benzerlik, Tevrat'ın birçok sahifesinde bahsedilen Misrayın yani Mısır ifadesi ile Mainilerin Mousran Devleti'nin kasdedildiği varsayımını doğurmuştur. İsrailoğulları tarihini bütünü değiştirecek bir mahiyette olan bu nazariyeye özellikle Almanya'da çok büyük önem verilmektedir.

Asurluların Arabistan'ın içlerine kadar sokulmaları Charoukin yani Sargon dönemine tesadüf etmektedir. Milattan önce 721-705 yıllarında hükümrân olan II. Sargon zamanında Hicaz'ın yukarı taraflarında göçebe olarak yaşamakta olan Araplar, Sâmeryiye'ye akın etmiş ve şehri yağmalamışlardır. Sâmeryiye, Asurluların hâkimiyetinde olduğundan⁹⁶ Sargon saldırganları cezalandırmak amacıyla Arabistan'a yürümüş, milattan önce 715 tarihinde Âmire beldesinin sonuna kadar ilerlemiştir. Yabancı hükümdarlardan, Arabistan'a bu kadar sokulabilen ilk fatih Sargon olmuştur.

Sargon, meşhur Husrev Âbâd (Khorsabad) Kitabesi'nde bu fütuhatı şu şekilde aktarmaktadır: "Mousri hükümdarı Firou ile Aribi yani Arap melikesi Şemsiye ve Yatemar es-Sabâî (Itamara le Sabéen) üzerine cizye koydum. Dağlardan çıkan altınları aldım. Develerini, sürülerini ganimet olarak ele geçirdim.

İsrailiye hükümdarı Huşe', Asurî şehinşahi Sargon'un huzurunda

96 Hz. Süleyman'ın vefatından sonra İsrailoğullarının arasına tefrika düşmüştü. Yalnız Yahuda ve Bünyamin boyları Hz. Süleyman'ın büyük oğlu Rahbeâm'a biat etmiş, diğer on boy ise ileri gelenlere muhalefet ederek Yerubaam'ı hükümdar tanımışlardı, milattan önce 976. Birinci grup merkezi Kudüs olan Yahuda Devleti'ni, ikinci grup ise merkezi Sâmeryiye olan İsrailiye Devleti'ni kurmuşlardı. Bu iki devlet arasında kanlı mücadeleler eksik olmuyordu. Milattan önce 721 tarihine doğru İsrailiye hükümeti Yahuda devletini oldukça çok sıkıştırdığından aciz kalan Yahuda hükümdarı Âhâz, Asur hükümdarı Sargon'dan yardım istemeye mecbur olmuştu. Sargon, Asur ordularıyla Suriye'ye geçerek Sâmeryiye üzerine yürümüş, şehri kuşatarak, Mısır firavunuyla ittifak kurmaya çalışan hükümdar Havşe'i esir etmiş, yirmi bin kişiye ulaşan Sâmeryiye halkını Asur topraklarına aktarmış, yerlerine de Asurlulardan birçok kişiyi yerleştirmiştir (mö. 722). Bu şekilde Sâmeryiye ve çevresi Asurluların himayesi altına girmiş, sömürgesi haline gelmiştir.

Semüd kabileleriyle, varlıklarından hiçbir alimin haberdar olmadığı çöl kabilelerine galip geldim. Benden önce hiçbir hükümdara cizye vermemiş olan bu kabileleri itaat altına aldım, geri kalanlarını esir ederek Sâmeriyeye naklettim.”⁹⁷ Sargon'un oğlu ve halefi Zeyn Ahi İrba yani Senâharib (Sennachérib) devrinde de, Asurlularla Araplar arasında birçok muharebe olmuştur.⁹⁸ Senâharib, Asurlulara karşı isyan eden Suriye devletlerini itaat altına aldıktan sonra

Senâharib

Asur hükümdarı, esirlerin gözlerini çıkarıyor

Hükümdar resimler ve saçaklarla süslenmiş bir entari ve uzun bir manto giymiştir. Esirlerin ellerine ve kollarına zincir, dudaklarına halka geçirilmiştir. Bu halkalara bağlı bir ip- mızrağının ucuyla bir esirin gözlerini çıkaran, hükümdarın elinde bulunuyor.

97 Glay, *Light on the Testament from Babel*, 336-338; Glaser, 344 ve 442. Hüsrev Âbâd kitabesinde Şemsiye denilen Arap melikesinin, yukarıda adı geçen Habibe'nin haleflerinden olması muhtemeldir.

98 Glay, 343. Zeyn Ahi-İrba: "Tanrı Zeyn kardeşleri çoğaltsın" anılanına gelen bir birleşik isimdir.

Filistin üzerine yürüyerek Hazkiya'yı mağlup etmiş, yüz binlerce esir almıştı. Kitâb-ı Mukaddes'te nakledilen bu olay, son dönemlerdeki keşiflerle de desteklenmiştir. Gerçekte, Bâbil'de keşfedilen altı köşeli silindir şeklindeki bir stelde Senâharib'in Husiler'in memleketi ile Sayda, Kıbrıs, Ervâd, Moab, Edom ve Askalân taraflarını istila ettikten sonra Arabistan'ın Kuzey ve batı yöresine yani Sina yarımadasına kadar ilerlediği nakledilmektedir. Aynı kitabede Senâharib'in bu sefer esnasında savaştığı uluslardan birinin de Mâlûk yani Mâlûkâ isminde olduğu kaydedilmektedir. Asurluların Mâlûk dediği bu ulus, Arapların Amâlika'sıdır.

Milattan önce 681 tarihinde Senâharib'e halef olan oğlu Assar Haddon zamanında, Asur-Arap mücadelesi yine devam etmiştir. Sargon ve Senâharib dönemlerinde mükemmel bir şekilde gelişen fetih siyaseti, Asurluların en büyük hükümdarı olan ve on üç sene saltanat süren Assar Haddon döneminde oldukça parlak zaferlerle taç giymiştir. Bu hükümdar zamanında Medye seferini, Suriye ve Fenike zaferleri takip etmiş, bir iki akın sonucunda Mısır da fetholunmuştu. Assar Haddon'un, son dönemlerinde, Mısır hükümdarı Taharka (Tirhakah) ile Tir hükümdarı Ba'al'ın boyunlarına takılmış bir ipi elinde tuttuğunu tasvir eden bir heykeli keşfolunmuştur.

Vaktiyle Senâharib, Sayda'yı zaptettiği zaman, oraya Abdumelekût adında birini hükümdar tayin etmişti. Arap şeyhlerini te'dip için tanrılarını ellerinden almıştı. Assar Haddon döneminde de Abdumelekût'un oğlu Eytuba'al bağımsızlık iddiasına kalkışmış olduğundan, Asur hükümdarı kesin bir darbe ile Sayda'yı tahrip etmiş, fakat Arapların tanrı heykellerini iade etmiştir.

Assar Haddon, bir kitabede parlak zaferlerini tasvir etmekte, Mısır, Tir, Kıbrıs ve Suriye fetihleri hakkında uzun ayrıntılar vermektedir. Bu kitabede Asur fatihinin Arabistan'da fethettiği memleketlerle itaat altına aldığı hükümdarların isimleri de bulunmaktadır. Assar Haddon'un bu kitabesinde görülen *Kusi* ve *Musur* isimleri,

Asur Hükümdarıyla hizmetçi ve muhafız askerleri

Soldan birinci adam hükümdar, ikincisi hükümdarın hizmetçisi, üçüncüsü de bir askerdir. Hükümdar ile askerin kûlahları günümüzde Kürtlerin giydikleri kûlahlara benzemektedir. Hükümdar, sarı renkli, çiçekler ve saçaklarla süslenmiş bir palto giymiş, bir metre uzunluğunda bir yaya dayanmış, beline de bir kılıç takmıştır. Ayaklarında üstü açık ve topuğunu kapatan derisi bacağına doğru yukan çıkmış kundura bulunmaktadır. Bir mızrağa dayanan ve kemere bağlı bir kılıç taşıyan askerin ayakları çıplaktır.

oryantalistler arasında birçok tartışmayı doğurmuştur. İki ülke adı oldukları anlaşılan bu ifadeler, kitabede adı zikredilmemiş olan ulusun lehçesine aittir. Bundan başka, Kusi halkının Asurca adı da kitabede bulunmamaktadır.

Kitabeye göre Kusi, çölün arkasındaki en son mamur belde idi. Buradan öte, dağlardan başka bir şey yoktu. Assar Haddon, Kusi'ye gitmek için mütemadiyen sâmi yeli esen bir çölü katetmeye mecbur olmuş, Asur hükümdarlarından hiç birinin gidememiş olduğu bu bölgenin hükümdarı Leyla'yı itaat altına almıştı.⁹⁹

Oryantalist Glaser, bu bölgenin Bahreyn veya civarı olduğunu iddia etmektedir. Fakat Halévy, Kusi ile o zamanlar henüz Asurlular tarafından kolonize edilmemiş olan Etiyopya'nın (l'ethiopie) kasdedilmiş olduğu ihtimalini tercih etmektedir.

Halévy'nin nazariyesi, kitabenin [Kusi kelimesinden] önceki ifadelerine daha uygun görülmektedir. Çünkü kitabede Tir kralı Baa'l ile Kusi hükümdarı Tarkou'nun dost ve müttefik oldukları şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Halbuki o zamanlarda Tir hükümdarının Bahreyn ile münasebette bulunabilmesi ve ittifak kurmuş olması uzak [bir ihtimal]dir.

Kitabeye göre; Assar Haddon, Tir'i kuşattıktan sonra, ordusunu Muzur'dan Melouhha'ya sevketmiştir. Melouhha'nın neresi olduğu da belirlenemediğinden kitabenin bu parçası henüz tam olarak aydınlatılamamıştır. Kitabede çöl seferini betimleyen şu satırlar da Halévy'nin nazariyesini güçlendirmektedir. "Hükümdar daha sonra susuz Muzur vadisi civarındaki Rapihi yani Rafah beldesine kadar gitti. Ordu, büyük bir zahmet ve meşakkata maruz kaldı. Mahrumiyet yüzünden kuyu suları içmeye mecbur oldu." Kitabedeki susuz Muzur vadisinin Mısır ile Kenan topraklarını ayıran Vadiu'l-Arış olması büyük bir ihtimaldir. Çünkü kitabenin takip eden satırlarında Aribi yani Arap şeyh ve emirlerinin develerinden bahsedilmektedir. Bu develer Asur ordusunu, [insanları] helak eden iki başlı yılanlarla karşılaşılacak çölden geçirmek için Arap şeyhleri tarafından hazırlanmıştır.¹⁰⁰

Herhalde Halévy'nin haklı olarak iddia ettiği şekliyle, kitabenin bu satırları, Filistin ile Mısır'ı ayıran çölde vukubulmuş bir sefere aittir. Nitekim muhtelif asırlarda bu çölü geçme teşebbüsünde bulunan ordular daima aynı zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Heredot [III,7] İran hükümdarı Keykavus (Cambyse)'un Mısır'a gitmek için aşmaya mecbur olduğu bu çölü, ancak Arap şeyhlerinin yardımıyla geçebilmiş olduğunu uzun uzadıya anlatmaktadır. Heredot'a ait bu anlatımın Assar Haddon kitabesine denkliği, Asur ordusunun aşmaya mecbur olduğu çölün Mısır ile Filistin arasındaki el-Arış çölü olma ihtimalini gerçeğe yaklaştırmaktadır.

Assar Haddon, Yemâme'de de birçok yer fethetmiş, hükümdarlarını boyun eğmeye mecbur etmiştir. Bu hükümdarlar arasında Kaddel hükümdarı Kays, Nebati hükümdarı Ekber, Meclân hükümdarı Ma'nu Sâk, Dayhur hükümdarı Yâfi', Kahtaba hükümdarı Habes'in isimleri kitabelerde yer almaktadır.¹⁰¹

Assar Haddon, Bâbil ile Suriye arasındaki Arap kabilelerini sürekli Asuriye'ye tabi bulundurmak için, üzerlerine, Asurlulara hayran ve taraftar olan Tâbüya'yı kraliçe olarak tayin etmiş, Arapların

100 Assar Haddon kitabesinin bu satırları Heredot (Heredote)'nin Arabistan'ın kanatlı yılanlarından bahseden satırlarıyla mukayese edilmelidir. Bkz. II. 407, 409; III. 75.

101 Glasser, Geo. II.5.

vermekte oldukları vergileri de artırmıştır. Tâbûya, Ninova saraylarında terbiye görmüş olduğundan Asurlulara çok fazla bağlı idi.

Asurluların güçlü hükümdarlarından sonuncusu olan Assur Banipal milattan önce, vahşiliğe varan bir şiddetle fetih siyasetine ağırlık vermişti. Tahta oturduğundan bir süre sonra, Asurlular'ın katı hâkimiyetleri altında inleyen uluslar, amansız galiplerine karşı bir ittifak kurmuş, Arap kabileler de bu ittifaka dahil olmuşlardı. Nebatî hükümdarı Nâtân ile Kaydar hükümdarı Yutaha (?) b. Hazayil de müttefikler arasında bulunuyorlardı. Bu şekilde Fırat ve Basra körfezi sahillerinden Şam'a kadar uzanan saha, büyük savaşlara sahne oldu. Fakat, neticede Asurlular yine galip gelerek Edom, Petra ve Moab yörelerini istila ettiler. Son savaş Şam şehrinin yakınlarındaki Hühûruna adındaki yerde meydana geldi. Araplar, müthiş şekilde hezimete uğradılar. Asurlular, düşmanlarıyla ittifak kuran iki Arap emirini esir ederek Ninova'ya götürdüler ve orada idam ettiler.¹⁰²

Fakat Asuriye'nin kan ve fecaatla dopdolu olan bu ezici gücü doğal olarak uzun müddet devam edemedi. Asur Banipâl'in ikinci

Asur Banipâl

halefi Sinsharishkoun döneminde bu amansız saltanat yıkıldı gitti. Bâbil valisi Nabopolassar ile Meyde hükümdarı Keyâksâr'ın bir iki kesin darbesi, kan ve ateşle kurulmuş olan bu saltanatın yıkılması için yetmişti.

Asuriye'nin yıkılması esnasında, diğer egemen uluslar gibi Araplar da bağımsızlık ve hürriyetlerini kazanmışlardı. Fakat bu durum, uzun süre devam edemedi. Nabopolassar'ın oğlu ve halefi Nabukudnatsar (Nabuchodonossor) yani Buhtu Nasr, Asur zincirleri yerine Bâbil parangalarını ikame etti MÖ.606-538.

102 Rawlinson, *Five Great Monarchie*, II, 493.

Savaştan dönen Asur askerleri Eski bir stelden alınan bu fotoğraf Asurluların kan ve fecaatlarla dolu şiddetini göstermektedir. Yukarıdaki askerler kestikleri başları, bunlara karşılık para vermeğe memur kâtiplere gösteriyorlar. Aşağıdaki askerler ise kesik başlarla top oynuyorlar.

Yabancı ulusların Arap yarımadasında icra ettikleri fetihlere dair hiçbir şey kaydetmeyen Arap tarihçilerine göre, Buhtu Nasr önce Ma'd b. Adnân ile savaşmış, onu yendikten sonra Hicaz üzerine yürümüştür.¹⁰³ Fakat şimdiye kadar keşfolunan Bâbil tarihi eserleri veya kitabelerinde Buhtu Nasr'ın Araplarla savaştığına dair hiçbir kayıt görülememiştir. Yalnız Keldanî tarihçi Beroşe, Buhtu Nasr'ın Arabistan üzerine yürüdüğünü ve Araplarla savaşmış olduğunu yazmaktadır.¹⁰⁴

İranlılar – Araplar

Arap tarihçileri, İranlılarla Araplar arasındaki ilişkileri, İran'ın mitolojik hükümdarları zamanına, yani Pişdadiler tabakasına kadar çıkarmaktadırlar. Araplara göre; İran mitolojisinde Bivrased ismiyle meşhur olan Dahhâk, Yemenli idi. Meşhur şair Ebû Nuvâs "Yemen kabilelerinden elâil ile cinlerin savaşta ibadet ettikleri Dahhâk bizdendir." diyerek Arapların bu kanaatlerine tercüman olmuştur.¹⁰⁵

Fakat bilinmezliğin derinliklerine gömülmüş olan dönemlere ait diğer tüm menkıbe ve efsaneler gibi, Araplarla İranlıların münase-

¹⁰³ İbnu'l-Esir, *el-Kamîl*, I, 117.

¹⁰⁴ Rawlinson, III, 490.

¹⁰⁵ Ve kane minna ed-Dahhaku ta'buduhu el-Celâilu ve'l-Cinnu fi muharribiha.

betlerine dair nakledilen bu tür rivayetler de doğal olarak hiçbir vesikaya dayanmamaktadır. İran'ın gerçek tarihi gibi, Fars ve Arap ilişkileri de tarih noktasından (nokta-i nazarından) Ahamenitlerle başlamaktadır.

Gerçekte milattan önce dokuzuncu asırdan itibaren, Irak sınırlarından başlayarak, Kuzey Arabistan'ın Asur fatihlerinin saldırılarına maruz kalan mekânlardan olduğu görülmektedir. Asur hükümdarları, kanlı savaşlarla çölün bağımsız kabilelerini itaat altına almış, çölde ikamet edenleri Ninova'ya haraç ödeyenler haline getirmiştir. İran'da doğan Ahamenit hanedanının büyük hükümdarı Keyhüsrev (Kirus) Fars bölgesinde bağımsız bir devlet kurduktan sonra, Batı Asya'nın siyasi durumu değişmiştir. Keyhüsrev, Babil ve Ninova şehirlerine varis olduğu gibi bu iki başkentten eski sahiplerinin

Keyhüsrev (Kirus)

politikalarına da varis olmuştur. Önceleri Buhtu Nasr'ın haleflerine haraç ödeyen Araplar; yeni durumun bir gereği olarak, bu defa da İranlılara vergi vermeğe mecbur olmuşlardı. Keyhüsrev'in oğlu ve halefi Keykâvus (Cambys) Mısır seferi esnasında; yardımcı kuvvetler olarak, Arapları da götürmüştü. Heredot'un açıkladığına göre; İran ordusu susuz Sina çölünü ancak Arap şeyhlerinin yardımları sayesinde geçebilmişti. İran-Yunan savaşları esnasında da Araplar, İranlıların tarafını tutmuşlardı. Gerek bu savaşlarda ve gerek Key-

kavus'un Mısır seferinde, savaş malzemeleri ile ordunun muhtaç olduğu suyu nakletme hususunda Arap şeyhleri tarafından sağlanan develer, çok önemli hizmetler ifa etmişlerdir.¹⁰⁶

İran ve Arap ilişkileri daha ziyade Sâsâniler döneminde gelişmiştir. Tarihçi İbn Haldun, Hişam el-Kelbî'ye dayanarak, Sâsânilerin ilk hükümdarı Erdeşir'in Irak-ı Arap bölgesinde ikamet eden kabileler ile uzun süre çarpışmış olduğunu kaydeder. Arap tarihçilere göre; O zamanlar bu bölgelerde Araplardan Tenûh, Ubâde* ve Ahlâf denilen üç taife ikamet ediyordu. Kudâ'a kabilesinden doğmuş olan Tanûh kabilesi Fırat nehrinin batı taraflarında, Ubbadlar Hire'de, Ahlaf ise Enbar ve Hire yörelerinde oturuyorlardı. İbnu'l-Kelbî, Şâpûr b. Erdeşir tarafından kuşatılan Hazar şehri hükümdarlarının da Benî Kudâ'a'dan olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁷

Arap Tarihçilere göre, İran ve Arap ilişkileri, Şapur Zül-Ektaf döneminde çok kanlı bir hal almıştı. Küçük yaşında iktidar mevkiine geçen bu hükümdarın saltanatının ilk yılları emirler arasındaki çekişme yüzünden oldukça karışık geçmişti. Merkez, bu kargaşalıklarla önceki nüfuzunu kaybetmiş, ötede beride ihtilaller baş göstermişti. İran'ın güç ve kuvvetinin bu şekilde zedelenmesi, Basra körfezinin Arabistan sahillerinde dolaşan kabileler, Bahreyn'den İran'a girmelerine sebep olmuş, Abdu'l-Kays ve İyâd kabileleri, Basra Körfezi'nin İran sahilleri ile Irak yöresini istila etmişlerdir.

Fakat İran'ın zaafı, hükümdarın çocukluğundan kaynaklandığından, Arap kabilelerinin bu zaferleri doğal olarak kalıcı bir mahiyeti haiz değildi. Şapur Zül-Ektaf ordularına kumanda edecek yaşa ulaşır ulaşmaz, saldırgan Araplara büyük bir kayıp verdirerek uzaklaştırdı.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Heredot, 197 ve 237.

¹⁰⁷ Hadar: Fırat Nehri ile Dicle Nehri arasındaki Tıkrit Dağı'nda o zamanlar çok ünlü bir yerleşim yerydi. Hükümdarına Süryaniler *Satrûn*, Araplar da *Sunûn* diyorlardı. Rivayete göre, Şapur, Hazar kalesini ele geçirmek için uzun süre kuşatmıştı. Cahilliyte şairlerinden ünlü... (Kitapta boşluk var)

"Hazar halkını görmezmişin ki dünya nimetleriyle müreffektirler. Acaba dünyada nimeti ebedi olan kimse var mıdır? Şapur asker sevkıyla bu şehri muhasara etmiş, iki sene kuşatmış, kalesini kazmalarla yıkturmuştur."

* Günaltay Ubâde ile İbadları kastetmektedir. Ancak Hire'nin sakinleri olan İbadlar bir kabile olmayıp bir tarikattir. (sad)

¹⁰⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kâmûl*, II, 172.

Fars Körfezi'nden Bahreyn'e geçen İran orduları, Yemâme ve Katîf çevresini zaptettiler. İhsa ve Katîf tarafları, katliama uğrayan Arapların cesetleriyle doldu. Şapur daha sonra İran ile Roma arasında Diyarbakır'la Mardin yöresinde dolaşan Benî Bekr ve Benî Rebîa üzerine yürümüş, olanları tarumar ederek memleketlerini zaptetti. Ebû'l-Fîda'nın ifadesine göre; Şapur bu savaşlar esnasında, esir düşen Arapların kürek kemiklerini çıkarmayı adet edinmiş olduğundan, kendisine *Zû'l-Ektaf* lakabı verilmiştir.¹⁰⁹

Arap tarihçileri, İran hükümdarlarından, Erdeşir'in de Bahreyn'e bir askeri sefer düzenlemiş olduğunu kaydederler. Rivayete göre, Bahreyn hükümdarı, Erdeşir'in saldırılarına karşı koymaktan aciz kalınca kendisini denize atmak suretiyle intihar etmiştir.

İranlılarla Araplar arasındaki ilişki, Hire'de Benî Lahm Devleti'nin kurulmasından sonra istikrarlı bir hale gelmiştir. Benî Lahm tarihinden bahsedileceği sahifelerde görüleceği üzere, İran ile Bizans arasında doğan ve devam eden kanlı mücadeleler, Arapların konum ve önemini oldukça fazla artırmış, Medâin ile Hire arasında sıkı bir samimiyetin kurulmasına yardım etmiştir. Zî Kâr vakası gibi istisnai bazı hadiselerle rağmen İranlılarla Araplar, Lahmilerin tarih sahnesinde kaldığı sürece, dost ve müttefik olarak yaşamışlardır.

Eski çağlarda, Mısır, Asur ve İran devletleriyle Araplar arasında geçen olayları betimleyen sayfalar, Kuzey Arap bölgesinin oldukça eski bir tarihi olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Fakat Kuzey Hicaz'ın bu eski tarihi, Arap tarihçilerine tamamen denebilecek derecede meçhul kalmıştır. Oysaki diğer uluslar [tarafından yazılan] tarih kitaplarıyla, keşfedilen tarihi eserler, Kuzey Araplarının bu eski tarihlerine tanıklık etmektedir.

Kuzey Arapları, Keldâniye, Asuriye, Mısır ve İran tarihlerine karışmış oldukları gibi, kadim Yunan, kadim Roma tarihlerine de girmişlerdir. Büyük İskender bile Arabistan'ın fethine karar vermişse de, ölüm pençesi daha erken yetişmiş olduğundan, hayalini ger-

çeklerleştirmeye muvaffak olamamıştır. İskender'in halefleri döneminde bazı Arap şeyhleriyle gerçekleşen ilişkilere daha önce değinilmişti.

Romalıların Araplarla teması, Augustos zamanında başlamış, A-lius Gallus devrinde daha da artmıştır.

Kahtani Araplar

Güney Arabistan

Kadim Yunan coğrafyacıları, Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerine ve özellikle Kuzey çöllerine oranla az çok verimli olan ve ürün verebilen güney bölgesi Arabiya-ı Saide (Arabia Felix) adıyla anmışlardır. Bunlar, Saide adıyla batıda Kızıl Deniz, güneyde Umman Denizi, doğuda Fars Körfezi, kuzeyde Suriye ve Irak çölleri; Haceriye veya Petra adıyla da kuşatılan bölgeyi kastediyorlardı. Bu sınırlara göre; Yemen, Hadramevt, Şihr, Umman ve Arüd ile Hicâz'ın büyük bir kısmı, Necid ve Tihâme yöreleri tamamıyla Saide bölgesinin içerisinde kalmış oluyordu.

Kadim tarihte Yemen adıyla, Saide kestediliyordu. Halbuki Araplar, Yemen adını yarımadanın güney doğu kısmına veriyorlardı. Herhalde, Yemen'in gerek coğrafi kısımları, gerek içerdiği bölgelerin adları, zamana göre değişmiştir. İslâm'dan önce var ve canlı olan belelerin çoğu, zamanla harap olmuş, yerlerini kumlar istila etmiştir. Bu gün kumlar altından o eski medeniyetin tarihi eserlerinin kalıntıları peş peşe keşfolunmaktadır.

Son dönemlerde Güney Arabistan'da araştırmalarda bulunan Arnaud, Halévy ve Glaser gibi oryantalistlerin keşfettikleri tarihi eserler ve kitabeler sayesinde, Arap ve Yunan tarihçilerinin hiç bahsetmemiş oldukları birçok tarihi gerçek meydana çıkmıştır.

İslâmî dönemde, Güney Arabistan hakkında coğrafi ve tarihi en güvenilir bilgileri veren müellifler, Yakubi ile Hemedani'dir. Yakubi, hicri üçüncü asrın ortalarında Yemen'in durumu hakkında çok önemli bilgiler vermiştir. Yakubi'nin ifadesine göre, Yemen 84 *mahlâfa* ayrılmıştı. Her *mahlâfta* çeşitli kasabalar, köyler, yurtlar vardı. Yakubi'nin isimlerini kaydetmiş olduğu mahlâflardan en önemlileri Şubve, Me'rib, el-Meârif, es-Suhûl, Zî Ruayn, Ceyşân, Ruda',

Zümâr, el-Hân, Harâz, Havzen, Hudûr, Akyân ve Havlân adındaki mahlâflardı.¹¹⁰

Hicri dördüncü asrın başlarında yaşayan Hemdanî ise *Sıfatı Cezire'ti'l-Arab* adındaki değerli ve güvenilir eserinde her mahlâfın köylerine, vadilerine hatta dağlarına kadar bilgi vermektedir. Yakubî ile Hemdanî'nin bu hususta verdikleri bilgiler, birbirine uygunluk arz etmektedir. Fakat, bu iki yazarın verdikleri coğrafi bilgiler kendi zamanlarına ait olduğundan, eserlerinde, yalnız isimleriyle tarihi kalıntıları yaşayan eski devletlerle, harap olmuş beldeler hakkındaki bilgilere tesadûf olunamaz. Bundan dolayıdır ki, sadece Arap kaynaklarına dayanarak Yemen'in tarihini yazmak mümkün değildir.

Arap tarihçiler, Yemenlileri Ya'rub b. Kahtân'dan türetirler ve bunlara *Arabu Mutearibe* veya *Arabu Müsta'rebe* adını verirler. Rivayetlere göre Süryanî lehçesiyle konuşan Kahtân b. Âiz b. Hüd b. Şâlih b. Arfaşad b. Sâm b. Nüh maiyetindeki halkıyla Yemen'e geldiği zaman, bu bölge *Arabu Arike* ile meskûn bulunuyordu. Henüz bir devlet karabilecek güçte olmayan Kahtânîler, *Arabu Bâide* ile karışarak dillerini almış, bu nedenden dolayı da kendilerine *Arabu Mutearibe* denilmiştir.

Eski Arap tarihlerinin aktardığı rivayetlere göre Ya'rub b. Kahtân zamanında Kahtânîler büyük bir güç kazanarak, Yemen'de Âd ve Hicâz'da Amâlika'ya galip gelmiş, onların enkazı üzerinde bir Kahtânî devleti kurmuşlardır. [Adı geçen Ya'rub] kardeşlerinden Cürhüm'ü Hicâz'a, Ad b. Kahtân'ı Şihr'e, Hadramevt b. Kahtân'ı Şihr'in dağ bölgelerine, Umman b. Kahtân'ı da Umman dolaylarına tayin ederek bütün Arap yarımadasını nüfuzunun altına almıştır.¹¹¹

Ya'rub b. Kahtân'a oğlu Yeşcub, ona da Abduşems halef olmuştur.¹¹² Araplar Abduşems b. Yeşcub'u Sebe adıyla da anmakta ve

110 İbn Vâdih el-Yakubî, *Tarîhu Yakubî*, I, 227. Mahlâf, Yemenlilerin ıstılahına göre, kaza, sancak karşılığıdır. Bizim sancak veya kaza dediğimiz idari taksimata, eskiden Yemenliler mahlâf, Suriyeliler *cünd*, Iraklılar *kure*, Ehl-i Cıbâl *rûstak*, Ahvazlılar *tusûc* diyorlardı.

111 İbn Haldûn, *el-İber Divânı'l-mübtede' ve'l-Haber*, II, 47.

112 Yeşcub, helak/yok olma anlamına gelen *şecce*'den türemiş bir müzarî fiildir. Arap tarihçilerine göre bu şahsa Yeşcub ismi uğur olsun diye (tefeülen) verilmiş, bu suretle hükümdarlığı zamanında düşmanlarını yok etmesi temenni edilmiştir.

Me'rib'de ki ünlü sedin kurucusu saymaktadırlar.¹¹³ Rivayete göre en ünlü Kahtâni kabileler, Abduşşems'in on oğlundan ikisine yani Himyer ile Kahlân'a mensupturlar. Abduşşems'in vefatından sonra, Kahtâni tahtı oğlu Himyer'e intikal etmiştir. Arap tarihlerinde bu zât Himyer Devleti'nin kurucusu olarak tanınmıştır.

Arap tarihçileri, Himyerileri *Mulûk ve Tebabia* adlarıyla iki tabaka saymışlar ve bunların 2970 sene kadar devam ettiklerini kabul etmişlerdir. Halbuki bu müddet zarfında hükümrân olmaları gereken hükümdarların sayısı, aynı eserlerde, ancak eli ile altmış geçmediğinden bazılarını zorunlu olarak, beş yüz sene kadar bir saltanat süresi vermek gibi gariplikler yapılmıştır.

Arap tarihçileri, aynı zamanda; Kahtân'dan Himyer'e kadar geçen hükümdarların isim ve sıralarında da az çok ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf Himyer'den, Yemen'in Habeşliler tarafından istilasına kadar geçen zaman açısından daha karışık bir şekil almıştır. Himyer krallarının sayıları, saltanat tarihleri, sıraları hakkında Arap tarihlerinde bir uygunluk görülmemektedir. Himyer hükümdarlarının adı, sıra ve saltanat tarihleri ihtilafli olduğu kadar, bu hükümdarlara nisbet edilen hadiseler de o kadar karışık ve girifttir. Yalnız Himyer meliklerinin sonuncusunun el-Hâris olduğunda ittifak edilmiştir. Arap tarihçilerine göre, el-Hârisu'r-Râiş, meliklerin sonuncusu, *Tebabia'nın* ise ilkidir. Rivayete göre el-Hârisu'r-Râiş'den önce, Himyer devleti biri Sebe'de diğeri Hadramevt'te olmak üzere iki kola ayrılmış iken, Hâris bu iki kolu birleştirerek bütün Yemen dolaylarını kendisine bağlamış, bu nedenden dolayı da *Taba'* adını almıştır.

Hicri beşinci asırda yaşayanlardan biri olan Nişvân b. Said el-Himyerî, Araplar arasında yaygın olan rivayete dayanarak, Himyer Devleti tarihini nazın haline getirmiştir. Nişvân'ın *Kaside-i Himyeriye* adıyla meşhur olan bu tarihi manzumesi Von Kremer tarafından yayınlanmıştır.¹¹⁴ Nişvân b. Said, Himyerle el-Hârisu'r-Râiş arasında on dört hükümdar adı saymaktadır. Halbuki Mesudî bu iki isim arasında üç, İbn Haldûn altı, Ebû'l-Fidâ on hükümdar adı kaydetmektedir. Hamza el-İsfahanî ise Himyer ile el-Hârisu'r-Râiş arasın-

¹¹³ Abduşşems'e, Sebe' denilmesi, pek çok adamı sebe ettiğinden yani esir aldığından dolayı imiş...!

¹¹⁴ Von Kremer, *Himjarische Kasideh*, Lipzing 1865.

da yüz eli nesil yaşatmıştır.¹¹⁵ Bu ihtilafların da gösterdiği gibi Arap tarihçilerinin Himyer meliklerinin sayısı, isim ve saltanata geliş sıralarına ait ifadeleri birbirlerinden çok fazla farklıdır.

Arap tarihçileri, *Tebâbia* dedikleri ikinci tabaka [Yemen] Hükümdarları hakkında da aynı ihtilaflar içinde boğulmuşlardır. Araplara göre *Tuba*'lardan ilki el-Hârisu'r-Râiş, sonuncusu da Zü Ceden'dir. Fakat bu iki hükümdar arasındaki kralların isim ve sıraları, her tarih kitabında başka başkadır. Tarihçi Hamza el-İsfahani'ye göre *Te-bâbia*'nın sayısı 26, saltanat süreleri ise 1700 yıldır.¹¹⁶ Yalnız, bu

115 Arap tarihçilerinin Himyer melikleri hakkındaki ihtilaflarının derecesini göstermek amacıyla aşağıdaki cetveli aktarıyoruz.

<u>Kaside-i Himyeri'ye göre</u>	<u>Ebû'l-Fida'ya göre</u>	<u>İbn Haldûn'a göre</u>	<u>Mesudi'ye göre</u>
Himyer	Himyer	Himyer	Himyer
El-Hümeysi	Vâil	Vâil	Kahlân
Eymen	es-Seksek	es-Seksek	Ebû Mâlik
Züheyr	Ya'fer	Ya'fer	Ceâr b Gâlib
Ureyb	Zu Rıyâş	en-Nu'mân	el-Hâris
El-Ğavs	en-Nu'mân	Zu Rıyâş	
Vâil	Eşmah	Eşmah	
Abduşşems	Şedâd	el-Hâris	
Züheyr	es-Suvâr	Lokmân	
Zü Yakdum	Zu Sudûd		
Zü Nuvâs	Sa'b Zü'l-Karneyn		
Amr	el-Hârisu'r-Râiş		
El-Miltât			
El-Kulays			
Sudûd			
el-Hârisu'r-Râiş'den			

116 Arap tarihçilerinin, sayılarıyla hükümdarlık süreleri ve hükümdarlık sıraları hakkında pek çok ihtilaf ettikleri *Tebâbia*'nın; Hamza el İsfahani'ye göre; isim ve hükümdarlık süreleri aşağıdaki gibidir:

<u>İsim</u>	<u>Saltanat Müddetleri</u>	<u>İsim</u>	<u>Saltanat Müddetleri</u>
el-Hârisu'r-Râiş	125	Hasân b. Tuba'	70
Ebrehe Zü'l-Menâr	183	Amr b. Tuba'	63
Âfrikis b. Ebrehe	164	Ubeyd Kilâl	74
el-Abd Zü'l-Edğâ	25	Tuba' b. Hasân	78
Hüdâd b. Şurahbîl	75	Mersed b. Ubeyd	41
Belkis bnt. Hüdâd	20	Velid b. Mersed	37
Nâşiru'n-Naam	85	Ebrehe b. Es-Sabah...	
Şemer Yeraş	37	Suhbân b. Muhris	15
Ebû Mâlik	55	Hasan b. Amr b. Tuba	57
Tuba' b. El-Akran	53	Zü Şenâtir	27
El-Akran b. Ebi Mâlik	163	Zü Ceden	8
Kulyekrub	35		
Esad Ebû Kerîb	120		

sayı ve sürenin mukayesesi, Arap tarihçilerinin bu hususta verdikleri bilgilere ne kadar az güvenilebileceğini çok güzel göstermektedir. Özellikle Arap tarihlerinde, Tuba'lardan bazılarının hayat hikayeleri ile fetihlerine dair görülen menkıbelere ancak bir hurafe şeklinde bakabiliriz.

Arap tarihçilerine göre, *Tebâbia*'nın en ünlü hükümdarı Şemer Yeruş'dur. Vücudunda ra'şe (titreme hastalığı/parkinson) olduğu için Yeruş diye lakaplanan Şemer, rivayetlere göre Irak-ı Arab, ile Fars bölgesini zaptederek Maverâu'n-Nehr'e kadar ilerlemiş, Soğd şehrini tahrip etmiş ve yerine yeni bir yerleşim yeri inşa etmiştir. Bu yeni yerleşim birimine kendi ismine nispetle Şemerkend yani *Şemer Beldesi* denilmiştir. Bu isim daha sonra Semerkant şekline dönüş-türmüştür.

Arap tarihçilerinin fetihlere düşkün olarak gösterdikleri hükümdarlardan biri de Afrikis b. Ebrehe'dir. Araplar buna *Sa'b* adını da verirler. Saçlarını ikiye bölerek her birini başının bir tarafından salıverdiği için Zü'l-Karneyn lakabını alan Afrikis, Arap tarihçilerine göre; parlak zaferlerle Kuzey Afrika'yı zaptederek Afrika beldesini inşa etmiş ve Kenan'dan sürdüğü/getirdiği Berberilerle Arap kabilelerini buralara yerleştirmiştir.

Es'ad Ebü Kereb ismi de bir efsane silsilesi ile kuşatılmıştır. Rivayetlere göre; Es'ad Ebü Kereb Azarbaycan dolaylarını istila ettikten sonra Türk illeri ile Çin'e yürüyerek birçok esir ve ganimetle Arabistan'a dönmüştür. Önceleri Irak ve Mısır taraflarını zapteden Es'ad Ebü Kereb'in meşhur, emsalsiz ve kuşku götürmez zaferi bütün Asya'ya yayılmış, Hindistan hükümdarı kendisine birçok hediye göndermeğe mecbur olmuştur. Tuba' Es'ad, daha sonra oğlu Hasan'ı Soğd bölgesine göndererek Türkler'e [karşı] savaşıyla görevlendirmiş, diğer oğlu Ya'fer'i Rum ülkesine (Roma'ya), yeğeni Şemri Zi'l-Cenh'i de İran bölgesine göndermiştir. Şemri, İran hükümdarı Keykubd'ı mağlup ederken, Hasân da Semerkand'ı tekrar feth etmiş, daha sonra her ikisi de birlikte Çin imparatorluğu üzerine yürümüşlerdir. Bunlar, Çin'den sınırsız ganimet ve esir ile dönerken, Ya'fer de Romalıları mağlup ederek İstanbul önlerine gelmiş, büyük bir malı ganimet olarak aldıktan sonra, Roma üzerine hareket et-

miştir. Fakat Roma kuşatması esnasında ordusunda baş gösteren veba salgını birçok ölüme sebebiyet verdiğiinden, şehri ele geçiremeden dönmeye mecbur olmuştur.¹¹⁷

Asya ve Avrupa'da galip ordular dolaştıran Es'ad Ebû Kereb, en son, Hicaz bölgesinde Yesrib'i zaptederek oğlunu vali tayin etmiş, Mekke'yi fethettiği esnada Ka'be'ye bir örtü örtmüştür. Es'ad Ebû Kereb, sonraları Yahudiliği kabul etmiş, bu suretle Musevilik ilk kez onun döneminde Yemen'e girmiştir.¹¹⁸

Arap tarihçilerinin Yemen'in melik ve tebabiasına isnat ettikleri fetih ve menkabelere tarihi bir değer atfedilememesi doğaldır. Yemen'den hareket ederek İran'ı tarumar ettirdikten sonra bir taraftan Çiri'e, diğer taraftan İstanbul ve Roma'ya ordular sevk etme hayalgücünün kolayca uydurup icra edebileceği bir askeri hareket olsa bile, bunun fiilen hareket sahasına konulması imkânsızdır. Yemen hükümdarlarının, gerçekten bu gibi fetihleri olsaydı, İran, Çin, Bizans, Roma ve Mısır tarihçilerinin de, bundan bahsetmeleri gerekirdi. Halbuki, bu milletlere ait tarihi vesikalar ve telif eserlerde böyle bir askeri hareketin gerçekleştiğini andırır hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Arap tarihçilerinin Hasân b. Tuba'nın, Tasimlilere karşı Cedislilere yardım etmiş olduğu hakkındaki rivayetleri de, tarih nokta-i nazarından bakıldığında, bu mahiyettedir. Şimdiye kadar, ne sair kadim milletlerin tarihlerinde ne de Yemen'de keşfolunan tarihi eserler ve kitabelerde bu rivayetleri destekleyecek hiçbir kayıt bulunmamıştır.

Hükümdarlarından bazıları hakkında mitolojik destanlar rivayet edilen Tebabia padişahlarının sonuncusu olan Zü Ceden zamanında Habeşliler Yemen'i istila ederek bu devlete son vermişlerdir.

Görülüyor ki, Arap tarihçilerinin Yemen devletlerinin tarihte kalış süreleri, hükümdarlarının saltanatları, soyları ve tahta geçiş sıraları hakkında birbirini çürüten rivayetleri, hiçbir tarihi değere sahip değildir. Tuba'lardan bazılarına isnad edilen temelsiz fetihleri

¹¹⁷ İbn Haldûn, II, 53.

¹¹⁸ İbn Haldûn, II, 54.

kaydeden İbn Haldûn bile, Yemen'in kadim meliklerinin soylarının çok fazla karışmış ve bunlardan bir çoğunun isimlerinin unutulmuş olduğuna işaret ederek, bu husustaki rivayetlere sahih nazarıyla bakılamayacağını hatırlatmaktan kendini alamamıştır.¹¹⁹

Güney Arabistan'ın Gerçek Tarihi

Arap tarihçilerinin çelişki, ihtilaf, efsane ve abartılarla dopdolu olan rivayetleri arasında Yemen'in gerçek ve doğru denilebilecek bir tarihini ortaya çıkarmak imkânsızdır. Fakat son zamanlarda keşfedilen birçok kitabe ile kadim Yunan müelliflerinin Arap yarımadasına dair vermiş oldukları bilgiler, Arap kaynaklarında belirsiz ve meçhul kalmış veya mitolojik bir şekil almış olan noktaları aydınlatmış olduğundan, bu imkânsızlık giderilebilmiştir.

Eski Yunan müelliflerinden Strabon, Plinius, Periblus (?) ve Batlamyus'un Yemen bölgesindeki yerleşim yerleri ve sakinleri hakkında bir vesileyle vermiş oldukları bilgiler, bu açıdan daha çok öneme sahiptir. Bu bilgilerden bazıları, Arap tarihçilerinin rivayetleriyle uygunluk arzederken, bazıları çelişirken, kimisi ise Araplara ait tarih ve coğrafya kitaplarında mevcut bile değildir.¹²⁰ Arap ve Yunan müelliflerinin verdiği bilgiler ile son çağlarda Yemen'de keşfedilip okunabilen Himyer kitabelerinden anlaşıldığına göre; İslâm'ın doğuşundan önceki asırlarda Güney Arabistan'da Mainiye, Sebeiye ve Himyeriye adındaki üç büyük devlet ile, Hadariler, Cebâiriler, Kuriler, Katabiler, Ummaniler ve Zufâiriler adındaki bazı küçük emirlikler yaşamışlardır.

Yemen tarihi özellikle son zamanlarda keşfedilip okunan Himyer kitabeleriyle aydınlatılmıştır. Şimdiye kadar keşfedilip okunan kita-

¹¹⁹ İbn Haldûn, II, 44.

¹²⁰ Yunan müelliflerinin Güney Arabistan'da ikamet ettiklerini söyledikleri Arapların, Yunanca isimleri Arapça karşılıklarıyla birlikte aşağıdaki gibidir: Mainiler (Mainaei), Sebeiler (Sabaei), Himyeriler (Homeritae), Cebâller (Gebanitae), Kuriler (Gerraei), Katabiler (Catabani), Ummaniler (Omanitae), Zufâiriler (Sappharitae).

Bu kavimlerden Sebeiler hakkında Arapların verdikleri bilgiler çok eksiktir. Mainilerden ise Arap tarihçileri hiç bahsetmemişlerdir. Halbuki Yunanlılar, bunların ticarette olağanüstü ilerlemiş şanlı ve büyük bir kavim olduklarını açıklamaktadırlar. Kuriler ve Katabiler de böyledir. Yunan müellifleri Güney Arabistan'da *Mariaba* yani Me'rib, *Sabotta* yani Şubve, *Carnus* yani el-Karn, *Nascus* yani Naşk gibi bazı önemli belgelerden de bahsetmişlerdir.

rinden Forskal ile ressam Baurenfeind'den müteşekkil bir heyet oluşturuldu. Heyetin doktorluğuna da Doktor Cramer getirildi.

Heyet 1761 yılının başlarında Kopenhag'dan ayrıldı, İzmir ve İstanbul'u ziyaret ettikten sonra 1762 senesi sonlarında Mısır ve Kızıl Deniz yoluyla Yemen sahillerine çıktı. Ertesi sene heyet üyelerinden Von Haven, Mehâ'da; Forskal da Perim'de vefat etti. Arkadaşlarının aralarından ebediyyen yok oluşlarını Yemen'in kötü havasına bağlayan diğer üyeler, araştırmalarına devam edemeyerek Bombay'a gittiler. Fakat bu defa da Baurenfeind yolda, Kramer de Bombay'da vefat etti. Heyetten yalnız reis Niebuhr hayatta kaldı. Avrupa'ya ulaştıktan sonra, seyahatini [anlatan] resimli bir eser yayınladı. Niebuhr, eserinde Yemen dolaylarına dair, gözlemler ve rivayetlere dayanarak önemli bilgiler vermiş, Zufer ve Hudafe beldelerinde ne Arapların ne de Yahudilerin okuyamadıkları bir takım yazıların bulunduğunu belirtmiştir.

On dokuzuncu asrın başlarında Fransız bilgininden Jean-Froçois Champollion, Mısır hiyeroglifini çözüp okumayı başardıktan sonra, oryantalistlerden Niebuhr'in bahsettiği kitabelerin de çözülmesi merakı uyandı. Alman oryantalistlerden Ulrich Seetzen bu amaçla 1810 tarihinde Yemen'e gitti. Niebuhr'un bahsettiği Hudâfe'yi bulamadıysa da Zufâr'da üç kitabeyi keşfetmeyi başardı. Bunlardan ikisinin aslını, üçüncüsünün ise istinsah edilmiş olan kopyasını alarak Mehâ'ya döndü. Burada da beş kitabe keşfedildi.

Seetzen'in bu keşfi Avrupa'da yayılınca, Hindistan'a seyahat eden İngiliz subayları Yemen sahillerinden geçerken karaya çıkarak araştırmalarda bulunmaya başladılar. James R. Wellested adında bir subay 1837 tarihinde Hısn'ı Ğurâb kalesinin kalıntılarındaki bir kaya üzerinde bir takım Himyeri harfleri keşfetti. Wellested'in arkadaşlarından Cruttenden adındaki diğer bir subay da San'a'da ünlü seddin civarındaki, Me'rib harabesinden getirildiği haber verilen dokuz kadar kitabe buldu.

Hısn'ı Ğurâb

Almanlar tarafından başlayıp İngilizlerin sürdürdüğü araştırmalar, nihayet Fransızların himmetiyle bereketli bir şekil aldı. Fransız oryantalistlerden Arnaud miladi 1834 yılında Yemen içlerine kadar sokularak 57 kitabe ile San'a'ya döndü. Daha sonra dostlarından Cidde Fransız konsolosu Mösyö Fransil'in teşvikiyle Me'rib harabesinde kazı yapmaya karar verdi. Birçok zorluk ve meşakkate göğüs gererek, Me'rib harabesine kadar gitti. Bedevilerin saldırılarına karşı, hayatını tehlikeye atarak kazılara başladı. Keşfettiği kitabeleri gizlice istinsah edebildi. Fakat iklimin etkisiyle yakalandığı göz hastalığı, kazıları sürdürmesine engel oldu.

Şanssız Arnaud bu şerefli araştırmasından gözlerini kaybetmiş olarak San'a'ya döndü. İstinsah ettiği kitabeleri, dostu Fransel'e gönderdi. Bu zatın çabalarıyla bu değerli vesikalar Paris'de *journal Asiatique*'de yayınlandı.

Me'rib sedini ilk ziyaret eden Avrupalı, Arnaud olmuştur. Arnaud'un tasvirine göre, *journal Asiatique*'de Me'rib sedinin bir de haritası yayımlanmıştır.

Arnaud'nun keşfettiği kitabeler, neşredildikten sonra, bunların çözümünü ve okunması için, oryantalistlere uygun bir faaliyet zemini açılmış oldu. Nihayet ünlü oryantalist Auisander 1845 tarihinde bu kitabeleri çözüp okumayı başardı. Yemen tarihinin gelişip bilimsel bir şekil alması bu dönemden başlamaktadır. Auisander'in bu başarısını müteakip, Paris'te Samî Eserleri Topluluğu (Corpus Inscriptionum Semitorum) adıyla bir bilimsel heyet kurularak bu tür kitabe ve yazıların çözüm ve okunmasıyla uğraşılmaya başlandı.

Fransa Milli Eğitim Bakanı, 1869 tarihinde oryantalist Halevy'yi, Mösyö Arnaud'un yarım bırakmak zorunda kaldığı araştırmanın tamamlanması için görevlendirdi. Halevy, selefine nisbetle daha teçhizatlı olarak Me'rib'e kadar gitti. Keşfettiği 680 kitabe ile geri döndü. Bu kitabeleri her an bedevilerin hücumuna maruz kalmak korkusu altında ve çok büyük bir zorlukla istinsah edebilmişti. Halevy, aynı zamanda, Roma fatihlerinden ünlü Alius Gallus'un vaktiyle geçmiş olduğu Biladu'l-Cevfi de keşfetti. Buradan Necrân'a geçti. Main Devletinin başkenti olan Main harabesini buldu. Bu harabede keşfedilen kitabelerde Main hükümdarlarıyla tanrıla-

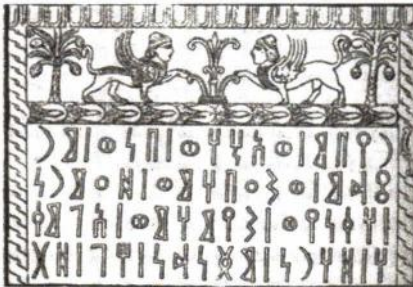
rından birçoğunun isimleri ve bu devlete ait coğrafi yerler ile kabile isimleri okunmuştur.

Halevy'nin bu önemli keşfinden sonra, tekrar Almanlar yeni heyetler göndermeye başladılar. Edvard Glaser birkaç defa Yemen içlerine kadar sokularak Me'rib harabesinde araştırmalarda bulundu. Glaser bu seyahatlerinde binden fazla kitabe keşfetmişti. Bunlardan bazıları, Yemen tarihine, Me'rib sedinin inşa ve tamirine dair önemli bilgiler ihtiva ediyordu.

Glaser, keşifleri ile araştırmalarının bir sonucu olarak 1890 tarihinde, kadim Arabistan tarihi ve coğrafyasına dair çok değerli bir eser yayınladı. Bunu Habeşistan hakkındaki kitabı takip etti.

Me'rib harabesini ziyaret etmek üzere, bu üç oryantalisten başka, Fransızlardan Hubert, Avusturyalılarından Vlancer isminde iki zat da Arabistan'a gitmişlerse de yolculuk esnasında vefat ettiklerinden amaçlarına ulaşamamışlardır.¹²¹ İngilizlerden Hirsch ile Theoder ise Hadramevt dolaylarında bazı önemli keşiflerde bulunmuşlardır.¹²²

Müsned yazısı denilen (bir yazı ile yazılmış olan) Himyeri kitabelerinden şimdiye kadar keşfolunup okunabilenlerin sayısı 2032'yi geçmiştir. Bunlardan bir kısmı aynen Avrupa'ya nakledilmiş, bir kısmı da fotoğraf ile istinsah edilmiştir. Fransa, İngiltere ve Almanya müzelerine götürülen orijinal kitabelerden bazıları taş, bazıları da levhalar üzerine işlenmiştir.

Himyer yazısı

¹²¹ Dussaud, 3 vd.

¹²² Ency. Br. Ata Aralaz.

Kitabelerin 1032 parçası Edvard Glaser, 686 parçası Halevy, 69 parçası Julius Oiten (?), 56 parçası Tomas Arnaud, 189 parçası da diğer şahıslar tarafından keşfedilmiştir. Halevy ile Julius Oiten'in (?), keşfettikleri kitabelerden çoğu Main Devleti'ne aittir. Toplamı 2032 ye ulaşan mûsned yazısı ile yazılan bu kitabelerden 450 kadarı mükerrerdir. Bunlar çıkarılınca orijinal yazılar olarak 1560 kitabe kalmaktadır.

Himyer yazısının çözümü ve okunması ile Yemen tarihinin aydınlatılması hususunda Ausiander, Halevy, Mordtmann, Müller, Glaser, Derenbourag ve Hommel gibi büyük oryantalistlerin hizmetleri, gerçekten övülmeye değer. Bunlardan Hommel, Main Sebeiye ve Himyerlilerin dil ve sarfına dair Almanca çok önemli ve de değerli bir eser yayınlamayı başardı.¹²³

Gerek bu kitabelerden ve gerek eski Arap tarihlerinden anlaşıldığına göre; ilk çağlarda Yemen bölgesi idari olarak bir takım *mahfed*lere yani yurtlara bölünmüştü. Her mahfed bir veya bir kaç kasrı ihtiva ediyordu. Kasrlar, etrafları sur ile çevrilmiş olan birer kaleden başka bir şey değillerdi. Liderler (ruesa) yani *şeyh*, *emir* veya *vecih*'ler unvan ve mahiyetleriyle bu müstahkem kasrlarda ikamet ediyorlardı. Yemen'in bu idari teşkilatı, Hammurabî Devleti zamanında eski Babil'deki teşkilatın aynıdır.

Orta Çağ'da Avrupa'da baron, kont ve markilerin o muazzam şatoları ne mahiyette idiyse, Yemen'deki şeyh, emir ve vecihlerin kasrları da o mahiyette idi. şeyh, emir ve vecihler, bu kasrlarda birer derebeyi gibi hareket ediyorlardı. Her mahfed veya kasrın sahibi, o mahfed veya kasr adına izafe edilen *zû* lafzıyla anılıyordu. Mesela Ğamdân kasrının sahibi *Zû Ğamdân*, Main kasrının sahibi *Zâ Main* ismiyle anılıyordu. Bütün Yemen bu şekilde birçok mahfede bölünmüştü. Her mahfed bağımsız bir devlet mahiyetinde idi. Asırların geçmesine rağmen, isimleri bize kadar ulaşabilen mahfed veya kasrlardan en ünlüleri şunlardır: Ğamdân, Telfem, Nâit, Sirvâh, Selhin, Zufâr, Şibâm, Beynûn, Riyâm, Berâkiş, Ruvsân, Erbâb ve İmrân kasırları. Bunlardan bazıları İslâm dönemine kadar varlığını korumuş, Arap şairlerine pek zengin şiirler ilham etmişlerdir.

Mahfedlerden birinin emiri, bazen birkaç mahfedi idaresi altında topluyordu. Bu şekilde çeşitli mahfedlere hakim olan emire *kayl*, bu mahfedler ile onlara bağlı olan köy ve mezraların toplam şekline de *mahlâf* deniliyordu. Mehlâf bir kaylın yani emirin ülkesi demekti. Mahlaflar, çoğunlukla mahfedlerden en büyüğünün adıyla, bazen de kaylın ikamet etmekte olduğu mahfedin adıyla anılıyordu.

Daha sonra Yemen'de devletler teşekkül ettikten sonra, kasr ve ya mahfedlerin şehirlere dönüştükleri ve bazen isimlerinin de değiştiği anlaşılmaktadır. Bu nedenden dolayıdır ki ileride görüleceği üzere, Raydân Kasrı yerine Zufâr Beldesi, Selhîn Kasrı yerine Me'rib Beldesi ifadesi yerleşmiştir.

Yemen'deki *kayllar* yani küçük devletçiklerin emirleri sürekli birbirleriyle çekişme ve mücadele içerisinde yaşarlardı. Hindistan, Habeşistan, Somali, Mısır, Suriye ve Irak arasındaki ticaret, bunların elinde bulunuyordu. Yemen'e giren ticari mallar, kayllar tarafından düzenlenen muhafızlı kabilelerle sevk ediliyordu.

Kayllar arasında komşu mahlâfları, egemenliği altında toplayabilecek güç ve liyakatte bir emir çıktığı zaman kendisini hükümdâr ilan eder, diğer mahlefleri de zapt ederek bir devlet kurardı. Bu şekilde kurulan devlet, kurucusunun evlat ve torunlarının liderliği altında çağın gereklerine göre, az çok devam ederdi. Bu şekilde kurulan devletlerden yalnız Himyerilerin isimleri Arap tarihlerinde zikredilmiştir. Main ve Sebe devletleri ise, Yunanca olarak yazılmış olan kitaplar ile keşfedilen kitabelerden öğrenilebilmiştir.

Main Devleti

Son asırlarda, oryantalistlerin keşifleriyle oldukça aydınlanan Main, eski Arap tarihlerine tamamen meçhul kalmıştır. Yakubî, Di-neverî, Taberî, Mesudî, İbnu'l-Esir, Ebû'l-Fîda, İbn Haldûn gibi büyük tarihçilerin eserlerinde, böyle bir devletin varlığından haberdar olduklarını gösterir hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Vaktiyle Yemen'de Main adıyla bir devletin yaşamış olduğu, eski Yunan tarihçilerinin kayıtlarından anlaşılmış, nihayet Himyer kitabelerinin keşfedilip okunması, meseleyi tamamiyle aydınlatmıştır. Vaktiyle Strabon, Yemen'e dair şu satırları yazmıştır: "Arap yarım-

dasının güney kısmı, dört ulus tarafından paylaşılmaktadır. Bunlardan birincisi Mainiler (Minaei) olup hükümet merkezleri Karn (Carnus) şehridir. İkincisi Sebeiler (Sasaei)'dir. Bunların da hükümet merkezleri Me'rib (Mariaba) beldesidir. Üçüncüsü Katabiler (Katâbani)'dir. Bunların da hükümet merkezleri Temna beldesidir. Dördüncüsü ise Hadramevtlilerdir (Chatramotitae). Hükümet merkezleri Şubve (Sabatta) şehridir."

Strabon, eserinin diğer bir sayfasında, Main Devleti'nin Nebatîlerin başkenti olan Petra ile geniş ticari münasebetlerinin bulunduğunu kaydetmiştir.¹²⁴ Plinius da Mainililerin etrafı ağaçlık beldelerde ikamet ettiklerini haber vermiştir. Dionious (?) ve Batlamyus gibi müellifler de Mainililerden bahsetmiş, ticaret ve güçlerinin genişliğini abartılı bir şekilde övmüşlerdir.

Kadim Yunan müelliflerinin bu kayıtlarına rağmen, son asırlara kadar, tarihçiler Main'in neresi olduğunu bir türlü belirleyememiş, bu ulusa ait hiçbir tarihi eser ve kalıntı bulamamışlardı. Hatta bazı tarihçiler, Yunanlıların Mina (Minaei) adıyla Mekke civarındaki Mina'da ikamet eden halkın kasedilmiş olduğu sanısında bulunmuşlardı. Fakat ünlü oryantalist Halevy tarafından miladi 1879 tarihinde San'a'nın doğusunda Cevfu Cenubî denilen bölgede Main harabesi keşfedildikten sonra, bütün tereddüt ve şüpheler yok olmuştur. Çünkü bu harabede keşfedilen müsned yazısı ile yazılmış olan kitabelerin birinde, Yunan müelliflerinin vaktiyle haber verdikleri Main ve Berâkeş şehirlerinin isimleri görülmüş, harabeleri de keşfolunmuştur. Halevy, Cevfu Cenubî'de icra ettiği kazılarda 303 kitabe bulmuştu. Bunlardan 79'u Main harabesinden, 154'ü Main civarındaki Berâkiş'den, 70'i de Sevda' harabesinden çıkarılmıştı. Sevda', Yunanlılar tarafından *Kâmâ*, Arapça eserlerde ise *Karn* denilen beldenin harabesidir. Halevy, bu seferinde Yunanlıların *Nascus* dedikleri Naşk beldesi harabesini de keşfetmiştir. Buraya günümüzde Araplar el-Beyda' adını vermektedirler.

Halevy ve Glaser keşfolunan Main harabesinin Yunanlıların haber verdikleri Main Devleti'nin başkenti ve Barâkuş'un da yine bu hükümete ait bir başka yerleşim birimi olduğunu iddia etmektedir-

ler. Hemdani'nin *Kitabu'l-İklil* adlı değerli eserinde Main ile Barâkuş'u Cevfu Cenubi'deki mahfedlerin sırasında ve onlarla birlikte zikretmiş olması, bu iddiayı desteklemektedir.¹²⁵

Yunanlılar, Main devletinden bahsetmiş oldukları halde, hükümdarlarından hiç birinin ismini zikretmemişlerdir. Bu isimlerle ilgili ancak, keşfolunan kitabeler sayesinde bilgi elde edilebilmiştir. Halevy'nin keşfettiği kitabelerden Main hükümdarlarından bir kısmı ile tanrıların isimleri, halkın gelenek ve görenekleri ve durumları ancak öğrenilebilmiştir. Günümüzde, bu yok olmuş devletin hükümdarlarından 26 sıının isimlerini biliyoruz. Bu isimlerden bazıları birbirinin aynıdır. Birbirlerinden ancak lakaplarıyla ayrılabilirlerdir. İsimleri öğrenilen Main hükümdarlarının hangi çağda yaşamış oldukları meselesi, henüz kesin olarak belirlenememiştir. Winckler, Hommel ve Otto Weber gibi Alman bilginlerine göre Main devleti milattan önce on dördüncü asırdan yedinci asra kadar devam etmiştir. Fakat insan doğasının tarihi bilgi bulunmayan sular da ve kitabeleri çok eski zamanlara isnat etme hususundaki meyli, nazarı itibara alınacak olursa, bu mütalaayı büyük bir ihtiyatla karşılamak gerekir. Alman ekolünün bu kitabeler için kabul ettiği 1500 yıllık geçmiş, şüphesiz çok uzundur. Mainlilerin bu kadar eski bir zamanda kitabeler yazabilecek bir medeniyet seviyesine ulaşmış olmaları uzak ihtimaldir. Diğer taraftan bu kitabelerde Asurlulardan da bahsedilmiş olması, bunların yaşamış olduğu tarihi çok fazla aşağıya indirmeğe de müsait değildir. René Dussaud'un tercih etti-

125 Araplar, Yemen'de vaktiyle Main adında bir devletin yaşamış olduğundan haberdar olmamakla beraber, Cevfu Cenubi mıntkasında Main ve Barakuş adında iki mahfedin bulunduğunu biliyorlardı. Main Devleti'nin yıkılmasından sonra, Yemen'in uzun süre Himyer melikleri ile Tebabia hakimiyeti altında kalması, bu eski devletin hatırasını unutturmamış olmakla beraber, Main ve Barakuş isimleri ait oldukları kasr-
ların enkazıyla birlikte yaşamış, unutulmamıştır. Arap şairlerden Mâlik b. Huraym ed-Dulâni şu:

وتحمي الجوف مادامت ممين
باسفله مقالة عراداً

Beytinde Main'den bahsetmiş olduğu gibi Ferve b. Museyk de

أحل يحابر جدى عطيفاً
ممين الملك من بين البينا

وملكنا رافقن دون اعلى
واعم اخوتي وني ابنا

Şiirinde Barakuş adını zikretmiştir. Alkame'nin aşağıdaki parçasında ise her iki bel-
de adı zikredilmiştir.

وقد أسوا رافقن حين أسوا
بيلقة ومنبط أبق

وحلوا من ممين حين حلوا
لزمهم لدى الفج الميق

Muller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedani*, II, 95.

ği şekliyle Mainililere ait en eski kitabeleri, milattan önce sekizinci asra dayandırmak tarihi hakikate daha yakın görülmektedir. Çünkü Asurlular da bu çağda Mısır'a karşı gerçekleştirdikleri savaşı betimleyen çivi yazısı (cunéiformes) ile yazılan kitabelerinden Aribi adıyla Araplardan bahsetmişlerdir.¹²⁶

Muhtelif kaynakların mukayesesinden anlaşıldığına göre; milattan önce sekizinci asırda, Arap yarımadasının güneyinde durum şu şekilde idi: Cevfu Cenubi'de Main Devleti bulunuyor, hükümdarları Karnavü (Karnawou), yani Karn şehrinde ikamet ediyordu. Diğer beldeler özellikle Yatıl (Uathyl), Naşk (Nashk), Nişân (Nechan), Hârim (Harim), Kâmnâ (Kamna) şehirleri de ticaret itibarıyla oldukça önemli merkezlerdi. Bu hükümetin güneyinde Katâbiler (Catabanites), doğusunda Hadramevtililer ikamet ediyorlardı. Aynı ayrı hükümdarlara tabi olan bu küçük devletler, Mainilerle barış içerisinde yaşıyorlardı. Kuzey batıda ve Ak Deniz ticaret yolu üzerinde bulunan Medyen toprakları da Mainilere bağlı idi. Mainilerin kuzey bölgelerinde keşfolunan kitabelerde dinî liderlerinden Levî (Lewi) ünvanıyla bahsedilmiştir. Bu ünvan, İbranîlerin (Levi) boyunu hatırlatmaktadır.¹²⁷

Mainilere ait kitabeleri inceleyen Müller'e göre, Mainilerde hükümet verasetle babadan oğula geçiyordu. Bazen ikisinin birlikte devleti yönettikleri de oluyordu. Sebe hükümdarları ilk zamanlarda *mekreb* ünvanıyla anıldıkları gibi; Main hükümdarları da ilk zamanlarda *mizvâd* ünvanını taşıyorlardı. Bu ünvanların siyasi sultadan ziyade, dinî nüfuz ve kehanet anlamını içeriyor olmaları büyük bir ihtimaldir. Şu halde bu devletin ilk kuruluşunda *Mizvâdu Main* demek Main hakim ve kâhini demekti. Aynı şekilde, küçük emirlikler zamanında Bâbil'de de Bâtis tıpkı böyle idi.

Main Devleti tam anlamıyla ticari bir devlet idi. Egemenlik başırası askeri fetihlere değil, ticari istilaya dayanıyordu. Nüfuzu Ak Deniz, Kızıl deniz ve Basra Körfezi kıyılarına kadar yani hemen hemen bütün Arap Yarımadasını kapsıyordu. Fenikeliler, Nebatiler fetihle-

¹²⁶ Dussaud, *Les Arabes en Syrie avant L'Islam*, 74.

¹²⁷ Medyen halkına [peygamber olarak] gönderilen Şuayb (Yetthrol)'ın Hz. Musa ile münasebetini dikkate alanlar; Medyenlilerin dinî liderlerinin adlarının İsrailoğullarının Levi boyunun adından almış olmaları ihtimalini ileri sürmektedir.

rin yerine ticaretle genişledikleri gibi, Mainliler de ticaret sayesinde nüfuz alanlarını Hicâz'ın kuzey bölgelerine kadar genişletmişlerdi. Vadiu'l-Kura yakınlarında el-Âlâ'da, Safa'da, Havrân'da Mainilere ait bir takım kitabelerin keşfedilmesi, bunların egemen oldukları sınırı gayet güzel göstermektedir.

Main Devletine ait pek çok stel ve kitabe bulunmuş ise de bunların arasında devletin tarihini esaslı bir biçimde aydınlatacak mahiyette yazılar, maalesef, oldukça azdır. Bundan dolayıdır ki bu devletin ne zaman kurulduğu ve ne kadar tarih sahnesinde kalmış olduğunu kesin bir şekilde belirlemek mümkün olamamaktadır. İlk kuruluşlarını milattan on dört asır önceye kadar çıkaranlar olduğu gibi, sekizinci asırdan başlatanlar da vardır. Main devletinin yıkılışına gelince; bunu da Glaser, bazı kitabelerdeki kayıtlara dayanarak, Sebelilere atfetmektedir. Glaser'e göre Sebe hükümdarları henüz *mekreb* unvanı taşıdıkları bir zamanda, Main Devleti'ni yıkarak Arabistan hâkimiyetini ellerine almışlardır.¹²⁸ Fakat devletleri yıkıldıktan sonra da Mainlilerin ticaretlerine devam ettikleri muhakkaktır. Bazı kitabelerde milattan iki asır önce Sebe Devleti döneminde Kurilerle beraber Mainilerin de isimlerinin görülmesi bu kanaati güçlendirmektedir.¹²⁹

Müller, Strabon'un haber verdiği Kârnâ beldesinin Mainilerin son başkentleri olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiaya göre Main şehrinin eski başkent olması icap eder.¹³⁰ Kitabelerden anlaşıldığına göre, Mainlilerin lehçesi, Sebelilerin (Himyerilerin) lehçesine çok benziyordu. Her iki milletin kullandıkları harfler birbirlerinin aynıdır. Yalnız müzekker ğaib zamiri Mainlilerde (s) olduğu halde Sebelilerde bu günkü Arapça'da olduğu gibi (h)'dir. Mainliler, bu hususta Samî uluslardan Babillilerle Habeşlilere daha yakındırlar.

Mainlilerin Orijini

Arap tarihçiler bâide kabilelerden sonra, Yemen'de yaşayan kavimleri Kahtân'a nisbet ederek bütün Yemen sakinlerini Kahtânîlerden sayarlar. Bu iddia Sebe ve Himyer devletleri hakkında doğru ol-

128 Glaser, *Skizze der Geschichte und der Geographie Arabien*, II, 451.

129 Glaser, *Skizze der Geschichte und der Geographie Arabien*, II, 40.

130 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahcdem İklil des Hemedanî*, II, 58.

sa bile Mainliler hakkında doğru olmayabilir. Çünkü Main Devleti, Benî Kahtân'a oranla daha eskidir. [Tevrat'ın] *Sifru'l-Ahbari's-Sâ-nî*den Mainlilerin Uzia zamanında tarih sahnesinde bulundukları anlaşılmaktadır.¹³¹ En eski Babil eserlerinde görülen bazı kayıtlar ise, bunların tarihini daha eski zamanlara kadar çıkarmaktadır. Hz. İsa'nın doğumundan 3750 sene önce yaşayan Bâbil hükümdarı Naram-Sin'e ait olup çivi yazısı ile yazılan bir kitabede Naram-Sin'in Sina yarımadasındaki Meğân üzerine yürüyerek hükümdarları Manium'u buradan uzaklaştırdığı haber verilmiştir.¹³² Main adı milattan 2500 sene evveline ait Bâbil kitabelerinde *Mâlik* denilen ümmet ile beraber de defalarca zikredilmiştir.

Mâlik kavmi Amâlika olduğuna göre; Mainlileri de Amâlika'dan saymak akla gelebilir. Nitekim, Arap tarihçileri de Kahtanilerden önce Yemen'in Amelika ile meskûn olduğunu iddia ederler. Bundan başka, Glaser'in de işaret ettiği gibi, kadim Mısırlılar da memleketlerini istila etmeye gelen Şâsûlari *Men* veya *Ma'n* adıyla anmış ve bu isimle Amelika'yı kastetmişlerdir.¹³³

Fakat, Mainlilerin dinî, siyasi ve toplumsal hayatlarına, hükümdar ve ilahlarının isimlerine dair kitabelerden çıkarılan bilgilere göre, bunları aslen Irak Amelikasından yani bedevî Ârâmîlerden sayma ihtimali daha kuvvetli görülmektedir. Tarihen sabit olduğu üzere Hammurabî Devleti'nin kuruluşundan önce Ârâmî bedevileri Arap Yarımadasının yukarı taraflarında oturuyorlardı. Bunlardan bir kısmı, daha sonra Babili istila etmişler ve orada Hammurabî Devleti'ni kurarak Sümerlerin din, devlet sistemleri, yasaları ile ve sair toplumsal yapılarını almışlardı. Son ihtimale göre, Mainlilerin atalarını da bu hayata ortak olan kabilelerin arasında sayıyoruz. Bu kabileler, Sümer ve yarımadaanın diğer asli sakinleriyle karışarak dilleri değişmiş, Araplıkları yok olmuştur.

Irak'ta Hammurabî Devleti yıkıldıktan sonra, Mainliler oralardan çekilerek az çok medeni olan yaşamlarına uygun bir iklim bulmak amacıyla Güney Arabistan'a kadar inmiş, Cevfu Cenubî'ye yerleş-

131 Tevrat (Sifru'l-Ahbari's-Sâni el-Ashâh), 26. sayı.7.

132 Manium ifadesinin sonundaki (m) tenvin içindir. King. 158.

133 Brugsch, *History of Egypt under the Pharaohs*. I. 268.

mişlerdir. Yeni yurtlarına yerleştikten sonra, Irak'ta olduğu gibi kasrlar, mahfedler kurmuş, yörenin gereklerine uygun olarak ticarete koyulmuşlardır. Ticarî hesaplarını veya siyasi haberleşmelerini kaydetmek için, ticarî ilişkide bulundukları Fenikelilerin *ebced* harflerini kullanmaya başlamışlardır. Mainlilerin Fenike harflerini kabul etmelerine neden olan etmen, şüphe yoktur ki, bu harflerin çivi yazısına oranla daha kolay ve daha yaygın olmasıydı. Mainliler Fenike harflerini aldıktan sonra, bu harfler zamanla değişip dönüşmüş, nihayet *mûsned* yazısı denilen Himyer yazısı doğmuştur. Sebeilerle Habeşlilerin yazıları da, daha sonra Mainlilerin bu yazısından alınmıştır.

Mainliler, Yemen'e yerleştikten sonra, dilleri tekâmül yasalarına uygun olarak genişleyip gelişmiş ise de Babil lehçesiyle olan eski ilişki tamamıyla yok olamamıştır. Örneğin Babillilerde olduğu gibi, Mainlilerde de *ğâib* zamiri (s) olarak kalmıştır. Arapça'da onun evi anlamına (beytuhu) denildiği halde, Main lehçesinde bu anlamda (beytus) deniliyordu. Samî dillerinden yalnız Habeş lehçesinde (s) harfî *ğâib* zamiri olarak kullanılmaktadır. Bu da Mainlilerle Habeşliler arasında var olan eski münasebetin bir göstergesidir.

Irak Amelikası ile Mainlilerin köken itibarıyla bir olduklarına, her iki kavme ait isimler arasındaki benzerlik de kesin bir delildir. Hammurabî Devleti hükümdarlarına ait isimlerle, inanç esasları, ibadetlerinin şekilleri arasındaki benzerlik de ayrı ayrı birer kanıttır. Her halde, Mainlilere ait keşfolunan kitabelerdeki hükümdar ve tanrı isimleri, bunların köken itibarıyla Fırat'ın batısında ikamet eden Ârâmî bedevilerinden oldukları ihtimalini güçlendirmektedir.

Main Devleti Hükümdarları

Güney Arabistan'da Main adında bir devletin bulunduğunu haber veren kadim Yunan tarihçileri, bu devletin hükümdarlarından hiç birinin ismini kaydetmemişlerdir. Yemen'de, böyle bir devletin varlığından bile bahsetmemiş olan Arap tarihlerinde ise, doğal olarak hükümdar adı aramak abestir. Fakat on sekizinci asırdan beri Güney Arabistan'da gerçekleşen keşifler ve araştırmalar sonucunda elde edilen kitabelerde, Main devleti hükümdarlarından bir kısmının isimleri bulunabilmiştir. Günümüzde bu devletin hükümdarla-

rından 26 sınıfın ismini biliyoruz. Bu isimlerden bazıları birbirinin aynıdır. Fakat Mainliler, hükümdarlarını bu gün bizim de kullandığımız fatih, nasır, gazi... gibi övgü içeren sıfatlarla anmış oldukları için birleşik isimler, birbirlerinden lakaplarla kolayca ayrılabilir. tedir.

Kitabelerden çıkarılan Main hükümdarlarının isimlerini, aralarındaki benzerliğe göre aşağıda sunuyoruz:

<u>Sıra</u>	<u>İsmi</u>	<u>Unvanı</u>
1.	Eb Yede'	unvanı yoktur
2.	Eb Yede'	Yesi' (yani el-Müntekiz)
3.	Eb Yede'	Riyâm (yani es-Samî)
4.	İliyefe'	unvanı yoktur
5.	İliyefe'Yefis	(yani eş-Şehir)
6.	İliyefe'Yasir	(yani es-Said)
7.	İliyefe'	Yesi'
8.	İliyefe'	Riyâm
9.	Vekeh İyl	Yesi'
10.	Vekeh İyl	Nebî
11.	Vekeh İyl	Sadik (yani es-Sâdik)
12.	Vekeh İyl	Riyâm
13.	Hifnum Eb Yede'	Unvanı yoktur
14.	Hifnum Eb Yede'	Riyâm
15.	Hifnum Sadik	Bin Yesu' Kereb
16.	Hifnum Râyâm	Bin el-Yefe' Yâsir
17.	Yese' İyl	Unvanı yoktur
18.	Yese' İyl	Sadik
19.	Yese' İyl	Riyâm
20.	Hâl Kerib	Sadik
21.	Havfe' Ast	Bin el-Yafe' Riyâm
22.	Ma'da Kerib	Bin el-Yafe' Yesu'
23.	Tubba' Kerib	Bin Yesu' İyl Riyâm
24.	Ummu Yesu'	Bin Eb Kerib
25.	Ebu Kerib	
26.	Yesu' Kereb	

Sebe Devleti

Arap tarihçiler Sebe adını müphem olarak kullanmışlardır. Ancak bu ifade ile Sebe Devleti'ni veya Sebe halkını kasdetmiş oldukları şüphesizdir. Mesudi, Sebe'nin 484 sene saltanat sürdüğünü, bundan sonra da devletin Himyer'lilere geçtiğini yazarken bu anlamı kastettiği kuşkusuzdur.¹³⁵

Yunanlılar da Yemen dolaylarında Mainiler, Sebeiler, Katâbaniler ve Kuriler gibi ulusların ikamet ettiklerini kaydettikleri halde Sebe hükümdarlarının isimlerine dair bir şey aktarmamışlardır. Yalnız Strabon, Sebeilerin toplumsal ve ekonomik durumuna dair çok az bilgi vermiş, hükümet merkezlerinin Maryaba yani Me'rib beldesi olduğunu söylemiştir. Sebeilerin orijini, tarihen kesin bir şekilde çözülememiştir. Araplar, Sebelilerin (Kahtân)'dan türediklerini iddia eder ve bunlara Arab-ı Muarrebe adını verirler. Arap tarihçilerine göre; Kahtan, Yemen'de ikamet edenlerin en büyük atası idi. Fakat Kahtanilerin Yemen'e nereden gelmiş olduklarına dair Arap tarihlerinde açık bir kayıt bulunmamaktadır. Yalnız Kahtanilerin Arapça'ya Yemen'e girdikten sonra, asli sakinlerden yani Arabu Ârîbe'den öğrenmiş oldukları açıklanmıştır.

Arap tarihçilerinden bazıları Kahtan adıyla Tevrat'da Samioğullarından biri olarak gösterilen Yaktân arasında bir münasebet görmüş, Kahtan ifadesinin Yaktan kelesinin Arapçalaşmış hali olduğunu varsaymıştır. Doğal olarak, bu iddianın doğruluk derecesini tahkik etme imkânı yoktur. Muhtemel ki Sebe halkı başlangıcı tayin edilemeyen bir zamanda Yemen'e gelerek Mainililer civarında yurt tutmuş, gerek bunlarla ve gerek Arap Yarımadasının diğer sakinleriyle karışarak din, adet ve dillerini aynen almışlardır.

Milattan önce 979 veya 862 tarihinde vefat eden İsrailoğulları hükümdarı Hz. Süleyman ile Sebe melikesi arasındaki ilişkiye dair kutsal kitaplardaki bilgiler, Sebe devletinin tarihini bu asra kadar çıkarmaktadır. Keşfolunan kitabeler ve diğer tarihi eserlerden de Sebelilerin milattan önce sekizinci asırda, bir devlet halinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Yemen'in en yakın komşusu Habeşistan olduğuna göre, kadim Yemen halkıyla Habeşliler arasında bir münasebet aramak anlamsız görülemez. Çok eski zamanlarda bile, Yemenliler ile Habeşliler, birbirlerini tanıyor, ticari münasebetlerde bulunuyorlardı. Hatta, bu iki bölgenin iklim ve ticari ilişkilerini dikkate alan birçok eski coğrafyacı, Yemen dolaylarını da Etiyopya'dan saymışlardır. Yemen'deki Kahtanileri, Habeşlilerden bir grup saymak o kadar uzak bir ihtimal değildir. Habeşlilerden bir kısım halk, Babu'l-Mendeb yoluyla Yemen'e geçerek oraya yerleşmiş, zamanla Araplaşarak bir devlet kurmuş olmaları imkân dairesinin dışında değildir. Esasen Habeşlilerin de Sami uluslardan oldukları şüphesizdir. Muhtemelen çok eski zamanlarda, bir kısım Samiler, Mısır'ın doğusundaki sahra yoluyla Habeşistan'a inmiş ve Habeş halkını oluşturmuşlardır. Yahut Habeşlilerin aslı Şasu denilen Mısır Amelikası'dır. Mısırlılar, Şasu Amelikası'nı [ülkelerinden] uzaklaştırdıkları zaman onlardan bazı kabileler Habeşistan'a inerek oraya yerleşmiş olabilirler. Bu kabileler Habeşistan'da çoğaldıktan sonra, bazıları Babu'l-Mendeb boğazından, zaman zaman Yemen'e geçmiş, iyice güçlendikten sonra orada devletler kurmuşlardır. Tuba' ve Himyer lafızlarının orijin olarak Hebeşçe olmaları da bu nazariyeyi desteklemektedir.¹³⁶

Sebelilerin orijinleri ne olursa olsun, şurası kesindir ki bunlar Yemen'e geldikten sonra büyük bir devlet kurmuş, ticarete çok fazla ilerleme göstermişlerdir. Asur hükümdarlarından II. Sargon (mö. 721-705)'a ait bir kitabede, kendisine cizye veren ulus ve hükümdarlardan bahsedilirken, Musiri hükümdarı Firav, Arabi melikesi Şemsiye, Ğazza hükümdarı Eserhânû isimlerinin yanında bir de Yesamara es-Sebe' (İtamara le Sabéen) adı zikredilmiştir.¹³⁷ Kusrev a-bâd Kitabesi'ndeki bir kayıt, milattan önce sekizinci asırda Yemen'de Sebe Devleti'nin var olduğunu ispat eder. Çünkü Me'rib'de keşfedilen kitabelerde de Yesamara ismi görülmüştür.

Asurluların bu kitabesinde Sebe hükümdarlarının II.Sargon'a cizye verdiğinin yazılmış olmasından Sargon'un Arabistan'ı baştan başa fethederek Yemen'e kadar inmiş olduğu sonucunu çıkarmağa

¹³⁶ Corci Zeydan. *el Arab Kablel'İslam*.

¹³⁷ Müller. *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedanî*, II, 36.

gerek yoktur. Esasen, Yemen'in Sargon tarafından feth ve istila edilmiş olduğunu destekleyen hiçbir tarihi vesika bulunamamıştır. Sebe Devleti, Fenikeliler gibi ticari bir devlet idi. Güney Arabistan ticareti de bunların elinde bulunuyordu. Yemen'den çıkan ticaret kafilelerinin Güney Arabistan yoluyla Akdeniz sahillerine ve özellikle o zamanlarda oldukça önemli bir ticaret çıkışı olan Ğazza'ya geçebilmeleri için, bütün bu yörelere hakim olan Sargon'dan izin almak gerekiyordu. Sebe hükümdarlarının Asurlulara cizye vermesi bu izni alabilmek için olmalıdır.

Son zamanlarda Me'rib ve Sirvah'da keşfolunan tarihi eserlerden Sebe hükümdarlarından birçoklarının isimleri öğrenilmiştir. Kitabelerde okunan isim ve lakapların karşılaştırılmasıyla, Sebelilerin önceleri sıradan bir emirlik veya kehanet kurarak bu çekirdekten daha sonra büyük bir devlet çıkarmış oldukları sonucuna varılmıştır.

Fakat Sebe Devleti'nin bu genişlemesi, Romalıların veya İslâm sonrasında Arapların yaptıkları gibi, fetih ve istila yoluyla olmamıştır. Çünkü Sebe, fatih bir devlet olmayıp, ticari bir devlet idi. Sebe hükümdarlarına ait kitabelerde Mısır ve Asur hükümdarlarının kitabelerinde olduğu gibi "fethettim, galabe çaldım, cizyeye bağladım, ganimet aldım" gibi ifadeler görülmez. Sebe kitabeleri, aksine "inşa ettim, vakfettim, tamire çalıştım..." gibi cümleler içermektedir. Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, Sebeliler servet ve ticaretle ilerledikçe komşu *mahfed* ve *mahlâflar* tedricen kendilerine katılmış ve böylece büyük bir devlet meydana gelmiştir.

Herhalde, Mainliler gibi Kahtaniler de önceleri Ezvâ veya Ashabu *Mahfed* halinde yaşamış, Zü Sebe', San'a'nın doğusundaki Sirvâh'ı aldıktan sonra kutlanmış, diğer mahfetler de kendisine iltihak etmişlerdir. Sebe hükümdarları, Mainlileri ortadan kaldırıncaya, nüfuzları büsbütün artarak önce Sirvâh'ı ve daha sonra Me'rib'i başkent edinmişlerdir.

Şimdiye kadar keşfolunan kitabelerden, Sebelilerin başlıca dört dönem geçirmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemler, hükümdarlara verilen lakap ve ünvanlarla ayrılmaktadır.

1. Birinci dönemde hükümdarlara *Sebe Mekrebi* denilmiştir.
2. İkinci dönemde bu ünvan *Sebe Meliki* şeklini almıştır.
3. Üçüncü dönemde hükümdarlık lakabına, daha sonra *Zuffâr* adını alan ve o zamanda Yemen'in en büyük mahfedlerinden olan *Reydân* ismi de ilave edilerek *Sebe ve Reydân Meliki* şekline getirilmiştir.
4. Dördüncü dönemde ise hükümdarlara *Sebe, Reydân, Hadramevt....vd. Meliki* denilmiştir.

Kitabelerden elde edilen bilgilerle Arap tarihlerinin aktardıkları rivayetleri bağdaştırmak için, bu dört dönemi ikiye ayırmak uygun görülmüştür. Hükümdarların *Sebe mekrebi* veya *Sebe meliki* ünvanını taşıdıkları ilk dönem, Arap tarihçilerinin *Sebe* dedikleri devlete denk düştüğünden, bu dönem *Sebe Devleti* adı altında ele alınacaktır. Hükümdarların lakaplarına *Reydân*, *Hadramevt* ve diğer isimleri ilave ettikleri son iki dönem ise Arapların *Himyer* adını verdikleri devlete denk geldiği için bu iki dönem de *Himyeriye ve Tebabia* adı altında ele alınacaktır.

Sebe Devleti

Sebe Devleti'nin ilk kuruluşunu kesin bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Asur hükümdarı Sargon'a cizye verdiği kitabelerden anlaşılan Yese'amer, her halde bu devletin ilk hükümdarı değildir. Tevrat'ta ve Kur'an'ı Kerimde Hz. Süleyman zamanında yani milattan önce dokuzuncu asırda Sebe melikesinden bahsedilmiş olduğu görülmektedir. Eğer kutsal kitaplardaki Sebe, Yemen'deki Sebe ise, bu devletin dokuzuncu asırda var olduğunu kabul etmek gerekir. Milattan önce sekizinci asra ait Asur kitabelerinde Sebe hükümetinden bahsedilmiş olması dikkate alındığı taktirde, Sebe Devleti'nin kuruluşunun başlangıcını milattan önce dokuzuncu asrın ortalarına kadar çıkarmak gerekir.

Şimdiye kadar keşfolunan kitabelerde, bu devlet hükümdarlarından 27 kadarının isimleri öğrenilebilmiştir. Bunlardan on beşi *mekreb* ve on ikisi *melik*'dir. Mainlilerde olduğu gibi Sebelilerde de hükümdarlık irsi idi. Olağan durumlarda, babaya çoğunlukla oğlu halef olurdu.

Sebe hükümdarlarının kendilerine mahsus ve Main devleti hükümdarlarından ayrı bir takım lakap ve ünvanları vardı. Keşfolunan tarihi eserlere göre, beşe ulaşmış olan bu unvanlar şöyledir:

1. Vâtîr
2. Beyyîn
3. Zarih
4. Yuhnam
5. Yenûf

Bu beş ünvandan ilki büyük, ikincisi seçkin, üçüncüsü şerefli, dördüncüsü ihsan eden, beşincisi ise ulu anlamına gelmektedir. Kitabelerde adları okunan mekrebler şunlardır:

1. Yese'amer
2. Zemer Ala
3. Yede' iyl b. Zemer Ala
4. Sumhuala Yenûf b. Yede' iyl b. Zemer Ala
5. Kereb iyl Vâtîr b. Sumhuala Yenûf b. Yede' iyl
6. Yese'amer Beyîn b. Sumhuala Yenûf
7. Sumhuala
8. Yese'amer Vâtîr b. Sumhuala
9. Yede' iyl b. Zerah b. Yese'amer Vâtîr b. Sumhuala
10. Sumhuala Yenûf b. Yede' iyl b. Zerah
11. Yese'amer Vâtîr Sumhuala Yenûf b. Yede' iyl b. Zerah
12. Yede' iyl Beyîn b. Yese'amer
13. Sumhuala Yenûf b. Yese'amer
14. Kereb İyl Beyîn
15. Zemer Ala Vâtîr b. Kereb İyl

On beşinci mekreb olan Zemer Ala zamanında mekreb unvanı yerine *melûk* lakabı kullanılmış olup bu durum, on ikinci ve sonuncu hükümdar olan Yerîm Eymen zamanına kadar devam etmiştir. İsimleri kitabelerde okunan Sebe melikleri ise şunlardır:

1. Sumhuala Zerih
2. İli Şereh
3. Kereb İyl
4. Yese'amer

5. Kereb İyl Vâtir
6. Yede' İyl Beyîn
7. Veheb b. İyl Yâhûz
8. Kereb İyl Vâtir Yuvehneam
9. Veheb İyl
10. Ânmârom Yûhâmin
11. Zemer Ala Zareh
12. Neşe' Kerib Yûhâmin
13. Vâtirom Yûhânîm
14. Yekrob Malik Vâtir
15. Yerîm Eymen

Sebe Devleti'nin *mekreb* ve *melil*lerin idaresinde olmak üzere yedi asrı geçen bir süre tarih sahnesinde kaldığı tahmin edilmektedir. Bu hususta yetkin bir şekilde araştırmalarda bulunan Glaser'e göre, bu devlet Sebe adı altında milattan önce 115 tarihine kadar devam etmiş ve belirtilen tarihten itibaren, hükümdarlar *Sebe ve Reydân hükümdarları* ünvanı almışlardır. Bir başka ifade ile Himyer Devleti başlamıştır.¹³⁸

Tarih sahnesinde kalışı yedi asrı geçen, Sebe Devleti'nin tarihi hadiselerine dair, ne Arap tarihlerinde, ne de keşfedilen tarihi eserlerde esaslı bilgiler mevcut değildir. Yalnız bu devletin de, Main devleti gibi, ticari bir devlet olduğu muhakkaktır. Muhtemelen gelecekte keşfedilecek tarihi eserler ve kitabeler, bu güne kadar karanlıkta kalan bu asırları az çok aydınlatabilecektir.

Araplar arasında oldukça yaygın olan rivayete göre, Yemen devletinin yıkılışı nedeni, Me'rib Seddi'nin yıkılışı, yani *Arim Seli* hadisesidir. Arap tarihçilerine göre Yemen Arapları, Arim Seli'nin gerçekleşmesine ve Me'rib Seddi adıyla bilinen barajın yıkılmasına kadar Yemen ve Hadramevt bölgelerinde ikamet etmişlerdi. Fakat seddin yıkılacağını görünce, büyük bir selin gerçekleşmesinden ve kıtlıktan korkarak yurtlarını terk etmiş, kabile ve batınlarına göre, çeşitli memleketlere dağılmışlardır. Bunlardan Gassanoğulları Suriye'ye, Lahmiler Irak'a, Evs ve Hazrecoğulları Yesrib'e, Ezdoğulları Minâ'ya, Huzaa kabilesi de Mekke'ye çekilmişlerdir.

¹³⁸ Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika* (1895 ?), 30.

Yemen Sebelilerine ait eski sikkeler

Öyle anlaşıyor ki, bu devlet tedricen güç dayanaklarını kaybetmiş, Arim Seli'nin gerçekleşmesi ise, büsbütün yıkılmasına neden olmuştur. Sebe Devleti, Hindistanla, Habeşistan, Mısır, Suriye ve Irak arasındaki ticareti Mainlilerin elinden almış, bu sayede oldukça fazla nüfuz ve güç kazanmıştı. Milattan önce ikinci asırda bu ülkeler arasındaki ticarî münasebeti sadece Sebeliler idare ediyorlardı. Hindistan ve Habeşistan'dan Arap Yarımadası sahillerine getirilen ticarî maddeler Sebeliler tarafından oluşturan kafilelerle Mısır, Suriye ve Irak'a naklediliyordu. Bu sayede Sebelilerin ülkesi mamur olmuş, servetleri artmış, egemenlikleri Arap Yarımadasınca tanınmıştı. Fakat, ticaret yolu karadan denize dönünce, Sebeliler de zayıflamış ticaret güneyden denize daha yakın olan Reydân sakinlerinin ellerine geçmiştir.

Sebelilerin bir kolu olan ve Himyerliler denilen Reydân ahalisi, yavaş yavaş nüfuzlarını genişletmiş, ya Sebelilere galip gelme veya onlarla birleşmek suretiyle büyük bir devlet kurmuşlardır. Bu büyük devletin hükümdarları bazen Me'rib'de bazen de Reydan'da yani Zufâr'da ikamet ediyorlardı. Daha sonra hükümet merkezi büsbütün Zufâr'a nakledilmiştir.

Sebeliler, önceleri Sirvâh'da ikamet ediyor, reisleri de Zu Sirvâh unvanıyla anılıyordu. Devlet kurulduktan sonra Me'rib şehrini inşa ederek hükümet merkezi haline getirmişlerdir. Bu tarihten itibaren, reisleri *Sebe Mekrebi* unvanıyla anılmıştır. Daha sonra nüfuz ve güçleri artınca, hükümdarlarının mekreb unvanı da melik unvanına dönüşmüştür.

Me'rib şehrinin inşasından sonra geçen iki dönem ki -ilkinde hükümdarlar *mekreb* ikincisinde *melik* unvanı taşımışlardır- asıl Sebe devleti demektir. Hükümdarlar, *Sebe ve Reydân Meliki* ve *Sebe, Reydân, Hadramevt vd.. Meliki* unvanı aldıkları zamandan itibaren de Himyer dönemi başlamıştır.

Himyer Devleti (MÖ.115-MS.525)

Arabistan tarihinde çok önemli bir yer işgal eden Himyeriler, Sebelilerin bir koludur. Sebe Devleti'nin başkenti Me'rib'den Reydân'a yani Zufâr'a aktarıldıktan sonra bu devlet Himyer adını almış, milattan önce 115 tarihinden milattan sonra 525 tarihine kadar yani 640 sene tarih sahnesinde kalmıştır. Arap tarihçilerinin Himyer'i Sebe'nin oğlu saymaları, Yunan müelliflerinin de Himyerilerden ancak milattan yirmi yıl önceki hadiseler sırasında bahsetmiş olmaları, bunların Sebelilerin bir kolu olduğu iddiasını güçlendirmektedir.¹³⁹

Himyeriler önceleri Reydân'da oturuyor, reisleri Zu Reydân ünvanını taşıyordu. Sebelilere galip gelmeleri veya onlarla birleştirmelerinden sonra, Yemen saltanatı bunlara geçmiş, hükümdarları da bu tarihten itibaren, *Meliku Sebe ve Zu Reydân* ünvanıyla anılmıştır. Daha sonra Hadramevt ve sair yerler de hâkimiyetlerine geçince, hükümdarların lakaplarına bu isimler de ilave olunmuştur.

Himyeriler, Sebe Devletine nisbetle, fatih devletler arasında gösterilmektedir. Himyer hükümdarları arasında, Arabistan'da birçok yer fetheden, İranlılar ve Habeşlilerle savaşan hükümdarlar bulunmaktadır. Altıyüz kırk sene kadar tarih sahnesinde kalan Himyer Devleti, zaman olarak birbirine denk iki döneme ayrılmaktadır. Birinci dönemde hükümdarlar *Sebe ve Reydan Meliki* ünvanını taşıyorlardı. Bunlar Himyer hükümdarlarının birinci tabakasını oluşturdular. İkinci dönemde ise hükümdarlar, *Sebe ve Reydân ve Hadramevt meliki* lakaplarıyla anılmışlardır. İkinci tabakayı teşkil eden bu devir hükümdarları Şemer Yaruş (Chamir Youhair'ich) zamanından (m. 274-281) itibaren başlar. Şemer Yeruş birinci tabakanın son ve ikinci tabakanın ilk hükümdarıdır.

Fakat birinci tabakanın ilk hükümdarının kim olduğunu kesin olarak tayin etmek mümkün olamamaktadır. Gerçi Arap tarihlerinde bazı isimler görülüyorsa da, ihtilaflar ve çelişkilerle dop dolu olan bu gibi kayıtlara çok fazla güvenilmez. Tarihi eserler ve sikkelerde görülen hükümdarların ise ne zaman iktidara geldikleri ve saltanat süreleri açık olarak belli değildir. Bununla beraber Himyeriler hakkında çok önemli araştırmalarda bulunmuş olan Glaser, Arap ve Yunan tarihleriyle keşfolunan kitabelerde görülen hükümdar isimlerini karşılaştırarak birinci ve ikinci tabaka hükümdarlarının isimleri ve saltanat müddetlerini içeren bir çizelge düzenlemiştir. Bu çizelgeye göre ikinci tabaka hükümdarları Arapların *Tebabia* dedikleri hükümdarlara uygunluk göstermektedir. Yine Arap tarihçileri ve özellikle Corci Zeydan tarafından tarihi hakikatlere az çok yakın görülen bu çizelgeyi aşağıda aktarıyoruz:

Himyerilerden Birinci Tabaka Hükümdarları

Sebe ve Reydân Hükümdarları (m.ö. 115- m.s. 275)

Hükümdarın Adı	Saltanat Süresi	Açıklama
Ulhân Nahfân	m.ö. 115-80	
Şu'ra Vâtir b. Ulhân Nahfân Yerim Eymen b. Şuara Vâtir b. Ulhân Nahfân	m.ö 80-50	
Fari' Yenheb	m.ö 50-30	
El-Yeşerah Yahdib ve oğlu Yezil Beyin	m.ö 35-15	Bu hükümdar Yunanlıların Elisaros dedikleri hükümdar olmalıdır.
El-Yeşrah Yahmel bin Yezel Beyin	m.ö 15-5	
Vâtir	m.ö 5 m.s 35	
Keribe İyl Vâtir Buhan'am	m.s. 35-70	Yunanlıların Karyebâil (Charibael) dedikleri melik olmalıdır.
Zemer Ala Zerih b. Kerbi İyl	70-95	
Hâlik Amer b. Zemer Ala Zerih b. Kerbi İyl	95-120	
Zemer Ali Beyin	120-145	
Veheb İyl Yahber	145-170	
Laan Nûfân Yuhasdik Yâsir Yuhasdik Zemer Ali Yahber	170-250	
Yâsir En'am	250-275	

Himyerilerden ikinci Tabaka Hükümdarları

Sebe ve Reydân ve Hadramevt melikleri (m. 276-525)

Hükümdar İsmi	Saltanat Süresi	Açıklama
Şemer Yaruş	m.275-300	
Afrıkis (el-Sab Zülkarnevn)	300-320	
Amr (Belkis'in eşi)	320-330	
El-Hudhâd (Belkis'in kardeşi)	345-374	
Melikyekrib Yuhenam	374-385	
Ebu Kerb Esad b. Melikyekrib	385-420	
Hasan b. Es'ad	420-425	
Şurahbil b. Ya'fur b. Es'ad	425-455	
Şurahbil Yenûf	455-470	
Ma'da kerim yen'am (ve oğlu Luhay'a)	470-495	
Mersedu'l-Lât Yenûf	495-515	
Zü Nuvâs	515-525	Yunanlıların Damyanus dedikleri [hükümdar]
Zü Ceden	525-533	Hükümran olamamıştır.

Bu cetveldeki birinci tabaka hükümdarları, Arap tarihlerinde görülen Tebabia'dan önceki Yemen hükümdarlarına denk düşmüştür. İkinci tabaka hükümdarları ise Tebabiadır. Çünkü Arap tarihçileri de Tebabia dönemini, Hadramevt ve şehrin çevresine hâkimiyetle ayırmışlardır.¹⁴⁰

Yeni Arap tarihçilerden Corci Zeydân, Arap ve Yunan eserleriyle keşfedilen tarihi vesikaların tetkik ve karşılaştırılmasına dayanan bu cetveli doğruya daha yakın saymaktadır.¹⁴¹ Fakat bu cetvel, birçok açıdan eski Arap kaynaklarına muhaliftir. Arapların, Himyer ve Tebabia hükümdarlarına ait zikrettikleri isimleri, bu cetveldeki isimlerden daha çoktur. Bunun sebebi de, Arapların, bu hükümdarlar zamanında şöhret kazanmış olan bazı *akyal* ve *ezva* isimlerini de Yemen hükümdarları arasına dahil etmiş olmalarına dayandırabiliriz.

Himyerilerin az çok fetihlerde bulundukları kesin ise de Arap tarihçilerinin bunlara özellikle tebabiadan bazılarına isnat ettikleri ci-

140 el-Mesudi. *Murucu'z-Zeheb ve Meadnu'l-Cevher*, I, 208.

141 Corci Zeydan. *el-Arab Kable'l-İslam*, 123.

hangirane fetihlerinin abartılardan uzak olmadığı şüphesizdir. Çünkü şimdiye kadar bu rivayetlerin doğruluğunu az çok destekleyebilecek hiçbir vesika bulunamamıştır. Daha önce görüldüğü gibi, Arap tarihçilerine göre, Tebabanın en ünlü hükümdarı Şemer Yaruş'dur. Kitabelerde adı *Chamir Youhair'ich* şeklinde kaydedilmiş olan bu hükümdar daha önce görüldüğü üzere, eski Arap tarihlerinde birçok parlak fetihlerin kahramanıdır. Es'ad Ebû Kereb, Hasan b. Tubâ' hakkında Arap tarihçilerinin kaydetmiş oldukları menkıbeler de aynı mahiyettedir.

Arap tarihçileri, kutsal kitaplarda Hz. Süleyman ile münasebette bulunduğu haber verilen Sebe melikesinin de Tebabia'dan Hudhâd veya Yeşruh b. Hâris'in kızı olduğunu iddia ederler. Fakat bu iddia, tarihi realitelerle barıştırabilecek durumda değildir. Çünkü Hz. Süleyman milattan sekiz buçuk asır önce yaşamış, Tebabia ise miladi üçüncü asrın son yarısından itibaren tarih sahnesine çıkmıştır. Bahsedilen Belkis de miladi 330-345 senelerinde hükümlan olmuştur. O halde, daha önce zikrettiğimiz gibi, kutsal kitaplarda Hz. Süleyman ile münasebette bulunduğu haber verilen meliklerinin Tebabiadan değil eski Sebe hükümdarlarından olması gerekir.

Yemen'de Habeşliler

Yemen ile Habeşistan arasındaki münasebet oldukça eskidir. Eski müellifler de bu iki kıtayı aynı bölgeden saymışlardır. Hatta Salit (?) ve Ritter gibi tarihçiler daha ileri giderek Habeşistan'ı Sami ulusların beşiği saymışlardır.¹⁴² Fakat bu iddia kabul görmemiştir. Aksine tarihçilerden bazıları Habeşlilerin tarihten önceki bir dönemde Yemen'den karşı tarafa (Afrika'ya) geçen Araplar oldukları kanaatinde dirler. Habeş ve Himyer dilleri ile yazıları arasındaki benzerlik bu son iddiayı desteklemektedir.

Ancak, Sebeliler Habeşistan'dan Yemen'e geçmiş oldukları takdirde de dil ve yazıları arasındaki benzerlik izah olunabilir. Eski bir tarihte Habeşistan'dan Yemen'e geçen Sebeliler, Arap Yarımadasında bir devlet ve bir medeniyet kurmakla beraber, eski vatanlarıyla ilişkilerini kesmelerini gerektiren bir neden yoktur. Habeşistan'da

Becâ adındaki bölgede keşfolunan ve milattan önce altıncı asıra ait olduğu anlaşılan bir kitabenin Yemen'den Habeşistan'a hicret edenler tarafından yazılmış olduğu anlaşılmıştır.¹⁴³

Bununla beraber, Yemenlilerin mi Habeşistan'dan geldikleri yoksa Habeşlilerin mi Yemen'den göçmüş oldukları meselesi henüz tam olarak halledilememiştir. Muhtemelen gelecekte keşfedilecek tarihi eserler, tarihin bu karanlık noktasını aydınlatacaktır. Yalnız Yunanlılar ve Süryanilere ait eserlerden Hristiyanlığın yayıldığı ilk zamanlarda, Habeşlilerin Yemen'deki Sebe Devleti'nin zayıflaması ve çeşitli devletçiklere bölünmesinden faydalanmak istemiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu esnada Habeşliler güçlü dönemlerinde bulunuyorlardı. Hükümet merkezleri Axonm şehriydi.

Sanıldığına göre, miladi birinci asırda Habeşlilerden bir grup, Yemen'in güney sahillerine ve Mehra taraflarına çıkmış, Himyerilerle çarpışmışlardır. Fakat Arap tarihlerinde Habeşlilerin bu gibi saldırılarına ait hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Arap tarihçileri yalnız miladi altıncı asırda ve Zü Nüvâs zamanlarında Yemen'in Habeşliler tarafından fethedilmiş olduğundan bahsetmişlerdir. Halbuki keşfedilen bazı tarihi eserlere göre, Habeşliler daha miladi ikinci asrın başlarında Yemen sahillerine saldırmaya başlamışlardır. Habeşlilerle Yemenliler arasında miladi ikinci asırdan önceye ait olan ilişkiler, kesin vesikalarla ispatlanmış değildir. Fakat Adulis da yani Zila'da keşfolunan bir kitabede Necaşi'nin miladi ikinci asrın başlarında Yemen sahillerini istila ettiğinden açıkça bahsedilmiş olduğu görülmektedir.¹⁴⁴

Diğer bazı tarihi eserlere göre de miladi üçüncü asrın sonlarında diğer bir Necaşi, Yemen ve Tihâme'nin bazı kısımlarını fethederek Habeşistan ile Arap Yarımadası arasındaki ticareti kolaylaştırmıştır. Fakat çok geçmeden Himyeriler bunları Yemen'den uzaklaştırmayı başarmışlardır. Elli sene sonra, Habeşliler daha büyük bir kuvvetle Arabistan'a geçmiş bu defa bütün Yemen bölgesini fethetmişlerdir.

Habeşliler, bu son başarılarını ve Yemen'deki fetihlerini içeren Axonm'da Yunanca bir takım kitabeler yazdırmışlardır. Bu kitabeler-

¹⁴³ Glaser, *Abessinien in Arabien*, 13.

¹⁴⁴ Necaşi, Habeş lehçesine ait Necûs kelimesinin Arapçalaşmış halidir. Habeşçe'de Necus melik ve hükümdar demektir.

de Necaşi'nin *Axonm, Himyer, Reydân, Etopya, Sebe ve Zila' hükümdarı* lakabıyla anılmış olduğu görülmektedir.¹⁴⁵

Miladi dördüncü asrın ortalarında Habeşlilerle Himyeriler arasında birçok savaş meydana gelmiştir. Bu savaşlar, bazen bir tarafın bazen de diğer tarafın lehinde sonuçlanmıştır. Himyerilere ait keşfolunan tarihi eserlerde Habeş necaşilerinden el-Ulâ İskendi'nin ismi görülmektedir. el-Ulâ İskendi miladi 340 tarihinde yaşayan Himyer hükümdarı Hudhâd ile savaşmıştır. el-Ulâ İskendi miladi 340-348 tarihine kadar hükümrân olan el-Ula Umeyde'ye halef olmuş, bu da Hudhâd ve Belkis ile savaşmış ve miladi 340 tarihinde Roma imparatoru Kostantinus'un emri ve izniyle Yemen fethedilmiştir. Kostantinus, Arabistan'da Hristiyanlığın yayılmasını kolaylaştırmak için Habeşlileri Yemen'in fethine teşvik etmiştir. Habeşistan bu tarihten kısa bir süre önce, Frumentus Sâmeveh adında bir Romalının gayretiyle Hristiyanlığı kabul etmişti. Frumentus Sâmeveh miladi 354 tarihinde Axonm'da piskopos olarak bulunuyor

El-Ula Umeyde'den sonra Yemen ve Habeşistan'da onun evlatlarından Azanas yani Uzeyne ve Sazanas yani Şâzân hükümdar olmuştur. Bunlardan Uzeyne miladi 348 tarihinden 365 tarihine kadar saltanat sürmüş iken, Şâzân ise 365-374 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Şâzân, bu aileden Yemen'e hakim olan Necaşilerin sonuncusudur. Şâzân'dan sonra Yemen, asıl sahibi olan Himyerilere geçmiş, miladi 374 tarihinde hükümdar Yekrub Yuhân'am Yemen hükümdarlığını elde etmiştir. Yemen miladi 525 tarihinde tekrar Habeşliler tarafından istila edilinceye kadar Himyerilerin elinde kalmıştır. Arap tarihçileri, yalnız 525 miladi senesinde gerçekleşen Habeş istilasından bahsetmişlerdir. Bu istila neticesinde Tababia'ya Habeşliler halef olmuşlardır.

Habeşlilerin Yemen istilaları hakkında Arap ve Yunan tarihçileri ayrı ayrı sebepler zikretmektedirler. Araplara göre bu istilanın sebebi Yahudilerin Hristiyanlara yaptıkları zulüm ve baskılardır. Arap tarihçilere göre, Yahudilik, Yemen'e Himyer hükümdarlarından biri tarafından sokulmuş ve halk tarafından ilgi görerek Yemen'in her tarafına yayılmıştı. Halbuki Roma imparatoru Kostantin Hristiyanlığı

¹⁴⁵ Müller, *Die Burgun Und Schlosser Südarabiens Nahcdem İklil des Hemedari*, 33, 211.

kabul edip İstanbul'u başkent olarak seçtikten sonra gerek kendisi gerek halefleri hristiyanlığın yayılıp desteklenmesini kutsal bir görev saymışlardır. Bu amaçla Frumentos, adında bir papaz da Habeşistan'a gönderilmiştir. Frumentos Habeşistan'da Hristiyanlığı yaymayı başarmıştır. Doğu Roma imparatorları Hristiyanlığı nüfuzlarının yayılması ve ticaret alanlarının genişlemesi için bir vasıta edinmiş olduklarından Habeşistan'dan sonra, Arap Yarımadasında da yayılması için çaba sarfetmiş, Necran ve Aden taraflarına bir takım ruhbanlar göndermekle kalmamış Necran'da bir manastır da inşa ettirmişlerdi. Necran Ka'be'si veya Necran Mezarı yani ziyaretgâhı adı verilen bu manastırda ruhbanlar ve papazlar ikamet ediyorlardı.¹⁴⁶

Fakat miladi altıncı asrın başlarında Himyer tahtına çıkan Zü Nüvâs -ki Yunanlılarca Dimyanus adıyla ünlüdür- oldukça tutucu bir Yahudi olduğundan Necran'a sokulan Hristiyanlığı yok etmek ve Arabistan'ı kurtarmak gayretine düşmüştü. Bu amaçla Necran üzerine yürüdü. Necranlıları Hristiyanlığı terk ederek Yahudiliği kabule davet etti. Fakat Necranlılar bunu kabul etmediler. Zü Nuvas, Necranlıların liderleri olan Abdullah b. et-Tâmir'i idam ederek mallarını yağmaladı. Birçok *uhdut* yani çukur kazdırarak içlerinde ateş yaktırdı. Esir edilen Hristiyanları bu çukurlara atılarak yaktırdı.¹⁴⁷ İncilleri parçalattı. Arkasından Yemen'e döndü. Beth-acham piskoposu Siméon m. 523 de yazdığı bir mektubunda bu faciayı şu şekilde tasvir etmiştir. "Sebe hükümdarı Necran'a bir anlaşma üzerine girmişti. Fakat şehre girdikten sonra anlaşmaya bağlı kalmadı. Her tarafı yağma ettirdi. Kiliseye sığınan papazlarla halkı orada yaktırdı. Piskopos Paul'un kemikleri mezarından çıkartılarak ateşe atıldı."¹⁴⁸

Necran reislerinden Devs b. Sa'lebe, bu bilinçli katliamdan kaçarak, bu asırda Hristiyanlığın en büyük hamisi olan Doğu Roma imparatorlarına sığındı. Zü Nuvas'ın hristiyanlara yaptığı vahşi zulmü

¹⁴⁶ Necran hristiyanları Hz. Peygamber'in zamanında Medine'ye temsilciler göndererek barış yoluyla bağlılıklarını arzetmiş ve dinlerini muhafaza etmişlerdi. Hz. Ömer döneminde Arap yarımadası gayri Müslimlerden temizlendiği zaman, Necranlılara da, arazi ve mülklerinin bedelleri ödenerek hepsi birden Küfe'nin yakınlarında yine Necran adındaki yere nakledilmişlerdir.

¹⁴⁷ Bu olay hakkında Buruc suresinde de şu ayetler bulunmaktadır. "Tutuşmuş ateş hendeklerinin sahipleri lanete müstahak oldu. Onlar hendekleri yanında oturur. İman ehline ettiklerini seyredelerdi."

¹⁴⁸ Assemani, Bilel.Ort. I, 364.

naklederek yardım istedi. Fakat imparator I. Jüstiyan mesafenin uzaklığından dolayı asker sevkedemedi. Durumu Habeş necaşisine bildirerek Yemen üzerine yürümesini ve Himyerilerden hristiyanların intikamını almasını tavsiye etti.¹⁴⁹

Necaşi amcaoğullarından Aryat b. Edham'ın komutasında Yemen'i zaptetmek üzere altmış bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Ebrehe b. es-Sabâh da bu ordu komutanlarından idi. Necaşi, Eryat'a Yemen'e girdiği zaman erkeklerin üçte birini öldürülmesini, şehirlerin üçte birini yıkmasını ve kadınların üçte birini de esir ederek Habeşistan'a göndermesini emretmişti. Eryat'ın ordusu gemilerle Aden'e çıktı. Zü Nüvas Habeşlileri Aden'de karşıladı. Eryat ordusuna hitaben, "Askerler! görüyorsunuz ki arkanızda deniz, önünüzde düşman bulunuyor. Arkaya giderseniz denizde boğulursunuz, karaya kaçarsanız, çölde ölürsünüz. Sizin için sabır ve matanetle düşmana karşı koymak ve muzaffer olmaktan başka çare yoktur." şeklinde bir konuşma yaptıktan sonra savaşa başladı. İki taraf da ölümü hiçe sayıyordu. Müthiş bir savaştan sonra Habeşliler parlak bir zafer kazandılar. Zü Nüvas, ordusunun perişan olduğunu görünce "Sudan illerinde esir olmaksızın suda boğulmak daha hayırlıdır" diyerek atını denize sürdü, boğulup gitti. Arkasından Zü Ceden adındaki bir şahıs Himyer Devletini ele geçirerek Habeşlilere karşı koymak istedi. Fakat neticede Zü Ceden de mağlup oldu. Zü Nüvas gibi o da Habeşlilere esir olmamak için atını denize sürerek boğuldu. Bu suretle Himyer Devleti yıkıldı. Eryat, Yemen'i istila ederek Necaşinin tavsiyesini yerine getirdi.

Yemen'in Habeşliler tarafından istilası hakkında Arap tarihçilerinin gösterdikleri sebep bundan ibarettir. Halbuki Doğu Roma tarihçileri Yemen'in istilasını ekonomik ve ticari bir nedene bağlamaktadırlar. Bu tarihçilerin ifadesine göre, Himyer Devleti altıncı asra doğ-

149 Zü Nüvas, Himyer lehçesine göre Nuvas ismindeki kasr veya mahfedîn sahibi demektir. Halbuki klasik Arapça'da Nüvas, saçları sallanan anlamını ifade eder. Zü Nüvas'ın kendi ismi yerine yurdunun veya kalelerinden birinin adıyla anılmış olmasını, Huart dikkate değer görmekte olup bunu, bu zatın saltanatı ırs yoluyla değil, gasp yoluyla ele geçirmesine hamletmektedir. Huart bu iddiasını Arap tarihlerinde Sebe hükümdarı Hasan'ın Suriye seferi esnasında Yemen'de ortaya çıkıp salanatu gaspettiği rivayet edilen Chanatır menkıbesi üzerine bina etmektedir. [Dolayısıyla adı geçen yazar] Zü Şenâtir ile Zü Nuvas arasında bir münasebet görmektedir. Fakat Huart'ın bu iddiasını destekleyecek hiçbir vesika yoktur.

ru eski gücünü kaybetmiş, ticaret anahtarlarını elinden kaçırmıştır. Doğu Roma imparatorları Hıristiyanlık aracılığıyla doğuda nüfuzlarını yaymış olduklarından dolayı Doğu Roma tüccarlarına Basra Körfezi'nden Kızıl Deniz'e gitmek için Himyerilerin ülkesinden geçmek kolaylaşıyordu. Doğu Roma tüccarları, Basra körfezinden Hindistan ticarî emtiasını satın alıyor, Yemen ve Kızıl Deniz yoluyla Habeşistan'a ve oradan da Mısır'a naklediyorlardı. Himyeriler eski güçlerini kaybetmiş olduklarından Doğu Roma tüccarlarını engelleyemiyorlardı. Fakat Doğu Romalıların kadim düşmanları olan İranlılar bunu hoş görmediler. Arap Yarımadasından geçen ticaret yolunu kapatmak üzere, Basra körfezinin Arabistan sahillerine bir askeri birlik gönderdiler. İmparator Jüstiyen İranlıların Arabistan'dan uzaklaştırmasını Himyer hükümdarından istemekle kalmadı diğer taraftan da Habeş Necaşisine müracaat ederek Doğu Roma tüccarlarına bu konuda yardım etmesini istedi. İmparator Jüstiyen de tahta oturmasını müteakip aynı müracaatlarda bulundu.¹⁵⁰ Ancak imparatorların bu müracaatları bir sonuç vermedi. İran hükümdarlarına güvenen Himyeriler, Doğu Roma tüccarlarına saldırmaya başladılar. Bunlar, Hindistan mallarını aktaran Doğu Romalıların ticaret kafilelerini vuruyor, tüccarlarını öldürüyor, mallarını yağmıyorlardı. Yemenlilerin bu hareketi Doğu ticaretini durdurdu. Theophanes'in rivayetine göre, Habeşliler ticaret yolunu emniyet altına almak için Yemen'in fethini kararlaştırdılar. Hudâd adındaki hükümdarlarının sancağı altında Kızıl Deniz'i geçerek Himyerilerin üzerine atıldılar. Yemen hükümdarları Zü Nüvas (Dimyanus)'ı öldürüp Yemen'i istila ettiler. Bu zafer üzerine Axümnîlulara yardım etmek koşuluyla Doğu Roma imparatoru Jüstiyen ile antlaşmayı yenilediler. İskenderiye'ye bir heyet göndererek vaftiz yapmak ve dini ilimler öğrenmek üzere bir rahip istediler. Bunlara Yuhanna adında akıllı ve ibadetine düşkün bir şahıs gönderildi. Bu şahıs daha sonra Axonm'da piskopos olmuştur.¹⁵¹

Habeşliler bu askeri hareketi ticaret yolunu açmak amacıyla yapmışlardı. Geçici olarak bunu başardılar. Fakat memleketlerine döndükten sonra Himyeriler tekrar eski yerlerine dönerek ticaret yolunu kapattılar. Habeş Necaşisi İlisbâs yeniden Yemen'i istila etti. Bu de-

¹⁵⁰ Sharpe. *History of Egypt*. II. 353.

¹⁵¹ Bkz. Sharpe. *History of Egypt*. II. 352.

fa Himyeriler kesin olarak uzaklaştırılarak Necaşinin emirlerinden Esimiphaïos adında bir hristiyan Yemen genel valisi olarak atandı.

İlisbâs, Yemen valiliğine tayin ettiği Esimiphaïos'u Araplar arasında hristiyanlığı yaymaya memur ederek hitabetiyle ünlü olan Cericonitos adındaki bir papazı da propaganda vazifesiyle maiyetine yükseltti. O esnada Yemen'de Yahudilik oldukça yaygındı. Bu iki din hakkında tartışmalarda bulunmak ve hak olanını ortaya koymak üzere rahip Cericonitos ile Yahudi din adamlarından Hurbân adındaki şahıs arasında bir dinî oturum düzenlendi. Yunan tarihçilerine göre, tartışma esnasında orada mevcut olan Yahudilerin tamamına birden bire bir körlük inmiş bu felaketten ancak rahip Cericonitos'un duası sayesinde kurtulabilmişlerdir. Hristiyanlığın yayılmasını daima azizlerin olağanüstü kerametlerine dayandıran ruhun, burada da diğer bir örneği görülmektedir. Aziz Cericonitos'un bu parlak kerameti Yemenlilerin hristiyanlığı kabulünü sağlamıştır.

Esimiphaïos'un Yemen hâkimiyeti uzun süre devam etmemiştir. Himyeriler bir müddet sonra ayaklanarak Esimiphaïos'u görevden uzaklaştırmışlardır. Necaşi İlisbas, ihtilalili bastırmak üzere tekrar bir ordu sevk etmiş ise de giden askerler asilere katıldıklarından hiçbir sonuç elde edilememiştir. Himyerileri uzaklaştırmaktan aciz kalan Necaşi, nihayet bunlarla uyuşarak bir anlaşma imzalamaya mecbur kalmıştır.

Habeşlilerin Yemen istilasının nedenlerine dair Doğu Roma tarihçilerinin verdikleri bilgiler bundan ibarettir. Aziz Cericonitos'a isnad edilen olağanüstülükler bir tarafa bırakılmak koşuluyla, bu bilgiler, o çağda yaşayan tarihçiler tarafından verilmiş olması nedeniyle doğruya daha yakın sayılabilir. Son zamanlarda İngiliz subaylarından Wellested tarafından Yemen sahillerinde Hısn'ı Ğurâb denilen kale üzerinde Himyer harfleriyle yazılmış olan bir kitabe keşfedilmiştir. Kitabe şöyledir: "Sumeyfe' Aşva ile evlatları.... Habeşistan'ı feth edip ahalisine galip gelmiş ve 640 yılında Himyer topraklarını zapt edip hükümdarları ile Himyer kayıllarını öldürdükten sonra dağlarda surları, kapıları tamir ederek o kalelere yerleşince hatıra olarak bu kitabeyi Hısn-ı Muyenbaht (Hısn-ı Ğurab) üzerine nakş eylediler..."

Kitabede Sumeyfe' Aşva ile evlatları ifadesinden sonra birkaç kelime silinmiştir. Eğer Aşva ve evlatları ile Habeş ordusu komutanla-

rı kasdedilmiş ise, kitabenin ifadesi, Doğu Roma tarihçilerinin verdiği bilgileri desteklemektedir. Çünkü Sumeyfe' ismi ile Doğu Roma tarihçilerinin Yemen'i istila eden Habeş komutanı olduğunu haber verdikleri Esimiphaio's'un ismi arasında az çok bir benzerlik bulunmaktadır.

Fakat Yemen'de keşfolunan diğer tarihi eserlerde Habeş ordusu komutanının; Arap tarihçilerinin kaydettikleri gibi; Ebrehe olduğu yazılmıştır. Himyeri yazısıyla yazılmış kitabelerden birinde, Ebrehe adının yanında, bu komutanı Yemen'e gönderen Necaşi'nin ismi de yer almaktadır. Himyeri yazısının okunması sayesinde bu Necaşi'nin adının Arahmis Zübyan olduğu anlaşılmıştır.

Bu iki rivayeti barıştırmak için Ebrehe ile Necaşi'den her birinin ikişer isimleri veya birer adı ve bir de lakapları olduğu varsayılabilir. Yahut ta iki komutan veya iki melik adının birbirine karıştırılmış olduğu tahmin edilebilir. Arap tarihçilerinin Ebrehe hakkındaki rivayetleri bu son ihtimali destekler gibi görünmektedir. Arap tarihlerinde denilir ki "Eryat, Yemen'i istila ettikten sonra, konumunu korumak için eşrafa meyletmiş, avâm sınıfını ezmeye başlamıştır. Aşağı sınıf bu zulüm ve haksızlıktan bizar kalarak Ebrehe'nin etrafına toplanmışlardır. Eryat ile Ebrehe arasında bu yüzden başlayan çekişme sonunda savaşı doğurmuştur. Her iki komutan arasında meydana gelen bir *münafere* kavgası esnasında, Eryat hasmının burnunu yarmışsa da kendisi de bir köle tarafından hançerlenerek öldürülmüştür. Neticede galebe Ebrehe'de kalmıştır. Bu kavganın hatırası olarak Eşrem lakabını alan Ebrehe de Yemen'e hakim olmuştur.¹⁵² Ebrehe, Yemen'de yirmi sene kadar hükümran olmuştur. Arabistan tarihinde oldukça ünlü olan Fil Vakıası Ebrehe döneminde meydana gelmiştir.

Yemen'de Hristiyanlığa Yayıma Teşebbüsü: Fil Vakıası

Hristiyan Habeşlilerin Yemen'e hakim olmaları Necran Hristiyanlarına, bir zamanlar yaşadıkları feci günlerin acı hatıralarını unutturmuştur. Önceleri Adulis şehrinde,¹⁵³ ikamet etmekte olan

¹⁵² Ebrehe, hasmı Eryat ile mübareze ettiği esnada burnu parçalanmış olduğundan Araplar kendisine el-Eşrem yani yarık burunlu lakabını vermişlerdir.

¹⁵³ Adulis, Kızıl Deniz sahilinde ve Habeşistan'ın eskiden başkenti olan Axonm şehrinin 227 kilometre kuzey batısında işlek ve meşhur bir liman idi.

Romalı tüccarlardan birinin kölesi olan Ebrehe b. Sabâh, tutucu bir hristiyan idi. Necran papazları kendisine bir kurtarıcı gibi bakıyorlardı. Habeş komutanı Hristiyanlığı Arabistan'da yayma amacı güdüyordu. Bu amaçla Sana'da muhteşem bir kilise bile inşa ettirmişti. Mekke'deki Ka'be'yi ziyarete koşan Arapları San'a'ya çekmek amacıyla kilisenin ihtişam ve azametini son derece itina etmiş, hatta İstanbul'dan renkli değerli mermerler getirtmişti. Züfar kentinin başrahibi Sen Grasentus'a (?) da bir kanun tanzim ettirmişti. Büyük bir kısmı Roma kanunlarından alındığı belirtilen söz konusu kanunun asıl metninin Viyana kütüphanesinde bulunduğu kaydedilmektedir.

İstanbul ve İskenderiye de acip bir şekilde paganizm ile karışan hristiyanlığın resimlere tapan şekli, önceleri Habeşistan'a da sokulmuştu. Alius Gallus, Etopya seferinde Hristiyanlığın bu putperestlikle (dolu olan) şeklini Habeşlilere iyice sevdirmişti. Ebrehe'nin Araplar arasında yaymak istediği Hristiyanlık, Hristiyanlığın bu şekli idi. San'a'da inşa edilen Ecclesia (Beytu'l-Kulleys) birçok süslü tasvirlerle doldurulmuştu. Hicaz'ın bu gibi süslemelerinden yoksun taş tapınağı Ka'be ziyaretçilerinin yüzünü San'a'ya çevirmek için gereken girişimlerde bulunmakta kusur edilmemişti. Hatta Arap kökenli olanlar (Evlad-ı Arap) Ka'be ziyaretinden menedilmiş, ziyaret ve tavafın sadece San'a'daki Beytu'l-Kulleys'e yapılması emredilmiştir.

Halbuki Ka'be ziyareti tamamen çorak olan Mekke sakinleri için, ölüm kalım meselesi idi. Araplar Ka'be ziyaretinden vazgeçtikleri gün, Mekke artık yaşayamazdı. Mudarlılardan ve Kinaneoğullarından Huzeyfe b. Abdullah, halkı Beytu'l-Kulleys ziyaretinden nefret ettirmek için bir arkadaşıyla San'a'ya gitti. İki arkadaş, bu amaçla adı geçen müzeyyen kiliseye giderek duvarları, tasvirleri pisleterek kaçtılar. Hicazlılar, bu şekilde Ka'be'yi tavaf etmeyi yasaklayan Ebrehe'den intikam almış oluyorlardı. Ebrehe, kiliseye karşı yapılan bu hakaretin faillerinin Mekkeliler olduğunu anlamakta geç kalmadı. Buna karşılık olarak Mekke'yi zaptedip Ka'be'yi yıkmaya yemin etti.

Miladi 570 tarihinde Ebrehe'nin bizzat kendisinin kumanda ettiği bir ordu, Hicaz'a girdi. Arapları korkutmak için orduda filler de

bulunuyordu. Ebrehe, Taif önüne ulaşınca kadar Sakifoğullarından bir küçük grubun dışında, tüm kabilelerin kin ve düşmanlığını kazanmaktan başka bir şeye muvaffak olamamış, hatta Mekke'ye gitmek için bir kılavuz bile bulamamıştı. Nihayet Sakifoğullarından Ebû Ruğal adındaki bir derbeder, (kılavuzluğu üstlenerek) yerine getirmeyi başaramadığı bir ihaneti üstlenmiş, fakat Muğnas'daki mezarını da sonsuza dek Arapların recmine maruz bırakmıştı.¹⁵⁴

Ebrehe'nin bu meşhur seferi Ka'be'nin Araplar arasında var olan kutsallığını artırmaktan başka bir sonuç vermemiştir. Mekkelilerin sürülerini gaspeden Habeşliler, bunları bile götüremeyerek yenilmiş bir halde geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu esnada Mekke Cumhuriyeti eşrafının liderlerinden olan Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalip b. Haşim, bir manzumesinde, olayı şu şekilde tasvir etmektedir:

“Ebrehe Zü'l-Eşrem'in Ka'be'yi yıkmak amacıyla Mekke üzerine sevkettiği ordunun yenildiğini gördüğüm zaman, bu adam Harem'in değerini bilememiştir dedim. Halbuki Harem onu Himyer ve Hay kabilelerinin savaşçı yiğitleriyle kahredip uzaklaştırmıştır. Ebrehe'nin askerleri, boyun damarlarına en şiddetli acılar tattıran yaralarla yaralanarak geri dönmek zorunda kalmışlardır. Biz, ilahımızın ehli olup, bu muazzam şehirde ona ibadet ederiz. Beytu'l-Muazzama'nın şanlı bir hamisi vardır ki onu zarara uğratmak isteyenler, kendi perişanlıklarına çalışmış olurlar.¹⁵⁵

Gerçekte Abdulmuttalib'in tasvir ettiği Habeş ordusu, mildi 570 yılı Muharrem'inin on yedinci günü güve yemiş ot yaprağı (ke asfin me'kul) gibi perişan olmuş, dağılmıştır. Arap tarihlerinde Fil Vakası

154 Muğnas, Mekke ile Taif arasında bir yerin adıdır. Ebû Ruğal Habeşlilere kılavuzluk ederken daha Mekke'ye ulaşmadan ölmüş ve Muğnas'da gömülmüştür. Araplar o zamandan beri Muğnas'dan geçerken Ebû Ruğal'ın mezarını taşlamayı adet edinmişlerdir. Ateş dilli şairlerden Cerir, muarızı Farazdak'ı hıcv ettiği bir manzumesinde bu hadiseye işaret etmiştir.

155 Arapça eserlerde kaydedilmiş olan bu manzumenin aslı aşağıdaki gibidir.

ان ذى الاثرم غربا حرم	فات والاشرم ردى خبه
حبر والى من آل قدم	كاده يبيع بين جندت
جرح امك به بالكظم	فاننى عنه وق اوداجه
لم يزل ذلك على عهد ام	نحن امنا الله فى بلد
من يرد به بظلم	ان لبيت رباً ماساً

adiyla meşhur olan bu hadiseden elli dört gün sonra yani aynı yılın Rebiulevvel [ayının] on ikinci gününde Abdulmuttalib'in dünyada dinî, toplumsal ve siyasi bir büyük devrim yapmaya aday olan torunu Hazreti Muhammed, doğumuyla bu dünyayı onurlandırmıştır.

Ebrehe, bu felaketten sonra çok yaşamamıştır. Kendisine Yemen'de oğlu Yaksoum halef olmuştur. Onu müteakip de diğer oğlu Mesrûk, Yemen'in idaresini eline almıştır.

Ebrehe, Yemen kilisesini hem Hristiyanlığı yaymak, hem de Arapları Mekke'ye ziyaretten men etmek düşüncesiyle inşa etmişti. Fakat her iki maksadı da tahakkuk etmemiştir. Habeşliler, Yemen ahalisine oldukça fazla baskı ve şiddetle muamele ediyorlardı. Gerek bu gibi zulümler, gerek Ebrehenin çocuklarının miras yoluyla egemenliği ellerinde tutmaları, Himyerlileri, zaman zaman başkaldırıp isyana sürüklüyordu. Nihayet Yemenliler, Himyer ailesinden ve *Ezva'dan* Seyf Zi Yezen'in etrafında toplanarak Habeşlileri memleketlerinden çıkarmaya karar verdiler. Fakat kendi kuvvetleriyle bunu başaramayacaklarını anladıklarından Seyf Zi Yezen yardım talep etmek için İstanbul'a gitti. Habeşlilerin zulmünden şikayet etti. Halbuki İstanbul, Hristiyan Habeşlilerin doğal müttefiki idi. İmparator "Habeş, Yahudi midir ki üzerlerine asker sevkedeyim" diyerek bu talebi reddetti. Seyf Zi Yezen, Doğu Roma imparatorundan yardım göremeyince İran hükümdarı Hüsrev Perviz'e başvurdu. Kisra [o günlerde meydana gelmiş] depreme rağmen enkazı hala Bağdat'ın güneyinde ayakta kalan Medain sarayında Tak-ı Kisra'nın büyük salonunda Arap emirini kabul etti. Maruzatını dinledi. Fakat sonu belirlenemeyen/bilinmez bir maceraya atılmağa gönüllü görünmedi. Seyf Zi Yezen, askerlerini bir macera uğrunda tehlikeye atmak istemediği için asker göndermekten sakınan kisranın tereddüdünü gidermeyi başardı. Kisra, Vahriz adında bir komutanın maiyetinde bir askeri birlik düzenleyerek gemilerle Aden'e sevketti. Seyf Zi Yezen'i de taşıyan İran donanması, sekiz gemiden oluşuyordu. İkisi yolda battı, geri kalanı ise [miladi] 676 [tarihinde] Aden'e ulaştı.

Araplar Seyf Zi Yezen'in İran ordusuyla geldiğini haber alınca, bir ihtilaf çıkararak etrafında toplandılar. O esnada, iktidar mevkiinde Ebrehe'nin ikinci oğlu Mesrûk bulunuyordu. Mesrûk yüz bin

kişilik bir kuvvetle, bunlara karşı çıktı. Fakat [aralarında] gerçekleşen kanlı savaşta kendisi öldürülerek ordusu da yenildi. Bu savaş, Yemen'i Habeşlilerden kurtarmış, fakat İranlıların nüfuzunun altına sokmuştu. Hüsrev Perviz, Seyf Zi Yezen'i her sene belli bir vergi vermek üzere, Yemen valiliğine atadı.¹⁵⁶

Yemen'i iyi bir şekilde yedi sene yönetmeyi başaran Seyf Zi Yezen, bir gün avda Habeşli bir köle tarafından öldürüldü.¹⁵⁷ Habeşli, bu cinayetle Mesrûk'un intikamını almıştı. Fakat Yemen, Habeşlilerin yerine büsbütün İranlıların Hâkimiyeti ve nüfuzu altına girmiş oldu. Kısra, Seyf'in öldürülmesinden sonra, Yemen'i Himyerli prenslerle değil, İran'dan gönderdiği *Merzuban*larla idare etmeye başladı. Yemen'in, kısra tarafından atanan merzubanlarla idare edilmesi bu bölgenin İslâm sahasına dahil olduğu döneme kadar devam etmiştir.

Arap tarihçilerine göre; Habeşlilerin Yemen'de kurdukları hükûmet 74 sene devam etmiştir. Bu sürenin yirmi senesi Eryat'a, 23 senesi Ebrehe'ye, 19 senesi Yeksum'a ve 12 senesi de Mesrûk'a aittir. Yemen'in Habeşlilerce fethinden itibaren merkezi San'a olmuştur. Habeşistanlı hükümdar bu şehirde Kasr-ı Ğamdân denilen ve harabeleri oldukça uzun zaman ayakta kalan bir sarayda oturuyorlardı.

Arap tarihçileri, Yemen'in doğrudan doğruya Medain tarafından atanan merzubanların idaresinde bulunduğu zamanı *Devletu Mezârîbe* adıyla anarlar. Seyf Zi Yezen'in öldürülmesinden sonra, Kısra tarafından Yemen hidivliğine atanan ilk merzuban, Seyf ile beraber Yemen'e gönderilmiş olan Vahriz'dir. Adı geçen şahıstan sonra sırasıyla Velicân, Hazdân, Nuşicân ve Merzân bu mevkii işgal etmişlerdi. Merzân'ın halefi olan Bazan hicri yedinci yılda İslâm dinini kabul etmiş ve Yemen valiliği Hz. Peygamber tarafından kendisinde bırakılmıştır.

Yemen'deki Küçük Emirlikler: Akyal ve Ezva'

Yemen'de Mainliler, Sebeliler ve Himyerliler gibi büyük devletlerle çağdaş olarak birkaç da küçük emirlik bulunuyordu. Bu emirliklerin liderleri, kasr ve mahfed sahipleri olup Ezva' adıyla anılıyorlar-

¹⁵⁶ Cahiliye şairlerinden Ümeyye b. Ebi es-Salt, Seyf Zi Yezen'in bu başarısını parlak bir kaside ile yaşatmıştır. Kaside şöyledir. *قالبهم الأعداء أحوالا* * *يطلب الأعداء الأكلاب دى يزن*

¹⁵⁷ İsfehani, *el-Eğani*, c.XVI, 75.

dı. Yukarıda da ifade edildiği gibi Ezva'dan bazıları, güç ve kuvvet kazanarak diğerlerini de egemenlikleri altına almış, büyük devletler kurmuşlardır.

Yemen'de egemen olan büyük devletler hakkında güvenilir tarihi bilgiler oldukça eksik olduğu gibi küçük emirliklere dair olan bilgiler de hemen hemen hiç mesabesindedir. Hatta en önemli tarih kitaplarında bile bunlardan ancak bazılarının isimleri görülebilmektedir. Hicri beşinci asırda yaşayanlardan Nişvân b. Said el-Himyeri'nin *Kaside-i Himyeriye* adıyla meşhur olan eseri olmasaydı, Yemen'deki küçük devletçiklere dair bilgilerimiz, tarih kitaplarında görülen birkaç isimle sınırlı olacaktı. Fakat Nişvân el-Himyeri, Yemen'in muhtelif bölgelerine egemen olan Ekyal ve Ezva'dan büyük bir kısmının isimlerini kasidesinde toplamış olduğundan, bu sayade, tarihin bu kısmı oldukça aydınlatılabiliştir.

Kaside-i Himyeriye'de Ezva', iki tabakaya ayrılmıştır. Biri *Mulûku'l-Mesâmîne* denilen tabakadır. Bu tabakayı oluşturan hükümdarlar, Zü Su'lebân, Zü Halil, Zü Şecer, Zü Ceden, Zü Sirvâh, Zü Muğâr, Zü Cerfez, Zü Askelân, adlarıyla sekize ulaşmıştır.¹⁵⁸ Himyeriler devrinde *Mulûku'l-Mesâmîne* bunlara tabi bulunuyordu.

İkinci tabakayı teşkil eden Ezva'a gelince; sayıları pek çok olan bu küçük emirlikler, bağımsız olarak yaşıyorlardı. *Kaside-i Himyeriye* bu tabakaya mensup elli kadar Ezva' ismi zikredilmektedir.¹⁵⁹ Bunların en ünlüleri: Zü Merâsid, Zü Gamdân, Zü İmrân, Zü Yezen, Zü'l-Kila', Zü's-Şa'beyn, Zü'l-Kunâs, Zü Tuba' ve Zü't-Ticân ... adlarındaki Ezva'lar idi.

Akyâl ünvanı ise, Ezva'dan daha geniş bir alana hakim olanlara veriliyordu. Örneğin büyük bir *mahfed* veya birkaç kasırdan oluşan

¹⁵⁸ Kaside-i Himyeriye'nin *Mulûku'l-Mesâmîne* denilen sekiz Ezva' hakkındaki beyitleri aşağıdaki gibidir:

ان الثامنة الملوك و ملكتهم . ذلوا الهرفال. هر بسد حاج
ذو ثعلبان وذو حليل ثم ذو . شجر وذو جعد وذو صرواح
او ذو مغار سعدا وذو جرف . ولقد عا ذو مكلان حاج

¹⁵⁹ Kramer tarafından yayınlanan *Kaside-i Himyeriye*'de bu tabakadaki Ezva' isimleri on dokuz beyitte toplanmış ve şu şekilde başlamaktadır.

او ذو مراند جدا القيل ابن ذي . شجر او الازدوا. رحب الساح
و بنوهم ذوقين ذو سفر و ذو . عمران اهل مكادم و ساح
و القيل ذو زيسان من اساء . راح الحمام اليه بالرواح

bir bölgede egemen olan emirler, *akyal* lakabıyla anılıyordu. Hadramet hükümdarları akyaldan oldukları gibi; Benî Ecmâd, Benî Şebîb, Benî Hüzeyl ve Benî Mehd reisleri de kayl ünvanı taşıyorlardı. Nişvân el-Himyerî'nin kasidesinde akyaldan bir kısmının da isimleri sunulmuştur. Öyle anlaşıyor ki, Yemen'deki Arap şeyhleri gibi, Ezva' ve Akyal da içişlerinde bağımsız olmakla beraber, Sebe ve Himyer hükümdarlarının liderliğini kabul ediyorlardı. Himyer hükümdarları ile Ezva' ve Akyal arasındaki ilişkileri, Abbasi halifeleri ile Gazneliler, Samaniler, Safariler... arasındaki ilişkilere benzetebiliriz.¹⁶⁰ Akyal ve Ezva', Sebeliler, Himyerliler ve Habeşliler gibi büyük devletler zamanında da Yemen'de varlıklarını korumuşlardır. Bunlardan bazıları, nüfuz ve mevkilerini İslâm döneminde bile birkaç asır elden çıkarmamışlardır.¹⁶¹

Cebaniler (Gebanîtea) ve Katâbaniler (Catabanî)

Yunanlı tarihçilerin Cebaniler ve Katâbaniler adını verdikleri bu iki ulus, Yemen'de ikamet eden ve ticaretle uğraşan iki gruptur. Yunanlı tarihçiler; Hz. İsa'nın miladı sıralarında Mainliler ve Sebelilerden bahsederlerken, Yemen'de Cebaniler ve Katâbaniler adında iki ulusun daha var olduğunu haber vermişlerdir. Tarihçi Plinius'un ifadelerinden bu iki grup ile Mainliler arasında munasebetin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepten Glaser'de Cebanileri, Mainlilerden olan özel bi grup saymıştır. Keşfolunan kitabelerde, Cebanilerin Mainilerle beraber anılmış olması ve bu iki taifenin ticarete katıldıklarını gösteren verilerin varlığı Glaser'in bu iddiasını desteklemektedir.

Fakat Arap tarihlerinde ne Cebanilere ne de Katâbanilere dair bilgiler bulunmamaktadır. Arap tarihçilerinin bunlardan bahsetmemeleri bu iki ulusa ait hatıraların tamamen unutulmuş olduğunu göstermektedir. Yunanlıların, Cebaniler adını verdikleri kitle, bir devlet teşkil etmiş değillerdi. Verilen bilgilere göre, bunlar kabile şeyhi mahiyetinde bir liderin idaresi altında, ticarî kabilelerini naklediyor ve bir aşiret hayatı yaşıyorlardı. Müller, bu taife isminin *Cem'u'l-Atyâb* anlamına gelen Ceebe'den türemiş olduğunu iddia etmektedir. Bu isticak esas alınırse bunların Arapça isimlerinin Ce-

¹⁶⁰ Hamza İsfahani. s.129.

¹⁶¹ İbn Haldun, II. 343.

bailer olması gerekir. Müller'in ifadesine göre, Cebaniler bir başbuğun liderliği altında yaşamış, güçlendikten sonra Afrika ticaretini ellerine almışlardı. Hemdani'nin *Sıfatu Cezireti'l-Arap* ünvanlı eserinde, Cebce'nin, Benî Sümame'den Âlu'l-Keridilere ait bir belde olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır.¹⁶²

Katâbanilere gelince; bunlar da Sebeilerden bir grup idiler. Spenger, Yunanlıların Katâbani dedikleri kitlenin Arapların Benî Kudâ'a dedikleri kabile olduğunu iddia etmektedir. Ancak bu hususta geniş bir araştırmaları bulunan Müller ve Glaser Spenger ile hemfikir değillerdir. Müller'e göre Katâbaniler Sebeililerden, müstakil bir halk idiler. Müsnet yazısı ile yazılmış olan kitabelerde bunlardan Katabân adıyla bahsedilmiştir. Muhtemelen Yemen'deki Katâb Seddi bunlara aitti.

Katâbaniler milattan önce ikinci asra doğru, Akil'de ikamet ediyorlardı. Daha sonra Cebaniler burayı alınca, Temna'a çekilmiş ve oraya yerleşmişlerdir. Fakat, Cebaniler, sonraları, Katâbanileri buradan da uzaklaştırmışlardır. Müller'e göre, Katâbaniler, Sebeililerin bir boyu olup Himyer şehirlerinden biri olan Züfar'dan çıkmış, Sebeililerin bölgelerine girmişlerdir. Daha sonra Me'rib havalisine çekilmiş, Cebanilerin galebesine kadar orada kalmışlardır.¹⁶³ Katâbanilere ait kitabelerin Me'rib ile Şubve arasındaki bölgede keşfedilmiş olması, Müller'in bu iddiasını desteklediği düşünülebilir.

Katâbani hükümdarları, ilkin mekreb ünvanıyla anılıyorlardı. Mekreblerden Yede' Eb Zebyân (Yada'ab Dhanyân) ve Şecer Yâğül (Chahir Yagoul) adlarında ikisi kitabelerde zikredilmiştir. Bunlardan birincisi daha sonra melik ünvanı almıştır. Melik ünvanı taşıyan hükümdarlardan Vârâvil Şaylân Yuhen'am, Sebe mekrebi Kirebil Vâtir ile çağdaş idi. Katâbaniler'in milattan otuz sene sonraya kadar müstakil bir beylik halinde yaşamış oldukları anlaşılmaktadır. Zikredilen tarihten sonra, artık bunlardan bahsedilmemektedir. Kitabelerde isimleri görülen Kataban hükümdarları şunlardır: Yede' Eb Zebyân, Şecer Yâğül, Hufa'am, Şahr Yâğül Yuhercib, Vârâil Şaylân Yuhan'am, Ebi Şâbâm, Şahr Şaylân, Bi'am, Zemer Ala, Yede' Eb Yâğül.

162 Hemdani, *Sıfatu Cezireti'l-Arap*, s.54.

163 Müller, *Die Burgun Und Schlosser Südarablens Nahchdem İkdil des Hemedani*, II, 71-78.

Kariler ve Hadramevtliler

Yunan, tarihçilerinden öğrendiğimiz Arap taifelerinden bir diğeri de Kariler (Gerraei) denilen ulustur. Bunları Cerhiyyun (Gerrhae) adıyla zikreden Strabon, şu satırları yazmaktadır: "Gerrhae, Araplardan en çok servet sahibi olan gruptu. Bunlar pahalı elbiseler giyer, müreffeh bir hayat sürer, gümüş ve altın ev eşyaları kullanır, evlerinin duvarlarını fil dişi, altın, gümüş ve değerli mücevherlerle süslerlerdi. Devletlerinin başkentleri, Cerra (Gerra) veya Cerha beldesi idi. Bu şehir, denizden yaklaşık olarak 200 stad uzağında, tuzu bol bir yerde bulunuyordu."¹⁶⁴

Karilerin servet ve refah sebepleri ticaretti. Hindistan ile batı arasındaki kara ve deniz ticaretini ellerine almışlardı. Hind Okyanusunda seyreden büyük gemiler ile Hindistan ticaret mallarını Arabistan sahillerine getirir, düzenlemiş oldukları kervanlarla karadan gerekli yörelere sevk ederlerdi. Fırat ve Dicle üzerinde işlettikleri salar ise, bir taraftan Babil'e, diğer taraftan Dicle üzerindeki Ubis belmesine giderdi. Bu şekilde Hindistan mamulleri Medye, Doğu Anadolu ve Azarbaycan yörelerine kadar yayılırdı.

Agathir Sides (?), Karilerin aslen Babilli olduklarını ve Arabistan'a Babil yöresinden indiklerini iddia etmektedir. Arap tarihçileri ise bu isimde bir devlet veya bir millet ya da bir aşiretten bile bahsetmemişlerdir. Bunun içindir ki Karilerin Arabistan'daki yerlerini kesin bir şekilde belirlemek mümkün olamamaktadır. Oryantalistlerden bazıları, Karilerin Basra körfezinin batı sahilindeki Bahreyn havalisinde ikamet etmekte olduklarını, idare merkezleri olan Cerra veya Cerha beldesinin de bu bölgede İhsa taraflarında bulunduğunu iddia etmektedirler. Fakat Cerhalıların Yemâme'in kadim sakinleri olması ihtimali daha kuvvetli görülebilir. Çünkü Karîyun (Kariler) Arap lehçesine göre Kariyye ahalisi demektir. Kariyye ise Yemâme'nin eski ismidir. Yemame dolaylarının oldukça eski zamanlarda yerleşime açık ve canlı bir yerleşim birimi olması da bu ihtimali güçlendirmektedir.

Yemame'nin kadim sakinleri Tasimliler olduğuna göre, Yunan müelliflerinin Cerhalılar veya Kariler dedikleri taifenin Arapların Ta-

sim adını verdikleri ulus olması ihtimali pek de uzak görülemez. Arap tarihçilerin Tasimlilerin Amalika'dan olduklarına ve Amalika'nın da aslen Babil dolaylarında yaşadıklarına dair var olan ifadeleri dikkatleri bu ihtimale çekecek bir mahiyettedir.

Eski zamanlarda, Arap Yarımadasının güney bölgelerinde diğer bazı devletler de yaşamış, Yemen bölgesinin bazı kısımlarını istila etmişlerdir. Bunlardan bazılarının isimleri bilindiği halde, tarihleri tamamen meçhuldür. Yunan tarihçilerin Chatramotiae dedikleri devlet böyledir.¹⁶⁵ Büyük bir ihtimalle, Yunanlılar, Chatramotiae ismiyle, Arap tarihçilerinin *Hadramevt Ümmeti* dedikleri taifeyi kastetmişlerdir. İbn Haldun'a göre, Hadramevt halkı Arab-ı Arib'e'nin be-devi olmayan kısmındandı. Bu tarihçiye göre, bunlar tamamen yok olmamış, devletleri yıkılmış olmasına rağmen varlıklarını koruyarak daha sonra Kindelilere karışmışlardır.¹⁶⁶ Demek ki, bu son duruma göre Hadramevtlilere ancak Arab-ı Bâide adı verilebilir. Kaside-i Himyeri'de Hadramevt hükümdarları Ayâhil adıyla zikredilmiş ve *akyaldan* olan bazılarının isimleri de belirtilmiştir.¹⁶⁷

Hadramevt, Hindistan yolu üzerinde, oldukça önemli bir depo olan Kané limanı ve Şubve yani kadim *Saputa* şehri ile Main Devletine bağlı olan (yerleşim birimlerinden) biri olup Mainiye hanedanından bir boyun idaresinde bulunuyordu. Sâdük İl (Çadoug-il) ile torunu Ma'da Kerib bu hükümdarlardandır. Ma'da Kerib, İranlıların Mısır'ı istilasından zamanında yani milattan önce 525 tarihlerine doğru Main devleti hükümdarı olan Eb Yede' Besi' (Abiyya Diyâthi)'in çağdaşı ve yeğeni idi. Bu tarihten sonra Hadramevtlilere ait hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Büyük devletlere bağlı olarak Yemen'de yaşayan küçük emirliklerden biri de Halévy'nin keşfettiği Kaminaho'dur. Bu bölge Yesrib (Yrthil) ile Main arasında bulunuyordu. Doğuda Hârid (Khârid) üze-

165 Strabon, III, 360.

166 İbn Haldûn, II, 30.

167 Kaside-i Himyeriye'nin akyaldan bahseden şu beyitlerinde Hadramevt hükümdarları zikredilmiştir:

اجاد ذى الاش و آل صاح	وعياهل من حضرموت من بني
وبني شيب والاولى من مناج	والعز من حدن وابنا صرة
من كل هاشمى ملكى مناج	وبني الهزبل و آل ضد منهم

rinde Sam'a (Sam'a) kabilesi yaşıyordu. Bunlardan başka Mevvân (Mawân), Nüşân (Nouchân), Ra'nân (Ra'nân) veya er-Ra'n kabileleri de önemi haiz bulunuyorlardı.¹⁶⁸

Yemen'in Kadim Medeniyeti

Yemen'de Main Devleti ile başlayan bir medeniyet bulunduğunu destekleyen vesika oldukça fazladır. Bu medeniyetin kurucusu olan Mainliler'in, Güney Arabistan'a Babil'den gelmiş veya hiç olmazsa medeniyetlerini kadim Hammurabî Devleti'nin medeniyeti şeklinde kurmuş oldukları sanılmaktadır. Yemen sakinlerinin teşkilatı bu dönemlerde bile tamamiyle hadarî bir şekilde olup mahfedleri, sayraları, şehirleri bulunuyordu. Halk yerleşik yaşamın gereği olarak ipek veya diğer kumaştan yapılan değerli elbiseler giyiyor, altın veya kumaş ev eşyaları kullanıyor, bağlar, bahçeler yetiştiriyordu.

Kadim Mezopotamya'da olduğu gibi Yemen'de de bölge birçok kasr veya mahfedi ihtiva ediyordu. Bir şeyh veya emir idaresinde bulunan bu kasr ve mahfedlerde, birer de heykel yani mabud bulunuyordu. Her kasr, sahibi olan şeyhe veya emire veyahut da bu tanrılardan birine nispet ediliyordu. Kasr ve mahfed sahiplerinden birinin, bazen komşu saray ve mahfedi de kendi ülkesine ilhak ederek büyükçe bir devlet kurduğu olurdu. Main, Sebe ve Himyer devletleri bu şekilde kurulmuşlardı. Dolayısıyla, bu devletler, istila ile yayılan devletlerden değillerdi. Yemen'in dışına taşan hâkimiyetleri, ticari sömürgecilik mahiyetini geçmemişti. Bu devletlerde hükümet başkanı melik ünvanı taşıyor, emir ve yasaklarda mutlak bir egemenliği haiz bulunuyordu. Hükümdarın Me'rib veya diğer şehirlerdeki sarayından çıktığı nadir olurdu. Savaş ve çekişmeden kaçındıkları için çok az asker beslerlerdi. Ordu kadrosu, ülkeyi ansızın geliştirecek olan bir saldırıya karşı korumak veya ticaret kafilelerini güvenliğini sağlamak için gerekli olan sayıyı geçmezdi. Şehirler, kasabalar, sedler, köprülerin inşası da askeri görevler gibi kamu hizmetlerinden sayılıyordu.

Saltanat irsi idi. Babadan evlada veya kardeşten kardeşe intikal ediyordu. Fakat Strabon'un ifadesine göre, Hadramevt'te hüküm-

darlığın tevarüsü böyle değildi. Burada, saltanata varis olan, hükümdarın evlat veya akrabasından biri değil, aksine saltanat döneminde doğan seçkin sınıfın en büyüğü veliaht olurdu. Yeni hükümdara biat edildiği zaman, hamile olan eşraf kadınlarının isimleri de kendisine sunulurdu. Yeni hükümdar, bunlardan hangisinin daha önce hamile kaldığını, doğunca çocuğun erkek veya kız olduğunu kontrol etmek üzere, bir özel görevli atardı. İlk doğan erkek çocuk, hükümdar tarafından alınarak sarayda veliahd gibi eğitilir, devlet idaresine alıştırılırdı.¹⁶⁹

İslâm'ın erken döneminde halifelerin es-Sıdık (Hz. Ebûbekir) ve el-Faruk (Hz. Ömer) ve Abbasi döneminde Mansûr, er-Reşid ve el-Me'mûn... lakapları olduğu gibi Yemen'de kurulmuş olan devletlerin hükümdarlarının da kendilerine özgü lakapları bulunuyordu. Main Devleti hükümdarlarının kitabelerde görülen isimleri yanındaki Yuseyi', Riyâm, Sıdık... lafızları, bu şekilde birer lakap idi. Sebe Devleti hükümdarlarına ait lakaplar ise Beyîn, Yenûf, Vâtîr... dir.

Yemenliler, kendilerine özgü sikkeler de bastırmışlardır. Bunlardan birçoğu, keşifler ve araştırmalar sonucunda bulunmuştur. Sikkeler üzerinde hükümdarların tasvir ve isimleri, darb oldukları şehrin adı, mûsned hattı ile kazındığı gibi, baykuş, doğan, öküz başı veya hilal şekilleri ile de süslenilirdi. Son tasvirlerin totemizm ile ilişkisi bulunan dini işaretler olması muhtemeldir.¹⁷⁰

Sikkeler üzerindeki resimlerden anlaşıldığına göre, Yemen hükümdarları saçlarını örerek arkalarına veya yanaklarının üzerine sarkıtırlardı. Yemen'de şimdiye kadar keşfolunan sikkeler veya diğer resimlerde bu ulusun sakal ve bıyıklarını uzatmadıkları anlaşılmaktadır. Yemenliler, bu hususta Asurlulardan daha çok Mısırlılar ile Habeşlilere benziyorlardı. Yemen'de keşfolunan tasvir ve tarihi eserlerin tamamı Sebe ve Himyer devletine aittir. Mainilere ait henüz hiçbir tasvir bulunamamıştır. Sebelilerin kıyafet olarak Habeşlilere benzemeleri, bunların aslen Habeşli oldukları şeklindeki nazariyeyi destekler görünmektedir.

¹⁶⁹ Strabon, III, 380.

¹⁷⁰ Müller, *Sudar*. P.67-77.

Yemenliler, savaş veya askeri seferlerinde at ve deve kullanıyorlardı. Himyer Devleti zamanında Habeşlilerle karıştıktan sonra, fil-leri de [askeri malzemenin] nakli için kullanmaya başlamışlardır. Tarihçi Teofaus, Doğu Roma imparatoru Justiyen tarafından miladi altıncı asrın ilk dönemlerinde elçilik heyetinden bahsederken şu bilgileri vermektedir:

Julianus, Himyer hükümdarını dört fil koşulu bir arabada görmüştü. Hükümdarın arkasında etekleri altın sırmalarla işlenmiş bir peştemal, kollarında değerli bilezikler bulunuyordu. Ellerinde kalkanla iki mızrak vardı. Silahlanmış maiyeti etrafını kuşatarak methini içeren kasideler söylüyorlardı. Elçi huzuruna getirilince, kayserin mektubunu hükümdara takdim etti. Hükümdar mektubu kabul ettiği gibi bizzat elçiyi de kabul etti ve sunulan hediyeleri de kabul etti. Kayser, mektubunda İranlıların sınırlarından kovulmalarını ve İskenderiye'ye giden ticaret yollarının korunmasını rica ediyordu. Hükümdar, bunu yapacağını vadetti.¹⁷¹

Halk: Kadim Yemen'de halk dört sınıfa ayrılıyordu. Birinci sınıf; asayiş muhafaza, kaleleri müdafaa, kafileleri korumaya memur silahlı askerler; ikinci sınıf; çiftçiler; üçüncü sınıf zanaatkarlar, dördüncü sınıf tüccarlardan oluşuyordu. Her sınıfa mensup halk, yalnız kendi sahasında ilerliyor, diğer sınıfa geçemiyordu.

Aile teşkilatı; ataerkil (peder-şahi) olup malın tamamı ailenin ortak malıydı. Aile fertlerinin en büyüğü, reis ve hakim idi. Mal ve eşyanın tamamı aile arasında ortaktı. Bu ortaklık kadınları bile kapsıyordu. Evlilikler aile fertleri arasında gerçekleşiyordu. Dış evlilikler ölümle cezalandırılırdı. Evlat annesiyle, kız kardeş, biraderiyle evlenebiliyordu. Strabon, Yemen'de cari olan evlilik şekilleri için hayrete şayan ve nefret edici adetler ve olaylar aktarmaktadır.¹⁷²

Medeniyet: Güney Arapları geçmiş dönemlerde Yemen ve sair yörelerde birçok şehir inşa etmişlerdir. Me'rib, Main, Berâkiş, Zufâr, Şubve, Nâit, Beynûn ve San'a bu şehirlerdendi. Yemen'in kadim şehirlerinden birçoğunun izi kalmamış, daha sonraki nesillere sadece isimleri intikal edebilmiştir.

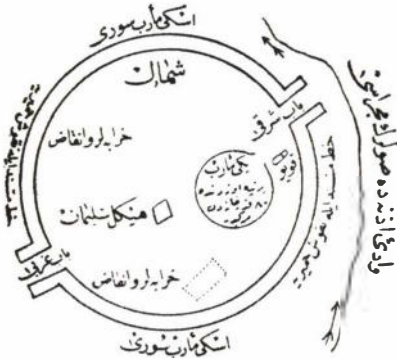
¹⁷¹ Sharpe, II, 343.

¹⁷² Strabon, III, 389.

Yemen'de mimari, özellikle saraylarla mahfedlerde görülmektedir. Saray ve mahfedler, *ezvanın* ikametlerine mahsus müstahkem kaleler, muazzam binalardı. Büyük şehirlerde bu gibi muhteşem birçok bina bulunurdu. Strabon, bu sarayların ihtişam ve süslerini uzun uzadıya tasvir etmekte ve bunların Mısır saraylarına benzediklerini kaydetmektedir.¹⁷³ Plinius da, Yemen beldelerinden Nâciye ve Temna kasabalarında altmış beş, Hadramevt şehirlerinden Şubve kentinde altmış kadar muazzam binanın bulunduğunu haber vermektedir.¹⁷⁴

Me'rib: Sebe ismiyle de anılan Me'rib şehri, Yemen bölgesinin en meşhur kenti idi. Me'rib ismi Ârâmî orijinli olup *Ma'* ile *Rab* kelimelerinden mürekkebe olması muhtemeldir. Bu ihtimale göre, Me'rib, bol su veya büyük sel anlamına gelmektedir.

Keşfedilen kalıntılardan anlaşıldığına göre, Me'rib, yuvarlak ve bir kilometre genişliğinde yüzölçümü olan bir kent idi. Etrafı, bir sur ile kuşatılmış bulunuyordu. Surun biri doğuda ve diğeri batıda olmak üzere iki kapısı vardı. Batı tarafındaki kapının yanında müsned hattı

Me'rib veya Sebe beldesi harabesinin haritası

ile yazılmış bir kitabe bulunmaktaydı. Kitabede bu surun Sebe mek-rebi Yas'mer Beyin b. Semheala Yenüf tarafından inşa edildiği kaydedilmiştir.¹⁷⁵

173 Strabon, III, 360.

174 Glaser, *Skizze der Geschichte und der Geographie Arabien*, II, 88.

175 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İklil des Hemedari*, II, 16. Arap şairlerden Tahman:

امارى مأرباً ماكان احصه * وماء الى من سور ونيان

Beytiyle, bu müstahkem suru kasdetmişti.

Doğudan geçen Vadiu Ezine sayesinde şehrin etrafı bağ ve bahçelerle süslenmiş gibiydi. Şehrin ortasında muazzam bir bina kalıntısı görülmektedir. Civarda ikamet edenler buraya Süleyman'ın Heykeli adını vermektedirler. Me'rib'de, bundan başka. Selhin, Hecer ve Kuşayb sarayları gibi mermerden yapılmış bir takım büyük binalar bulunmaktadır.¹⁷⁶

Hicri dördüncü asırda bu yöreleri ziyaret eden Hemdanî, Me'rib harabesi üzerinde, yıkılmış olan bir köşkün mermer sütunlarını gördüğünü haber vermektedir. Hemdanî'nin ifadesine göre; yerde yatan bu sütunlar, yüzlerce adam tarafından hareket ettirilemeyecek büyüklükteydi. Hemdanî'nin gördüğü bu sütunların, vaktiyle Sebe hükümdarlarının ikametgahı olan Selhin Sarayı'nın büyük tavanına ait olmaları muhtemeldir. Belkis Sarayı adıyla anılan Selhin Sarayı, Arap şairler için feyizli bir tasvir zemini olmuştur.¹⁷⁷

Me'rib'den yarım saat uzakta ve kuzey doğu yönünde muazzam bir bina kalıntısı daha bulunmaktadır. Yerliler buraya *Haremu Belkis* adını vermektedir. Fakat burası *Kasru Belkis'ten* ayrıdır. Kalıntılarına göre *Haremu Belkis* denilen bu muazzam bina, boyu doğudan batıya olmak üzere kenarları birbirine denk olmayan eğri bir arsa üzerinde inşa edilmişti. Çevresi üçyüz ayak uzunluğunda bulunuyordu. Etrafını kuşatan surun biri kuzeyde ve diğeri güneyde olmak üzere iki kapısı vardı. Surun üzerinde müsned yazısı ile yazılmış olan kitabelerden buranın bir mabed olduğu sonucu çıkarılabilir. Kitabelerden birinde surun *Sebe ve Reydân Meliki* Kerebil Vâtir Yuhanam b. Zümer Ali Beyin ile Helek Emir b. Kerebil tarafından imar edildiği yazılmıştır. Surun diğer tarafında da Sebe meliki Yeşruh b. Sehm Ali Zarah ile Tuba' Kereb Kahin Zât Ğadran adlarına birer kitabe bulunmaktadır. *Haremu Belkis'in* suru üze-

176 Şair Alkame:

ومنا الذي دانت له الأرض كلها
وأرب بني الرخا ديار

Şair Tuba' da:

ومأرب قد نطقت بالرخام
وقى سقفها الذهب الأحمر

Beyitleriyle bu muazzam binaları kasetmişlerdir.

177 Şair Alkame şu beyitlerle Kasru Selhin'i tasvir eder:

ونصر سلحين قد غناه . ريب الزمان الذي ريب

نموى المآلئب قفراها . ما في مساكنها غريب

Alkame'nin şu ibret dolu beyti de Selhin'e aittir.

أومأربن وكل شيء قفلا . سلحين خوية كان لمصر

rinde bizce o derece önemi haiz olmayan birkaç kitabe daha görül-müşür.

Main: Yemen'in bu eski şehri, İslâm dönemi coğrafyacıları için meçhul kalmıştır. Çünkü bu şehir harab olduktan sonra, kalıntıla-rı kumlar altında kalmış, harabesi bile kaybolmuştu. Kadim Yunan coğrafyacıları tarafından verilen bilgileri rehber edinen Halivy geçen asırda birkaç araştırma neticesinde, nihayet şehrin yerini belirle-miş, kazılarla sonucunda kalıntılar keşfedilmiştir. Berâkiş harabe-si de Halivy tarafından keşfolunmuştur.

San'a: Kadim Yemen medeniyetinden zamanımıza kadar ayakta kalan bu yegâne şehir, İslâm'ın doğduğu dönemde Yemen'in merke-zi idi. Habeşliler Yemen'i istila ettikten sonra San'a'yı başkent edin-mişlerdi. Ebrehe'nin meşhur *el-Kuleys*'i burada inşa ettirmiş oldu-ğunu [yukarıda] ifade etmiştik. Yemen'de Habeşlilere halef olan *mer-zubarlar* da San'a'da oturmuşlardı.

Havasının güzelliği, toprağının verimliliği, ikamet edenlerinin re-fah hayatı Arap şairlerine uzun kasideler ilham ettiren San'a'da bir-çok saray bulunuyordu. Bunların en meşhuru, *Kasru Ğamdân* idi.

Yemen'deki Eski Kasrlar

Yemen'de vaktiyle pekçok kasr bulunuyordu. Kadim şiirlerin bir-çoğu bu kasrları tasvir için inşad olunmuşlardır. Arap şairlerin bu kasrları tasvir eden manzumelerine, son asra kadar, mübalağa ile dopdolu birer destan nazarıyla bakılıyordu. Fakat, bu kasrların ka-lıntılarını müşahade eden bazı tarihçilerin ifadeleri, bu şiirlerde hiç de mübalağa olmadığını göstermektedir. Hemdanî, *Sıfatu Cezireti'l-Arab* ve *el-İklûl* adlı önemli eserlerinde, Yemen'deki kadim kasrlara dair çok önemli bilgiler vermektedir.¹⁷⁸

Yemen'deki kasrların en ünlüsü ve en ilginç San'a'daki *Kasru Ğamdân* idi. Hemdanî ve Yakût el-Hamevî gibi Arap tarihçilerine gö-

178 Hemdanî'nin özellikle *Kıtabu'l-İddî*'i Yemen'deki tarihî eserler hakkında çok değerli bir vesikadır. Önemli bir kısmı kaybolan kitabın [günümüze gelen] parçası oryantalist Mül-ler'in gayretleri ile yayınlanmıştır. Bu eserde Yemen'e dair verilen bilgiler, önceleri mü-balağalı görülmüş ise de son dönemlerde Arnaud, Halvy, Glaser gibi oryantalistlerin ye-rinde yürüttükleri araştırma ve kazılar sonucunda Hemdanî'nin doğru bilgiler verdiği anlaşılmıştır. Onun haber verdiği tarihî eserler ve kasrlardan pek çoğu keşf edilmiştir.

re, bu kasrı inşa eden el-Yaşrah b. Yahüb'dur.¹⁷⁹ Bu isnad doğru olduğu takdirde, Kasru Ğamdân'ın miladi birinci asırda inşa edilmiş olması gerekir. Kasr, Hz. Osman'ın hilafeti dönemine kadar ayakta kalmıştır. Kasru Ğamdân'ın muazzam harabesini hayretler içinde gezen Hemdanî ile Yakut el-Hamevî şu bilgileri vermektedirler: kasr yedi

Kasru Ğamdân Harabesi

kat üzerine bina edilmişti. Her iki kat arasında kırkar arşın yükseklik vardı. Cephelerden biri kırmızı, diğeri beyaz, bir başkası sarı, dördüncüsü ise yeşil idi. Sabah güneş çıkarkan, kasrın gölgesi, üç mil mesafedeki *Ayân*'dan görölüyordu. En yüksek katındaki salonun genel görünüşü, mermer taştan ve tavanı tek parça mermerden yapılmış, her köşesine bir aslan heykeli konulmuştu. Heygellerin içine rüzgar girer girmez, aslanın kükremesini andırır bir ses duyulurdu. Gece yakılan kandiller, kasrın içini, dışını birden aydınlatırdı. Uzaktan görenler şimşek çakmakta, yağmur yağmakta olduğunu sanırlardı.

Aynı müellifler Ğamdân kasrının inşasını da bir menkıbeye bağlarlar. Güya mühendisler mesahe ipini yere uzatırken yırtıcı kuşlardan biri inerek ipi gagasıyla kapmış, San'a ile Tuyve arasındaki sahaya atmış. Hadiseden haberdar olan el-Yeşruh da kasrın ipin düştüğü yerde inşa edilmesini emretmişmiş...

Kalıntıları hala ayakta olan kasrlardan biri de *Kasru Nâit*'tir. Bu kasr, çeşitli köşklerden oluşan bir mahfed idi. Milattan önce ikinci asrın ilk dönemlerinde yaşayan Himyer hükümdarlarından Alhân ve

¹⁷⁹ Yakut el-Hamevî, II, 811.

Nehfân'ın Kasrı Nait'ı tamir ettirdiklerini gösteren kayıtlara göre bu kasrın Ğamdan'dan önce inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hemdanî, Kasrı Nait'ı uzun uzadıya tasvir etmektedir.

Kasrı Reyde Telfem'deki bu kasr, öncekiler kadar muazzam olmamakla beraber, Yemen'in yok olmuş medeniyetinin bir abidesidir. Hemdanî, yerlilerden naklen, Kasrı Reyde'nin üzerinde Yerim adlı yazılı olan bir kitabe bulunduğunu haber vermektedir. Şayet bu rivayet doğru ise Kasrı Reyde milattan önce birinci asrın ortalarında Yerim b. Alhân tarafından inşa edilmiş olmalıdır. Kasrı Reyde, İslâm döneminde Alevilerin sığınağı olmuştur.

Meder: On dört kasırdan oluşan bir mahfed idi. Hemdanî'nin şahitliğine göre; bu kasırların en önemlileri Kasrı Muşaab ve Kasrı Âmir denilen köşkler idi. Meder'de bulunan kasırları uzun uzadıya tasvir eden Hemdanî, Kasrı Âmir sütunlarından bazılarının Meder Camiine konulmuş olduğunu ve Mescidu Haram'da bile bu direklerin benzerlerini göremediğini yazmaktadır.

Sırvâh: Yemen'in en eski yapılarından olan Kasrı Sırvâh, San'a ile Me'rib arasında inşa olunmuştu. Yemen'de saydığımız bu kasırlardan başka, daha pek çok kasr ve kale kalıntısına rastlanılmaktadır. Ebû Alkem el-Merânî adında bir Arap şairi, fahriyelerinden¹⁸⁰ birinde bu kasırlardan en ünlülerinin adını saymaktadır.¹⁸¹ Arabistan'ın, Yemen dışındaki bölgelerinde de bazı kasr kalıntıları keşfolunmuştur. Yemâme'deki Kasrı'ş-Şumûs ile Tasim ve Cedislere isnad edilen Kasrı'l-Betl bunlardan bir kaçıdır.¹⁸²

Yemendeki Sedler

Kadim Yemen medeniyetinin göstergelerinden biri de sedleridir. Vaktiyle Yemen'de sel sularını toplamak ve araziyi sulamak amacıyla suların seviyelerini yükseltmek üzere vadiler önünde birçok sed inşa edilmişti. Hemen hemen bütün vadilerin önünde inşa edilen bu sedler, tarıma verilen önemi göstermesi açısından bize bir fikir vermektedir.

¹⁸⁰ Fahriye: şairlerin övünmek amacıyla yazmış oldukları şiirlere verilen isimdir. (sad)

¹⁸¹ Müller, *Südarabische Altertümer in Kunsthistorischen*, 80.

¹⁸² Corci Zeydan, *el-Arab kable'l İslâm*, 145-149.

Yemen'in tarihi eserlerinden- Yemenli bir çiftçinin çift sürmesi

Hemdani bu sedlerden yüz kadarının ismini zikretmektedir. Sedlerden her biri, kendisine mahsus veya ait olduğu şehir ismine ilave edilerek isim tamlaması şeklinde anılıyordu. Sedlerden en büyüklere; Kusân, Ribvân yani Sedu Kutâb, Şihrân, Tamahân, Sedu Ubâd, Sedu Lehc yani Sedu Arâyis, Sedu Zi Şihâl, Sedu Zi Ruayn, Sedu Meliki, Seddu'l-Mihbâd (?) ve Sedu'l-Nuvâs adlarındaki barajlar idi.

Fakat Yemen'in en meşhur setleri Seddu'l-Arim ile Seddu'l-Hânik ve Seddu Riân'dır. San'a'daki Seddu Hânik, miladi altıncı asırda Seyf Zi Yezen'in azadlılarından Nevâl b. Atik tarafından inşa edilmiştir. İbrahim b. Musa el-Alevî, Sa'de'yi tahrip ettiği zaman, bu Seddi de yıktırılmıştır. Seddu Riân ise İbn Zi Me'zun adındaki bir şahıs tarafından yaptırılmıştı.

Sedu Arım: Yemen bölgesinde, kalıntıları bu gün bile hayretle seyredilebilen en büyük sed, Arim Seddi idi. Bu sed, Serat sıradağlarının kollarından Balk dağlarının oluşturduğu Vadiu Ezine de inşa edilmişti. *Arim*, Himyer lehçesine göre *Sed* demektir. Arim, Me'rib civarında bulunduğu için *Seddu Me'rib* adıyla da anılıyordu.

Arim seddi, gayet büyük kayalarla yapılmıştı. Uzunluğu 300, genişliği 150, yüksekliği 19 zira' idi. Bu kocaman barajın üçte ikisi yıkılmıştır. Günümüzde seddin sağ tarafının yalnız üçte biri hala ayakta. Arim seddinin kim tarafından inşa edildiği hakkında Arapların rivayetlerinde bir birliktelik görülmemektedir. Himyeriler, seddin inşasını Sebe melikesi Belkis'e isnat etmektedirler. Yemen'in diğer halkı ise, inşa edildiği dönemi mitolojik zamanlara kadar çıkarıyor, seddin ilk kez Lokman b. Ad tarafından inşa edildiğine inanıyorlardı. Hurafelerle karışan bu rivayetlerden bir üçüncüsüne göre de sed, Sebe b. Yeşub tarafından inşa edilmiştir.

Araplar, inşa edildiği zaman gibi. seddin yıkılışında da çeşitli tarihler, birçok rivayetler naklederler. Hamza el-İsfahani'ye göre Seddi yıkan sel, İslâm'ın doğuşundan dört yüz yıl önce, yani miladi üçüncü asırda gerçekleşmiştir.¹⁸³ Yakut el-Hamevi ise, Seylu Arim'in Habeşistan döneminde meydana geldiğini iddia etmektedir. *Mu'cemu'l-Buldân* yazarının bu ifadeyle Yemen'e hakim olan Habeşlileri kasdetmiş olması muhtemeldir. Çünkü Habeşliler miladi altıncı asırda Yemen'i fethettikleri zaman yörde bulunan kasr ve binalardan birçoğunu tahrip ettikleri esnada Arim Seddi'ni de yıkmış olmaları tahmin olunabilir.

Fakat Arim Seddi'nin, Hasan b. Tuban Es'ad zamanında yıkılmış olduğunu iddia eden İbn Halûn'a göre hadisenin miladi beşinci asırda gerçekleşmiş olması gerekir. Halbuki diğer Arap kaynaklarında daha başka rivayetler de görülmektedir.

Son zamanlarda, Me'rib Seddi harabelerinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda, Arap tarihçilerinin farklı ve çelişik rivayetlerini tasahihe yarayan, bazı kitabeler bulunmuştur. Müsnet yazısı ile yazılmış olan bu kitabelerden, özellikle ikisinde Arim Seddi'nin kimin tarafından ve ne zaman inşa edilmiş olduğuna dair bazı kayıtlar görülmüştür. Seddin *Cenetu Yemeni* denilen tarafında keşfolunan bu kitabelerden biri, şu şekildedir. "Sebe mekrebi Yas'amer Beyin b. Semh Ali, içme suyu ve sulamayı kolaylaştırmak için Bark Dağı'nı yararak *Masrafu Rahb*'i inşa etti." İkinci kitabe ise şu satırları ihtiva etmektedir. "Sebe mekrebi Sehm Ali Yenûf b. Zümer Ali, içme ve sulamayı kolaylaştırmak için Balk Dağı'nı yararak *Rahb*'i inşa etti."

İkinci kitabede zikredilen Sehm Ali, birinci kitabedeki Yas'amer'in babasıdır. Öyle anlaşıyor ki, seddin inşasına Sehm Ali tarafından başlanmış ve Yas'amer döneminde kısmen tamamlanmıştır. Dolayısıyla seddin ilk kurucularının milattan önce sekizinci asırda yaşayan bu iki mekrebi olduğu şüphesizdir. Bunlardan sonra gelen mekrebler zamanında da inşaata devam edilerek, her hükümdar tarafından bir bölüm ilave edilmiş olduğu yine kitabelerden anlaşılmaktadır. Filhalka seddin kalıntıları arasında bulunan kitabelerden birinde: "Sebe mekrebi Kerebil Beyin b. Yas'amer bina etti..." şeklinde bir ibare bu-

¹⁸³ Hamza el-İsfahani, *Tarhu Sini el-Mulûk*, 126.

lunduğu gibi diğer kitabelerde de Zümer Ali Zerih Sebe Meliki ve Yede'il Vâtir isimleri okunmuştur.¹⁸⁴ Bütün bunlar, seddin bir hükümdar zamanında yapılmadığını, aksine bu gibi büyük binaların çoğunda olduğu gibi, biri diğerine halef olan farklı mekreblerin gayretleriyle güçlendirilip tamamlandığını göstermektedir.

Me'rib Seddi'nin ne zaman yıkıldığına gelince; keşfolunan bazı kitabeler, Arabistan tarihiyle çok fazla ilişkili olan bu önemli meseleyi de az çok aydınlatabilmiştir. Arap kaynaklarına göre; Arim Seddinin yıkılışı birden bire olmuş, neticede Ezd ile diğer kabileler Arabistan'ın muhtelif yerlerine dağılmışlardır. Yine bu rivayetlere göre, hadise İsa'nın miladı zamanına, yani Himyer Devleti'nin Sebe ve Reydân'ın ortaya çıkış ve başkentin Zufar'a nakli zamanına denk gelir. Öyle anlaşıyorki bu dönemde ilkin seddin bazı kısımları yıkılmış, bu yüzden ortaya çıkan kıtlık başkentin Me'rib'den Zufar'a nakli sonucunu doğurmuştur. Seddin büsbütün yıkılış korkusu, birçok *batn* ve *fahzın* bu yöreden göçlerine sebebiyet vermiş, neticede Me'rib de yıkılmıştır.

Mösyö Glaser, Arim harabeleri arasında Habeşlilerin Yemen'i istilalarından sonra Seddin yıkılışını açıklayan iki kitabe bulmuştur. Hayli uzun olan bu kitabelerden biri miladi 539 ve diğeri de 565 senelerinde yazılmıştır. Bunlardan Ebrehetu'l-Habeşe tarafından yazılan ve "bi ni'meti Rahmani'r-Rahim ve Mesihî ve Ruhu'l-Kudusi enne Ebrehe Azizu'l-Ahbâş.." girişiyle başlayan kitabede, miladi 543 tarihinde yıkılan Arim Seddi'nin, Arap kabilelerin de yardımlarıyla, tamir edildiği yazılmıştır.¹⁸⁵

Bu tamire rağmen Arim Seddi İslâm'ın doğuşundan bir süre önce tekrar yıkılmış ve bir daha tamir edilmemiştir.

Bir zamanlar, imrân ve medeniyette oldukça ilerlemiş olan Me'rib'in mazhar olduğu refah ve saadet, bu sedle ilişkili idi. Me'rib dolayları, Seddin inşasından önce yerleşilmeye müsait olmadığı gibi, Seddin yıkılmasından sonra yine çöl halini almıştır. [Kuran-ı Kerim'deki] Sebe Suresinde ibret yoluyla, Arim Seddin'den bahseden

184 Müller, *Die Burgan Und Schlosser Südarabiens Nahchdem İkil des Hemedani*, II, 43, 45.

185 Glaser, *Abessiner un Arabien*, 132. Mitt, 1897.

ayetler de bu tarihi hadiseyi şu şekilde beyan etmektedir: "Sebe kavminin yurtlarında ilahi bir ayet olarak, sağlı sollu iki bahçe (cennet) vardı. Onlara "rabbinizin rızkından yiyiniz ve ona şükrediniz. İkamet ettiğiniz şehir, suyu ve havası hoş bir kent olup, orada sizi besleyen rabbiniz de ğafurdur," denildi. Onlar şükürden yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim seli gönderdik. Bu suretle bol meyveli, iki taraflı bahçelerini, dikenli erak ve acı ılgın ve sedir ağaçları gibi acımtırak ve az meyveli bahçelere değiştirdik. Küfürleri sebebiyle, onları bu yolda cezalandırdık. Biz, ancak küfran-ı nimette bulunanlara ceza veririz. Onların ülkeleriyle bereket verdiğimiz memleket (Suriye toprakları) arasında mamuriyeti açık olan beldeler yaptık. Buralarda seyahati takdir ettik. Onlara hem gece ve hem gündüz olarak buralarda geziniz, dedik..."

Hicri dördüncü asrın başlarında Me'rib arazisini gezen Hemdanî, Arim yöresini, tamamıyla Sebe Suresi'nde tasvir edildiği tarzda bulunduğunu yazmaktadır. Hemdanî, seddin sağ ve solundaki bahçeleri harap bir halde bulmuş, ötede beride bir iki erâk ağacından başka bir şey görememiştir.

Avrupalılardan Me'rib yöresini ilk defa ziyaret eden Fransız oryantalist Arnaud'dur. Bu şahıs, miladi 1874 tarihinde Sebe ülkesini dolaşmış, gözlemleri ve keşiflerini, bir harita ile beraber, 1874 tarihinde *Journal Asiatique* de yayımlamıştır. Daha sonra Me'rib ve Arim Seddi, Halivy ve Glaser tarafından ziyaret edilmiş, buralarda çok önemli kitabeler bulunmuştur. Oryantalistlerin bu keşifleri ve gözlemleri, hicri dördüncü asırda bu yöreyi ziyaret edip tasvir eden Hemdanî'nin vermiş olduğu bilgilere uygunluk göstermektedir.

Güney Arabistan'da Ticaret

Yemen bölgesi, oldukça eski dönemlerden beri kadim milletler arasında ticaretin ana güzergahı olmuştur. Başlangıcı belirlenemeyen bir zamandan beri Hindistanla Yemen arasında ticarî münasebette bulunmaktaydı. Hindistan'da Mısırlılar, Asurlular, Fenikeliler ve diğer ulusların ihtiyaç duyduğu ürünler oldukça fazlaydı. Yemenliler bu tür ürünleri kara ve deniz yoluyla yukarıda adı geçen uluslara aktarırlardı. Fırat ve Dicle nehirleriyle Kızıl Deniz, Basra Körfezi ve Umman Denizi'nde işleyen zenbuklar ve gemiler için Yemen sa-

hillerinde tersaneler vardı. Mûza denilen tersane, özellikle Hint okyanusunda seyahat eden büyük gemilerin inşasına mahsustu. Günüümüzde Malta adası Akdeniz'de İngiliz gemilerine ne hizmet veriyorsa, Sokodro adası da o zamanlarda Yemen gemileri için aynı oranda önemliydi. Kadim dönemlerde Yemen sahillerinde deniz ticaretinin merkezi olan şehirlerin en önemlileri, Aden, Kânâ (Hısnu Ğurâb), Zufâr ve Maskat idi.

Yemen tüccarlarının Hindistan'dan naklettikleri eşya, altın, kumsaydır, mücevher, fildişi, sandal ağacı, baharat, biber, pamuk... gibi şeylerdi. Doğu Afrika sahillerinden itriyat, bazı bitki kökleri, abanos, deve kuşu tüyü, fildişi ve altın nakledilirdi. Yemen'in ihracatı da buhur, künlük (lubnan), damğ-ı Arabî (murr), laden gibi maddelerdi. Bu ticaretlerden çoğu Karîlerin elinde bulunuyordu.¹⁸⁶

Bunlardan başka Sokodra adasından ud ağacı ve ned, Bahreyn'den de inci ticareti yapıyordu. Bu ticari mallar Hintliler veya Afrikalılar tarafından Yemen sahillerine götürülür veya Yemenliler bunları almak üzere bizzat oralara giderlerdi. Bu şekilde Yemen'e giren ticari mallar, tercihen karadan kabilelerle Mısır, Şam ve Irak yörelerine nakledilirdi.

Sebelilerle Fenikeliler arasında çok önemli ticari münasebetlerin bulunduğu, Yemen kabilelerinin Hint mallarını Akdeniz sahillerindeki Sûr, Ğazza ve sair limanlara kadar götürdükleri, Hazikyal'ın kitabından da anlaşılmaktadır. Sebeliler, henüz sikke şeklindeki paralar bulunmadığı zamanlarda, götürdükleri ticari malları Şam ve Sûr gibi büyük ticari merkezlerde kendilerine gerekli olan eşya ile mübadele eder, kervanlarla memleketlerine dönerlerdi. Sebe Sure-i Celilesinde Suriye ile Sebe arasında geniş oranda ticari değiş-tokuşun gerçekleştiğini haber veren bazı ayetler bulunmaktadır.

Yemen ile Mısır, Fenike ve Irak arasında kabilelerin takip ettikleri özel ticaret güzergahları bulunmaktaydı. Ticaret yolları üzerinde kervanların inmeleri için menziller (mahat) ve bedevilerden de kervan muhafızları bulunuyordu. Hadramevt veya Umman'dan kalkan kabileler, kuzeye yönelerek hareket eder, Kaydar Araplarının muha-

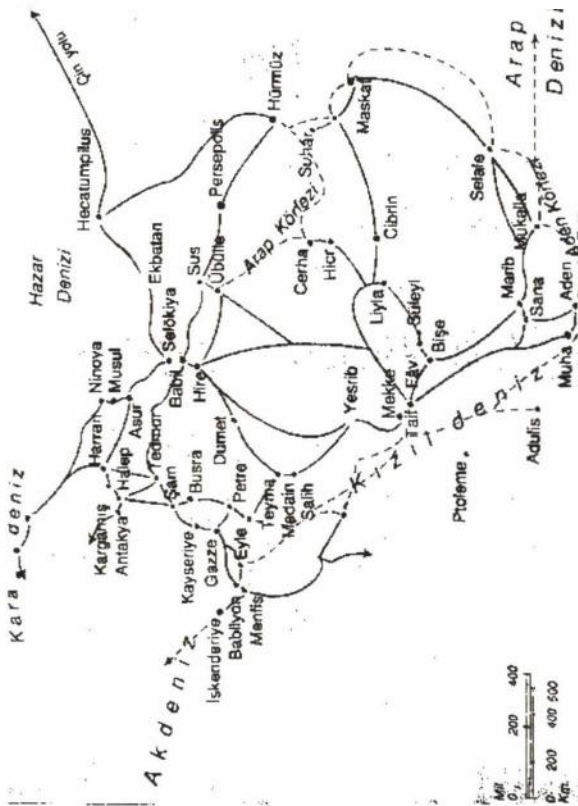
fazası altında Dehna Çölü'nü geçerek Devân'a ulaşırlardı. Buradan batıya yönelerek Necd'i aşarak Hicaz'a girerdi. Hicaz'dan itibaren kafiye muhafızlığı Medyenlilere veya Edomlulara veyahut Nebatilere geçerdi. Mekke'ye veya Yenbu'a veyahut Yesrib'e [sonradan Medine adını alacaktır] uğradıktan sonra Medain-i Salih'ten Petra'ya giderlerdi. Petra'dan kuzeye ayrılan kol, Mısır'a inerdi.

Irak ticaretine gelince; bu da ya Arap Yarımadasının doğusundan giden yol ile sağlanır veya deniz yoluyla Basra Körfezi'nden yapılırdı. Babil ile olan ticaret, özellikle Karilerin elinde bulunuyordu. Pilinius ve Batlamyus Arabistan'dan geçen ticaret yolları hakkında oldukça önemli bilgiler vermişlerdir. Sebe kafiyeleleri, bu uzun yolculuğu, sürekli sorunsuz gerçekleştiremezlerdi. Bu gün bile hac kafiyelelerinin maruz kaldıkları bedevî saldırılarına, Sebe kafiyeleleri de sık sık maruz kalırlardı. Bu nedenden dolayı daha sonraları deniz yolu, kara yoluna tercih edilmiştir.

Hindistan'dan gelen ticari mallar Mûza veya Aden'de depolanır, kafiyelelerle karadan Petra veya Gazza'ya aktarılmak yerine, Kızıl Deniz yoluyla, Akabe körfezine sevk olunurdu. Buradan da Suriye, Filistin veya Mısır'a götürülürdü. Mısırlılar, yirminci sülale hükümdarlarından III. Ramses [Hagun] zamanından itibaren, deniz yoluna önem vermeye başlamışlardı. III. Ramses, Kızıl Deniz'de bazı gemiler yaptırarak Biladu Fint (?) yani Habeşistan ve Somali ile Mukaddes topraklar yani Arap ülkesini fethetmek istemişti. Bu hükümdarın asıl amacı, Uzak Doğu ile Mısır arasında deniz ticaretini kolaylaştırmaktı.

On dokuzuncu sülale hükümdarlarından birinci Setoue veya Seti iktidara geldiği zaman, Mısır ile Arap bölgesi arasındaki ticareti kolaylaştırmak için, Nil ile Kızıl Deniz'i birleştirmek üzere bir kanal açmıştı. Fakat Seti'den sonra, kanal ihmal edilmiş, denizcilikle o kadar can ciğer olmayan Mısırlılar, denizcilikten vazgeçmişlerdir. Bu zamanda Ak Deniz hatta Kızıl Deniz'de denizcilik Fenikelilerin elinde bulunuyordu. Fenikeliler, nüfuz ve hâkimiyetlerini kaybedip Sür kenti düştükten sonra, Kızıl Deniz serbest kalmıştı. Urşelim [Kudus] hükümdarı Hazreti Süleyman ile Sür hükümdarı Hirâm ilk defa ortak gemi inşaatına kalkışmışlardı. Bu gemiler, Akabe körfeziyle Yemen sahilleri arasındaki ticareti sürdürüyorlardı. *Sıfru'l-Mulûk*'da bu husus ile Sebe melikesine dair oldukça fazla bilgi bulunmaktadır.

Hazreti Süleyman vefat ettikten sonra Yahudilerin denizciliği de ölmüş, Yemenle Suriye ve Filistin arasında kervanlar yeniden gidip gelmeye başlamıştır.¹⁸⁷ Özellikle, ilk çağlarda Yemen ticaret itibarıyla çok büyük önem kazanmış, Mainliler, Sebeliler, Cebâniler, Katâbâniler, Kariler bu ticareti yönlendirenler olmuşlardır. Romalılar denizciliğe başlayarak deniz ticaretini ellerine aldıktan sonra, Yemen de eski önemini kaybetmiştir. Buna rağmen altıncı miladi asır boyunca İranla Bizans arasındaki çekişme ve anlaşmazlık sonucunda İran, Orta Asya'dan geçen ticaret yollarını kapamış, Çin ipeklerinin İstanbul'a geçmesine engel olmuştur.

Ticaret Yolları

Bu harita İsmail Raci el-Farukî-Luis Lamia Farukî'nin *İslâm Kültür Atlası*, İstanbul 1999, s. 49'dan alınmıştır.

¹⁸⁷ Lenormant, *Manuel de Le Hisroirie ancienne des Peuples de L'orient*, III, 266.

Adnanî Araplar

İkinci Dönem Kuzey Arapları

İkinci dönem Kuzey Arapları, eski tarihlerde İsmaililer; Arap kaynaklarında Adnaniler denilen Araplardır. Bunlar, Yemen'in kuzeyinde Tihâme, Hicaz ve Necid ile Suriye ve Irak'a kadar uzanan bölgelerde ikamet ediyor ve Hazreti İsmail'in soyundan sayılıyorlardı. Arap tarihlerinde Adnanilere *Arab-ı Tabia* veya *Arab-ı Müsta'rebe* adı da verilmektedir.

Arap tarihçileri tarafından, Adnanilerin menşesine dair nakledilen bir menkıbeye göre, Keldanilerden Filistin'e hicret eden Hz. İbrahim, oğlu İsmail ile aslen Mısırlı bir cariyeye olan annesi Hacer'i, Hicaz'a götürerek Mekke'ye yerleşmiştir. Hz. İsmail önce, o zamanlar Mekke dolaylarında dolaşan, Cürhüm kabilesi reisi Mudâd b. Beşîr'in kızı Sîde/Seyide, daha sonra da Ra'le bnt. Amr ile evlenmiş, bu evliliklerden] on iki evladı dünyaya gelmiştir. İsmailoğulları, Zemzem kuyusu civarında yerleşerek Mekke'nin bitki yetişmez vadisini imar etmeğe başlamış, her biri bir kabilenin liderliğini kazanmıştır.¹⁸⁸

[Yukarıda anılan bu] menkıbe Kuzey Arabistan tarihi hakkında bilinen vakalara hiç de ters düşmez: Çünkü ilk çağlarda Kuzey Arabistan'da ikamet eden Amâlika devletlerinin tarihe karışmalarından

¹⁸⁸ Bu menkıbenin kaynağı Tevrat'tır. Tevrat'ta Hz. İsmail ile annesi Hacer'in Bi'ru Seb' çölüne çıkarılarak Farân'da yerleştirildikleri, İsmailoğullarının Havile ile Şûr arasındaki bölgede ikamet eden kabilelerin atalarını oluşturdukları haber verilmektedir. Şûr, Süveyş boğazı civarında; Havila da Yemen'in kuzeyinde birer mekan adı olduklarına göre İsmailoğullarının Hicaz, Necd, Tihâme, Medain ve Sina yarımadasında ikamet etmekte oldukları gerekmektedir. Arap tarihçilerin kaydettikleri menkıbe ile Tevrat'ın rivayeti arasında yalnız Hz. İsmail'in yerleştiği mekanda bir ihtilaf vardır. Tevrat, Bi'ru Seb' çölüne çıkarılan İsmail ile Hacer'in Beriyetu Farân [Farân çölü]veya Cebelu Farân [Farân Dağı]'na yerleştiklerini haber vermektedir. Bu her iki yer de Sina yarımadasının kuzeyinde Akabe civarındadır. Halbuki Araplar arasında rivayet edilen menkıbeye göre Hz. İsmail ile Hacer'in yerleştikleri bölge, Hicaz bölgesinde bu günkü Mekke-İ Mükerrreme mevkiidir. Fakat Yakut el-Hamevi'nin Mekke veya Hicaz dağlarına da Farân adının verildiğini kaydettiğine göre; bu ihtilaf da yok demektir. Buna göre Hz. İsmail'in yerleştiği çöl, Hicaz çölü olmuş olur. Yahut Hz. İsmail bir süre Sina'da kalmış, daha sonra Hicaz'a giderek Mekke'de yerleşmiş olabilir.

Cl.Huart bu menkıbenin, Arapların nesebini Yahudilere bağlama gayretinin bir sonucu olduğunu, İslam döneminde doğduğunu ve cahilliye Arapları tarafından bilinmediğini iddia etmektedir. (bkz. L'histoire des Arabes, p.45) Fakat iddiasını destekleyecek bir delil bulunmamaktadır. Halbuki cahilliye dönemi şîr ve menkıbelerinde bu rivayetin Araplar arasında çok eski olduğu kanaatini verebilecek pekçok kayıt görülmektedir.

sonra bunlardan bazı kabilelerin bedevi olarak ya da yerleşik olarak Hicaz bölgesinde kalmış olmaları uzak ihtimal değildir. Bu ihtimale göre Hazreti İbrahim, Hicaz'a geldiği zaman, bu kabileleri orada bulacağı doğaldır. Hazreti İsmail'in Mekke dolaylarında ortaya çıkışı ise; Kuzey Arabistan'da önemli bir inkılap başlangıcı olması açısından; Araplar arasında nesilden nesile korunmuş bir menkıbe olması mümkündür.

İkinci dönem Kuzey Araplarının soy olarak ortak bir takım kabilelerden oluşmuş olmaları menkıbesine; adet, ahlak vesair konularda Yemen Araplarından yani Kahtaniler'den farklılıkları tarihi bir değer vermektedir. Kuzey kabilelerinin kadim Arap tarihinde Hz. İsmail'e nispetle İsmaililer ve Araplar arasında İsmail'in soyundan gelenlerin Adnaniler adıyla anılmış olmaları da bunu desteklemektedir.

Çünkü Araplar arasında değerli olan ensab cetvellerine göre bu ulus, Adnan ve Kahtan adındaki mitolojik iki biriyle temsil edilen, rakip ve düşman iki soydan oluşmuşlardır. Arap tarihi incelenirken bu soy rakabeti dikkate alınmazsa, birçok olayın izahı mümkün olmaz. Özellikle kabileler arasında cereyan eden ve bazıları çok önemli tarihi olaylardan sayılan, gazve ve muharebeler anlaşılamaz. Bu gün bile Yemen imamileriyle Hicaz emirleri arasında mevcut olan çekişme ve rekabetin kökleri, bu eski nesebi düşmanlıkla ilgilidir.

Kuzey Arabistan'ın Adnani denilen kabileleri ile Güney Arabistan'ın Kahtani kabileleri birbirlerinden birçok hususta ayrılmaktadırlar. Bu fark ilk olarak toplumsal hayatta kendisini göstermektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi Arap ifadesi temelde, kuzeydeki çöl halkı demek olduğu halde daha sonra Arap Yarımadası'nın tüm sakinlerine teşmil edilmiştir. Bu lafız, Sami dillerde *bedevî* ifadesinin eş anlamlısı olduğundan, özellikle göçebe bir yaşam süren Kuzey Arabistan sakinlerine uygun düşmektedir. Çünkü kuzey kabilelerinin çoğu öteden beri çadırlarda ikamet etmekte olup, göçebe bir hayat sürüyor, gazvelerle uğraşıyorlardı. Oysaki Yemenliler, bunun aksine şehirlerde oturuyor, kasr ve mahfedler inşa ederek tarım ve ticaretle uğraşıyorlardı.

İkinci olarak Himyerî denilen Güney Arabistan lehçesiyle, Hicaz veya Kuzey lehçesi arasında; aynı temelden olmalarına rağmen; bir-

çok fark bulunmaktadır. Bu farklar, gramerde, zamirlerde, isticak-ta ve sarfda açıkça görülmektedir. Lehçeler arasındaki bu farklar, bu iki bölge sakinlerinin ahlak ve gelenek itibariyle birbirlerinden uzaklıklarına delalet eder.

Üçüncü olarak; Kahtaniler ve Adnaniler din itibariyle de birbirlerinden farklı idiler. Gerçi bu iki kol, ibadet şekillerinin birçoğunda ve bazı putlara tapınma hususunda birleşiyorlardı. Fakat birçok konuda da ayrılıyorlardı. Yemen tanrıları arasında Aştar, İl ve Ba'l isimlerinin görülmesi; Yemen tanrılarının Babil tanrılarına çok fazla yaklaştığını göstermektedir. Kuzey kabileleri ise; Lât, Uzzâ, Menât ve Hübel gibi tanrılara tapıyor, ibadet hususunda güneylilerden ayrılıyor.

Dördüncü olarak; güney ve kuzey şiiirlerine ait ve tarihen varlığı kesin olan özel isimler arasında da hiçbir ortaklık görülmemektedir. Yemen'deki Main ve Sebe liderlerinin Eb Yede', Elyefe', Yese'il, Ma'da Kerib, Ebü Kerib, Ulhân, El Yeşruh, Kerebil, Zümer Ali, Vehbil, Yâsirenam, Şemer Yerus gibi şahısların isimleri, Babil devletine ait isimlere benzemektedir. İkinci devir Kuzey Araplarına mahsus isimler arasında ise bunlara benzer özel isimler görülmemektedir.

Kuzey kabile isimleri ise aksine bedevi yaşamla ilişkindir. Bundan dolayıdır ki çoğunluğu Esed (aslan), Nemir (kaplan), Sa'lebe (tilki), Kelb (köpek), Bekr (genç deve) ve Su'ban (yılan) gibi hayvan isimleridir. Bunların çok eski bir totemizmin kalıntıları olmaları muhtemeldir. Bazıları da Abdullat, Abduluzza, Abdumenat gibi tanrılara nisbet edilmiştir.¹⁸⁹

İsmaili denilen Arap kabilelerinin tarihi, milattan önce on doku-zuncu asırdan başlar. Fakat bu tarihten; Hz. İsa'nın miladına kadar

189 Corci Zeydan, *El-Arabu Kable'l-İslam*, s.165, 166. Kuzey Arap kabilelerinin isimleri arasında sıfat ve menkabelerden alınmış olanlar da görülmektedir. Said, Gâmir, Hasan ve Ali gibi isimler sıfat ve menkabelerle ilişkindir. Corci Zeydân, kuzey kabile isimleri arasında Süryaniler veya Yunanlılardan alınarak değiştirilmiş bazı isimlerin bulunduğunu iddia etmektedir. Bu yazara göre, Araplar *Sâmer*'i tahrîf ederek (sure men rea) şeklinde Arapça bir şekle sokmuş oldukları gibi, Markûs veya Markos ismini de tahrîf ederek İmriulkays şekline sokmuşlardır. İmriulkays isminin Arapların Yunanlılarla temaslarından sonra görülmesi bu iddiayı güçlendirebilir. Aynı yazara göre kuzey kabile tanrılarından Zûş-Şıra ismi de Yunan tanrılarından biri olan Dûsâris'den alınmıştır.

geçen on dokuz asırlık bir müddet zarfında bunların tarihi durumları hemen hemen bilinmezlik karanlığı altında kalmıştır. Bu uzun asırlar zarfında bu kabilelerin bir devlet teşkil edememiş oldukları muhakkaktır. Bunların Yemen, Irak ve Suriye taraflarında birer devlet kurmuş olan diğer Arap memleketleri arasındaki ticarete aracılık yaptıkları ve ticari kabileleri nakletmekle meşgul oldukları tahmin edilebilir.

İsmaili kabileler hakkında Araplar arasında yayılan en eski rivayetler Tevrat'tan alınmıştır. Bu rivayetlere göre, Hz. İsmail, Mekke'ye yerleşerek Cürhümilerle sıhriyet bağı kurmuş ve bunlardan Arap dilini öğrenmiş, çocuklarından Kaydâr, Hicaz kabilelerini idaresi altında toplamıştır. İsmailoğullarının en ünlüsü olan Kaydâr'ın adı Tevrat'ta zikredilmiştir. Kaydar'dan birçok soy peşpeşe gelmiş ve sonunda Adnan doğmuştur. Araplar, İsmail ile Adnân arasındaki kuşakların sayılarında ihtilaf ederler. Bazılarına göre, kırk kuşak, bazılarına göre de yirmi veya on beş kuşak vardır. İsmaili veya Adnani Arapları denilen kuzey kabilelerinin tamamı Adnan'ın soyundan doğmuşlardır.

Adnani kabileler hakkında bize ulaşabilen en eski bilgiler yine Tevrat kanalıyla gelmiştir. *Sıfru't-Tekvîn*'de Hazreti Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atıldığını nakleden satırları müteakip şu ayetleri görüyoruz. "Daha sonra yemek yemek için oturduklarında gözlerini kaldırıp Cilâd tarafından gelmekte olan İsmaililerin bir kervanını gördüler. Bunların develeri baharat, pelesenk ve mirsafi ile yüklü olarak Mısır'a gidiyorlardı. O vakit Yahuda bidarlerine dedi ki kardeşimizi öldürerek kanını gizlememizde ne fayda var, geliniz onu İsmaililere satalım elimiz ona değmesin. Zira o kardeşimiz ve tenimizdir. Biraderleri de sözünü dinlediler. Yusuf'u çıkardılar ve İsmaililere yirmi parça gümüşe sattılar. Onlar da Mısır'a götürdüler.¹⁹⁰

Bu hadise milattan önce on sekizinci asırda gerçekleşmişti. Görülüyor ki bu tarihlerde İsmaililer, Mısır'a ticaret kabileleri götürüyorlardı. Tevrat'ta *Hakimler Sıfrında*, İsmaililerden bir de, beş asır sonra, İsrailoğulları ile savaşları itibariyle bahsolunmuştur. Bunlar

¹⁹⁰ Tevrat (Sıfru't-Tekvîn), bab, 37.

Hakimler Sifrinde bazen Beni Maşrik, bazen de İsmaililer adıyla anılmışlardır.¹⁹¹

Sıfır Eşya'da beş asır sonra, İsmaililerden tekrar bahsedilmiş ve bu defa Kaydâr ismiyle zikredilip şeref ve güçlerinin yok olmasına işaret olunmuştur.¹⁹²

Eşya'dan sonra, milattan önce altıncı asırda Buhtunnasr, Kuzey Arabistan'ı istila ederek Kaydaroğullarını yani İsmailileri yenmiştir. Ermiya'da bu olay şu şekilde neklediliyor: Babil kralı Buhtunnasrın uğrayacağı Kaydar ve Hasûr memleketleri hakkında rab böyle dedi: Kalkınız Kaydar üzerine yürüyünüz ve Maşrikoğullarını kırınız. Çadırlarını ve koyunlarını alacaklar. Perdelerini ve kapılarının tamamını ve develerini kendileri için götürecekler. Ve onlara her tarafta korku var diye nida edilecektir."¹⁹³

Tevrat'ta bundan sonra, artık Kaydaroğullarından yani İsmaililerden bahsedilmemiştir. Tevrat'tan anlaşıldığına göre İsmaili kabileler o zamanlarda göçebe bir hayat yaşıyor, Mısır, Irak ve Suriye arasındaki ticareti ellerinde tutuyor, servet ve kuvvetçe oldukça önemli bir yer işgal ediyorlardı. *Hakimler Sifri'nin* sekizinci babında aynen şu satırları görüyoruz:

O zaman Cıdavn onlara sizden bir şey talep ederim dedi. Zira onlar İsmaililer oldukları için altın halkaları vardı. Onlar da elbette veririz diyerek bir elbise serip oraya her biri aldığı ganimetten halkaları attı. Talep ettiği altın halkaların ağırlığı, mahiçeler ve küpeler ve Medyen hükümdarlarının üzerinde olan erguvanî elbise ile develerinin boynundaki kaladeler dışında bin yediyüz miskal altın idi.¹⁹⁴

İsmaililerin tarihlerinin ilk dönemlerine dair Araplar arasında yayılan rivayetler de Tevrat haberlerini tamamlamaktadır. Muhtemelen, Araplar bu bilgileri Yahudilerden almışlardır. Buhtunnasr olayından miladın ilk dönemlerine kadar geçen asırlarda İsmaililerin tarihleri tamamen gizli kalmıştır. Öyle anlaşıyor ki, Buhtunnasr'ın istilasını, bunları çok fazla zayıf düşürmüş, tekrar çoğalıp güç-

191 Tevrat (Hakimler), Bab, 6.

192 Tevrat (Eşya), Bab, 21

193 Tevrat (Ermiya), Bab, 49.

194 Hakimler, Bab, 8.

lenerek tarih sahnesine çıkabilmeleri içiri dört beş asrın geçmesi gerekmiştir. Miladın ilk dönemlerine doğru, Tihame, Hicaz ve Suriye çöllerinde büyük büyük kabileler halinde yaşadıkları anlaşılan İsmaililer, Enmâr, Mudar, Kudâa, Rebîa ve İyâd isimleriyle beş büyük kola ayrılmışlardı. Bunlardan zamanla birçok kol türemiştir. Arap tarihçilerine göre, bu beş temel kol aşağıdaki cetvelde görüldüğü gibi, soy olarak Adnan'a bağlı bulunuyordu:

Adnan: Akk, Ma'd

Ma'd: Nizâr, Kunus

Nizar: Enmar, Mudar, Kudâ'a, İyâd

Hicaz ve Necd kabilelerinin atası sayılan Adnan'ın İsrailoğullarının peygamberlerinden Erniya ile çağdaş olduğu rivayet edilmektedir.¹⁹⁵ Bu rivayete göre Adnan'ın Buhtunnasr ile de çağdaş olması gerekir. Adnanî Araplar ve Kureyşlilerin dışındakiler, bedevî bir yaşam sürüyor, Tihame ve Necd dolaylarında konup göçüyorlardı. Kureyşliler ise Mekke'de hadari/yerleşik bir hayat sürüyorlardı.

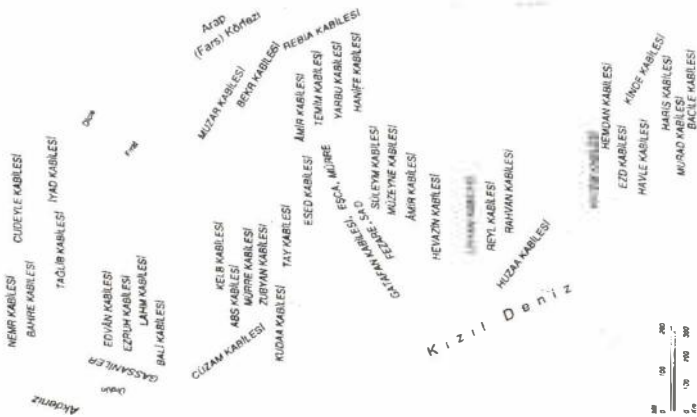
Adnanî Araplar, önceleri Akk ve Ma'd adlarıyla iki büyük kola ayrılmıştı. Akk kabilesi Tihame'nin güneyinde Zübeyd dolaylarında yurt tutmuşlardı. Yunan tarihçileri bu kableden Acchitae adıyla bahsetmişlerdir. Akk kabilesinin bakiyeleri İslâm dönemine kadar devam etmiştir. Ma'd kabilesi, daha büyük bir boy idi. Bütün Adnanî kabileler bundan doğmuştur.¹⁹⁶ Buhtunnasr'ın Arabistandaki fetihlerine dair Tevrat'ın verdiği bilgilerden, milattan önce altıncı asırda Ma'dlıların büyük bir kabile olduğu anlaşılmaktadır. Ma'd kabilesi daha sonra Nizâr ve Kunus adlarıyla iki büyük kola ayrılmıştır.

Bu iki koldan en çok nüfusu bulunanı Nizâr kabilesi olduğu gibi Adnanilerin diğer boyları da hep bu kableden doğmuştur. Nizariler, Kudâ'a, Mudar, Rebîa, İyâd ve Enmar adlarıyla başlıca beş büyük kola ayrılmış, Tihâme, Hicâz ve Necd'e dağılmışlardır.¹⁹⁷

¹⁹⁵ İbn Haldun, I, 300.

¹⁹⁶ Miladî 565 tarihinde vefat eden Bizans tarihçisi Procope de Ma'dlerden bahs etmiş olup bunları Hımyerilerin kuzeyinde ikamet eden bir Arap kavmi olarak tasvir etmiştir.

¹⁹⁷ el-Bekrî, *Mu'cem Ma İsta'cem*, 13.

Adnani kabilelerin Mîlada doğru gerçekleşen ayrılmaları sonucunda Hicaz ve Necd ile Suriye'nin yüksekleri ve Irak'ta yayılmalarını gösterir harita*

Kudâ'a kabilesi, Kızıl Deniz sahilindeki Cidde'den Necd ile Tihame'yi ayıran Zatu'l-İrk'a kadar olan yörelerde yurt tutmuştu. Mudar kabileleri ise Mekke dolaylarından Serevât dağlarına kadar uzanan yerlerde dolaşıyorlardı. Rebia kabilesi, Ğamer Zi Kinde ile Zatu'l-İrk'dan Tihâme içlerine kadar uzanıyorlardı. İyâd kabilesi ile Enmar kabilesi ise, Mudarlılara ait bölgeden Negrân sınırlarına kadar uzanan sahada oturuyorlardı.

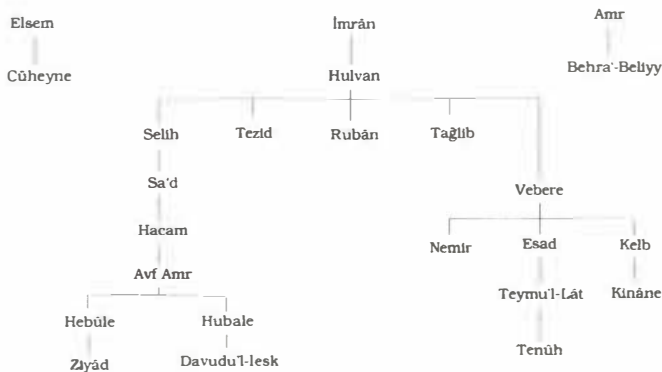
Fakat İsmaili kabileler hakkında verilen bilgiler uzun süre bu şekilde devam etmemiştir. Aralarında doğan anlaşmazlık ve çekişme yüzünden bütünlükleri parçalanmış, neticede bu yurtlarından da başka yerlere dağılmışlardır.

Kudâ'a Kabilesi

Arap soy bilginlerinden bazıları Kudâ'a kabilesini Kahtanilerden saymaktadır. Fakat Kudâ'a kabilesinin Adnanilerden olma ihtimali daha güçlüdür. Ma'd kabilelerinden ilk ayrılanlar Kadaahlılardır. Kadaahlılardan Benî Nahd'e mensup olan bir adamın Rebîa'dan bir kıza aşık olması yüzünden Kudâ'a ile Rebîa arasında baş gösteren savaş, bölünmeye neden olmuştur. Bu savaşta Mudar, İyâd ve Enmâr

kabileleri Rebia kabilesiyle birleşmiş, Akk kabilesi de Kadaa kabilesine destek vermiştir. Sonuçta Kudâ'a kabilesi yenilerek yurtlarından çıkmağa ve Necd'e çekilmeğe zorlanmışlardır.

Kudâ'a kabilesi, daha sonra birçok boya ayrılarak Necd, Bahreyn ve Suriye taraflarına dağılmıştır. Bu kabilelerden bazıları Irak ve Suriye taraflarında birer devlet bile kurmuşlardır. Diğerleri de göçebe olarak kalmışlardır. Kudâ'alılardan ayrılan boylar, şu cetvelde gösterilmiştir:

Bu boylardan yedisi Arabistan tarihinde büyük bir önem kazanmıştır.

1. **Teymu'l-Lât:** Bunlar Bahreyn taraflarına gitmiş, orada ikamet etmekte olan Nebatileri uzaklaştırarak yerlerine yerleşmişlerdir.

2. **Tezid:** Irak dolaylarında Abkar denilen yere yerleşmişlerdir.

3. **Suleyh:** Suriye ve Filistin yöresine dağılmış, orada bir devlet kurmuşlardır.

4. **Eslem:** Dört fahzdan oluşan Elsem kabilesi, önce Hicr'de Vadiu'l-Kura dolaylarına dağılmış, daha sonra Necd'e geçmişlerdir.

5. **Tenüh:** Önce Bahreyn, daha sonra Hire'ye çekilmiş, burada bir devlet kurmuşlardır.

6. **Rubân:** Suriye dolaylarına gitmişlerdir.

7. **Beliyy ve Behra'**: Bunlar önce Yemen taraflarına giderek Me'rib'de yurt tutmuş, daha sonra ayrılmışlardır. Beliyy boyu kuzeye çıkarak Medine ile Teyma arasına yerleşmişlerdir.¹⁹⁸

Kudâ'a'yı oluşturan boyların birbirlerinden ayrılarak, muhtelif yerlere dağılmalarının nedenleri bilinmemektedir. Fakat bu bölünmeyi, bedevi yaşamın bir sonucu sayabiliriz. Çünkü bedevi bir kabile zamanla çoğalarak, mevcut kuyu ve meralar kendilerine yeterli gelmemeye başlayınca bir takım boylara bölünmeleri ve yaşamlarına uygun yerlere göç etmeleri çok doğaldır. Dolayısıyla bu bölünme bir anda gerçekleşmemiş, boylar zamanla ayrılmışlardır. İlk bölünmenin milattan az önce veya o esnalarda gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Ayrılan boylardan mamur bölgelere gidenler, oralar da birer devlet kurmuş, çöle dağılanlar ise tarih sahasından çekilmişlerdir.

Kudâ'alardan, Cüheyne, Beliyy, Tenüh ve Suleyh tarihte önemli yer kazanan boylardır. Bunlardan ilk iki boy, bir aralık, Yenbu' ve Yesrib'den Mısır sınırına kadar uzanan sahilleri nüfuzları altında bulundurmışlardır.¹⁹⁹ Roma imparatoru Agostiyus döneminde, Mısır'ın Saida bölgesiyle Nube taraflarına saldıran ve tarih kitaplarında Arabu'l-Ahbaş denilen Arapların Cuheyne ve Beliyy boyları olduklarını iddia edenler vardır.²⁰⁰

Kudâ'alıların en büyük kısmını oluşturan Tenüh kabilesidir. Yunnanca kitaplarda bunlardan Thanoit adıyla bahsedilmiştir.²⁰¹ Nesep uzmanları Tenuh kabilesinin Kudâ'alılarla Ezdlilerden oluştuğunu iddia ederler.²⁰² Bir aralık Tenühiler, Suriye ve Irak dolaylarında birer devlet kurmuşlardır. Tarihçiler, Tenuh kabilesinin nesebi hakkında ihtilaf ediyorsa da Mesudî ve Hamza el-İsfahani'nin tarihin cereyanı ile de desteklenen, tercih edilen görüşlerine göre, bunların Kudâ'a kabilesinin boylarından oldukları şüphesizdir.²⁰³

198 Corci Zeydan, *el-Arabu kable'l-islam*, s.171.

199 Hemdani, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, 130.

200 Sharpe, *History of Egypt*, II, go et 37.

201 Spenger, *The Campaign of Aelius Gallus*, 208.

202 Hamza el-İsfahani, *Tarihu Sinni'l-Mulûk*, 95.

203 Mesudî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadin'l-Cevher*, I, 200; Hamza İsfahani, *Tarihu Sinni'l-Mulûk*, 94.

Tenuhiler önce Irak'ta bir devlet kurmuş, daha sonra bu yörelerde kurulacak olan Menâzire'ye (Lahmilere) bir zemin hazırlamışlardır. Devletlerinin başkenti, Hânûka ve Karkisya şehirlerinin ortasında bulunan Mudayra idi. Bu devletin kurucusu Malik b. Fehm'dir. Kendisine oğlu Cuzeymetu'l-Ebraş halef olmuştur. Bu şahıs miladi üçüncü asırda yaşamıştır.

Arap tarihçileri Cuzeyme hakkında saygı ve övgüyle karışık bir dil kullanmış, hamaset ve matanetini pek çok takdir etmişlerdir. Cuzeyme'nin erkek evladı olmadığından altmış sene hükümrân oluktan sonra kendisine kız kardeşinin oğlu Amr b. Adiy halef olmuştur. Hîre'yi merkez edinen ilk Arap hükümdarı budur. Hîrelilerin kitabelerinde zikrettikleri bu ilk hükümdar, Nasr ailesi veya Lahm ailesinin atasıdır. Menâzire de bunlardandır.²⁰⁴

Suriye Tenühilerine gelince; bunlar Suriye bölgesine Petra'daki Nebati Devleti'nin yıkılışından sonra gelmişlerdir. Bu esnada Suriye hakimiyeti Doğu Roma imparatorluğuna geçmişti. İstanbul imparatorları, daha sonra Beni Suleyh ve Gassâilere yaptıkları gibi Tenuhileri de çölde kendi lehlerinde kullanmışlardır.

Arap tarihçilerinin Suriye Tenühileri hakkında verdikleri bilgiler birbirlerini çürütür. Eski tarihlerde bunlardan, Nu'man b. Amr, Amr b. Nu'man ve Havarî b. Amr adlarında yalnız üç hükümdarlarının ismi kaydedilmiştir.²⁰⁵ Fakat bu hükümdarların icraatları ve saltanat sürelerine dair hiçbir şey görülmemektedir. Öyle anlaşıyor ki, Suriye Tenuhilerine Kudâ'a'dan Sulehy denilen boy galip gelerek yerlerine yerleşmiştir. Bu olay üzerine Tenuhiler de dağılmış ve bir kısmı Kinesrin'e yerleşmiştir.²⁰⁶

Suleyh boyu Suriye'ye Tenühilerle beraber gelmiştir. Daha sonra bunlardan Ducâime boyu Tenühilere galip gelerek Suriye'nin yükseklerindeki devleti ele geçirmişlerdir. Bunların Belka topraklarında Mevâb dolaylarını da istila ettikleri anlaşılmaktadır.²⁰⁷ Arap tarihçileri, Suleyh kabilesinden yalnız Nu'mân b. Amr, Mâlik b.

204 Hamza el-İsfahani, *Tarihü Sınnî'l-Mulûk*, 96.

205 İbn Haldûn, *el-İber ve Dıvaru'l-Mübtade' ve'l-Haber*, II, 249; İbn Vâdih el-Yakubi, *Tarihü Yakubi*, I, 234; Mesudi, I, 206.

206 Yakubi, IV, 175.

207 Ebû Muhammed el-Hemedani, *Sıfatu Cezireti'l-Arab*, 170.

Nu'mân ve Amr b. Mâlik adlarındaki üç hükümdarın isimlerini kaydetmişlerdir.²⁰⁸ Fakat bunlara halef olan Gassaniler hakkında verilen bilgilerden, Ducâime boyundan gelen hükümdarların sayısının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Gassanilerin, Suriye platolarına geldikleri zaman, Ducâime hükümdarı Ziyâdu'l-Lesk b. Hubule'ye cizye teklif ettikleri ve onun kabul etmemesi üzerine savaşarak Ducâime'yi cizye ödemeye mecbur ettikleri rivayet etmektedir. Daha sonra bunlardan Sıbt b. Münzir b. Davud veya Subeyt b. Sa'lebe b. Amr zamanında Gassaniler Ducâimeleri buradan tamamen sürerek yerlerine yerleşmişlerdir.²⁰⁹

Doğu Roma tarihçileri de, miladi dördüncü asırda Suriye valilerinden Zkomos adındaki Arap emire Phylarch (Filark) rütbesi verilmiş olduğunu kaydetmişlerdir. Muhtemelen Zkomos ismi, Ducam adının bozulmuş şeklidir.²¹⁰ Ducâime, Suriye'den sürüldükten sonra Dizen adındaki reislerinin liderliğinde Irak'a giderek Musul ile Tikrit arasında, Yunan tarihçilerinin *Atra* dedikleri, Hadar kalesini zaptetmiş ve oraya yerleşmişlerdir. Daha sonra Sasanilerin hükümdarı Şapur b. Erdeşir bu kaleyi dört sene kuşatmış, Ducaime Devleti'ne son vermiştir.

Kudâ'alardan Kelb boyu da bir aralık, Kuzey Hicaz, Dummetu'l-Cendel ve Tebük dolaylarında hüçük bir devlet kurmuş, Kindelilerden Sekünilerin galabesine kadar burada kalmışlardır. Kudâ'alardan Arap Yarımadasının Bahreyn, Vadiu'l-Kura ve Yemen dolayına dağılan boylar, tarihte zikretmeye değer bir iz bırakmamışlardır. Kudâ'aların Arabistan'ın kuzeyine doğru genişlemeleri, o zamanlarda Araplar arasında fetih amacına yönelik bir uyanışın başlamış olduğuna delalet etmektedir.

Enmâr ve İyâd

Adnanî kabilelerden, Kudâ'a'dan sonra, Enmâr ve İyâd kabileleri ayrılmışlardır. Öncekiler; Mudarlılarla vukubulan bir mücadele sonucunda Tihâme'den çıkmış, *Servât* dağlarına çekilmişlerdir. Bunlar, Becile ve Has'am adında iki boydan oluşuyorlardı.

208 İbn Kuteybe, *Kıtabu'l-Mearif*, s.215.

209 İbn Haldûn, II, 279; Hamza İsfahani, 115.

210 Neoldeke, 8.

İyâdlıların Tihame'den uzaklaşmalarına, Rebîa ve Mudar ile aralarında cereyan eden ve savaşla sonuçlanan bir çekişme sebep olmuştur. Hânuk'ta gerçekleşen bu savaş, İyâd kabilesinin yenilgiyle sonuçlandıktan sonra Mudarlılar zorunlu olarak Irak taraflarına çekilmiş, Irak Sevadın'da [sonradan kurulacak olan] Küfe dolaylarına yerleşmişlerdir.²¹¹ İyâdlılar bu yörede ikamet ettikleri sürece soygunculuk ve çapul ile meşgul olmuş ve sonunda Sasani hükümdarı Enuşirvân tarafından bu bölgeden uzaklaştırılıp Irak'tan çıkarılmışlardır. Öldürülmekten kurtulandan bir kısmı Tikrit, bazıları ise Musul dolaylarına dağılmış, oralardan da Suriye yükseklerine yayılmışlardır.²¹²

Rebîa

Kudâ'a, Enmâr ve İyâd ayrıldıktan sonra Tihame'de Benî Ma'd'dan yalnız Rebîa ve Mudar kabileleri kalmıştır. Adnanî kabilelerin en büyüklerini oluşturan bu iki kabileden Rebîa da, aralarında meydana gelen bir anlaşmazlık sonucunda Tihâm'e'den ayrılmışa mecbur olmuş, birçok boya bölünmüştür. Otuza ulaşan Rebîa boyları, şu cetvelde görüldüğü şekilde ayrılmaktadır:

211 Mudarlılardan Beni Hafsa adında bir şair bu vakayı şu şekilde tasvir etmektedir:

أباداً يوم خالق وطننا . تحيل مصبرات قدورنا
 تعاداً بالفوارس كل يوم . غصبات الحرب تحيى أعجرتنا
 قاتناً بالهلب والسماء . وأصعوا باليل عجلنا

212 Bekri, *Mu'cem ma İsta'cem*, 7.

Bu boylar İslâm öncesi döneme ait olaylarda çok önemli rolle-
rüstlenmiş oldukları gibi İslâm döneminde ortaya çıkan birçok kan-
lı hadiseye de karışmışlardır. Karakter olarak sert, savaşçı, cesur ve
amansız olan Rebialılar, bedevi yaşama çok fazla bağlı idiler. Dola-
yısıyla hangi isimde olursa olsun hiçbir sulta altına girmek istemi-
yorlardı. Bir taraftan hürriyetlerine olan bu ateşli bağlılık, diğer ta-
raftan kanaatlerine karşı besledikleri derin tutuculuk, İslâm döne-
minde bunların asırlarca karışıklık çıkaran bir unsur olmalarına
neden olmuştur. Müseylemetu'l-Kezzâb ile başlayan bu karışıklık
Haricilerle devam etmiş, gitmiştir.

Rebia'dan doğan kabilelerin en ünlüsü Abdu'l-Kays kabilesi idi.
Bu kabile Bahreyn ve Hecer dolaylarına giderek daha önce orada
yerleşmiş olan İyâd kabilesini çıkarmış, yerlerine yerleşmişlerdir.
Rebia'nın diğer boyları da Necd, Hicaz ve Tihame bölgelerine dağıl-
mışlar, bir kısım Yemen'e inerek, oralardaki halka karışmışlardır.
Necd ve Hicaz'ı yurt edinen boyların en ünlüleri; Bekr, Tağlib, Anze
ve Dubi'ya kabileleridir. Fakat aralarında meydana gelen savaşlar
bunların da etrafa dağılmalarına neden olmuştur. Rebîa kabilesi, bu
şekilde Yemâme ve Bahreyn'den Irak'ın kuzeyine kadar uzanan top-
raklara yerleşmişlerdir. Nemir ve Vâil boyları el-Cezire bölgesine yer-
leşmiştir, Re'su'l-Ayn, Mardin, Musul ve Nusaybin bölgeleri bir ara-
lık *Diyârü Rebîa* adını almıştır. Selekilerden sonra Bekr b. Vâil boy-
ları da Siverek ve Amid (Diyarbakır) dolaylarına yerleşmişlerdir.
Hatta Diyarbakır ismi bu kabilenin adıyla ilişkili sayılmaktadır. Fa-
kat Bekr b. Vâil boyu daha sonra Irak, Necd, Yemâme ve Tihâme ta-
raflarına dağılmıştır.

Tağlib kabilesinin boyları, Sincar dolaylarında yerleşmiş ve İs-
lâm döneminde bunlardan Alu Hamdûn doğmuştur. İslâm tarihini-
de meşhur olan Haricilerin bir çoğu Yemâme'de oturan Benî Hanife
ile²¹³ Yemâme'den Basra'ya kadar uzanan sahada (göçebe olarak
yaşayan) Benî İcl ve Musul'un Dicle bölgesinde ikamet eden Benî
Şeybân), Rebîa kabilesinden türemiştir. İslâm döneminde doğan Ha-
ricilerin çoğu, Benî Tağlib boylarındandır. Rabia kabilesi Adnanile-
rin bağımsızlığını kurtarmak amacıyla Yemen hükümdarlarına kar-

213 Meşhur Müseylemetu'l-Kezzâb Benî Hanîfe'dendir.

Cetvelde görülen kabilelerden ilk önce Kays kabilesi Tihâme'den ayrılarak, bir kısmı Necd'e bazı boyları da Tihâme dolaylarına, Hevâ-zin, Taif, Nahiyetu's-Serât ve Huneyn taraflarına dağılmışlardır. Tâbiha ve Müdrike kollarından oluşan Hindef de daha sonra başka kolları ayrılmış olup çoğalmıştır. Necd ve Hicaz'a yayılan Tâbiha kabilesinin kollarından Müzeyne Hicaz'da Cibalu Radva dolaylarına yerleşmiş, Temim ve Dabbe kabileleri de Yemâme ile Hicr arasında Yurt tutmuşlardır. Benî Sa'd kabilesinin bir kısmı Yebrîn'e giderek Benî Âmir b. Abdulkays boyu ile karışmış, bir kısmı da Umman taraflarına çekilerek Bahreyn ve Basra etrafında, önceleri İyâd kabilelerine ait olan bölgeye yerleşmişlerdir. Müdrike kabilesi Tihâme ve civarında kalmışlardır. Ana küme Arafat ve Batnu Nu'mân dolaylarında, Hüzeyl kabilesi Cebelu Serât'a; Huzeyme kabilesi bunların aşağı taraflarına; Nadr b. Kinâne, Mekke dolaylarına; Fihr, Mekke çevresine yerleşmişlerdir. Adnanî kabilelerden Benî Fihr dışındakiler bedevi bir yaşam sürmüş, Kusay b. Kilâb tarafından Harem-ı Şerif'e yerleştirilen Benî Fihr yani Kureyş Kabilesi, diğer kabilelerin aksine, Mekke'ye yerleştikleri için hadarî olmuşlardır. Huzeyl kabilesinin kalıntıları bu gün Mekke civarında ikamet etmektedirler.

Adnanî kabilelerin Tihâme'den Arabistan'ın muhtelif taraflarına dağılmaları hadisesi milattan bir asır öncesinden başlamış ve aşama aşama devam etmiştir.

İslâm'ın Zuhuruna Kadar Adnanîlerin Tarihi

Adnanîlerin Tihame'den dağıldıkları zamandan, İslâm'ın zuhuru-kada geçiren süre, tarihte Eyyamu Arab ve Cahiliye Dönemi adıyla anılır. Bu devirde Adnanîler birbirleriyle veya diğer kabilelerle savaş ve mücadele ile uğraşmış, bölünme durumu da yaşamışlardır. Tarih, bu uzun süre zarfında bunların ancak üç defa birleştiklerine şahid olabilmıştır. Geri kalan zamanlarını savaşlarla geçiren Adnanîlerden bazıları Menazire (Hireliler) vasıtasıyla İranlılara veya Gassaniler vasıtasıyla Doğu Romalılara veya Kindeliler vasıtasıyla Himyerilere intisap etmişlerdir. Fakat bu intisap hiçbir zaman haki-ki bir boyun eğme ve itaat mahiyeti almamıştır.

İranla Bizans'ın mücadeleleri esnasında bazen Hireliler, Doğu Roma taraftarı olan Gassanilere karşı Adnanî kabilelerin ittifakını

sağlamaya çalışıyor, bazen bunun aksi oluyordu. Bedevi olarak yaşayan Adnaniler, şiddet ve güç itibariyle komşu milletler üzerinde büyük bir korku ve dehşet uyandırdıklarından taraftarlıklarına büyük bir ehemmiyet veriliyordu.

Adnanilerin boyun eğdikleri devlet Himyeriler idi. En büyük Arap devleti olan Himyeriler, çoğunlukla kuzey bedevileri üzerine kendi taraftarlarından bir emir tayin eder ve onun vasıtasıyla bedevileri mümkün merteye itaat altına alırdı. Yemen devleti tarafından kuzey bedevileri liderliğine atanan en meşhur emir Kudâ'a kabilesinden Züheyr b. Cenâb el-Kelbî'dir. Miladi beşinci asrın ortasına doğru liderlik makamına geçen Zübeyr, cesareti, gücü, aklı ve becerisi, görüşlerinin isabetliliğiyle cahiliye döneminde büyük bir şöhret kazanmış, hatta kendisine kâhin sıfatı verilmişti. Fakat özgür bir hayat geçirmeye alışmış olan kuzey kabileleri, Yemen devletine genellikle isyanla karşılık verirlerdi. Dış tecavüze karşı Adnani kabileler ilk defa miladi dördüncü asrın ortasında birleşmişlerdir. Bu birleşme Yemen'den gelen Mezhiçlilere karşı Advân kabilesi emiri Âmir b. ed-Darb'ın liderliğinde gerçekleşmiştir. Araplar arasında akıl ve hikmetle şöhret bulan Âmir b. ed-Darb, Adnanilerin birleşmesini sağladıktan sonra, el-Beydâ'da Yemenlileri kesin bir şekilde yenmiştir. Yemen ile Tihame arasında meydana gelen ilk savaş budur.

Adnanilerin ikinci bir ittifakı da Rabia b. Hâris et-Tağlibî'nin liderliğinde, Yevmü's-Sulân'da, gerçekleşmiştir. Bu savaş Yemen hükümdarı tarafından Rabia ve Mudar kabileleri üzerine emir olarak atanan despot Lebid b. Anbese'nin katli yüzünden meydana gelmiştir. Üçüncü ittifak yine Yemenlilerin tahakkümüne karşı meydana gelmiş ve bu defa Benî Vâil'den meşhur Kuleyb'in liderliğinde toplanılmıştır. Beşinci miladi asrın sonlarında meydana gelen bu ittifaka Rabia, Kudâ'a, Mudar, İyâd ve Nizâr kabileleri de katılmış, Yevmu Huzâz adıyla şöhret kazanan savaşta Yemenlilere karşı kesin bir zafer kazanılmıştır. Bu son olay, kuzey kabileleri Yemen'in tasallutundan kurtarmış, bağımsızlıklarını sağlamıştır.

Cahiliye döneminde Adnani kabilelerin tarihi olayları; Yemenlilerle olan mücadeleler bir tarafa bırakılırsa; hemen hemen kendi

aralarında meydana gelen ve hatırası Araplar arasında korunan bir takım savaşlarla sınırlıdır. Bu gazveleri üç sınıfa ayırabiliriz.

1. Rabia ve Mudar kabileleri arasında meydana gelen savaşlar.
2. Rabia boylarının kendi aralarındaki savaşları.
3. Mudar boylarının kendi aralarındaki savaşları.

Hatıraları Arap edebiyatında derin izler bırakan bu savaşlar, yerel bir mahiyette kalmış oldukları için tarihin akışı üzerinde büyük bir etki meydana getirmemişlerdir. Rabia kabilesi ile Mudarlılar arasında meydana gelen en önemli olaylar; Mudarlılardan, Yemâme ile Hicr arasında bedevi olarak dolaşan Benî Temîm ile bunların kuzeyinde ikamet eden Rabia kabilesinden Benî Bekr b. Vâil arasında cereyan etmiştir. On ikiye ulaşan bu olaylardan altısında Benî Temîm ve altısında Benî Bekr b. Vâil galip gelmiştir.

Benî Temîm'in zaferiyle son bulan savaşlar cahiliye şiirlerinde Yevmü'-Nubâc, Yevmu Zî Tulu', Yevmu Cudûd, Yevmu'l-İyâd, Yevmu'l-Ğubeyt, Yevmu's-Şakika adlarıyla anılmıştır. Benî Bekr b. Vâil'in galip geldiği gazvelere Yevmu Felc, Yevmu'l-Vakît, Yevmu'z-Zuveyrîn, Yevmu Na'fi Kuşâde, Yevmu Mubâyid ve Yevmu's-Şeyyatîn adlarıyla meşhur olmuştur. Son savaş Hz. Peygamber'in risaleti döneminde ve hicretten evvel meydana gelmiştir.

Rabia kabileleri arasında meydana gelen kanlı ve uzun süre devam eden bir savaş cahiliye döneminin en önemli olaylarından biridir. Rabia'dan Benî Tağlib ile Benî Bekr arasında meydana gelen bu savaş, Adnanilerin birliğini sağlayan ve onları Yemenlilerin tahakkümünden kurtaran meşhur Kuleyb'in öldürülüşü yüzünden meydana gelmiştir. Şöyle ki: Benî Tağlib lideri Kuleyb ile eniştesi Benî Bekr liderlerinden Cessâs arasında bir devenin vurulması yüzünden *mûnâfere* oluşmuş ve bu *mûnâfere* neticesinde Cessâs, Kuleyb'i öldürdüğünden bu olay iki kabile arasında kırk sene devam eden büyük bir savaşı doğurmuştur.

Mudar kabileleri arasında gerçekleşen savaşlara gelince; bunlar Rabia ile Mudar veya Rabia kabilelerinin kendi aralarında baş gösteren savaşlarından daha çoktur. Mudar kabilelerinin çoğunun katıldığı bu savaşlar, cahiliye döneminin en önemli olaylarını teşkil et-

mehtedir. Bunlardan beşinci miladi asrın başında Abs ile Havâzin arasında meydana gelen savaş, Harbu Dâhis, Abs ile Zubyân kabileleri arasında meydana gelen olay da Harbu Ğubera' adıyla meşhur olmuştur. Her iki tarafın da yokoluşunu sağlayacak bir şekilde devam eden bu kanlı savaşlar Dâhis ve Ğuberâ' adındaki iki atın yarışı yüzünden doğmuştur. Eyyâmu Arab'da kabileler arasında baş gösteren ve ciddi kayıplara neden olan savaşların çoğu bu gibi önemsiz sebeplerden doğmuştur. Kureyş ve Kinâne ile Kays Aylan kabileleri arasında meydana gelen savaşlar ise, Araplar arasında Ficâr savaşları adıyla bilinmektedir. İki olaydan ibaret olan Ficâr savaşlarının ikincisi cahiliye olaylarının en meşhurdur. Miladi altıncı asrın sonlarında Fil hadisesinden yirmi sene sonra meydana gelen bu savaşta, Kureyş ve Kinâne kabileleri liderliğine Harb b. Umeyye seçilmişti. Bu savaş Kureyş'in galibiyeti ile neticelenmiş olduğundan Benî Ümeyye, Arablar arasında büyük bir şöhret ve nüfuz kazanmıştır.

Yemen Dışındaki Kahtânî Devletler

Arap soybilginleri Yemen dışında kurulan bazı devletlerin Kahtânî olduklarını iddia ederler. Araplar arasında yaygın olan bir menkıbeye göre, bunlar ünlü Me'rib seddinin yıkılışı üzerine Yemen'den çıkmış, Irak ve Suriye dolaylarıyla Necd taraflarına dağılmışlardır. Menkıbeye göre bu müthiş facia Yemen'in büyük bir kısmını işgal eden Himyerilerle Kehlânilerin liderliğinde bulunan Benî Kehlân'dan Amr b. Muzeykiyâ döneminde meydana gelmiştir.

Arap tarihçileri vakayı şu şekilde kaydederler: Tureyfa adında bir kadın, kehanetle büyük bir musibetin yaklaştığını anlayarak Amr'ı uyarılmıştı. Amr, felaketin Me'rib seddinden geleceğini tahmin ederek seddin duvarlarını inceledi. Bir köstebeğin duvarlarda büyük taşlar kopardığını gördü. Seddin yakında yıkılacağını anladı. Kimseye söylemeksizin düzmece bir hadise ile kendisinin ve Benî Kehlân'ın mal ve akarlarını değeriyile Himyerilere satarak Kehlânilerle beraber Yemen'den göçtü. Bir müddet sonra gerçekten sular taşı. Arim Seli gerçekleşti. Sed yıkılarak Yemen için beklenen büyük musibet doğmuş oldu. Rivayete göre Arim Seli faciası üzerine Yemen'den göçen

Kehlân b. Sebe b. Yeşcub b. Ya'rub b. Kâhtânoğulları aşağıdaki gibi altı kola ayrılarak her biri bir tarafa çekilmiştir.

1. İmrân b. Âmir kolu: Umman dolaylarına giderek Umman Ezdilerini oluşturmuştur.

2. Sa'lebetu'l-Amkâ b. Amr b. Âmir kolu: Yesrib'e gitmişlerdir. Evs ve Hazrec bunlardandır.

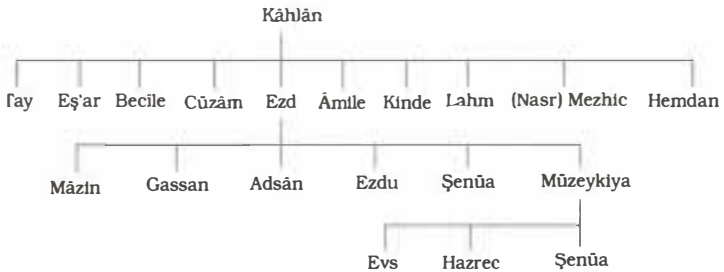
3. Hârise b. Amr b. Âmir kolu: Mekke'ye giderek Huzaaları oluşturmuştur.

4. Ezdu Şenûe kolu: Tihame'ye gitmişlerdir.

5. Cufne b. Amr b. Âmir Muzeykiya kolu: Suriye'ye gitmişlerdir. Gassaniler bunlardandır.

6. Benî Lahm kolu: Irak'a giderek Benî Menazire veya Alu Nasr deniler devleti kurmuşlardır.

Mamafih Arab soy bilginlerinin Benî Kehlân Kâhtânilerinden saydıkları kabileler bunlardan ibaret değildir. Araplar her biri çeşitli batn ve fahz ve ammarelerden oluşan ve Arabistan tarihinde önemli izler bırakan bazı kabileleri de Benî Kâhlân'dan sayarlar. Muhtelif tarihi kaynaklara göre Kuzey Arabistan'a dağılan Kâhlânîler, ondokuz büyük kabileden ibaret olup aşağıdaki kollara ayrılmışlardır.

Fakat Arap kabilelerinin Adnanî-Kahtanî ve Amalika diye bir takım kabilelere ayrılmaları, nesep bilginlerinin rivayetlerine dayandığından onlara tarihi bir kesinlik atfetmemekte doğal olarak mazuruz. Özellikle Kuzey Arabistan'da ikamet eden ve Benî Kâhlân'dan yani Kahtanilerden sayılan kabilelerin nesepleri meselesi büsbütün

şüphelidir. Hadiselerin cereyan ettiği zamanlardan kalma yazılı eserler bulunmadığı için ihtilaflarla dopdolu olan nesep rivayetlerine şüphesiz tamamıyla güvenilemez.

Yemen tarihinde görüldüğü üzere, ondokuz asır kadar bu dolaylara hakim olan Sebe ve Himyeriler birer ticari devlet idiler. Savaş ve mücadele ile o kadar uğraşmıyorlardı. Dolayısıyla muhtemelen yağmursuzluk veya sedlerin yıkılışı gibi bazı doğal felaketlerin doğurduğu kıtlık, sayı itibariyle çok olan yöre sakinlerini geçinemez bir vaziyete sokmuş ve bu yüzden bazı fahz ve batnlar muhtelif zamanlarda Arap yarımadasının doğu ve kuzey dolaylarına dağılmışlardır. Bu suretle Yemame, Bahreyn, Umman, Hicaz ile Şam (Suriye) ve Irak tepelerine çekilen Kahtaniler buralarda çoğalarak bedevi ve hadarî bir hayat sürmeye başlamış, Benî Lahm, Benî Ğassan ve Benî Kinde gibi bazı kabileler birer devlet bile kurmuşlardır.

Fakat Arap ensabçılarının rivayetleriyle güçlenen bu ihtimal, tarihi tenkide o kadar dayanıklı görünmemektedir. Çünkü Kahtaniler ve Adnaniler bir başka ifadeyle Güney Arabistan ile Kuzey Arabistan'ın kadim sakinleri aralarında lehçe, toplumsal hayat, gelenek, din ve özel isimler itibariyle pek önemli farklar bulunuyordu. Halbuki Kahtanilerden sayılan Benî Ğassan, Benî Lahm ve Benî Kinde devletleri hakkında verilen bilgiler, lehçe, toplumsal hayat, dinî adetler, özel isimler itibariyle Kahtanilerden ziyade, Adnanilere uygunluk göstermektedir. Benî Lahm ve Benî Ğassan'a ait keşfolunan kitabelerdeki lehçe, bunların Himyeri lehçesi ile değil, Adnani lehçesiyle konuştuklarını gösteriyor. Şayet Arap nesepçilerin rivayet ettikleri gibi bunlar, Yemen'den gelmiş olsalardı dillerini ve diğer adetlerini doğal olarak muhafaza etmiş olacaktı. Çünkü Yemenliler o zamanlarda medeniyet itibariyle kuzey bedevilerinin üstünde bulunduklarından onlar tarafından temsil edilmeleri uzak bir ihtimaldir. Bundan başka, Yemenlilerin kendilerine özgü mûsned yazısı denilen bir yazıları vardı. Halbuki ne Ğassanilere ne de Himyerilere ait kitabelerde bu yazı görülememiştir. Aksine diğer kuzey Arap kabileleri gibi bunlar da kitabelerini Ârâmî hattıyla yazmışlardır.

Rivayetlerde Kâhlânilerin Yemen'de iken tarımla meşgul oldukları bağları, bahçeleri, evleri, sarayları bulunduğu haber verilmekte-

dir. Şu halde Arim Selinden sonra bunların kuzey çöllerinden ziyade toplumsal yaşama daha uygun olan Yemen'in diğer bölgelerine gitmeleri daha makul olurdu. Çünkü Kuzey Arabistan'a çekilerek bedevi hayata atılmaları veya Irak ve Suriye dağlarına gitmek üzere uzun mesafeler katetmeyi seçmeleri şüphesiz daha güçtü.

Özetle, Beni Lahm ve Ğassaniler de Yemen halkının Aştar ve İl gibi tanrılarının yerine kuzey Araplarının tanrı isimlerinin bulunması, bunlara ait kitabelerde görülen özel isimler arasında Mainliler ve Sebelilerin isimlerine benzer hiçbir ismin görülmemesi, aksine Nebatilerin özel isimlerinden olan Hâris, Cebele, Numan gibi isimlerin varlığı da bunların kuzeyden gelmiş olmaları ihtimalini oldukça zayıflatan nedenlerdir.

Gassânî Devleti

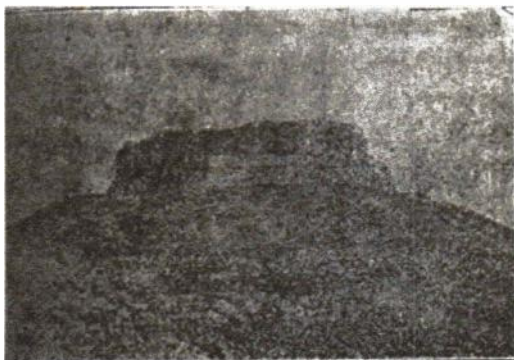
Arap tarihçilerine göre Yemen dışındaki Kahtâniler tarafından Suriye dolaylarında Havrân'da kurulan bu devlet, miladi altıncı asırda büyük bir önem kazanmıştır. Bu yöreler çok eski zamanlardan beri Arap bedevileri tarafından meskûn bulunuyordu. M.Ö. dördüncü asırda Suriye ve Irak'ı zapteden Büyük İskender'in halefleri, Arap yarımadasını da fethetmek istemişlerdi. Fakat halkının bedeviliği, orduyu sevketmenin zorluğu bu hayallerine mani olmuştur. Selekiler/Selevkoslar ve Betâlîme devletleri bir aralık Nebatilerle hayli çarpışmışlar, fakat kesin bir zafer elde edememişlerdi. İskender'in Suriye'deki halefleri çöl sakinlerini yıkmayı başaramayacaklarını anladıktan sonra onlarla iyi geçinme siyasetini takip etmiş, bu şekilde ticaret kabilelerinin naklinde ve korunmasında onlardan oldukça fazla yararlanmışlardır.

Milattan önce birinci asırda Suriye, Romalıların egemenliği altına girdiği zaman Suriye çölleri Nebatilerin ve bunların müttefikleri olan şeyhlerin hâkimiyetleri altında bulunuyordu. Romalılar Nebatî devletini yıktıktan sonra Nebatiler de Suriye ve Irak çöllerine dağılmış, oralardaki halka karışmışlardı. Fakat Romalılar bu dolaylardaki Arap bedevileri bir türlü yok edememişti. Bunlar fırsat buldukça Romalıların idaresinde bulunan şehir ve kasabalara inerek soygunculuk ve çapulculuk yapıyor, kervanları vuruyorlardı. Romalılar ni-

hayet bunlarla anlaşmaya mecbur olmuşlardı. Bu esnada bu bedevi kabilelerin en meşhuru Kudâ'alardan Ducaime denilen Benî Süleyh kabilesi idi.

Büyük İskender'den sonra Irak ve İran dolayları da mülûku tavâifin elinde parçalanmıştı. Bu durum üçüncü miladi asrın başlarında Sasani devleti ortaya çıkıncaya kadar devam etmiştir. Sasaniler İran'ın bütünlüğünü sağladıktan ve büyük bir devlet kurduktan sonra, İranla Doğu Roma imparatorluğu arasında müthiş rekabet başlamış, bu durum her iki tarafı çöl Araplarıyla anlaşarak yardımlarını sağlamaya yönlendirmiştir. İşte Doğu Roma imparatorlarının yalnız saldırılarına mani olmak için değil, İranlılara karşı yardımlarını da kazanmak amacıyla çöl Araplarına yakınlaşmak istedikleri bu zamanlarda idi ki, Tihame'den kuzeye doğru çıkan Gassaniler de Belkâ dolaylarına çekilmişlerdi. Bu esnada bu bölgeler Ducâime ve diğer bedevi kabileler tarafından yerleşilmiş idi.

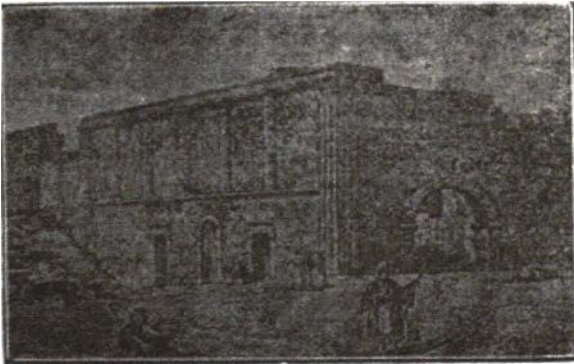
Arap soybilginlerine göre Suriye dolaylarına gelen Gassaniler, Arim Seli felaketi sebebiyle Yemen'den göçen Kahtaniler ve Benî Kâhlân'dan Amr Muzeykiya ile birlikte çıkan Araplardan idi. Amr Muzeykiya'nın Hârise adındaki oğlunun liderliğinde Mekke'ye giden Kâhlâniler, Huzaahları; Sa'lebe adındaki oğluyla Yesrib'e (Medine) yerleşenler ise Evs ve Hazrec kabilelerini oluşturmuş oldukları gibi Muzeykiya'nın üçüncü oğlu Cefne'nin liderliği altında Havran dolaylarına giden Kâhlâniler de Gassani devletini kurmuşlardır.

Havran'da Salhad Kalesi

Arap tarihçilerine göre Cefne b. Amr Muzeykiya kolu, Yemen'den çıktıktan sonra doğruca Suriye'ye gitmeyerek, bir süre Tihame'de, Hicaz sınırı üzerinde bulunan Gassan suyu kenarında, ikamet etmiş; bu nedenle kendilerine Gassanî veya Gassasine adı verilmiştir. Buranın milattan önce Yunanlılarca bilindiği anlaşılmaktadır. Gerçekte milattan önce ikinci asrın ortalarına ait eserlerde Tihame bölgesinin ortalarında Gassan adı zikredildiği gibi Batlamyus da ikinci miladi asrın ortalarında Gassan kabilesinin bu dolaylarda ikamet ettiğini haber vermiştir.²¹⁵

Gassaniler Suriye dolaylarında Benî Kudâ'a'dan Ducâimelilerle karşılaşmışlardır. Bir iki saldırı ile bunları memleketlerinden çıkarmış ve liderlerini öldürerek oralara kendileri yerleşmişlerdir. Bu şekilde Havrân ve Belkâ'da bir devlet kuran Gassaniler bu bölgeleri kendilerine tarihte medeni bir yer veren bir takım saray ve kalelerle imar etmiş ve Havrân'da, günümüzde de harabeleri eski Şam ismiyle anılan, Busra şehrini hükümet merkezi edinmişlerdir. İslâm tarihinde meşhur olan rahib Bahira'nın manastırı burada bulunuyordu.

Busra'da bir saray harabesi resmi

Arap tarihçileri Amr Muzeykiya'nın oğlu Cefne'yi Gassanilerin ilk hükümdarı saydıklarından eski tarihlerde bu devlet Âlu Cefne adıyla anılmıştır. Fakat Arap tarihçilerinin Gassan hükümdarları hakkında verdikleri bilgiler, çelişkilerle dopdolu olduğu gibi birçok noktadan çağdaş devletlerin tarihiyle de çelişmektedir.

215 Sprenger, *The campaign of Aelius gallus* (J.B.A.S) 45et52).

Hamza el-İsfehani, *Tarihü Sinni'l-Mulûk* adlı eserinde Gassanile-
rin altıyüz sene devam ettiğini ve bunlardan otuz iki hükümdarın
gelmiş olduklarını kaydeder. Buna göre İslâm'ın doğuşuna kadar
devam etmiş olan Gassani devletinin birinci miladi asrın başlarında
kurulduğunu kabul etmek icap eder. Hâlbuki diğer kaynaklara gö-
re Gassaniler ikinci asrın ortalarında henüz Tihâme'den ayrılmamış-
lardı.

Alman bilginlerden Mösyö Noeldeke ise, Yunan ve Süryani kay-
naklarına dayanarak Gassan hükümdarları sayısının onu geçmedi-
ğini iddia etmektedir. Noldeke'ye göre bu devletin ilk hükümdarı be-
şinci miladi asrın sonlarında vefat eden Cebele Ebu Şemer, son hü-
kümdarı da Hz. Ömer döneminde İstanbul'a kaçan Cebele b. el-Ey-
hem'dir. Buna göre Gassani devletinin tarih sahnesinde kaldığı sü-
re bir buçuk asır bile değildir.

Noldeke'nin Gassanilere dair neşrettiği bir eserinde²¹⁶ Arap şiir-
lerinde tarihçilerin zikretmemiş oldukları birçok bilginin bulundu-
ğunu belirtmiş, tarih kitaplarında görülen ayrıntılardan bir kısmı-
nın da temelsizliğini ima etmiştir. Noldeke'nin Gassaniler dönemin-
de yazılan kilise tarihlerine, Arap şiirlerine, Bizans kaynaklarına da-
yanan izahları ve tenkitleri büyük bir öneme sahiptir. Fakat Gassan
hükümdarları sayısını on hükümdara ve devletin tarih sahnesinde
kalış süresini bir buçuk asırdan daha az bir zamana indirmesi, ger-
çeğe uygun değildir. Bu devlete ve hükümdarlarına dair, gerek Arap
kaynaklarında ve gerek diğer kaynaklarda var olan bilgiler, Hamza
el-İsfehani'nin Gassanilere atfettiği altı asırlık varlık süresi ile otuz
iki hükümdarı kaydetmesini ihtiyatla telakki etmemiz icap ettiği gi-
bi, Noldeke'nin vardığı sonucu da kabule uygun görünmemektedir.
Herhalde, Gassani devletinin tarih sahnesinde kalış süresi ve hü-
kümdarlarının sayısı ne Hamza el-İsfehani'nin belirttiği kadar fazla,
ne de Mösyö Noldeke'nin iddiası kadar azdır. Dolayısıyla tarihçiler,
bu devletin hükümdarlarının sayılarında, tahta çıkış sıraları ve sal-
tanat sürelerinde oldukça fazla ihtilaf etmiş olduklarından bu hu-
susta kesin bir cetvel düzenlemek de zordur. Daha önce zikredildi-
ği üzere Gassani hükümdarlarının sayısı Hamza el-İsfahani'ye göre

otuz iki olduğu halde, İbn Kuteybe'ye göre onbir, Cürcanî'ye göre dokuz, Mesudi'ye göre ondur. Bu ihtilaf aynı isimdeki hükümdarların sayılarında bile görülmektedir. Hamza el-İsfahani, Nu'mân adında beş hükümdardan bahsettiği halde Noldeke'nin cetvelinde bu isimde iki hükümdar, İbnu'l-Kelbi'de ise bir hükümdar bulunmaktadır.

Aynı ihtilaf, el-Münzir, el-Eyhem ve Amr isimlerinde de bulunmaktadır. Hamza el-İsfahani'ye göre el-Münzir isminde dört, el-Eyhem isminde iki ve Amr isminde beş hükümdar bulunduğu halde, Noldeke'nin cetvelinde bu isimlerde yalnız birer hükümdar yer almaktadır. İbnu'l-Kelbi ise, el-Münzir isminde üç, el-Eyhem ve Amr isimlerinde birer hükümdar kaydetmektedir.

Arap tarihlerinde Gassanî hükümdarlarından birincisinin kim olduğunda da ihtilaf edilmiştir. Bazılarına göre, ilk hükümdar Sa'lebe, bazılarına göre Hâris b. Amr, bazılarına göre de Cefne'dir. Bazı tarihlerde ise daha başka isimler de görülmektedir. Corci Zeydân, Gassanî Devleti hakkında gerek Arap ve gerek diğer milletlerin kaynaklarında mevcut olan bilgileri karşılaştırmak suretiyle bu devletin tarih sahnesinde kaldığı süreyi, hükümdarlarının sayısı ve hükümdarlık süreleri hakkında aşağıdaki cetveli düzenlemiştir.

Miladi tarihe göre

Hükümdarlıklarının başlangıcı Hükümdarların isimleri

220	Cefne b. Amr
265	Amr b. Cefne
270	Sa'lebe b. Amr
287	I.Hâris b. Sa'lebe
307	Cebele b. I. Hâris
317	II.Hâris b. Cebele b. Mâriye
327	Amr b. II. Hâris (ve kardeşleri Cebele, Eyhem, Nu'mân, Büyük Münzir, Küçük Münzir)
380	Nu'man b. Eyhem (ve kardeşleri III.Hâris ile büyük Münzir ve oğulları Nu'mân ve Cefnetu'l-Muhrik
430	Nu'mân b. III.Hâris (ve Amr b. Cefnetu'l-Muhrik, Nu'man b. Amr b. Büyük Münzir
460	Hucr b. Nu'mân b. III.Hâris (kardeşleri Münzir, Amr ile Cebele b. Nu'man b. Amr)

486	IV.Hâris b. Hucr
512	Cebele b. IV. Hâris
529	V.Hâris b. Ebî Şemer b. Cebele
569	Nu'mân b. Ebû Kereb b. V. Hâris
625	Şurahîl b. Cebele b. V. Hâris (kardeşleri Eyhem, Münzir, Amr)
633	Cebele b. Eyhem (ve Cebele b. Hâris)

Gerçeğe az çok yakın görünen bu cetvele göre Gassanî Devleti dörtyüz sene kadar devam etmiş, II. Hâris ile Cebele b. Hâris b. Ebî Şemer, Münzir ve Nu'man'ın oğulları aynı dönemde hükümdarlık yapmışlardır.

Bu cetveldeki hükümdarların sayısı, Noldeke tarafından Yunan kaynaklarına göre düzenlenen cetveldeki hükümdarların sayısından fazladır. Bu da çok doğaldır. Çünkü Romalılar, Gassanileri Havrân dolaylarına girişlerinden uzun süre sonra tanımışlardır. Bu zamanlarda bütünlüğünü ve gücünü koruyan Roma, Arapların yardımlarına muhtaç olmadığı için, Suriye çöllerindeki değişime hiçbir önem vermemiştir. Halbuki bu devirde de Gassaniler bir emir idaresinde yaşıyorlardı. Bazen muhtelif kabilelerin liderliğinde iki veya daha fazla emir bulunuyordu. Fakat Roma, İranlıların güçlü zamanlarında, onlarla çarpışmaya başlayınca Gassanilerin yardımlarına ihtiyaç duymuş ve ancak bu dönemden itibaren onları tanımağa, hükümdarlarından bahsetmeye başlamışlardır. Üçüncü miladî asrın sonları ile dördüncü asrın başlarında imparator Dioclétianus'un orduları İranlılara defalarca galip gelmiş, Mezopotamya'yı istila etmiştir.²¹⁷ Fakat, daha sonra iç çekişmelerle Roma Devleti sarsılmağa başlamıştı. Bu durum, büyük Kostantin'in, Hristiyanlığı kabul etmesi ve ordudaki Hristiyanların yardımıyla ülkeye birliğini ve gücünü iade ettiği tarihe kadar devam etmiştir Miladi 306-337. Büyük Kostantin zamanında İran tahtına Şapur Zü'l-Ektâf geçmişti. Önceleri Cündişapur'da ikamet eden Şapur, başkenti Irak'taki Medain'e naklederek Romalılarla çok büyük savaflara girişmişti. Miladi dördüncü asrın ortalarında gerçekleşen bu savaflar, beşinci asrın başlarında İran tahtında bulunan Yazdgerd b. Behrâm zamanında yüz senelik bir barış anlaşmasıyla kapanmıştı. İşte bu esnada, İranlıların

²¹⁷ Gibon, *Roman Empire*, I, 349.

Beni Lahm ile ittifak kurduklarını gören imparatorlar, Suriye Araplarından yani Gassanilerden yardım istemeye mecbur olmuşlardır.

Yunan tarihçilerinin, bahsettiği ilk Gassan hükümdarı Cebele'dir. Yunanlılar, Cebele'nin ne babasının ismini ne de lakabını zikretmediklerinden, hangi Cebele'den bahsettikleri açıkça anlaşılamamaktadır. Cebele miladi 497 tarihinde Romalılara yardım etmiş ve bu hizmetine mükâfat olarak kendisine *Phylarck* (*Filark*) yani reis veya emir ünvanı verilerek Petra valiliğine tayin edilmiştir. Noldeke'ye göre Cebele, Gassani devletinin en büyük hükümdarı olan ve miladi 529-569 tarihinde Yunan eserlerinde kendisinden pek çok bahsedilen Hâris b. Cebele'nin babasıdır. Tarihçi Théophan, Cebele'nin miladi 500 tarihine doğru Filistin'e bir sefer düzenlediğini kaydetmektedir.²¹⁸

Hâris, Gassani hükümdarları arasında saltanatı tarihen en iyi kaydedilen ilk hükümdardır. Jean Malalas, Hâris'in 528 senesi nisânında Hire hükümdarı el-Münzir b. Mau's-Semâ'yı mağlup ettiğini haber vermektedir.²¹⁹

Jean Malalas raporunda Hâris, filark ünvanıyla anılmıştır. Hâris'in 529 tarihinde Filistin *Filarkı* sıfatıyla muhalif Samaritainlerine karşı kazandığı başarı kendisine *Basiliyus* ünvanının verilmesine sebep olmuştur. Hükümdar anlamına gelen bu unvan, Romalılarca emir ve valilere verilen bir paye idi.

Hâris, Romalılar nazarında yüksek bir konuma, büyük bir şöhrete sahipti. Cesareti ve gücü her yerde hayret ve mübalağa ile naklediliyordu. Hatta, kadınlar, çocuklarını susturmak için, Hâris'i çağırırlardı. Hâris, miladi 531 tarihinde İranlılarla savaşan Roma komutanı Bélisaire'nin en büyük yardımcılarından biriydi. İran'ın zafere kazandığı bu senede İran'da Kısra Kubâd'a oğlu Nuşîrvân halef olmuştu. Doğu Roma imparatorluğunun tahtında da büyük Justinien bulunuyordu. Bu şekilde doğu ve batıda iki büyük hükümdar çağdaş olmuşlardı. Bu esnada Doğu Roma imparatorları Bélisaire'nin komutası altında Avrupa ve Afrika'da çarpışıyordu. Justinien

218 Cl.Huart, *Histoire des Arabes*, I, 5g.

219 Cl.Huart, *Histoire des Arabes*, I, 59.

en, doğudan emin olmak için İranla barış anlaşması imzalamaya teşebbüs etmiş Nuşirvân'ı da razı etmeyi başarmıştı.

Fakat bir süre sonra Nuşirvân, bu anlaşma sayesinde Justinien'in Avrupa ve Afrika'daki parlak zaferlerle çok fazla güç kazandığını anlayarak anlaşmayı bozma yolları aramaya başladı. Anlaşmanın doğrudan doğruya kendi tarafından bozulmuş olmaması için bu hususta Hire hükümdarı Münzir b. Mau's-Semâ'yı kullanmaya karar verdi. Dehası ve zekası ile ünlü olan Münzir anlaşmaya katılmamıştı. Romalıları desteklemekte olan Hâris'in de en büyük düşmanı idi. Tedmur'un güneyindeki toprakların kime ait olduğu bu iki Arap hükümdarı arasında sürekli bir anlaşmazlık konusu olmuştu.

Nuşirvân, valisi Münzir'e yardım ederek Hâris'e savaş ilan ettirdi. Suriye sınırlarına da saldırıp Romalılara ait yerleşim birimlerini yağmalamalarına dair de gizli talimat verdi. Bu olay, İranla Doğu Roma arasında kanlı bir savaşın başlamasına neden oldu. Kisra, Suriye ve Anadolu'yu istila ederek İstanbul kapılarına dayandı. Roma komutanı Bélisaire, Hâris b. Cebele ile beraber Beyne Nehrey'n'e (Dicle ile Fırat'ın arasına) saldırıp Nusaybin'den İran'a girdi. Hâris, İran ve Hire Devletlerine ait birçok beldeyi yağmalayarak döndü.

Bu hadiseden sonra, Gassanilerle Lahmiler arasındaki savaşlar sürüp gitti. Miladi 544 tarihine doğru gerçekleşen bir savaşta Hâris'in oğullarından biri Münzir'e esir düşerek el-Uzza putu önünde kurban edildi. Aynı sene haziranında gerçekleşen ve Araplar arasında Aynu Ubâğ adıyla meşhur olan savaşta el-Münzir de öldürülerek Kinesrin dolayları Hâris'in Hâkimiyetine geçti. Hâris b. Ebî Şemer miladi 563 senesi Tışrin es-Sanî ayında, oğlunun veliahtlığını impatora kabul ettirmek üzere; İstanbul'a gitti. *Bedeviler Filarkı* bu seyahatinde İstanbullular, hatta saray mensupları üzerinde çok büyük bir etki bırakmış, kendisi de Kostantiniye'nin yüksek binaları karşısında hayran kalmıştı. Hâris, İstanbul'u ziyaretinden yararlanarak impatora Jacques Baradée ve Théodore'yi Suriye Arapları piskoposluğuna tayin ettirmeğe muvaffak olmuştu.²²⁰ Bu şekilde, Suriye Arapları arasında yayılmış olan ancak Ortodoksların baskı-

sıyla gittikçe tehdit edilen monofizistlere (monophysistee) bir dayanak noktası sağlanmış oldu.

Ünlü şair İmriu'l-Kays'ın; zırhlarını Teyma (Teima) hakimi Samüel b. Adiyy'ye emanet ederek; Roma imparatoruna gitmesine aracı olan yine bu Hâris'tir. Hâris, kırk sene kadar savaşlarla ve mücadelelerle uğraşmış, birçok başarı kazandıktan sonra, miladi 569 tarihinde vefat etmiştir. Kendisine oğlu el-Münzir halef olmuştur. Bu hükümdar Bizans tarihlerinde Moundaros adıyla meşhurdur.

Münzir, Gassaniler tahtına geçtiğinde Amr b. Hind'in kardeşi Kâbûs, Hire'de hükümdarlık yapıyordu. Bu iki hükümdar döneminde söz konusu Arap devletleri arasında yeni bir savaş başladı. Münzir, 570 senesi mayısının yirminci günü Kâbus'a galip geldi. Fakat Münzir bu savaş esnasında Bizans imparatoru II. Justinien'in yardımını sağlayamadı. Aksine maddi yardım meselesinden dolayı gücenmiş olan Justinien Münzir'i hile ile yok etmeye bile yeltendi. Bundan dolayı, Münzir Bizans'a isyan ettiğini ilan etti. Bu durum üç sene sürdü. Öte taraftan İran taraftarı olan Hire Arapları, Bizans'a ait yerleşim birimlerini yağmalamaya başlayınca II. Justinien ister istemez Münzir ile anlaşmak zorunda kaldı. Anlaşma özel bir şekilde düzenlenen merasimle Patrik Justinien tarafından Roçafa yani Sergioplis'de Saint-Serge'nin kabri önünde takdis edildi. II. Justinien'in 578 senesi Teşrin-i evvelinde vefat etmesi bu anlaşmayı güçlendirdi. İki sene sonra Münzir iki oğluyla beraber İstanbul'da imparator Tibére'yi ziyaret etti. II. Tibére, Arap hükümdarını büyük bir törenle kabul ederek, kendisine taç (Tidre) giydirdi. Halbuki daha önce babasına sadece iklil (diadème) giydirilmişti. Bu nedenden dolayı Bizans tarihçileri Münziri Arap hükümdarı adıyla zikretmişlerdir.

Bizans tarihçilerinin, hakkında uzun uzadıya bilgi verdikleri Hâris b. Cebele, şayet Arap tarihlerindeki Hâris b. Ebî Şemer denilen hükümdar ise -ki biz böyle kabul ediyoruz- Bizans tarihçilerinin Münzir'nin de Hâris b. Ebî Şemer'in oğlu Ebû Kereb Nu'mân olması icap eder. Çünkü Arap tarihlerine göre Hâris'in, Münzir adında bir oğlu yoktu. Aksine bu isimde bir torunu vardır. Bizans ve Arap tarihlerinde görülen çelişkiler, kuşkusuz; bir hata sonucudur. Fakat bu hatanın Bizans ile Arap tarihçilerinden hangilerine ait olduğunu belirlemek mümkün değildir.

Hire şairlerinden Adiy b. Zeyd'in bir şiirinden anlaşıldığına göre Münzir, Benî Lahm hükümdarının başkentinde bulunduğu bir zamanda Hire'yi basarak yağma etmiş, dönüşünde şehrin binalarını yakmıştır. Bizans tarihleri, Münzir'in sonunu feci bir şekilde tasvir etmiş ve kendisine halef olan Numan adında bir oğlundan bahsetmişlerdir. Bu son isim de Arap tarihleriyle uygunluk göstermemektedir.

Bizans tarihlerine göre, Anadolu kontu Maurice tarafından 580 tarihinde gerçekleştirilen askeri hareket esnasında Fırat nehri üzerindeki büyük köprü'nün tahrip edilmiş olduğu görülmüştü. Bu köprü'nün tahribinden Gassanî hükümdarını sorumlu tutan İstanbul hükümeti düşmanlarla ilişkisinin bulunduğu ve askeri hareketten onları haberdar ettiğine haml edilerek Münzir'in tevkifine karar verildi. Tedmur ile Şam arasındaki çölde inşa olunan Havârin Kilisesi'nin resmi açılışı münasebetiyle icra olunan merasim esnasında Münzir, ansızın tutuklanarak başkente naklolundu. Daha sonra Maurice'nin iktidarı döneminde Sicilya'ya sürüldü.

Münzir'in tutuklanması, hanedanına verilmekte olan maddi yardımın da kesilmesine neden olmuş olduğundan oğulları, babalarının intikamını almak üzere silaha sarıldılar. Yunan kaynaklarına göre Münzir'in dört oğlu, büyük kardeşleri Numân'ın liderliğinde bir isyan çıkarmış, ülke yağmalanmış, etrafa dehşet saçılmıştı. Bu dehşet üzerine Bostra garnizonu, babaları tarafından emanet olarak bırakılmış olan silah ve malları kendilerine teslim mecbur oldu. Henüz hayatta olan II. Tiber, Suriyeli Magnus'un idaresinde asiler üzerine bir ordu sevketti. Sadece Nu'man yakalanarak İstanbul'a sevk edilebildi ve orada hapsedildi.

Noldeke'nin Bizans kaynaklarına dayanarak düzenlediği cetvelere göre Nu'man b. Münzir'in hapsinden yani miladi 583 tarihinden 614 tarihine kadar geçen otuz bir sene zarfında Gassaniler tahtına sırasıyla: Hâris el-Asğar (Küçük) b. Hâris el-Ekber (Büyük), Hâris el-A'rac b. Hâris el-Asğar, Nu'mân b. Hâris el-Asğar, Amr b. Hâris el-Asğar ve Hucr b. Amr geçmişlerdir. Bu cetvel, Hamza el-İsfahanî, Ebû'l-Fida, İbnu'l-Esir ve diğer Arap tarihçilerinin verdiği bilgilere uygunluk göstermediği gibi Corcî Zeydân'ın, yukarıda aktardığımız cetveline de uygun değildir. Fakat, bunlardan bazıları örneğin; Hâ-

ris el-Asğar ile oğlu Amr ve kardşi Nu'mân, cahiliye şairlerinin en meşhuru olan Nabîğa ez-Zübyanî'nin şiirlerinin bazılarında zikredilmiş, cömertlik ve ikramları takdirlerle anılmıştır.

Öyle anlaşıyor ki, Nu'man b. Münzir'in tutuklanarak hapsedilmesi, çöl bedevilerinin onca çaba sonucunda gerçekleşmiş olan birleşmelerine karşı kesin bir darbe olmuştur. Cefne hanedanı etrafında toplanmış olan Araplar, bu olaydan sonra, her biri bir reis idaresinde on beş ayrı gruba ayrılmıştır. Cefne hanedanının zikrettiğimiz son prensleri de bu liderler arasında bulunuyorlardı. Bu şekilde bağımsızlığını kazanan reislerden bir çoğu İran hükümdarlarının yüksek hâkimiyetini tanıyordu. Bu bölünme, çölde tam anlamıyla bir anarşi doğurmuştu. Bizans'ın düşmanı olan İran tarafını tutanlar, Doğu Roma sınırları için gerçek bir tehlike oluşturmuyorlardı. Bu durum Kisra Hüsrev Perviz'in miladi 613-614 tarihinde gerçekleşen Suriye seferine kadar sürdü. Suriye ve Filistin'i ele geçiren Hüsrev Perviz, Gassani Devleti'ne de son verdi.²²¹ Bizans tarihçilerine göre, İran istilası, Gassanilerin son hükümdarı olan Hacer b. Nu'man zamanında meydana gelmiştir. Fakat İslâm tarihçileri, Suriye fetihleri esnasında Cefne hanedanının haleflerinden Cebele b. Eyhem adında bir emirden daha bahsetmişlerdir. Halid b. Velid ile çarpışan ve daha sonra Müslüman olan Cebele o esnada Dummetu'l-Cendel'de hükümdarlık yapıyordu. Fakat Cebele, ile eski Gassanî hükümdarları arasında ne gibi bir yakınlığın bulunduğu meçhuldür. Muhtemelen Cebele, imparator Herakliyus'un Suriye'yi İranlılardan geri alması esnasında ortaya çıkmış ve Gassanilerin bir kısmının başına geçmiştir. Cebele b. Eyhem'in akıbeti İslâm'ın ilk dönemlerindeki hadiseler sırasında ele alınacaktır.

Arap tarihçileri, Alu Cefne hükümdarları hakkında pekçok menkıbe kaydederler. Fakat bu menkıbeleri tarih noktai nazarından o kadar da güvenilebilir göremediğimiz için nakletmekten kaçınıyoruz. Anlaşıldığına göre Alu Gassân, Suriye dolaylarına ilk geldikleri zaman Havrân civarındaki çöle yerleşmiş, daha sonra Belka ve Ezruh taraflarına göçmüşlerdir.²²² Güç ve kuvvetleri arttıkça egemen-

221 Huart, *Histoire Des Arabes*, I. 64 ve 62.

222 Belka, Lut denizi'nin dört kilometre doğusunda bir kaledir.

likleri altındaki ülke de genişlemiş, Hâris b. Cebele ve evlatları döneminde en mükemmel şeklini bulmuştur. Bu zamanlarda Gassani hükümdarları Havrân, Suriye, Filistin, Lübnan ve Tedmur dolaylarındaki Arapları tamamen hakimiyetleri altına almışlardır. Romalılarla kurulan yakın ilişkiler sonucunda medeniyetçe oldukça ilerleyerek şehirler, kasabalar kurmuş, saraylar, mabetler, köprüler inşa etmiş ve sarnıçlar ıslah etmişlerdir.

Balka'da Kastel ve Ezruh şehirlerini kurdukları gibi Necrân ve Umman'ı da imar etmişlerdir. Rivayete göre, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki problemi çözmek için görevlendirilen Ebû Musa el-Eş'ari ile Amr b. el-As, tahkim meselesini sonuçlandırmak üzere Ezruh'da bir araya gelmişlerdir. Arap şiirlerinde ve tarihlerinde Gassanilere nisbet edilen birçok saray adı görülmektedir. Bunlardan en önemlileri Sarhu'l-Ğedir, Kasrı'l-Ebyed, Kalatu'z-Zerka', Kasrı'l-Muşetta, Kasrı's-Saffa

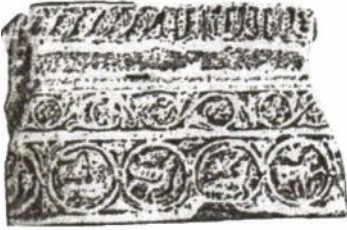

Kasrı'l-Muşatta Harabesi

Kasrı Menâr, Kasrı's-Süveyda ve Kasrı Ubayn idi. Bunlardan hala ayakta olan Kasrı'l-Müşetta harabesi, yok olmuş olan haşmetin bir şahididir.

Gassaniler, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra, Deyru Hâli, Deyru'l-Kehf, Deyru'l-Hunâd ve Deyru Nubuvve adlarında bir takım mabetler ve Vesâfetu's-Şam gibi sarnıçlar inşa etmişlerdir. Fransız oryantalistlerden Mösyö Dussaud, Havran taraflarında sürdürdüğü araştırma sonucunda, Gassanilere ait birçok tarihi eser ve harabeyi keşfetmiştir. Dussaud, Havrân ile çöl arasında, bir zamanlar birçok kaleden oluşan, bir savunma hattının bulunduğunu yazmaktadır.²²³ Kasrı'l-Ebyed, Kasrı'n-Nemâre ile Kalatu'z-Zerka' bu kasrlar arasın-

da bulunmaktadır. Fransız oryantalistin ifadelerine göre, Kasrı Eb-yed, yuvarlak ve kare şeklinde bir arazi üzerine inşa edilmiş olup etrafı bir sür ve yüksek burçlarla kuşatılmıştı. Bu kasrın hala ayakta olan enkazı üzerinde, kuş, at, sığır, fil, balık, panter ve arslan gibi bir takım hayvan şekilleri görülmektedir.

Kasru'l-Abyad Harabesinden

Dussaud, ziyaret ettiği Kasru'n-Nemâre ve Deyru'l-Kehf ile diğer kasrıları uzun uzadıya tasvir etmektedir. Öyle anlaşıyor ki, bu kasırların tamamı Gassaniler tarafından inşa edilmemişlerdi. Kasru'n-Nemâre harabelerinde gerçekleşen kazılar esnasında, keşfedilen bir kitabe bu zannı vermektedir. Miladi 328 tarihinde Arapça ve Nebatî hattıyla yazılmış olan bu kitabede, Gassanî hükümdarlarının değil, Hire'deki Benî Lahm emirinin adı bulunmaktadır. Halbuki Arap tarihçileri bu kasırlardan bir çoğunun inşasını, hakkında bazı menkıbeler aktardıkları Amr b. II. Hâris'e dayandırırılar.²²⁴

Irak'ta Lahmîler Devleti

Lahmîler Devleti Irak dolaylarında, Fırat'ın batısında günümüzde harabeleri görülen Kufe şehrinin bulunduğu bölgede kurulmuştur. Aynen Gassanilerin Suriye dağlarında Doğu Roma imparatorlarının

²²⁴ Arap tarihçileri, Amr b. II. Hâris hakkında şu bilgiyi aktarmaktadırlar: Amr, birçok kasr inşa ederek bazılarının duvarlarına, meclisler ve nedimelerinin tasvirlerini resmetmiştir. Bu tasvirler, güzel ve ilginç görüntüler içeriyordu. Ahılsız bir adam olan Amr, öteklinin berikinin kızlarını zorla kaldırtır, her gece, bakır olan bu kızlardan birini yatağına alırdı. Bir gün adı geçen hükümdarın adamları Amr b. Sa'ku'l-Advani adındaki şaîrin kız kardeşini zorla esir ederek götürmüşlerdi. Amr b. Sa'ku'l-Advani buna tahammül edemeyerek hükümdarın huzuruna çıkmış, pervasızca şu beyitleri okudu.

يا ايها الملك الوهب اما ترى
صباحاً وليلاً كيف يخفون
هل تستطيع الشمس ان يؤذي بها
ليلاً ومهلك بالصباح يذون
فاعل وايقن ان ملكك زائل
وكما تدب ندان عقد زمان

Rivayete göre Amr, bu beyitlerden çok fazla etkilenererek o çirkin huyunu terk etmiştir.

vassalları oldukları gibi; Lahmiler Devleti de Irak dolaylarında İran Sasanilerine bağlı bulunuyordu. Lahmiler tarihi -Gassanilere oranla- daha fazla bilinmektedir. Hire kiliselerindeki kitabeler ile Lahmi hükümdarlarına yapılan medihler ve başarılarına dair yazılmış olan şiirler bunların tarihini çok fazla aydınlatmaya hizmet etmiştir.²²⁵

Arap tarihlerine göre Yemen'den göçen Kahtaniler, Fehm b. Ğanem'in liderliği altında Bahreyn dolaylarına yerleştikten sonra muhtelif kabile reisleri toplanarak sürekli birbirlerine yardımda bulunmak üzere aralarında bir ittifak gerçekleştirmişler, liderleri olarak da Malik b. Fehm'i seçmişlerdi. Söz konusu kabilelerin toplandıkları yere "yardım" anlamında olmak üzere *Tenûh* denilmiş olduğundan bunlar daha sonra Âlu Tenûh adıyla anılmışlardır.

Malik b. Fehm, Âlu Tenûh'un liderliğinde Irak dolaylarına çekilerek Enbar şehrini merkez edinince, Fırat'ın Enbar dolaylardaki bölgeleri Arap kabilelerle dolmuştu.²²⁶ Malik yetiştirmelerinden biri olan Suleyme'nin okuna hedef olmuş²²⁷ yerine biraderi Amr b. Fehm geçmiştir. Amr döneminde hükümet merkezi Fırat'ın sağ, Hindiyeye kolunun sol tarafındaki Hire şehrine aktarılmıştır.²²⁸

Âlu Tenûh'un en meşhur hükümdarı Amr'ın oğlu Huzeyme el-Ebreş'tir. Rivayete göre Huzeyme, alaca hastalığına yakalandığından kendisine önceleri el-Ebres lakabı verilmiş, güç ve kuvveti art-

225 Dussaud, 32.

226 Enbar, Fırat nehri kenarında eskiden çok meşhur bir şehir idi. Rivayetlere göre Asurlular ve Ahamenitler döneminde buraya askeri erzak depolandığından Enbar adı verilmiştir. Herhalde eski dönemlerde Enbar şehri Irak'ın anahtarı mesabesinde idi. Suriye'den Irak, İran, Asuriye ve Babil'e giden yolların güzergahında bulunması itibarıyla; ticari ve askeri çok büyük bir önemi vardı. Enbar, İslam döneminde de Bağdat'ın inşasına kadar bu önemini korumuştur. Hz. Ebu Bekir döneminde Halid b. Velid tarafından fetholunan Enbar, Birinci Abbasi halifesi Safiah tarafından bir süreliğine hilafet merkezi olarak kullanılmıştır.

227 Arap tarihçilerine göre Malik b. Fehm tarafından, gözetiminde eğitilmiş olan Suleyme tarafından suikaste uğramış olmaktan çok fazla etkilenmiş vefatı esnasında şu beyitleri inşad etmiştir

جزائي لاجزاء امة خيرأ سلبه انه شرأ جزائي
اعلمه الزمالة كل يوم فلما اشتد ساعده زمان

Son beyit nankörlük yapanlara karşı Araplar arasında bir darb-ı mesel olmuştur.

228 Günümüzde Necef ve Hz. Ali'nin kabirleriyle anılan Hire beldesi, Küfe harabesinden üç fersah mesafede. Kerbelâ'nın yetmiş yedi kilometre güneydoğusunda kadim bir şehir idi. İnşası Buhtunnasr'a dayandırılmaktadır. Küfe'nin inşasına kadar Hire o yörelerin merkezi olmuştur.

tıktan sonra el-Ebres lakabı el-Ebreş'e dönüşmüştür. Arap tarihçilerinin Huzeyme'nin selefleri hakkında verdikleri bilgiler, tarihi değere haiz görülmediğinden; Hire devletinin kuruluşu miladi üçüncü asrın ortaları olarak varsayılmaktadır.

Arap tarihçileri, Huzeyme'nin Karkisya hükümdarı Amr b. Tura'fı yendikten sonra öldürdüğü; buna karşın Amr'ın kızı Zebba'nın da hile ile Huzeyme'yi idam ederek babasının intikamını aldığı şeklinde bir menkıbe naklederek. Arap tarihçilerinin, hatırasını bu menkıbeye karıştırdıkları Zebba, bu dönemlerde Tedmur'da hükümdar olan Zennübiye olmalıdır.²²⁹

Huzeyme el-Ebraş'tan sonra Hire hükümdarlığı kızkardeşinin oğlu Amr b. Adiyy'e geçmiş ve onunla Lahmiler sülalesi başlamıştır. Bu sülale Arap tarihlerinde Âlu Nasr, Âlu Lahm, Âlu Amr b. Adiyy, Mulûku Hire ve Menazire adlarıyla anılır. Araplar, devletin Âlu Lahm'a intikali hakkında bir menkıbe naklederek. Bu menkıbeye göre Huzeymetu'l-Ebraş'ın mahiyetine aldığı ruesa çocukları arasında bulunan, İyâd kabilesi şeyhinin oğlu, Adiyy b. Nasr hükümdarın kızkardeşi Rakkâş'e âşık olmuştur. Rakkaş'dan karşılık görmüştür. Rakkaş'ın hilesiyle bir gece Huzeyme'yi fazlasıyla içirmiştir. Adiyy, hükümdar Huzeyme'nin bu neşeli anından yararlanarak kızkardeşi ile evlenmeye talib olduğunu arz etmiştir. Cevap olumlu olunca Huzeyme ayrıldıktan sonra sözünden cayar korkusuyla o gece nikah yapılmış ve zıfaf gerçekleştirilmiştir. Ertesi gün Huzeyme'de pişmanlık emareleri görülünce, Adiyy akibetinden korkarak kabilesine sığınmıştır. Fakat Rakkaş bu izdivaçtan hamile kalarak bir erkek çocuk dünyaya getirmiştir. "Amr" adı verilen bu çocuk sekiz yaşındayken çölde kaybolmuş, ancak yedi sene sonra ortaya çıkmıştır. Huzeyme'nin vefatın-

229 Karkisya, (Kerkisûn) Fırat ile Habur nehrinin birleştiği noktada kadim bir kasabadır. Hicretin ondokuzuncu senesinde Habib b. Mesleme el-Fihri tarafından barış yoluyla İslam topraklarına katılmıştır. Günümüzde harap olan bu kadim şehrin yerinde Ebu Serây (?) adında bir köy bulunmaktadır. Arap tarihçilerine göre Cûrhûmiller tarafından Mekke'den sürülmüş olan Amâlika, Semeyda' sülalesi idaresinde el-Cezire bölgesine gelmiş, Karkisya'ya yerleşmiştir. İlk hükümdar Uzeyne b. Semeyda' idi. Fakat bu rivayetin hakikate ne kadar yakın olduğu bilinmemektedir. Tedmur melikesi Zennubiya'nın miladi ikilyüz altmış yedi tarihinde oğluna vesayeten hükümet işlerini eline aldığı ve Irak dolaylarını istila ettiği düşünülürse Arapların Zebba dedikleri melikenin bu kadın olduğu anlaşılmaktadır. Halbuki Arap tarihçileri Zebba'yı saçları gür anlamına gelen ezeb lafzının müennesi sayarlar. Gıya gerçek adı Naile olan bu kadının saçları çok uzun olduğu için kendisine Zebba denilmiştir.

dan sonra hükümdarlığı ele geçirerek Lahmiler devletini kurmuştur. Lahmiler sülalesinin kurulduğu zamanı doğru bir şekilde belirleyecek vesikalar bulunmamaktadır. Amr b. Adiyy'nin Sasani hükümdarı Erdeşir veya oğlu Birinci Şapur ile çağdaş olması muhtemeldir. Şayet bu varsayım doğru ise Lahmiler sülalesinin miladi üçüncü asrın son yarısında iktidarı elde etmiş olmaları gerekir. Sülalenin Lahm adı Amr b. Adiyy'nin mensup olduğu boyun adından alınmıştır.

Arap tarihçileri Amr b. Adiyy'e yüz veya yüz onsekiz, halefi İmriu'l-Kays'a da altmış veya yüzondört sene kadar bir saltanat müddeti atfetmektedirler. Gerçeğe çok uzak olan bu rakamlara bir değer verilememesi normaldir. Fakat Hamza el-İsfehani *Sinnû'l-Mulûk* adındaki değerli eserinde Benî Lahm hükümdarlarının her birinin nesebini ve hükümdarlık süreleri ile çağdaşı oldukları Sasani hükümdarlarının isimlerini kaydetmiştir. İsfahani'nin verdiği bu bilgiler ile diğer veriler de dikkate alınarak bu sülale hükümdarlarının -gerçeğe az çok yakın- isimlerini içeren, aşağıdaki cetveli düzenlemek mümkündür.

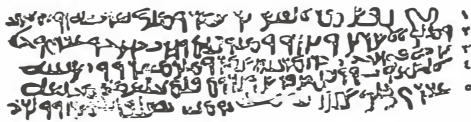
Hire Hükümdarları

Hükümdarın Adı Hükümdarlığının Başlangıcı Hükümdarlık Sureleri

Amr b. Adiyy	M.S.268	20 yıl
İmriu'l-Kays b. Amr	M.S.288	40
Amr b. İmriu'l-Kays	328	49
Evs b. Kallâm	37	75
İmriu'l-Kays el-Muhrik b. Amr	382	21
Nu'mân el-A'ver b. İmriu'l-Kays	403	28
Münzir b. Nu'mân el-A'ver	431	42
Esved b. Münzir	473	20
Münzir b. el-Münzir	49	37
Nu'mân b. el-Esved	50	04
Ubû Ya'fur b. Alkame	50	43
İmriu'l-Kays b. Nu'mân	50	77
Münzir b. İmriu'l-Kays (İbn Mau's-Sema')		
Hâris b. Amr el-Kindi	514	49
Amr b. Hind Mudrit el-Hacâre	563	16
Kâbüs (bir öncekinin kardeşi)	563	16
Feyşheret	58	21
Münzir b. Münzir b. Mau's-Semâ'	58	33
Nu'mân b. Münzir Ebû Kâbüs	586	28

İyâs b. Kâbise	614	5
Zâdiye	619	11
Münzir el-Mağrûr	630	4 ²³⁰

Cetvelin incelenmesinden anlaşılacağı gibi Lahmi hükümdarlarının sayıları yirmi iki, saltanat süreleri toplam olarak 366 senedir. Halbuki Arap tarihçilerinden İbnü'l-Esir bu süreyi beşyüz, diğerleri de altıyüz seneye çıkarmışlardır. Cetvelde ilk hükümdar olarak gösterilen Amr b. Adiyy, Sasani hükümdarlarından I. Şapur (M.241-372) I. Behram, II. Behram ve III. Behram (M. 279-293) ile çağdaştır. Cetvelde isimleri görülen hükümdarlarından onaltısı Beni Lahm'dandır. Evs b. Kullâm, Haris b. Amr b. Hicr el-Kindî, Ebu Ya'fur b. Alkame, İyas b. Kubeysa, Feyşehret ve Zâdiye ise Beni Lahm kabilesine mensup degillerdir. Bu sülaleden olmayan bu altı hükümdar da Araptır. Bir tek Zâdiye İran asıllıdır. Lahmi hükümdarlarının tamamı Hire'de hükümdar olmuşlardır. Amr b. Adiyy'nin oğlu I. İmriu'l-Kays, adı ve vefat tarihi bir kitabede keşfolunan ilk Lahmi hükümdarıdır. Bu kitabe Fransız oryantalistlerinden Dussaud tarafından Havran'da Nemâre harabesinde İmriu'l-Kays'ın kabri üzerinde bulunmuş olup, bazalt taş üzerinde Nebatî hattı ve Güney Arapçasıyla yazılmış beş satırdan oluşmaktadır. Arap tarihlerinde Lahmiler Kahtanilerden sayılmış olmalarına rağmen bu kitabenin mûsned yazısı ve Himyeri lehçesiyle yazılmamış olması dikkate şayandır.

Nebatî yazısıyla İmriu'l-Kays b. Amr'ın kabri üzerindeki Arapça kitabe

Çünkü bu kitabenin dördüncü miladi asrın başında Kuzey Arabistanda kullanılmakta olan Adnanî lehçesi ve Nebatî yazısıyla yazılmış olması Lahmilerin Yemen'den göç etmiş oldukları şeklindeki rivayeti çürütecek mahiyettedir. Öyle anlaşıyor ki bu kitabe, Kuzey Arapçasıyla yazılmış en eski vesikadır. Kitabenin yazısı incelendiğinde, Nebatî yazısının kufî yazına yaklaşılmaya başlamış olduğu açıkça görülecektir. Kuzey Arabistan lehçesinin tekamülü açısından çok faz-

la dikkate değer bulunan ve orijinali Fransa'nın Lovre müzesinde konulan bu kitabeyi bugünkü yazıyla aşağıda aynen aktarıyoruz.

- ١ — نى قيس مر القيس و عمرو ملك العرب كله ذو اسر التاج
٢ — و ملك الاسدين و زرو و ملوكهم و هرب مذحج و عكدي و جاء
٣ — بزجو و جيج نجران مدينة شمر و ملك معدو و نزل بينه
٤ — الشعوب و و كاه لفرس و لروم فلم يبلغ ملك مله
٥ — عكدي هلك سنة (٢٢٣) يوم (٧) بكتلول بسعد ذوولده

Bu satırlar Ârâmî veya Nebatî kelimelerle karışmış Kuzey Arapçasıdır. Kitabede görülen ty Arapça hazâ, nefis: kabır, ber: ibn akdi: elyevm, anlamında olan Ârâmîce kelimelerdir. Bu kelimelerin Arapça karşılıkları yerlerine konularak diğer kelimeler de bugünkü lehçeye göre düzeltilecek olursa kitabenin fasih Arapçası aşağıdaki gibi olur.²³¹

- ١ — هذا قبر امرئ القيس بن عمرو و ملك العرب كله الذى تقدر التاج
٢ — و اخضع قبلى اسد و زار و ملوكهم و هزم مذحج الى اليوم و قاد
٣ — الظفر الى اسوار نجران مدينة شمر و اخضع معدا و استعمل بينه
٤ — على القبائل و اناسهم عنده لى الفرس و الروم فلم يبلغ ملك مله
٥ — الى اليوم نوى سنة (٢٢٣) فى اليوم (٧) بكتلول وفق سنو للسعادة [١]

Kitabede I. İmriu'l-Kays'ın vefat tarihini gösteren 223 senesi o zamanlarda Suriye ve Havrân civarında kullanılan Busra takvimine göre yazılmıştır. Havrân'ın başkenti olan Busra'ya nisbet edilen bu takvim, Busra şehrinin Romalıların hâkimiyetine geçtiği zamandan yani miladi yüzbeş tarihinden başlar. Binaenaleyh bu süre kitabe-deki rakamlara eklenirse miladi üçyüz yirmisekiz elde edilmiş olur ki bu da İmriu'l-Kays'ın vefat tarihidir.

Her halde bu kitabe ve ait olduğu mezar, Hire hükümdarı İmriu'l-Kays'ındır. Çünkü bu tarihte yaşamış İmriu'l-Kays isminde başka bir hükümdar bilinmemektedir. Fransız oryantalistlerinden Gannau, kitabenin birinci satırındaki tâc lafzını bu kabrin İranla ilişkisi olan Hire hükümdarlarına ait olduğuna delil saymaktadır.

²³¹ Bu satırların Türçesi: 1) Bu bütün Araplara egemen olan İmruu'l-Kays b. Amr'ın mezarıdır. 2) Esed ve Nizâr kabileleriyle hükümdarlarını yenen Mezhiç'i bugüne kadar yendi. Zafer alanı. 3) Şemer memleketi olan Necran surlarına kadar ulaştı. Ma'd'ı zezil eyledi. Evladını. 4) kabileler üzerine hakim laldı. İran ve Roma memleketlerinden de onları sürdürdü. Bugüne kadar onun derecesine hiç bir hükümdar ulaşamadı. 5) Yedi eylül ikiyüz yirmi üç senesinde vefat etti. Evlatları mutluluğa mazhar olsunlar.

Çünkü zûtâc o zamanlarda yalnız Hire hükümdarlarına özgü bir unvan idi. Kabrin Hire'den uzak bir yerde, yani Havrân'da bulunmasına gelince; bunu da İmriu'l-Kays'ın iktidar ve nüfusunun Irak ve Suriye çöllerindeki Arap kabilelerini kuşatmış olduğuna bağlayabiliriz. Kitabede de mezar sahibinin Himyer hükümdarı Şemer Yer'uş ile de savaştığı kayıtlıdır. Halbuki Şemer Yer'uş ile çağdaş olan hükümdar İmriu'l-Kays'tır. Kitabenin "Ma'd'ı zelil eyledi. Evladını kabileler üzerine egemen kıldı" ifadesi Arap tarihçilerinin İmriu'l-Kays hakkında verdikleri bilgilere uygunluk arzeder. İbn Haldun İmriu'l-Kays'tan bahsederken şu satırları yazmaktadır: "İmriu'l-Kays Rabia'dan Mezhic kabilesi ve Mudarlılar ile Irak, el-Cezira ve Hicaz çöllerinin diğer kabileleri üzerinde İranlıların valisi idi."²³²

Muhtemelen Hire hükümdarı bir sebepten ötürü Havrân tarafında bulunduğu bir sırada vefat etmiş ve orada defnolunarak üzerine o yörede kullanılan Nebatî hattı ile bu kitabe yazılmıştır.²³³ İmriu'l-Kays, İran hükümdarlarından III. Behram, Nersi ve Şapur Zül-Ektâf ile çağdaştı. Kitabenin ifade tarzından İmriu'l-Kays'ın fetihlerini Arabistan içlerine kadar genişletmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kitabede Esed, Nizâr ve Mezhic kabileleri ile Ma'd kabilesinin hâkimiyet altına alındıklarından bahsedildikten sonra Yemen hükümdarı Şemer Yer'uş'a ait olan Necrân'ı kuşattığı ve fethettiğinden bahsedilmektedir. İmriu'l-Kays'a oğlu Amr halef olmuştur (M. 328-377). Sasanilerden Şapur Zül-Ektâf ile çağdaş olan bu hükümdarın hayatına dair bir şey bilinmemektedir. İbnü'l-Kelbi ve Hamza el-İsfahanî, Amr'dan sonra Hire hükümdarlığının Evs b. Kulânı adında bir yalancıya intikal etmiş olduğunu haber vermektedirler. Hükümdarlık süresi beş sene (M.377-382) kadar süren İbn Kulân'ın hayatı hakkında Arap tarihlerinde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu adamın İran hükümdarı Şapur Zül-Ektâf'ın (309-379) son dönemlerinde ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanarak Hire tahtını ele geçirmiş olması muhtemeldir. İbn Kulânı, M. 382 tarihinde Lahmilerden Cahcâba b. Atik tarafından öldürülerek, Hire tahtına Lahmilerden II. İmriu'l-Kays b. Amr geçmiştir. İbn Kullâm, Sasani-lerden Erdeşir b. Şapur ile çağdaş idi.

²³² İbn Haldun, II, 171.

²³³ Dassaud, 37.

II. İmriu'l-Kays (M.382-403) bu sülale tarihinde *muhriku'l-kabile* (kabile yakan) olarak anılan hükümdarların ilkidir. Suçluları ateşte yakmak suretiyle cezalandırma adeti Hire'de bunun zamanında başlamıştır. Sasanilerden III. Şapur (M.383-388) IV. Behram (M. 388-399) ve I. Yezdücerd'e (M. 399-420) çağdaş olarak 21 sene iktidarda kalan II. İmriu'l-Kays'ın hükümdarlığı zamanına dair Arap tarihlerinde ayrıntı bulunmamaktadır. Fakat oğlu ve halefi Nu'manu'l-A'ver'in dönemi oldukça bilinmektedir.

Nu'manu'l-A'ver (M.403-431) Hire hükümdarlarının en meşhurdur. Tek gözü olduğu için tarihlerde A'ver lakabıyla anılmıştır. Arap tarihçileri Nu'man'ı şedit, zorba bir hükümdar olarak tasvir ederler. Cesaretiyle tanınan [bu hükümdar] çok savaşa katılmasıyla da meşhurdur. Defalarca Suriye dolaylarını istila ederek halka karşı çok sert muamelelerde bulunmuş, her tarafı talan ettirmiş, sayısız esir ile dönmüştür. Nu'man İran hükümdarlarından *serdar* ünvanını almıştı. Mahiyetinde iki ordu bulunurdu. Tenûh Araplarından oluşan birinci ordu *Duser*, İranlılardan oluşan ikinci ordu *Şeh-bâ'* adıyla anılırdı.

Nu'man bu ordular sayesinde el-Cezire bölgesi, Bahreyn dolayları ve Suriye çöllerinde yaşayan Arapları cizyeye bağlamış, Hire'yi hiçbir hükümdar zamanında görülmeyen mal ve servet ile doldürmüştü. İran hükümdarı I. Yezdücerd, oğlu Behram-ı Cur'u eğitmek üzere Nu'man'a vermiştir. Hire hükümdarı İran veliahtının ikameti için parlak hatıralarını Arap edebiyatının bugüne kadar muhafaza ettiği iki saray inşa ettirmişti. Bunlardan Havarnak adındaki saray, Sinmâr adında Romalı bir mimar tarafından yüksek bir tepede inşa edilmişti. Sarayın üzerinde oturanlar, Fırat güzergahında, bahçeler içine gömülen Hire şehrinin manzarası karşısında mest olurlardı. Mimari sanatının bir benzeri olmayan Havarnak'ın sanatkâr mimarı Arap edebiyatında darb-ı mesel olan bir ihanetin kurbanı olmuş, Numan tarafından mükafata mazhar olacağına, idam edilmiştir. Arap tarihçilerine göre Numan bedbaht Sinmâr'ı başka bir hükümdara böyle bir saray yapmaması için Havarnak'ın tepesinden aşağı attırmak suretiyle öldürmüştür. Araplar arasında hizmeti karşılığında ödüllendirileceklerine cezalandırılanlar hakkında "Cezâu Sinmâr" ifadesi bir darb-ı mesel olmuştur.

Arap şairleri Havarnak ile beraber bir de Sedir lafzını zikretmişlerdir. Bazı tarihçiler buna bakarak Sedir'i, üç katlı olduğu için Havarnak'a verilmiş bir isim saymışlardır. Fakat Arap şiirlerinde Sedir'in de ayrı bir saray olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Sedir sarayının kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir.

Numan, Sasani hükümdarı I. Yezdücerd'in vefatını müteakip İran'da baş gösteren saltanat mücadeleleri esnasında çok önemli roller oynamıştır. İranlılar I. Yezdücerd'in idaresinden memnun olmadıkları için vefatından sonra oğlu Behram-ı Cur'un Arap terbiyesinde yetişmiş olduğunu bahane ederek tahta Erdeşir'in çocuklarından birini geçirmişlerdi. Numan, Hire'de eğitim gören Behram-ı Cur lehinde bu mücadeleye katılmıştı. Otuz bin Arap süvari ile İran'ın başkentini kuşatmış ve Behram-ı Cur'u babasının tahtına oturtmuştu (M.420).

Eyyâm-u Arab'da *Yevmu Rahrahân* adıyla meşhur olan muharebe Numan zamanında gerçekleşmiştir. Şöyle ki, Beni Abs kabilesinin lideri olan Züheyr b. Kays ile Numan arasında sıhriyet bağı bulunduğundan, Züheyr'in oğlu Şâs, Hire'yi ziyarette gelmiş, dönerken Numan tarafından kendisine birçok hediye verilmişti. Fakat Şâs, yolda Rubâh b. el-Eşel el-Ğanevi tarafından öldürülerek yanındaki hediyeler ile diğer malları yağmalandığından Abs ve Hevazin kabileleri arasında *Yevmu Rahrahân* adıyla şöhret bulan kanlı savaş meydana gelmiştir.

Arap tarihçileri, Numan'ın akıbetine dair birçok menkıbe nakledderler. Bu menkıbeye göre Numan bir bahar mevsiminde Havarnak sarayında eğlenirken sarayın mimarisi ile manzarasındaki güzellik nefesine bir gurur vermiş, yanındaki veziri ile aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir. "Hiç bu kadar sanatkarane yapılmış ve manzarası bu denli güzel bir saray gördün mü? Vezir: Hayır efendim, hayır görmedim. Sarayın sanatına, manzarasının letafetine diyecek yok, fakat ne çare ki bunların hepsi fanidir." Bu kısa konuşma Numan'ı çok fazla etkilemiştir. Bugün kendisinin sahibi olduğu sarayın yarın başkalarına intikal edeceğini düşünerek o gece tac ve tahtını bırakarak kayıplara karışmış bir daha hiç kimse kendisini görmemiştir.

Doğuda çok meşhur olan İbrahim Edhem destanını andıran bu menkıbe, Adıyy b. Zeyd isminde bir Hristiyan şairin hapiste iken

aşağıda bahsedeceğimiz Numan b. Münzir'e hitaben yazdığı şu beyitlerden çıkarılmıştır.

وتدبر رب الحورنق اذا عرف يوماً وللهدى تفكير
سرته حاله وكثرة ما يمد لك والبحر ممرضاً والدير
فادعوى قلبه وقال وما غبطة حتى إلى الممات بصير

Numan'ı "hayatdan ziyade ölüme ibadet eden bir şahıs" şeklinde anlatan bu beyitlerde şayet bir tarihi gerçeklik varsa bunu daha ziyade ruhbanlığın çekiciliğine atfedebiliriz. Çünkü Numan, Saint Si-meon Ctylite ile diyalogu bulunuyordu. Hatta egemenliği altındaki ülkede Hristiyanlığın yayılmasına izin vermişti. Öyleyse Hire hükümdarı Hristiyanlığı resmen kabul etmemiş olmamakla beraber bu dinin inziva ve ruhbaniyeti teşvik eden o zaman ki şeklinin etkisinde kalmış olabilir. Numan'ın oğlu ve halefi Münzir (M. 431-473) hakkında Arap tarihlerinde fazla bilgi bulunmamaktadır. Öyle anlaşıyor ki, Münzir, Behram-ı Cur'a, Doğu Roma imparatorluğu ile olan savaşlarında ve Sasani devleti içerisindeki asayişin temini hususunda çok büyük yardımlarda bulunmuştur.

Münzir'in oğlu Esved (M.473-493) Suriye seferleri ve Gassanilerle olan savaşlarıyla meşhurdur. Esved bu savaşlarda Gassani hükümdarını katletmiş ve pek çok esir almıştır. Bu esirleri bağışlama niyetindeyken amcazadesi Uzeyne'nin -ki kardeşi Gassaniler tarafından öldürülmüştü- bir kasidesi kendisini müthiş bir kasaplığa sürüklemiştir.²³⁴

Esved'in İranlılar tarafından hapsedildiği rivayet edilmektedir. Fakat tevkif nedenleri meçhuldür. Bağlı bulunduğu hükümdara karşı isyankâr bir vaziyet almış olması, hapsine sebep olmuş olabilir.²³⁵ Esved'e kardeşi II. Münzir (M.493-500), buna ise II. Numan b. Esved (M.500-504) halef olmuştur.²³⁶ II. Numan'ın annesi Kinde ka-

²³⁴ Bu meşhur kasidenin özellikle şu beyitleri Esved'i açıktan açığa katliam düzenlemeye teşvik ediyordu.

وماكل يوم ينال المرء ما طلبا ولا يسوغه المقدّر ما وما
واصف الناس من أن فرمة عمرت لم يحبل السبب أن يوصل مقتبعا
والنور الا عن الاكفاء مكرمة من قال عبد القى قد فلك كذا
لا تظن ذنب الا فنى وترسلنا اذ كنت شهاباً قابضاً رأسها القنا

²³⁵ Cl. Huart, *hist. Des Arab*, P. 66.

²³⁶ Cl. Huart, Esved'in hükümdarlık müddetini M. 462-482, kardeşi II. Münzir'in hükümdarlık süresini M. 482-489, bunun halefi II. Numan'ın saltanat müddetini de M.

bilesi prenseslerinden idi. Yunan tarihlerinden anlaşıldığına göre II. Numan İranlılar lehine Romalılarla birçok savaşta bulunmuş, Suriye dolaylarını defalarca dehşetler içinde bırakmıştır.

II. Numan, meşhur Enuşirvan'ın babası I. Kubad ile çağdaşı. Kubâd M. 502 tarihinde Doğu Romalıları karşı açtığı savaşta, Hire hükümdarını Harrân'ın kuşatılıp fethedilmesi için görevlendirmişti. II. Numan önce Roma generallerinden Olympius ve Eugene tarafından mağlup edilmiş ise de, daha sonra bu hezimetin acısını çıkarmıştır. Fakat Romalıların teşviki ile Benî Bekr'den Sa'lebe kabilesi ile Benî Tağlib, Numan'ın dışarıdaki savaşlarla uğraşmasından yararlanarak Irak'a saldırmış, Hire'yi istila ederek, şehri yağmalamış ve birçok şahsı öldürmüşlerdir. Bu etki altında Romalılarla savaşa devam eden II. Numan, Karkisya civarında gerçekleşen Hâbur savaşında başından yaralanarak vefat etmiştir. Kilise tarihleri Numan'ın vefatını sıradan bir dinî mucizeye dayandırırılar.²³⁷

II. Numan'dan sonra Kubad, Hire tahtına Lahm kabilesinden Ebu Ya'fur b. Alkame (M.504-507) adında birini çıkardı. Ebu Ya'fur, Lahm kabilesinden olmakla birlikte hükümdar sülalesinden değildi. Dolayısıyla Hire hükümdarlığı, Ebu Ya'fur'dan sonra yine Âlu Nasr'dan İmriu'l-Kays b. Numan'a (M.507-514), bunu müteakiben III. Münzir b. Maussema'ya (M. 514-563) geçmiştir. Maussema, Münzir'in validesinin lakabıdır. Güzelliği ve çekiciliği ile meşhur, dilber bir kadın olduğu için kendisine Mâussema lakabı verilmiştir. Münzir'in babasının kim olduğunda tarihçiler arasında bir ihtilaf görülmektedir. Bazı tarihçilere göre Münzir'in babası *el-Bedâ'* ünvanıyla meşhur olan I. İmriu'l-Kays b. Amr'dır. Ancak bu iddianın çürüklüğü ortadadır. Tarihçilerden bazılarına göre de Münzir, Numan'ın oğludur. En fazla güvenilmeye değer bulduğumuz Hamza el-İsfehani ise III. İmriu'l-Kays'ın oğlu olduğunu belirtmektedir. Münzir'in Maussema lakabıyla anılan annesinin gerçek isminde de ihtilaf edilmiştir. Bazıları bu ismi Süryanice *hanım* anlamına gelen Mâriye şeklinde kaydetmiş oldukları halde, diğer bir kısım tarihçiler de

489-509 tarihleri arasında gösteriyorsa da Corci Zeydan'ın Arap ve İran tarihlerini karşılaştırmak suretiyle belirlediği rakamlar tercih olunmuştur.

237 Assemani, Bil. Or. V, I. 276.

Mâviye şeklinde tespit etmişlerdir. Bizanslı yazarlar ise Mâussema'ya Şakika ismini vermişlerdir. Dolayısıyla Maussema lakabının bir kıtlık yılında gösterdiği cömertlik nedeniyle bizzat Münzir'e verilmiş olduğunu iddia edenler de vardır.²³⁸

III. Münzir, Hire hükümdarlarının en meşhurlarındandır. İran hükümdarlarından önce Kubad, sonra Enuşirvan; Roma imparatorlarından Jüstiniyanus; Gassanilerden de Haris b. Cebele gibi men-sup oldukları devletlerin en büyük hükümdarları olan şahsiyetlerle çağdaş idi. Habeş komutanı Ebrehe de Yemen'i Münzir döneminde istila etmiştir.

İranla Bizans arasında M.506 tarihinde gerçekleştirilen barış, sınırları bir süre için güvenli hale getirmişti. Fakat Bizans imparatoru Jüstinen, İran'a verilmekte olan verginin ödemesinden vazgeçince, 518 tarihinde tekrar bu iki devletin arası açılmıştı. Kubad, yönlendirdiği bedevilere Suriye dolaylarını yağma ve tahrib ettirmiştir.

Yukarıda zikredilen savaşlarda Bizans komutanlarından iki general esir edilmiş olduğundan, kurtarmalık akçesi karşılığında, bunların özgür bırakılmasını sağlamak üzere tarihçi Nonnosus'un babası Abraham elçilikle Münzir'e gönderilmiştir. Elçilik heyeti arasında Beth-Archamlı Simeon da bulunuyordu. Heyet, Münzir'in, çölde Ramla isimli yerdeki karargâhında, Yemen hükümdarı Zü Nuvâs tarafından gönderilmiş olan diğer bir elçilik heyetiyle de karşılaşmıştı. Bedeviler her sene Doğu Roma'ya ait toprakları istila ediyorlardı. Hatta bir defa Chalcedoine civarını yakmışlardı. Land tarafından neşredilen Süryani kaynaklara göre Münzir bu savaşlarda esir düşmüş olan, dört yüz kadar Hristiyanı, el-Uzza mabudu önünde kurban etmişti. Bizans imparatoru Jüstirien İran taraftarı olan Arapların tahribatını durdurmak amacıyla, Âlu Cefne'den meşhur el-Hâris'i takviye etmeye başladı. Bu esnada Doğu Roma komutanı Belisair İranlılara karşı parlak başarılarına devam ediyordu. Hatta İranlıların kıskırtmış oldukları yağmacı Arapları uzaklaştırmayı başarmıştı. Fakat bu meşhur komutan sonunda Fırat kenarındaki Rak'a (Callini-

²³⁸ Kamusta "Benü Maussema", Irak'ta bir topluluğun adıdır. Şeklinde bir kayıt vardır. Kamus'un bu ifadesi Münzir'in de Ebu Ya'fur Alkame gibi Âlu Nasr'dan olmaması ihtimalini hatıra getirmektedir.

cum)'da gerçekleşmiş olan muharebeyi kaybetti (M.531). Bu savaşta Münzir'in Nu'man adındaki oğlu da öldürülmüştür.

532 tarihinde İranla Bizans arasında anlaşma imzalanmış ise de, Lahmilerle Gassaniler kendilerini bu anlaşmaya bağlı görmediklerinden yine savaşa devam etmişlerdir. Çölü Tedmur'a bağlayan yola hâkim olma sevdasıyla meydana gelen bu savaşların sürdürülmesinde, İran hükümdarlarının gizli teşvikleri önemli bir etken olmuştur. İran "ebedi sulh" adı verilen barışın korunmasına pek de tarafdar görünmüyordu. Bu savaşlar esnasında el-Münzir, Gassani hükümdarı el-Hâris'in bir oğlunu esir ederek el-Uzza tanrısına kurban etmiştir.

Hire hükümdarı Yemen hükümdarı ile de iyi ilişkiler kurmayı ihmal etmemiş, oraya bir elçilik heyeti göndermişti. Daha sonra Glaser tarafından Yemen'de keşfolunup neşredilen bir kitabede bu heyete ait bazı bilgiler görülmektedir.²³⁹

Arap tarihçileri el-Münzir'in bir süre Hire hükümdarlığından uzaklaştırılmış olduğunu rivayet ederler. Fakat Bizans tarihlerinde bu olaya dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır. İbnu'l-Esir olayı şu şekilde kaydeder. "İran hükümdarı Kubâd, o esnada ortaya çıkan iştirakiyyûndan Mazdek'in mezhebini kabul etmiş, el-Münzir'i de Mazdekizmi kabule zorlamıştı. Münzir, mal ve eşyanın ortaklığı, mülkiyet hakkının kaldırılması gibi esasları telkin eden bu mezhebi kabul etmediğinden, Kubad kendisini Hire tahtından uzaklaştırarak yerine Beni Kinde'den el-Hâris b. Amr b. Hucr el-Kindî'yi atamıştır."

Beni Kinde, Akilu'l-Murar hanedanının idaresi altında, güneyden gelerek Gassaniler ile Lahmiler arasında yerleşmişler, 498 ile 529 tarihleri arasında Suriye'de Romalılarla ciddi savaşlarda bulunmuşlardı. Enbar şehrinin, bunların merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Beni Kinde reisleri Güney Arabistan hâkimiyeti meselesinde Gassaniler ve Lahmilerle mücadele ediyorlardı. Haris b. Amr bu amaçla İran hükümdarlarına karşı yaltaklanıyor, teveccühe mazhar olmaya çalışıyordu. Mazdek hadisesinde Kubad'ın teklifini kabul ettiğinden nihayet Hire hükümdarlığını elde etmeye muvaffak oldu. Fakat Kubad'ın

oğlu Enuşirvan, İran tahtına geçince Mazdek mezhebini kaldırarak, taraftarlarını ülkeden uzaklaştırdığı gibi Hâris el-Kindî'yi de Hire tah-tından uzaklaştırarak hükümdarlığı tekrar el-Münzir'e vermiştir. Münzir, Kisra Enuşirvan'ın desteğiyle Irak Araplarının hükümdarlığına yeniden geldikten sonra Kinde kabilesi gelmiş oldukları güney bölgelerine doğru çekilmek zorunda kalmıştır.²⁴⁰

III. Münzir dönemi Hire devletinin ikbal dönemidir. Belisair'in özel notlarında Asya, Afrika ve İtalya'ya seyahat etmiş olan tarihçi Procope,²⁴¹ el-Münzir'den şu satırlarla bahsetmiştir: "Bu hükümdar kırk dokuz sene Romalıların en büyük hasmı oldu. İran'a bağlı olan kuzey Araplarına (Sarazenlara) hakim olduğu için her taraftan ülkelerimize saldırırdı. Generallerimizden ve Araplarımıza kumanda edenlerden hiç kimse, kendisine karşı koyamazdı."

Arap tarihçilerinden bazıları III. Münzir'e *Sahibu Yevmi'l-Bu'üs ve Yevmi'n-Na'im* lakabını vermekte ve bu münasebetle bir de menkıbe aktarmaktadırlar.²⁴² Doğu tiranlarının zulüm ve baskılarına çok acı bir örnek olan bu menkıbeye göre III. Münzir bir gece, sohbetlerinden çok fazla zevk aldığı iki nedimine kızarak her ikisini de diri diri top-rağa gömdürmüştü, ertesi gün ayıldığı vakit sevgili dostlarına reva gör-düğü bu fiilden pişmanlık duyurmuştur. Ondan sonra kabirleri üze-rine iki türbe yaptırmıştır, Hire'ye giren Arap elçilerinin her halukar-da saygıyla bu türbeler arasından geçmelerini emretmiştir. O günden sonraki günlerin birisine *Yevmu Bu'üs*, diğerini de *Yevmu Na'im* adını vererek Yevmu'n-Na'im'de yanına gelenlere ihsanda bulunuyor, Yev-mu Bu'üs'ta gelenleri de idam ediyor, kanlarıyla dostlarının türbele-

240 Huart, I, 68; İbnu'l-Esir, I, 183; İsfahani, *el-Egani*, VIII, 63.

241 Procope M. 500 tarihinde Kayseri'de doğmuş 565 tarihinde vefat etmiştir. Belisair'in özel katibi olmadan önce İstanbul'da mantık eğitimi almıştı.

242 *Yevmu'n-Na'im*, mükafat günü; *Yevmu Bu'üs* da azap ve ceza günü demektir. el-Mün-zir Yevmu Bu'üs'ta idam ettiği adamların kaniyla o iki mezarı boyattığı için kendisi-ne *Sahibu'l-Gariyyeyn* denilmiştir. Arapça'da her güzel bınaya Gari deniliyor. Kana boyanmış bir putun adı da garidir. Münzir'in *Sahibu'l-Gariyyeyn* adıyla isimlendiril-mesi bu ikinci manaya göredir. Bu menkıbe bazı tarih kitaplarında Numan b. Mün-zir'e isnad edilmiş olduğu gibi Hanzala'nın yerine meşhur şair Ubeyd b. El-Ebras el-Esedî zıkkrolunmuştur. Yevmu Bu'üs'ta gelen Hanzala olduğunu yazanlar kendisini ölümden kurtardıkları halde; Ubeyd'i kabul edenler kendisine Numan ile uzun bir konuşmada bulunduktan sonra biçareyi katlettirmişlerdir. Dolayısıyla rivayetlerin birbiriyle çelişik olması ve özellikle Yevmu'n-Na'im ve Yevmu Bu'üs rivayetlerinin ca-hiliye Araplarının hürriyet düşkünü tabiatlarına uygun düşmemesi düşünülürse bu menkıbeye tarihi bir değer atfedilemeyeceği doğaldır.

rini boyuyordu. el-Münzir bu halde devam ederken bir gün avda yolunu şaşırmış, Tay kabilesinden Hanzala b. Ebî Adrâ' adında bir adama rast gelmiştir. Hanzala kendisini çadırında misafir ederek kim olduğunu bilmediği halde saygı gösterip ikramda bulunmuştur. Münzir dönerken kimliğini bildirmiştir. Bir süre sonra Hanzala, hükümdarı ziyaret etmek üzere Hîre'ye gitmiştir. Fakat gelişi kötü bir talih-sizlik eseri olarak Yevmu Bu'us'a denk gelmiştir. Münzir, daha önce hayatını kurtarmış ve kendisine o kadar ikramda bulunmuş olan bu bedbaht adama geleneğini bozamayacağını ve dünyaca ne kadar ihtiyacı varsa istemesini söylemiştir. Hanzala, dünyadan gittikten sonra doğal olarak bir ihtiyacının kalmayacağı cevabını vermiştir. Yalnız çocuklarını görerek dönmesine müsaade edilmesini istemiştir. Karâd b. Ecrah adında bir şahıs kendisine kefil olmuştur. Fakat sürenin bittiği gün Hanzala zamanında geri dönemeyince el-Münzir ona kefil olan Karâd'ın idam edilmesini emretmiştir. Emir icra edileceği esnada Hanzala çıkagelmiştir. el-Münzir ne cesaretle geldiğini sorunca Hristiyan olan Hanzala da "va'de vefa dinin emirlerindendir, bu saikle geldim" cevabını vermiştir. el-Münzir bundan etkilenerek Hanzala'yı avfetmekle kalmamış Hristiyanlığı kabul ederek *Yevmu Bu'us* adetini terk etmiştir. Yunan filozoflarından Fisagoros'un arkadaşlarından Dâmûn ve dostu Fentiyâs ile Siracusa hükümdarı Diyonisiyus arasında geçen macera ile birebir uyuşan bu menkıbede Süryanî papazların uydurması çok fazla hissedilmektedir.

Eyyâmu'l-Arab'da, Yevmu'l-Uvâre adıyla meşhur olan savaş el-Münzir zamanında Benî Bekr ile aralarında meydana gelmiştir. Uvâre bir dağın adıdır. Münzir bu kabile üzerine askeri sefer düzenlediği zaman ele geçen esirleri öldürterek kanlarını adı geçen dağın tepesinden akıttığı için bu feci savaş Yevmu'l-Uvâre adıyla şöhret bulmuştur.

el-Münzir'in kendisinden sonra Amr, Kâbus ve IV. Münzir adlarında üç çocuğu kalmıştı. Bunlardan Amr, babasına halef olmuştur Miladi 563-578. Amr ile Kâbûs'un anneleri Kinde prenseslerinden, ünlü şair İmriu'l-Kays'ın halası, Hind'dir. Amr, Arap tarihlerinin bazılarında, annesine nisbetle Amr b. Hind adıyla anılmıştır. Amr, bir hadise üzerine Berâcim kabilesinden yüz kişiyi ateşe attırmış olduğundan el-*Muhrik* (yakan) lakabını almış olduğu gibi güç ve şiddetinden dolayı de kendisine *Muderritu'l-Hicâre* adı verilmiştir. Amr, huy

olarak mağrûr ve kibirli bir adamdı. Temim kabilesi üzerine düzenlediği askeri sefer başarıyla sonuçlanınca, Eyâmu'l-Arab'da *Yevmu Uwâre es-Sanî* adıyla meşhur olan savaşı kazanması, kibir ve gururunun büsbütün artmasına sebep olmuş, kendisini bütün insanlardan üstün görmeye başlamıştır. Bu kibir ve gurur, sonunda helak olmasına neden olmuştur. Arap tarihçilerinin anlatımına göre, Amr bir gün yanındakilere "Araplardan anası, anama hizmetten kaçınacak olan bir kimse biliyor musunuz? şeklinde garip bir soru sorar. Kendisine, Tağlipoğullarından Amr b. Kulsûm'un anası Leyla'nın böyle bir hizmetten kaçınabileceği ihtimali olduğu söylenir. Leyla'nın babası Mûhelhel b. Rebia, amcası, Kuleyb Vâil, eşi Kulsum ve oğlu Amr'dan her biri Araplar arasında zenginlik ve nesepçe çok muhterem, şeref ve haysiyetçe çok değerli şahıslar olarak kabul edildiklerinden, Leyla kendisini bütün Arap kadınlarının en şerefli sayıyordu. Amr, kendisini bu kadar üstün gören Leyla'yı anası Hind'e hizmet ettirmek fikriyle bir ziyafet düzenler. Amr b. Kulsum davete icabet gösterir. Anası Leyla, Benî Tağlib'den bir bölük süvari ile gelir. Misafirler Hire ile Fırat arasında hazırlanan çadırlara yerleştirilirler. Amr, eşraf ve meşayih kendisiyle İbn Kulsûm için düzenlenen otağa; bayanların eşrafı da validesiyle Leyla için hazırlanan çadıra misafir eder. Leyla'nın kendisine "hizmet etmesini istemesi" için de anesine gerekli talimatları verir. Yemekten sonra, Amr'ın validesi Hind bir bahane ile hizmetçileri çadırdan çıkardıktan sonra, kadınların ileri gelenlerinin huzurunda Leyla'ya "şu tabağı bana getir" diye emreder. Leyla bundan etkilenerek "lazımsa git al" cevabını verir. Hint ısrar eder. Leyla bu durumdan sıkılarak, Alu Tağlib neredesiniz? bu ne hakaret?... şeklinde feryada başlar. İbn Kulsûm annesinin feryadından, büyük bir hakarete maruz kaldığını anlar. Kan beynine sıçrar, hemen yerinden fırlayarak çadırdan Amr'ın başucunda asılı olan yegane kılıcı kapar, hazır olanların şaşkın ve hayret bakışları arasında Hire hükümdarını bu kılıcıyla öldürür. Maiyetine de "yağmalayınız" emrini verir. Benî Tağlib süvarileri çadırları yağmalarlar; sürüleri ele geçirerek kadınları esir edip yurtlarına çekilirler. Amr b. Münzir, Sasaniilerden meşhur Hüsrev Enuşirvan ile çağdaş idi. Kendisine kardeşi Kâbüs b. Münzir halef olmuştur (m.578-581).

Cl.Huart son zamanlarda yayımladığı *Hist.des Arabes* isimli eserinde Kâbüs'un 569 yılında hükümdarlığa geldiğini söylediği gibi adı

geçen şahısla Gassaniler arasında birkaç savaşın meydana gelmiş olduğunu da iddia etmektedir. Huart'a göre, Kâbus miladi 570 tarihinde Gassani hükümdarı Münzir b. Hâris tarafından mağlup edilmiş, savaş meydanından zorla kaçabilmiştir. Bir sonraki savaşta da mutlu bir sonuç elde edemeyen Kâbûs, Münzir b. Hâris'in Romalılarla uğraştığı üç sene zarfında güç kazanarak tekrar Gassaniler üzerine yürümüş [bu devletin topraklarını], Antakya'ya kadar, istila etmiştir. Aynı tarihçiye göre, Münzir b. Hâris, Romalılarla Roçapha anlaşmasını imzaladıktan sonra Hire üzerine yürüyerek miladi 528 tarihine doğru bu şehri yakmış ve halkını esir etmiştir.²⁴³

Fakat Corci Zeydân'ın düzenlediği cetvele göre, Huart'ın bahsettiği savaşların Kâbûs zamanında değil, kardeşi Amr b. Münzir döneminde gerçekleşmiş olması gerekir. Arap tarihlerinde *Yevmu Tıfha* adıyla meşhur olan savaş Kâbûs ile Benî Yerbu' arasında meydana gelmiştir. Kâbûs'un Benî Yeşkur kabilesinden bir şahsın suikastıyla öldürüldüğü rivayet edilmektedir.

Kâbûs'a kardeşi IV. Münzir halef olmuştur. Fakat Arap tarihlerinden anlaşıldığına göre Münzir, Hire tahtına kardeşinin vefatını müteakip geçmemiştir. Kâbûs'un vefatıyla ortaya çıkan karışıklık esnasında Hire tahtı, bir sene kadar (m.581-582) Alu Nasr'ın elinden çıkmış, Fişahrat adında biri tarafından işgal edilmiştir. Bu şahsın adı, bazı tarihlerde Fişahrat, bazılarında Zeyd, bazılarında ise Sohrâb şeklinde kaydedilmiştir. Bu şahsın İranlı bir vali olması muhtemeldir. Öyle anlaşıyor ki Hire sakinleri ve özellikle Hristiyanlar, IV. Münzir'i sevmedikleri için Kâbûs'un vefatını müteakip bir ihtilaf çıkararak tahta geçmesine mani olduklarından, hükümet, geçici olarak bir İranlı tarafından idare edilmiş, fakat bir sene sonra yine IV. Münzir tahta geçmiştir. Hükümdarlık dönemi önemli olaylara sahne olmayan IV. Münzir'in halefi, oğlu III. Nu'man'dır (m.565-613). Ebû Kâbûs künyesiyle meşhur olan III. Nu'man, Sasanilerden IV. Hürmüz ve Hüsrev Perviz ile çağdaşı.

Nu'man, babası zamanında eğitilmek amacıyla Hire Ubbâdlarından Adiy b. Zeyd'e teslim edilmiştir. Adiy b. Zeyd, Kâbûs döneminde bir memuriyetle İran başkentine gönderilmişti. Farsça ve Arapça'yı

tam olarak bildiği için katip ve mütercim olarak Enuşîrvân'ın hizmetine girmiş, sarayda hayli nüfuz kazanmıştı. On iki kardeşi olan Nu'man'ın tercihen iktidar mevkiine geçmesi Adiy b. Zeyd'in İran hükümdarına telkinleri sayesinde mümkün olmuştur. Oysaki Sasanî hükümdarının Benî Müzeynâ kabilesinden yine adı Adiy olan bir şahıs da Numan'ın kardeşi Esved'in tarafını tutuyor, Nu'man'ın yerine Esved'in geçirilmesi için mütemadiyen entrikalar çeviriyordu.

Nu'man, durumdan haberdar olunca, Hire'ye gelmiş olan Adiy'i hapsedti. Fakat Kisra, Adiy'in saliverilmesi için bir emirnâme gönderdi. Nu'mân, hasmını serbest bıraktığı taktirde İran başkentine giderek aleyhindeki entrikalara daha büyük bir çabayla devam edeceğini düşünerek, bağlı bulunduğu hükümdarın emirnâmesi ulaşmadan önce Adiy'i hapishâne'de boğdurdu.²⁴⁴

244 Adiy b. Zeyd'in ahlak ve bilgelige dair birçok kasidesi nakledilmiştir. Kaside-ı Daliyye'sindeki şu beyitler zikredilmeye değer.

عَنِ الْقَبْرِ لَا يَرْشُدُ لِقَوْلِ الْمُنَادِ	أَعَاذَ مَنْ لَا يَصِلُحُ النَّفْسَ حَالًا
رُوحُهُ لَهُ بِالْوَعِظَاتِ وَتَفَتَدِي	كَيْ زَايِرًا لِلْعَرَمِ أَلَيْمُ دَهْرِهِ
سَيُؤْنِطُوا لِقَدَاتِ دُونَ مَوْلَايَ	بَلَيْتُ وَأَبْلَيْتُ الرِّجَالَ وَانْجَبَتْ
رَجُلًا فَادُوا بِمَدْبُورٍ وَأَسْمَدُ	فَلَيْتُ يَمُنُ بِخَفَى حَوَادِثِ تَفَتَرَى
مَنْ تَقْوَى هَائِلِ الْوَدَى بِثَبَتِي	فَنَفِكَ فَاحْظُهَا عَنِ الْوَدَى وَالرَّدَايَ
فَتَلَبَّهَا وَاجِرُ الْإِطْلَاقِ وَأَزْدُ	وَإِنْ كَانَتْ النَّمَا عِنْدَكَ لَا مَرَى
فَلَا رَجَاءَ وَلَا دَفْعَ مَشْهُدٍ	إِذَا مَا سُرُوهُ لَمْ يَرْجُ مِنْكَ مَوَدَّةَ
وَلَا مَنَ مَا قَالُوا وَلَا تَحَرُّدُ	وَإِنْ أَنْتَ فَاتَكْتَمِ الْإِلَّاهُ جَالًا فَلَا تَحْمِ

İnsan, nefsini terbiye etmeyip de akıl ve izzandan yoksun kalırsa, tenkit edenlerin uyarılarından bir şey anlamaz. Zaman, insan için yeterli bir eğitmendir; günlük olaylar, türlü türlü öğütler arz etmektedir. Ben, halkı denedim ve anladım. Halk da beni dendi ve anladı. Doğumumdan itibaren pek çok ve pek uzun seneler geçti. Bunca olaydan ve tecrübelerden sonra, bir aralık, saadet ve sefaletin arkalarında nâm ve nişanları kalmayanların düşer oldukları felaketlerden ürkecek değilim. Nefsini bütün ayıplardan uzak tutmalısın. Zira irtikap edeceğin eksiklik, başkalarına da sırayet eder, birbirlerinden sırayet eden kötü ahlak, bütün toplumsal durumu bozar. Mazhar olduğun lütuf ve atıfet kimden sadır olursa olsun, onu, daima şükran diliyle yad et ve nimet sahiplerine karşı misliyle mukabele etmeyi unutma. Muhabbet ve muhanet: arzu etmeyenlerden sen de -velevki kısa bir mülakat da olsun- lütuf ve muhabbet beklemel! Eğlence zamanında çatık çehreli durma, etkilendiğini hissettirme, sen de beraber bulunduğun şahıslar gibi bir latife söyle ve sevinç ve surur izleri göster!

فَمَنْ لَا تَطْلُبُ بِحُجَّةٍ فَتُكَدِّ	إِذْ أَنْتَ تَأْزَعُ الرِّجَالَ تَوَا لَهْمَ
مِنْ الْيَوْمِ سَوْلا أَنْ يَسْرُكَ غَدِ	عَنْ سَائِلٍ ذُو حَاجَةٍ أَنْ مَنَنْتَ
بِحُكْمِكَ ذَرْفَةً وَلَمْ تَحْتَدِدْ	سَتَرْدُكَ مِنْ ذِي النُّفُسِ حَقَّ كَلَمَةٍ

Adiy'in Zeyd adında bir oğlu kalmıştı. Bu genç İran sarayında babasının görevini üstlenerek Nu'mân'dan intikam almak için bir fırsatın doğmasını beklemeğe başladı. Bir ara Kisra Perviz'e Hire'deki Arap prenslerinin güzellik ve zekalarından bahsederek Nu'man'dan bir prens istenmesini tavsiye etti. Kisra bu amaçla İranlı bir elçilik heyetine Zeyd'i de katarak Hire'ye gönderdi. İran elçisi, Perviz'in talebini Nu'man'a arzetti. O da "Sevad ve Fars ceylanları arasında işinize yarar bir dilber bulamadınız mı? şeklinde karşılık verdi. Zeyd, Nu'man'ın ifadesini elçiye Sevad ve Fars'ta kendisine yetecek bir sığır yok mu? şeklinde tercüme etti.²⁴⁵

Elçi, İran'a döndüğünde durumu Hüsrev Perviz'e bu şekilde aktardı. Hüsrev Perviz, Nu'man'ın bu küstah cevabından hiddetlenerek kendisini İran'a çağırırdı. Nu'man mal ve hazinelerini, çocukları ile eşlerini Şeybân kabilesinin lideri Hanî b. Mesud'a emanet ederek İran'a gitti. Kisra Perviz, Nu'man'ın ayaklarına, ellerine bukağı vurdurarak Hangîn hapisanesine attırdı.

Nu'man, fiziki olarak son derece çirkin ve alacalı bir adam olduğu gibi huy olarak da çok kötüydü. Annesi Selmâ, Medine dolaylarındaki Fedek köyü kuyumcularından birinin ve muhtemelen bir Yahudinin kızı olduğundan, Araplar kendisini asaletsiz sayarlardı. Hatta Hireliler, Selma Havarnak sarayında taç giyeceğine sıradan bir kuyumcunun veya dokumacının eşi olmalıydı, diyorlardı. Annesinin bu asaletsizliği yüzünden Nu'man'ı da hakir görüyorlardı.

Tarihçilerden bazıları, Yevmu Bu'us ve Yevmu Naim geleneğini buna dayandırırken kimisi de Adiy b. Zeyd'in teşvikleriyle Hristiyan dinine girmiş olduğunu da iddia etmiştir. Her halde Nu'mân'ın hükümdarlığı dönemi, Hire'nin sefalet ve rehâvet dönemidir. Havarnak sarayı, Nu'man döneminde sefalet ve rezalet mekanı haline gelmiş-

Lütuf ve yardım ümidiyle halka gerçekleşecek müracaatında iffeti, vakar ve haysiyeti unutmama, dalkavukluk ederek birinin her söylediğini onaylamak ve kişisel onurunu zedelemek, zillet ve mahrumiyeti doğurur. Bu gün senin yardımına muhtaç olduğunu belirten ve senden kabul yüzü görmeyen bir adam, olabilirki, yarın sen, onun yardımına muhtaç olursun ve belki seni sevindirir. Sana saldıran veya sözlü saldırıda bulunan adamdan hakkını tamamıyla almak istersen, yumuşaklığın ve hilmün, onu zelil eder ve nihâyet o gelir faziletli huzuna arz-ı sucud eder.

²⁴⁵ Ayen, hem ahû gözlü, hem de camus ve sığır gözlü anlamına gelmektedir. Nu'man önceki anlamı kastettiği halde Zeyd b. Adiy kasten bunu sığır ile tercüme etmiş ve bu suretle Nu'man'dan babasının intikamını almıştır.

tir. Herkese karşı amansız görünen Nu'mân; içki ve eğlence meclislerini şenlendiren kadınlara, medhiyeler inşad eden sefih şairlere karşı çok yumuşaktı.

Arap tarihçilerinin Nu'man'ın Hristiyanlığı kabul etmiş olduğu hususundaki rivayetleri bazı farklı vesikalarla da desteklenmektedir. Hire hükümdarlarından I. İmriu'l-Kays b. Amr'ın daha dördüncü miladi asrın başlarında Hristiyanlığı kabul etmiş olduğu bazı tarihçiler tarafından iddia edilmiş ise de bu rivayet o kadar kuvvetli değildir. Doğu kilisesi kayıtlarında Hire'de ancak miladi 410-420 tarihlerinde bir uskufun (piskopos) bulunduğu kayıtlıdır. Miladi altıncı asrın başlarında ise Nasturilerle Yakubiler arasındaki çekişme, mezhep tartışmaları son haddine ulaşmış ve nihayet liderlik Nasturilerde kalmıştır. Halbuki bu asrın başlarında Hire hükümdarları putperest idiler. [Nitekim] Münzir b. İmriu'l-Kays esirleri tanrı Uzza adına kurban ediyordu.²⁴⁶ Öyle anlaşıyorki Hire prenslerinden Hristiyanlığı ilk kabul eden Amr Mudrit el-Hicâre olmuştur. Amr'ın annesi Hind, Hristiyan olduğundan, oğlunu da o şekilde eğitmişti. Fakat Amr, vefat ettikten sonra Havarnak sarayına yine putperestlik egemen olmuş, Amr'ın halefi Kâbûs tekrar el-Uzzâ ayinini başlatmıştır. Bu durum Nu'man b. Münzir dönemine kadar devam etmiştir. Hükümdarlığının ilk dönemlerinde putlar adına kurbanlar kesen Nu'mân b. Münzir, daha sonra Hristiyanlık dinine girmiştir. Arap tarihçileri Nu'man'ın Hristiyanlığı kabul etmesini Adiy b. Zed'in teşvikine dayandırmaktadırlar. İran İmparatorluğu'nda Hristiyanlık başlıklı eserin yazarı Mös-yü Labourt ise, Nu'man'ın başpiskopos Sabır Yeşu'un elinde Hristiyanlığı kabul ettiğini yazmaktadır.²⁴⁷ Bu iki rivayeti barıştırmak amacıyla Adiy'in, Nu'man'ı Hristiyanlığı, kabule teşvik ettiği, Sabır Yeşu'un da vaftiz etmiş olduğunu kabul edebiliriz.

Nu'man döneminde Arap tarihlerinde Yevmu Tifha ve Yevmu's-Sulân adıyla anılan iki savaş meydana gelmiştir. Beni Temim boylarından Beni Yerbu' ile meydana gelen birinci savaş Rudâfe meselesinden doğmuştur. Rudâfe, Hire bürokrasisine göre bakanlık derecesinde bir rütbe idi. Redif resmi mecliste, hükümdarın sağında otururdu. Bu makam, öteden beri Temimlilerden Beni Yerbu'a ait olup,

246 Labourt, *Le Christianisme Dans L'Empire Perse*, 109, 206.

247 Labourt, 207.

atadan evlada geçerdi. Nu'man döneminde yine Temîmlilerden Benî Dârim'in lideri Hâcip b. Zürâre bu makamın Benî Dârim'e verilmesini istedi. Nu'man da uygun gördü. Ancak Benî Yerbü' buna razı olmayarak isyan çıkardılar. Nu'man, oğlu Kâbûs ile kardeşi Hasan'ı, Benî Yerbü'nün çıkardığı isyanı bastırmakla görevlendirdi. Basra'dan Mekke'ye giden yol üzerinde Tifha denilen yerde meydana gelen savaşta Nu'man'ın ordusu yenildiği gibi oğlu ile kardeşi de esir düştü. Nu'man bunları kurtarmak için Diyetu'l-Mulûk olarak bin deve vermeğe ve *Ridâfet*'i yine Benî Yerbü'a bırakmaya mecbur oldu.

Yevmu's-Selân savaşı ise Hireliler ile Benî Âmir arasında meydana gelmiştir. Hüsrev Perviz her sene Ukkâz panayırına bir ticarî kafile gönderiyordu. Benî Âmir, bir defasında bu kafileyi vurarak, mallarını yağmalamıştı. Nu'man, bunları cezalandırmak üzere bir ordu göndermiş, fakat Selân adındaki yerde meydana gelen savaş, Hirelilerin aleyhine sonuçlanmıştı.

Nu'man, miladi 613 tarihinde Hângîn'de hapsedildiği yerde vefat etmiştir. Vefat sebebi hakkında rivayetler farklıdır. Perviz'in emriyle, fillerin ayakları altına atılarak öldürüldüğü iddia olunduğu gibi, zehirlendiği veya vebadan öldüğü şeklinde de rivayetler bulunmaktadır.²⁴⁸

Nu'man'ın iktidardan düşüşü, mensup olduğu hanedanın da düşüşünü doğurmuştur. Nitekim Hüsrev Perviz, Hire tahtını Alu Nasr'dan alarak Tay Kabilesinden İyâs b. Kâbisa'ya vermiştir. Beş sene kadar (m.613-618) Hire hükümdarlığı yapan İyâs, selefleri kadar da bağımsız değildi. Zira Hüsrev Perviz, icraat ve hareketlerine nezaret etmek üzere Hire'ye naib sıfatıyla bir de İranlı memur göndermişti.

²⁴⁸ Numan'ın kisra tarafından Medain'e çağrılarak Sâbât'ta tevkif edilip daha sonra öldürüldüğü A'sa'nın şu beyitlerinden istidlal olunmaktadır.

وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْيَوْمَ أَنِّي
 بِمَنْعَةِ عَمْرِو الْقَطُوفَةِ وَبِأَمْرِ
 وَنَحْنُ إِلَيْهِ (السَّاحُونَ) وَدُونِهَا
 (مَرْيُوتُونَ) فِي نَهَارِهَا وَ (الْحَوَزَاتُ)
 وَبِسْمِ اسْرَافِكِ نِسْ يَوْمًا وَابْنَةً
 وَهَمَّ سَاكِنُونَ وَالْمَدِينَةُ تَنْطَلِقُ
 فِدَاكَ وَمَا نَحْنُ مِنَ الْمَوْتِ رَبِّ
 بِ (سَامِطًا) حَتَّى مَاتَ وَهِيَ مُحَرَّرَةٌ

Kisra, Nasr ailesini Hire'den uzaklaştırmakla Araplar üzerindeki nüfuzunun artacağını sanıyordu. Halbuki Arapların, Nu'man'ı sevmemekle beraber mensup olduğu hanedana karşı derin bir saygı ve bağlılıkları vardı. Bu hanedanın maruz kaldığı muamele Arapları gerçekten gücendirmişti. Gerçi İyâs b. Kabisa da büyük bir kabilesinin şeyhi idi. Fakat, Araplar henüz buna ısınamamışlardı. İyâs'a ve dolayısıyla Kisra'ya karşı bir isyan çıkarmak için bahane arıyorlardı. Bizzat kisra bu bahaneyi hazırladı. Nu'man, İran'a çağrıldığı zaman, silah ve hazinelerini Benî Bekr b. Vâil'in bir kolu olan Benî Şeybân kabilesi şeyhi Hânî b. Mes'ud'un yanına emanet bırakmıştı. Kisra Perviz, bunların Hânî'den alınarak kendisine gönderilmesini İyâs b. Kabisa'ya emretti. İyâs bunları Hânî'den istedi. Fakat, Hânî bu eşyanın emanet olduğunu söyleyerek söz konusu talebi reddetti. Bu duruma son derece kızan Hüsrev Perviz, bütün Bekr b. Vâil kabilelerini imha etmek üzere Hire'ye bir ordu gönderdi.

Arap tarihlerinde, Benî Bekr'e karşı gerçekleştirilen söz konusu hareketin nedeni bu şekilde anlatılmaktadır. Fakat, gerçek neden, Nasr ailesinin Hire'den uzaklaştırılmalarından sonra, Araplar arasında İran aleyhinde uyanan huzursuzluğu yatıştırıp, saldırgan bir vaziyet alan Bekroğullarını cezalandırarak uslandırma düşüncesi idi. Benî Bekr, Küfe yakınlarında Zikâr'a geldiğinde, İran ordusu ile İyâs'a taraftar olan Benî Tağlip ve Benî İyâd kabileleri de Hire'den hareket ettiler. Sayıları ikibine ulaşan İranlılar, Hamurz ve Celâbzın adındaki komutanlarının idaresinde bulunuyorlardı. Benî Tağlib ve Benî İyâd atlılarından üç bin Arab'a da İyâs b. Kabisa kumanda ediyordu. Benî Bekr savaşın başında telaşlandı. Hatta Hânî b. Mesud çöllere kaçmayı önerdi. Ancak, Benî Bekr boylarından İcl Kabilesi şeyhi Hanzala sebat hususunda ısrar edip diğer batınlar da kendisine katıldıklarından Hânî de onlara uymak zorunda kaldı. Nu'man'ın emanet bıraktığı silah ve zırhları askere dağıttı. Benî Bekr'in oranı, saldırganlara göre azdı. Benî Bekr b. Vâil'den doğan Benî Hânife kabilesi bile, kendileriyle beraber değildi. Yalnız Benî Temîm'den ikiyüz kadar esir, ya İranlılara karşı besledikleri kin ve husumet dürtüsüyle veya esaretten kurtulmak ümidiyle Benî Bekr lehinde silaha sarılmışlardı.

İki düşman ordu Zikâr'da karşılaştılar. Arap şairlerine övünmek için zengin bir malzeme sunan müthiş bir savaş meydana geldi. Be-

nî Bekr fedaileri, ilk günde İranlıları yer değiştirmek zorunda bıraktılar. İkinci gün daha büyük bir şiddetle devam eden savaş, İyâd kabilesini yenilgiye sürükledi. Müteakiben İranlılar da gülünç bir bozguna uğradılar. Pek çoğu savaş meydanında kırıldı. Kaçanlar da susuzluktan yok oldular. İyâs b. Kabisa da zorlukla canını kurtarabildi. Benî Bekr Arapları, muazzam İran Devletine karşı şanlı bir zafer kazanmışlardı.

Hız. Muhammed'in peygamber olarak gönderilişinin üçüncü senesinde meydana gelen Zikâr savaşı, bütün Arabistan'ta ululandı.²⁴⁹ Bu zafer Araplara gerektiği an, güçlü İran devletine galip gelebilecekleri kanaati vermiştir. Çok geçmeden, yani Hız. Ömer döneminde Kadisiyye ve Nihâvent zaferleri bu kanaati gerçekleştirmiş oldu.

III. Nu'man'dan sonra Hîre Devleti büsbütün Sâsânilerin eline düşmüştü. Kisra, artık vergi almak, siyasi vesayet altında bulundurmak ile yetinmiyordu. İyâs b. Kabise, Kisra'nın bir valisinden başka bir şey değildi. Fakat, hiç olmazsa Arap idi. Vefatından sonra, halefinin Arap olmasına bile lüzum görülmedi. İranlı Âzâdbeh b. Bâniyân Hîre valisi olarak atandı M. 618-628. İslâm fetihleri başladığı esnada Hîre valiliğinde bu şahıs bulunuyordu.

Miladî 628 tarihinde Lahmîlerden Münzir b. Nu'man el-Mağrûr adında son bir prensten daha bahsedilmektedir. Münzir, İslâm'ın başlangıcında Bahreyn Arapları tarafından liderliğe seçilmişti. Arap tarihçileri, el-Münzir el-Mağrûr'u Hîre hükümdarlarının sonuncusu sayarlar. Bu rivayetlere göre Münzir'in hükümdarlığı Halid b. Ve-

²⁴⁹ Zikâr savaşının muhtelif tarihlere göre miladî 604-611 seneleri arasında meydana geldiği ifade edilmiştir. Miladî 629 tarihinde vefat eden Cahiliye şairlerinden ve Bekr b. Vâil'den Ebû Nusayr A'sa b. Kays'ın çoğu şiirleri Zikâr savaşıyla övünmekle dopdoldudur. Muallaka sahiplerinden olan A'sa muallakasını teşkil eden/oluşturan Kaside-i Lâmiyyesindeki:

نَحْنُ الْقَوَارِصُ (بُومُ الْخَنَازِرِ) صَاحِبَةٌ . جَنَى فَلْبَسَةَ لَا يَمِيلُ وَلَا يُزَلُّ
فَالُوا الْغُرَادُ فَهَذَا : هَكَذَا مَا دَنَسَ . أَوْ تَنْزِلُونَ قَاتَا مَقَرُّ زُلُّ

beyitlerinde Yevmu'l-Humayr ile Zikâr savaşı arasında geçen bir zaman aralığına atılmıştır. Zikâr savaşında meşhur olan atılar biziz, Eutayma'da silahlarını bırakıp kaçanlar biz değiliz. Hucum edeceklerini söylediler, kabul ettik. Çünkü bu bizim âdetimizdir. Meydan muharebesi teklif etseniz hemen yere ineriz, dedik" tarzındaki ifadelerle övünmüş gururlanmıştır. A'sa

لَوْ أَنَّ كَلَّ (مَرَّ) كَانَ خَارَكًا . فَيَوْمَ (ذِي قَارَ) مَا أَخْطَأَهُمُ الْقَرْفُ

Beytiyle başlayan şiirini de bu muharebenin tasvirine ayırmıştır.

lid'in doğudaki fetihlerine kadar devam etmiştir. Miladi 632-633 tarihinde Cuvâsâ'da gerçekleşen savaşta öldürülmüştür.

Miladi 268 tarihinden itibaren Hire'de bir devlet kuran Benî Lahm (Lahmiler), bu şekilde İslâm fetihlerine kadar devam etmiş sayılmaktadır. Bu devlet, Araplar arasında Gassanilerden daha çok saygın ve daha fazla nüfuzlu idi. Arabistan'ın kuzey bölgeleri, Irak, Suriye, el-Cezire, Hicaz, Bahreyn ve Necd tarafları, çoğunluğu Adnanilerden oluşan birçok göçebe kabile tarafından işgal ediliyordu. Bu kabileler, şeyhlerin idaresinde yaşıyor, tamamıyla aşiret hayatı sürüyorlardı. Devletleri, görevli askerleri, kaleleri, şehirleri yoktu. İcabında hepsi düşmanla savaşıyor, sıkıştıkları zaman, bulundukları yerden kaçarak çöllere dalıyorlardı. Bedevî hayatın sağladığı cesaret ve hayat tarzı, bunlara komşu devletler nazarında önemli bir konum veriyordu. Bir taraftan Gassaniler, diğer taraftan Lahmiler bunları kazanmak için çalışıyorlardı. Lahmiler İranlılara, Benî Gassan'da Doğu Romanlılara intisap ederek güç kazandıkları gibi, çöl bedevîlerini de kendilerine taraftar yaparak hem birbirlerine galebe çalmak, hem de bağlı bulundukları devletler nazarında daha yüksek bir mevki kazanmak siyasetini takip ediyorlardı.

Bu iki devlet birbirleriyle yarışıyor oldukları bir esnada, biraz sonra bahsedeceğimiz Kinde Devleti doğdu. Yemen'deki Himyerilere intisap eden Alu Kinde de bedevîleri kazanma yarışına atılmakta gecikmemiştir. Bu üç Arap Devleti, kuzey bedevîlerine hakim olmak için, mücadele edip duruyorlardı.

Bedevî kabilelere gelince; bunlar da bu rekabetten hakkıyla yararlanıyor, şartlara göre üç devletten birinin himayesine giriyorlardı. Esasen kabileler arasında eksik olmayan savaşlar, kendilerini daha güçlü bir dayanak aramak zorunda bıraktığı gibi, büyük ve nüfuzlu bir devlete bağlanmak da iftihar vesilesi olarak görülüyordu. Benî Yerbû', Hire hükümdarlarının peşinden gitmekle iftihar ediyordu. Hatta, hiçbir devlete intisap etmeyen kabilelere *el-Ahmes* adı veriliyordu. Cahiliye döneminde en meşhur *Humayl* Kureyş kabilesi idi.²⁵⁰

Hire hükümdarlarının bedevîler üzerindeki nüfuzları Gassanilerden daha fazla idi. İranlıların gücü, İstanbul imparatorlarını sindir-

diği zamanlarda bu nüfuz doruğa ulaşmış, çeşitli kabileler Lahmi Devleti'nin idaresine girmek için birbirleriyle yarışır olmuşlardı. Hire hükümdarlarından İmriu'l-Kays b. Amr zamanında Arap Yarımadasının kuzey dolaylarının büyük bir kısmı, güney bölgesinin bazı bölümleri, Lahmilerin nüfuzu altına girmişti. İmriu'l-Kays'ın mezarının Havrân'da Nemâre'de bulunması da bu istilanın genişliğine delalet etmektedir.

Lahmilerin güçlü oldukları dönemlerde Hire, Irak'ın en mamur şehri idi. Süryanî lehçesine göre *kale* demek olan Hire isminin de delalet ettiği üzere, o çağlarda bu şehir, aynı zamanda çok müstahkem bir kale idi. Havası ise, güzelliği ile Araplara "*Yevmun ve leyle-tun fî'l-Hire hayrun min deva's-Seneti: Hirede bir gün ve gece (kalmak) bir yıllık ilaçtan daha hayırlıdır*" darb-ı meselini söyletmiştir.

Hire, Irak'a bitişik olan çölün hemen girişinde bulunmasından dolayı öteden beri çölde ikamet edenlerin rağbetini kazanmıştı. Irak ve el-Cezîre bölgesinin şehirlerinde ikamet eden halktan, baskı ve takibe uğrayanlar da buraya sığınıyorlardı. Bu nedenden dolayı Hireliler muhtelif uluslardan oluşuyordu. Hişam İbnu'l-Kelbî çoğunluğu çölden gelen Araplardan oluşan bu halkı üç sınıfa ayırmaktadır:

1. Tenüh²⁵¹

2. Ubâd²⁵²

3. el-Ahlâf

251 Bu kabilenin kökeni konusunda da ihtilaf edilmiştir. Nitekim Müberred, Tenüh kabilesinin Kudaa kabilesinin bir kolu olduğu kanaatini taşıırken, farklı kanaat taşıyanlar da bulunmaktadır. Bkz. Söylemez, *Kûfe*, 172 (yay).

252 Günaltay'ın da ifade ettiği gibi Ubbâdların kim oldukları ile ilgili farklı tartışmalar mevcuttur. İbn Abdîrabbih, bunların Lahm kabilesine mensup olduğunu söylerken, İbn Düreyd, Âlûsi ve Cevâd Ali, içlerinde Lahm kabilesine mensup olan insanlar olmakla beraber, diğer Arapların da yer aldığı dindar Hristiyanlar olma ihtimalini daha kuvvetli bulmaktadırlar. Geneli zahid olarak bilinen bu insanlar muhtemelen bir tarikatın üyeleridir. Büyük bir ihtimalle Arapça "abd" kökünden türemiş olan bu kavram, ilk dönemlerde dindar Hristiyanlar için kullanılmış iken, kaynaklar tarafından daha sonra bir kabile gibi takdim edilmiş olmalıdır. Philip Hitti, kelimenin "İsa'ya ibadet edenler" veya "Rabbin Hizmetçileri" anlamında kullanıldığı kanaatini taşımaktadır. Nastûrilerin Yeni Eflatuncu düşünceden etkilenmiş olan bu kısmı, Yunan Helenistik kültürü ile, Arap dünyası arasında bir köprü vazifesi görmüş, görüşleri Arabistan'ın diğer bölgelerinde kısmen de olsa yankı bulmuştur. Konu ile ilgili geni bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 172-173 (yay).

Ubâdlar Hire'nin asıl sakinleri idiler. Bunlar, Hire'nin içinde inşa ettikleri evlerde ikamet ediyorlardı. Tenühiler, çölden gelerek bu yörelere yerleşmiş Araplar idiler. Bunlar, Mâlik b. Fehm ve Huzeymetu'l-Ebreş ile bu yörelere gelmiş, Fırat Nehri'nin batısında Hire ile Enbâr arasında yurt tutmuşlardı. Ahlâf denilen halk ise bu iki sınıftan ayrı olarak bu dolaylara gelip yerleşmiş şahıslardan oluşmuştur. Ubâdların Hire'nin Hristiyan Arapları olduğunu iddia edenler de vardır. Miladi beşinci asrın ortalarında Hristiyanlık, doğuda Melkit, Yakubî ve Nasturî adlarıyla üç kiliseye ayrıldığı zaman, Irak ve İran'daki Hristiyanların çoğunluğu gibi Ubâdlar da Nasturiliği benimsemiş, Hire'de bir cemaat kurmuşlardır.

Benî Lahm hükümdarlarından bazıları Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Hire'de çeşitli kiliseler inşa etmişlerdi. Bunların en ünlüleri Amr b. Münzir'in annesi Hint tarafından inşa edilen Deyru Hind el-Kubra ile Nu'man b. Münzir'in kızı Hind tarafından inşa edilen Deyru Hind es-Suğra'dır.²⁵³

Lahmiler döneminde Hire, edebiyat ve şiirin sergilendiği bir yer olmuştur. Cahiliye şairlerinden bir çoğunun Hire hükümdarlarını metheden kasideleri zamanımıza kadar intikal etmiştir. Bu şairler arasında Nâbiğa, Hassân, el-Multemis, el-Munahhal, Adiy b. Zeyd, Ubeyd b. el-Ebras fesahat ve belâğat itibariyle birinci dereceyi işgal ederler. Muhadarat türü edebiyat kitapları, Hire hükümdarlarıyla şairler arasında cereyan eden maceralara ait birçok menkıbeyi içermektedir.

Benî Kinde Emirliği

Arap tarihçileri Benî Kinde'yi soy itibariyle Kahtanilerden ve Benî Kehlân'dan sayarlar. Fakat, Benî Lahm ve Benî Gassân gibi Benî Kinde'nin de Kahtanilerden sayılması, sadece nesep bilginlerinin iddialarına dayanmaktadır. Güvenilir sayabileceğimiz rivayete göre Benî Kinde ilkin Bahreyn ve Yemâme dolaylarında el-Muşakkar denilen bölgede ikamet ediyordu. Fakat tarihi belirlenemeyen bir zamanda

²⁵³ Hint el-Kubra kilisesinin üzerindeki kitabeyi, bir tarihî vesika olmak itibariyle; ay-nen naklediyoruz:

بنت هذه البينة هند بنت الحارث بن عمرو
بن حجر المذحجة بنت الاملاك وام الف عمرو بن المذحجة المذحجة وام عبيد
وبنت عبيد فملك ملك الاملاك خسرو انوشروان قدام مارافيه الاسقف
خاله الذي بنت له هذا الدبر بعمرا خطيتم وترجم عليها وعلى ولدها ويقيم بها
ويقيمونها الى امامة الحق ويكون الله معها ومع ولدها الدهر ابداد .

buralardan uzaklaştırıldıklarından Hadramevt taraflarına çekilmişlerdi. Bunların otuz bin kadar tahmin olunan kabile fertleri, önce Hadramevt'te Kinde Şehri'ne yerleşmiş, daha sonra buradan da Mehre'ye çekilerek Demmûn taraflarında yurt tutmuş, bu dolaylara hakim olan Himyerilerle bir asır kadar barış içerisinde yaşamışlardır.

Himyer hükümdarları, Kindelilerin bağlılıkları ve zekalarını takdir ettiklerinden onları önemli işlerde kullanıyor, ordularına alıyor, hasa alaylarına kabul ediyorlardı. Himyer hükümdarı Hassân b. Tuba' zamanında Benî Kinde'nin liderliğinde Hucr b. Amr bulunuyordu. Hassân ile Hucr arasında baba tarafından bir akrabalık var olduğu için Hucr, Himyer sarayında önemli bir mevkiye sahipti. Nitekim Tuba', Kuzey Arabistan'a sefer düzenlediği zaman Hucr da Benî Kinde süvarileriyle maiyetinde bulunmuştu. Hassân, Kuzey Araplarını egemenliği altına aldıktan sonra Hucr'u Ma'd kabilelerine emir tayin ederek o yörede bıraktı. Bu şekilde emirliğe yükselen Hucr, beşinci miladi asrın ilk yarısında, Bekr b. Vâil kabilelerini de egemenliği altına alarak Necd'in Âkil vadisi bölgesinde bir devlet kurdu.

Tarihçi Yakubî, Benî Kinde'nin Hadramevt'ten Necd'e göçü hakkında başka bir neden aktarmakta olup, göç tarihlerini de daha eski bir zamana çıkarmaktadır. Yakubî'ye göre Benî Kinde'nin Necd bölgesindeki ilk hükümdarı Murti' b. Muaviye b. Sevr'dir. Adı anılan hükümdar ile Hucr b. Amr arasında dört kral daha bulunmaktadır.

Fakat, diğer tarihçilerin tamamı Kinde Devleti'nin kuruluşunu Hucr b. Amr'a isnad etmektedirler. Tarihsel kişliği hakkında bilgiler verilen ilk Kinde hükümdarı Hucr b. Amr olduğuna göre; Yakubî'nin zikrettiği şahısları birer emir şeklinde değil de belki Hucr'un ataları sayabiliriz. Arap tarihçilerinden bazıları da Hucr b. Amr'ın Necd dolaylarına gelişini şu şekilde izah etmektedirler. Necd dolayları ile Irak-ı Arap'taki Bekr b. Vâil kabilelerinin avâmı, liderlerine galip ederek, güçlülere zayıflarını yiyecek derecede, vahşete düşmüşlerdi. Bu durumdan etkilenen ileri gelenler, huzur ve sukunun sağlanması ve zayıfların himaye edilmesi için başlarında güçlü bir hükümdarın bulunmasından başka çare olmadığını görerek, Yemen Tuba'ına müracaatla kendilerine bir hükümdarın tayin edilmesini rica ettiler. Tuba' da, zekasını ve dirayetini takdir ettiği Hucr b. Amr'ı Necd ile Irak-ı Arap dolaylarındaki Bekr b. Vâil kabileleri üzerine emir tayin

etti. Dolayısıyla, rivayetler arasındaki bu ihtilafa rağmen, Kinde emirliğinin Benî Himyer devletinin himayesinde kurulduğu tarihçilerce üzerinde ittifak edilmiştir. Hucr b. Amr'ın Necd'de Batnı Âkil'de yerleştiği tarihlerde bu dolayların büyük bir kısmı ve özellikle Bekr b. Vâil'e ait olan Irak-ı Arap dolayları Hire'deki Benî Lahm Devleti'nin idaresi altında bulunuyordu. Hucr bu bölgede yerleşebilmek için Benî Lahm ile çarpışarak, Bekr b. Vâil topraklarını ele geçirmek zorunda kalmıştı.

Arap tarihlerinde *Âkîlu'l-Murâr* lakabıyla meşhur olan Hucr'un, bu lakabı alış nedeni hususunda muhtelif menkıbeler rivayet edilmektedir.²⁵⁴ Hucr vefat ettiği zaman (m. 450) Necd ve Irak-ı Arap'ta ki kabilelerin saygı ve bağlılıklarını kazanmış, halefine oldukça nüfuzlu bir devlet bırakmıştı. Vefatında Batn-ı Âkil'de gömülmüştür.

Hucr'a oğlu Amr halef olmuştur. İstemeyerek hükümdarlık tahına geçtiği veya babasının bıraktığı topraklarla yetinerek fetihlerin peşinde koşmadığı için, kendisine el-Maksûr lakabı verilmiştir. Kinde emirliği, özellikle Amr'ın oğlu ve halefi Hâris döneminde büyük bir önem kazanmıştır. Miladi 490 tarihinde iktidar makamına geçen el-Hâris b. Amr katı ve aynı zamanda fiziki yapısı itibariyle heybetli bir hükümdardı. Kinde Devleti, kurulduğu dönemden itibaren Yemen Himyerilerine dayanıyordu. Ancak, el-Hâris döneminde Habeş-

²⁵⁴ *Murâr* çöle özgülü gayet acı bir ağaç ismidir. Bu ağaç çok acı olduğundan, yapraklarını yiyen develerin dudakları çekilip büzülür imiş. Hucr hakkındaki rivayetlerden birine göre; uzun bir seyahat esnasında erzakı bitmiş, *Murâr* ağacının yapraklarını yiyerek hayatını kurtarmıştır. Mayetindekiler ise yiyemediklerinden yok olmuşlar. Kendisine bu nedenden dolayı *Âkîlu'l-Murâr* denilmiştir. Diğer bir rivayet, trajediye zemin olacak derecede fecidir. Bu rivayete göre de Hucr, Rebîa ve Kinde kabileleriyle Bahreyn taraflarına askeri bir sefer düzenlediği esnada Suriye dolaylarındaki kabile reislerinden Ziyâd b. Hebûle, Necd'e baskın düzenlemiş, her tarafı yağına ettirmiş Hucr'un eşi Hint b. Zâlim'i de esir etmiştir. Olaydan haberdar olan Hucr hemen dönerek İbn Hebûle'yi takibe başlamıştır. Bulunduğu yere yaklaşıncı, Arap dâhilerinden Sedûs b. Şeybânî casus amacıyla önden göndermiştir: Sedûs, kıyafet değiştirerek İbn Hebûle'nin haberi olmaksızın çadırın civarına kadar sokulmuştur. İbn Hebûle ile Hind'in sıcak ülfetlerine şahit olmuştur. Hind'in yeni aşkına karşı gösterdiği işvekarlığı yakından görmüş, kadının İbn Hebûle'ye bağlılığını ve Hucr'dan nefretini açıklayan itiraflarını ve İbn Hebûle ile olan konuşmalarını tamamiyle kaydederek dönmüş ve gördükleri ile dinlediklerini aynen Hucr'a aktarmıştır. Sedûs'u çok acı etkiler altında dinleyen Hucr, bu esnada aşırı kızanlığından farkında olmaksızın yanındaki *Murâr* ağacının yapraklarını yemeğe başlamıştır. Duyduklarının şiddetinden yaprakların acılığını bile hissetmemiştir. Gerçi İbn Hebûle'yi mağlup ve esir ederek eşi Hind ile beraber idam etmişse de, bu trajedinin hatırası olan *Âkîlu'l-Murâr* lakabı Araplar arasında unutulmuştur.

liler Yemen'i istila edip Himyerilere son verince, Kindeliler de dayanaklarını kaybetmiş oldular. el-Hâris, bundan dolayı İran tarafından himaye edilmek istendi. Ancak İran, Kindelilerin hasmı ve rakibi olan Lahmileri himaye ediyordu. İşte tam bu esnada idi ki İran hükümdarı Kubâd, Mazdek'in yaydığı ve her şeyde ortaklığı savunan dini düşünceyi kabul etmiş ve Hire hükümdarı Münzir b. Mau's-Semâ'yı da buna davet etmişti. Münzir'in mal ve namus gibi her şeyin ortak olması prensibini kabul etmemesi el-Hâris için İran hükümdarına yakınlaşma nedeni oldu. Kinde emiri, Kubâd'a Mazdekizmi kabule ettiğini arzetti. Kubâd, Lahmî hanedanını saltanat-tan uzaklaştırarak Hire hükümdarlığını el-Hâris'e verdi.

el-Hâris'in Hire tahtını ele geçirmesi bütün Irak ve hatta Kuzey Arabistan kabilelerinin hakimiyetini elde etmesi anlamına geliyordu. Nitekim öyle de oldu. Kabileler nazarında nüfuzu ve gücü arttıkça arttı. Hatta Ma'd kabileleri, kendileri bizzat hükümdardan oğullarını kabilelerine emir olarak atanmasını rica ettiler. el-Hâris de oğullarından Hucr'u Benî Esed ve Gatafân kabilelerine; Şurayhil'i bütün Bekr b. Vâil, Ma'd'a Kerib'i Kays Aylân ve diğer kabilelere; Seleme'yi de Tağlib ve Nemir b. Kâsıt boylarına emir tayin etti. Bu şekilde Irak dolaylarındaki bütün kabileler Hire'ye bağlamış oldu.

Fakat, el-Hâris'in bu şanlı ikbal dönemi uzun sürmedi. Zira hamisi ve mezhepdaşı olan Kısra Kubâd vefat edince İran tahtını oğlu Hüsrev Enuşirvan geçti. Halbuki Enuşirvân, Mazdek mezhebinin amansız muhaliflerindendi. Kısa sürede söz konusu mezhebin taraftarlarını İran'dan sürdüğü gibi Hire tahtını da tekrar el-Münzir'e verdi. Bu hadise üzerine el-Hâris, çocukları ve kendisine bağlı olanlarla birlikte Enbâr taraflarına kaçmak zorunda kaldı. Münzir, Tağlib, İyâd ve Behrâ kabileleri süvarileriyle onu takip ederek Küfe civarında Benî Merinâ diyarında kendisine yetişti. el-Hâris kaçmayı başardıysa da oğullarından Amr ve Mâlik ile taraftarlarından kırk sekiz kişi esir edilip idam edildiler.²⁵⁵

255 Meşhur İmriu'l-Kays'ın şu parçası el-Hâris hakkındadır:

يَا فَوَيْلَ الْعَبْدَةِ يَتْلُوْنَا	+	مَلُوكَ مِنْ بَنِي عَمْرِو
وَلَكِنْ قَدْ يَارَ بَنِي سَرِينَا	+	فَرَقَ يَوْمَ مَعْرَكَةِ اَصْبُوا
وَلَكِنْ قَدْ اَلْدَمَاءُ سَرْمِينَا	+	وَلَمْ تَفْصَلْ حَمَامَةً بَعْل
وَتَنْتَرِءُ الْخَوَاجِبُ وَالْيَوْنَا	+	تَطْلُ الطَّيْرُ عَاكِفَةً عَلَيْهِمْ

el-Hâris ise, Benî Kelp kabilesine sığınmaya mecbur olmuş, öldürülünceye kadar bu kabile arasında yaşamıştır. Öldürülüşü hakkında farklı sebepler rivayet edilmektedir. Her halde, el-Hâris'in öldürülüşü, Benî Kinde Emirliği için bir darbe olmuştur. Daha önce Ma'd kabilelerine emir olarak atadığı oğulları, vefatından sonra doğal olarak eski nüfuzlarını kaybettiler. el-Münzir de bunları birbirine düşürmek için bütün siyasi maharetini kullanmaya başladı. Nihayet, bu kardeşler arasına müthiş bir rekabet sokmağı başardı. Önce Benî Tağlip emiri olan Seleme'yi birçok hediyeler ile elde etti ve kardeşi Şurahbil aleyhine isyan ettirdi. Basra ile Küfe arasında Kulâb denilen yerde meydana gelen kanlı savaşta Şurahbil mağlup oldu ve öldürüldü. Bir süre sonra, yine Münzir'in entrikalarıyla Benî Tağlip kabilesi de Seleme aleyhine isyan etti ve onu emirlikten uzaklaştırdı. Seleme de Bekr b. Vâil kabilesine sığınmak zorunda kaldı. Onlar da Seleme'yi kendilerine emir olarak seçtiler. Fakat, Bekr b. Vâil kabilelerinin bu davranışı el-Münzir'e karşı meydan okumak demekti. el-Münzir, Bekr b. Vâil'i itaate davet edip onları Seleme'yi memleketlerinden uzaklaştırmaya zorladı. Ancak sözü dinlenmedi. el-Münzir, Benî Bekr üzerine yürüyerek zafer kazanması durumunda, Uvâra Dağı tepesinde, kanları dağın dibine varıncaya kadar adam kesmeğe yemin etti. Büyük bir kuvvetle Benî Bekr'i Uvâre Dağı civarında kuşattı. Müthiş bir savaşın sonunda Benî Bekr yenildi. Seleme savaş esnasında öldürüldü. Kardeşi Şurahbil'in oğlu Yezid ise Benî Bekr'in büyük bir kısmı ile beraber esir düştü. Yezid hemen öldürüldü. Diğer esirler de Uvâre dağı tepesinde boğazlanmaya başlandı. Fakat kanlar pıhtılaştığı için aşağıya doğru akıymıyordu. Bekr b. Vâil kabilesinin bütün fertleri kesilecek olsa bile kanlarının yine dağın dibine ulaşmayacağı anlaşıldığından Münzir'in yeminini yerine getirmek için kanların üzerine su döküldü. el-Münzir, esir düşen kadınları da ateşte yaktırdı. el-Münzir'in bu vahşiyane savaşı Arap tarihlerinde *Birinci Yevmu'l-Uvâre* adıyla meşhurdur.

Seleme ile Şurahbil'in acı sonları, diğer iki kardeşlerinin yani Benî Esed emiri Hucr ile Kays Aylan şeyhi Ma'da Kerib'in de nüfuz ve kuvvetlerini temelinden sarsmıştı. Bu durumun ilk neticesi, Benî Esed'in emirleri Hucr'a isyan etmeleri oldu. Benî Esed, öteden beri Hucr'a ödedikleri yıllık muayyen vergilerini ödemekten kaçındılar. O

esnada Tihâme'de bulunan Hucr b. Hâris, Benî Rebîa ile kardeşi Seleme taraftarlarından önemli sayılabilecek bir kuvvetle Benî Esed'in üzerine yürüdü. Savaş Hucr'un zaferiyle sonuçlandı. Benî Esed'in eşrafi ve ileri gelenleri idam edilmek üzere tevkif edilip hapsedildiler. Ünlü şair Ubeyd b. el-Abras da hapsedilenler arasında bulunuyordu. Hucr, Benî Esed'in reislerini idam edip, mallarını müsadere ederek nüfuzlu bireylerini sürdüğü esnada, Ubeyd b. el-Abras'in etkileyici bir ses tonuyla irticalen inşad ettiği şiir, Benî Esed'i umumi ve telafisi mümkün olmayan büyük bir felaketten kurtarmıştır.²⁵⁶

Fakat, Benî Esed, bağışlandıktan sonra, maruz kaldığı hakaret ve zillate tahammül edemeyerek Benî Kinde üzerine yürümüş Hucr'u öldürmüş, askerlerini darmadağan etmişlerdir (m.550). Hucr b. Hâris, cahiliye şairlerinin övünç kaynağı olan İmriu'l-Kays'ın babası idi. Hayatı av ve kumar ile geçen İmriu'l-Kays, babasının öldürülmesi esnasında Yemen'de Demevn denilen yerde her

256 Ubeyd el-Abras'ın idam edilen veya sürülen liderler için gözyaşlarıyla inşad ettiği şiir, şu idi:

أَسَدٌ لِّهْمِ أَهْلِ النَّعَامِ	يَا هَيْتَ قَائِسِي مَا بَنُو
لِّهْمِ الْوَلَدِ وَالْمَعَامِ	أَهْلُ الْقِيَابِ الْخَسِرِ وَ
الْأَسَلِ الْمُشَقَّةِ الْمَنَامِ	وَذَوِي الْجِيَادِ الْخَرْدِ وَ
مَهْلًا أَنْ يَهْلَكَ آتَمِ	مَهْلًا - أَيْتَاقِنَ -
رَبِّ وَالْقُصُورِ إِلَى الْيَمَامِ	لِكُلِّ دَامِرٍ بَيْنَ
تُحَرِّقِي وَزَقَامِ هَامِ	عَالٍ يُسَاقُ بِهِ وَسَوِ
بَرَمَتْ بَيْتَهَا أَحْنَامِ	بَرَمَتْ بَنُو اسْدِرْكَ
لَقَمَ وَآخِرَ مَنْ نَعَامِ	جَعَلَتْهَا حُودِي مِ
أَوْ قَتَلَتْ غَلَا مَلَامِ	إِمَارَكَتَ رَكَتَ صَوَا
وَهِيَ إِلَى الْقِيَامِ	أَنْتَ أَلْيَبُكَ مَلِمْ
دَلَّ - الْأَشْفَرُ ذُو الْحَزَامِ	دَلُّوا لِسَوَاطِكِ مِثْلًا

Ubeyd el-Abras, bu şiirinde özet olarak şöyle demektedir: Bir zamanlar kormızı otakları, sürü sürü davaları, hayat ve devamlı sevinçleri, yumuşak tüylü asil atları, ağır mızrakları ile mutlu bir hayat süren Benî Esed'in felsefe durumuna gözlerim, kanlı yaşlar akıt... Onlar dünkü serkeşliklerine bu gün pişman olmuşlardır. Şanlı emir -Allah seni lanet gerektiren durumlardan korusun- onlara mühlet ver. Bağışlama ile muamele et! Çünkü verdiğin emirle felaketleri son aşamaya varmıştır. Yesrib ile Yemâme sarayları arasındaki her vadi, sürüklenen felaketler ve yakıcı vaveylalar ile dolmuştur. Her taraftan canhıraş baykuş sesleri duyulmaktadır. Benî Esed bu gün, cılız dallar üzerinde çalı çırpıdan kurdukları yuvalarındaki yumurtaları, rüzgarlara karşı korumaktan aciz kalan güvercinler gibi, yorgun ve güçsüz kalmıştır. Onları hallerine terk edersen büyüklere özgü olan bağışlama ve mürüvvet âlicenaplığında bulunmuş olursun, öldürürsen bundan dolayı sana hiçbir serzeniş yöneltilemez. Sen onların üzerinde hakım-i mutlak olan bir hükümdarsın. Onlar ise ta kıyamete dek senin azad edilmeyi kabul etmeyen kölelerindir. Başiboş develerin burunlarına takılan burunluklarla nasıl boyun eğderlerse Benî Esed de bu gün yığılma bir sesle öylece zellil olmuş ve boyun eğmişlerdir.

zamanki gibi avlanmaya gitmişti. Rivayete göre satranç oynarken babasının öldürüldüğü kendisine haber verilir. İmriu'l-Kays, meta-netini hiç bozmaksızın oyuna devam eder. Oyun bitince ağlamaya başlar. Gösterdiği metanete hayret eden oyun arkadaşına *ma kuntu li ufside aleyke desteke: el sende idi. Oyunu bozmak istemedim*” cevabını vererek içmeğe koyulur. Şairin bu esnada söylediği “*el-yevmu hamrun ve ğadden emrun*” sözü, Araplar arasında darbu mesel haline gelmiştir.

İmriu'l-Kays'ın o gece duyduğu derin hislere sanki tabiat da katılmıştır. Şimşekler ~~çak~~mağa, yağmurlar yağmağa başladığı esnada büsbütün heyecanlanan şair, derin hıçkırıklıklarla inşad ettiği mersiyesini tamamlayarak²⁵⁷ intikam almaya ve babasının öcünü alın-caya kadar et yememeğe, işret etmemeye, koku sürünmemeye, eşine yaklaşmamaya yemin etmiştir. İrticalen inşad ettiği bir kaside ile bu kararını bütün kabilelere ilan etti.²⁵⁸

Bunun üzerine telaşa düşen Esed boyları, İmriu'l-Kays'ın yanına Kabisa b. Nuaym ve Muhâcir b. Hidâş başkanlığında bir heyet gönderdiler. Babasının hükümet merkezine dönmüş olan İmriu'l-Kays, heyeti üç gün huzuruna kabul etmedi. Heyet görüşmekte ısrar ediyordu. İmriu'l-Kays'ın emriyle Kindeliler onlara “*Emir, babası*

257 Bu ünlü mersiyesi şu şekildedir:

أَرَفْتُ لِبَرْفٍ بَابِلَ لَعَنَ	جِيءَ سَنَاءُ فَأَعْلَى الْحَمَلِ
أَنَا حَدِيثُ فَكَّهَةٍ	مَسْرُوعٌ مِمَّنْ قَتَلَ
يَقْتُلُ عِيسَى اسْمِهِ رَبِّهِ	أَلَا كُلُّ نَبِيٍّ يُوَادُّ مَلَأَ
عَارَ رَسَمٍ مِنْ رَبِّهَا ؟	وَأَبْنُ نَيْمٍ وَابْنُ الْحَمَلِ

Aydınlığı, dağın tepesi üzerinde parlayan şimşek, gece benî uykusuz bıraktı. Tepele-ri sarsan bir olay duydum. Fakat, inanmadım. Gûya, Benî Esed hükümdarlarını öldürmüşlerdir, bunun yanında her hadise küçük kalır. ... Rebîa, hükümdarlarına neden yetişemedi? Temim Kabilesi, nerede kaldı? O sadık bendeler, o hizmet ve haşmet ne oldu? Yemek yerken etrafında toplananlar, şimdi neden hazır olmadılar?...

258 İmriu'l-Kays bu kararını şu beyitlerle ilan etmiştir.

تَالِهٍ لَا يَخْفَى نَجْمِي بِاطْلَافٍ	حَتَّى أَيْدٍ حَاصِرَةٍ وَكَامِلَةٍ
الْبَانِينَ الْمَتَّاتِ الْخُلَافِ	خَيْرَ مَقَرٍّ حَسْبًا وَبَدَلٍ
نَحْنُ جَبَلٌ الْقَرَحِ الْقَوِيلِ	تَحْمِلُنَا وَالْأَمَلِ الْوَالِ

İmriu'l-Kays, bu beyitlerde babasının katillerinden intikam almaya ahdedtiğini ve bunun için Benî Esedle savaşa hazırlandığını ilan amacıyla şöyle demek istiyor: Vallahi; babamın karı yerde kalmayacaktır. Bütün yönleriyle, hasap ve nesepçe Ma'd'ın hayırlısı olan Benî Esed'den Âmir ve Kâhil kabilelerini yok edeceğim, Babamı öldürenler, eşraftır. İntikamı o eşraftan alacağım. Savaşlardan sapasağlam dönen kısırak sürülerini celp ederek, kanına susamış mızrakları yüklediler. Savaşa hazırız...

Hucr'un hazinelerinde ve depolarındaki silah ve savaş mühimmatlarını çıkarmakla uğraşüyor" cevabını vererek savsaklıyorlardı. Fakat heyet, "Biz geçmiş i unutmak ve olayı telafi etmek için geldik. Tarafımızdan Emire bunu ulaştırınız!" diyerek ricalarını tekrar ettiler. Bunun üzerine İmriu'l-Kays bir kaftana bürünmüş ve başına intikam alameti olarak siyah sarık sarmış olduğu halde heyeti kabul etti. Kabisa, İmriu'l-Kays'ı ağlatan bir konuşma yaparak babası Hucr'un öldürülmesinden dolayı pişmanlıklarını dile getirip kendilerini bağışlamasını talep etmiş ve anlaşma teklifinde bulunmuştur. Fakat İmriu'l-Kays, heyetin kimliklerini ortaya koydukları iki suçluyu reddetti. Kabisa'nın konuşmasına karşı yaptığı konuşmada intikamdan bahsetti ve tehditlerle dolu sözlerle savaşacağını söyledi.²⁵⁹

Fakat, Benî Esed'e galip gelebilecek gücü sağlamaktan azicdi. Asker toplamak için aşiretleri dolaşmaya başladı. Benî Tağlib ve Benî Bekr, yardım edeceklerine söz verdiler. İlk karşılaşmada, Benî Esed yenilerek savaş meydanında oldukça fazla ölü ve yaralı bırakarak kaçtı. Fakat, şair bu kadarla yetinemedi. Amacı, bütün Benî Esed'i yoketmekti. Kendisine arka çıkan Benî Tağlib ve Benî Bekr bu kadar ileri gitmek istemeyerek, yurtlarına çekildiler. İmriu'l-Kays, tekrar asker toplamak üzere, Yemen'e gitti. Yeni bir kuvvetle, Benî Esed üzerine yürüdü ve tekrar onları mağlup etti. İmriu'l-Kays'ın yok etme politikasını takip ettiğini anlayan Hire hükümdarı, Benî Esed'i himaye ederek Kisra'dan yardım istedi. Kisra'nın gönderdiği, esâvire denilen askerlerle İmriu'l-Kays'ı dönmeye mecbur etti. İranlıların da işe karışması, şairi ümitsizleştirmişti. Çünkü Araplar artık, kendisiyle birleşmeye cesaret edemiyorlardı. Nihayet Bizans imparatorundan yardım istemeye karar verdi. Ailesi ile zırhlarını, silahlarını Hicâz ile Suriye arasındaki Teyma'da ikamet eden el-Eblaku'l-Ferd kalesinin yöneticisi Semevel b. Âdiyye'ye emanet ederek

259 Benî Esed şairi Ubeyd b. el-Ebras, İmriu'l-Kays'ın savaşa karar verdiğini haber aldığı zaman, Kindeli şairin tehditlerine parlak bir kaside ile cevap vermişti. Kaside şöyledir:

بَادِلُ الْمَوْتِ عَنِّي - أَيْهَ إِذْلَالٍ وَحَيْنٍ
أَزَعَمْتُ أَنْتَ مَدْفَعٌ - سَرَانَا كَذِبًا وَمَيًّا ؟
مَلَأَ عَلَى نَحْرِي أَمَّ - مَقَامَ رَيْسِي ، لَأَعْنِيَا

Babasının öldürülmesinden dolayı bizi zehir edip mahfetmekle tehdit eden şair! İleri gelenlerimizi katledeceğini sanıyorsun. Fakat bu hususta yanılıyor ve yalan söylüyorsun. Haydi git, bize değil, Hucr b. Ümmü Nkâm'a ağla...

Hâris b. Ebi Şemmer el-Gassâni'nin yanına gitti.²⁶⁰ Hire hükümdarının rakibi olan Hâris el-Gassâni kendisini bir tavsiye (mektubu) ile İstanbul'a gönderdi.

İmriu'l-Kays, bu seyahatini uzun bir kaside ile yaşatmıştır. Ayrıldığı esnada annesinin nasıl gözyaşı döktüğünü, arkadaşı Amr b. Kabsa'nın Arap ülkesinden uzaklaşmağa başladıkları zaman nasıl etkilendiğini, arkadaşlarından nasıl ihanet gördüğünü acıklı bir dille tasvir eden şair, taç ve taht için uğraştığından ya amacına nail olacağını veya bu yolda ölerecek, tarih nazarında mazur görüleceğini hatırlatarak hem kendisini, hem de arkadaşını teselli ediyordu.²⁶¹ Son-

²⁶⁰ İmriu'l-Kays'ın, mal ve eşyasını ve Kinde hükümdarına ait olan beş ünlü zırhı Semevel'e emanet bıraktığını Hire hükümdarı Münzir haber alınca; geri verilmeleri için el-Hâris b. Zâlim komutasında bir askeri birlik göndermiştir. Bu kuvvet el-Eblaku'l-Ferd kalesi civarında avlanmakta olan Semevel'in bir oğlunu esir etmiş, kalenin surları dibine gelerek emanetleri vermediği taktirde oğlunu keseceklerini söyleyerek kendisini tehdit etmişlerdir. Semevel emanate hıyanet edemeyeceğini söyleyerek tekliflerini reddetmiştir. Onlar da şanssız çocuğu Semevel'in gözlerinin önünde kesmişlerdir. Semevel'in vefakarlığı Araplar arasında "Evfa mine's-Semevel: Semevel'den daha vefalı" darb-ı meseliyle yaşanmıştır. Beni Kays'ın ama şairi meşhur A'şa kendi hayatını da kurtaran bir kasidede faclayı şu şekilde anlatmaktadır:

قَتَلَ كَهْرَبِ الْبَيْتِ جَرَّارَ	كُنْ كَالْمَوَلِ إِذَا حَافَ الْعَدَاةُ
حَصْنِ حَصِينٍ وَخَائِفِ رَعْدَارِ	بِالْأَسَاقِي الْفَرْدِ مِنْ تَيَّامٍ مَعْرَلُ
فَإِنْ مَاتَ شَاءَ فَإِنْ سَامِعَ جَارَ	أَوْ سَامِعَ حَقِّي خَفِّ فَقُلْ لَهُ:
فَاخْزُ وَمَا فِيهَا حَقٌّ لِمَخَارِ	فَقَالَ نَسِيٌّ وَعَادَ زَانَتْ بَيْنَهُمَا

Semevel gibi ol! Onu, el-Hâris b. Zâlim Teyma'da, el-Eblaku'l-Ferd, girilmesi güç olan kalesinde kara bir ordu ile kuşattığı ve zalimane iki teklifinden birini kabule zorlandığı halde, Hâris!.. ne istersen söyle! Ben seni dinliyorum... dedi.

-Oğlunu feda etmek veya emanete hıyanet etmek şıklarından birini tercih hakkına sahipsin dediler!.. Halbuki her iki teklif de kabul edilebilir değildi. Biraz düşündü ve kararını verdi:

Esirini öldür! Ben evimdekileri teslim etmem... dedi. Zırhların korunmasını tercih etti ve sözüne sadık kaldı.

²⁶¹ ١٨١ أَرَى أُمَّ حَمْرٍو دَمْعَهَا قَدْ تَحَدَّرَا . كَأَنَّ جِلَّ حَمْرٍو وَمَا كَانَ أَصْرَا ...

إِذَا نَحْنُ بَرْنَا غَسَّ عَمْرَةَ لَيْقَةً . وَدَاءُ أَضْيَاءٍ مِنْ مَدَامِغٍ قَبْرَا
إِذَا قُلْتُ: هَذَا صَبْرٌ . فَمَدْرَيْتُهُ . وَفَرَّتْ عَائِشَةُ: بَدَأَتْ آخَرَا
كَذَلِكَ تَجِدِي سَامِعًا سَابِغًا . مِنَ النَّاسِ . إِلَّا خَائِفًا . وَتَقْبَرَا
بِحَيِّ سَابِغٍ لَا رَأَى الْقَدْرَبِ دُونَا . وَأَيْقَنَ أَنَا لَا جُنَا . يَغْبَرَا
هَكَذَا لَ: لَا تَجْعَلِي سَبِيلَكَ رَأَا . فَخَاوَلْتُ نَفْسِي . أَوْ تَمُوتُ نَفْسُ دَا

Görülüyorki Amr'ın annesi, oğlu için gözyaşları döküyor, halbuki onun gözyaşları, ne kadar dayanıklı, ne kadar sabırlı idil.., Roma İmparatoru'nun himayesinin altında bulunan bölgenin el-Hassâ' mevkilinden itibaren, on beş günlük mesafeyi katte-dince, arkadaşlarımla sebatlızlığımı görmeğe başladım. Kime güvendim ve kime husnu zan beslediysem, değiştirmek zorunda kaldım. Zaten arkadaşlık aleminde uzun ömrün tecelliyatı böyledir, kiminle arkadaşlık ettiysem bana hıyanet etti ve davranışları ile tavrılarını değiştirdi. Arkadaşım İbn Kabsa uzun mesafeyi görüp Roma imparatoruna ulaşacağımın kesin olduğunu anlayınca, ağladı. ben de cevaben: "ağ-

ra bu uzun ve rahatsızlık verici seyahat esnasında bütün meşakkatlere sabırla tahammül eden devesini övüyor. Asil devesinin ateş gibi sıcak bir güneş altında kum çöllerini nasıl geçtiğini, dağları, tepeleri nasıl aştığını uzun uzadıya tasvir ederek, ihanet görmediği bu yegane arkadaşını medhederek kendi kendini teselli ediyordu.²⁶²

İmriu'l-Kays'ın İstanbul'a ulaştığı tarihi kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Bizans tarihçilerinden Nonos ve Procope'nin ifadelerine göre, İmriu'l-Kays bizzât İstanbul'a gitmeden önce Hire hükümdarı el-Münzir'e karşı Roma İmparatoru'nun yardımını talep etmek üzere, oğlu Nu'man'ı özel bir heyet ile İstanbul'a göndermiş, imparator da gereken yardımın yerine getirilmesini Habeş hükümdarı Necaşi'ye yazmıştır. Fakat, İmriu'l-Kays yazışmanın sonucunu beklemeyerek, bizzat İstanbul'a gitmiştir.

İmriu'l-Kays, İstanbul'da hüsnü kabul görmüş, Sasanilerin himayesi altında bulunan Hire hükümdarına karşı, talep ettiği yardım kendisinden esirgenmemiştir. Arap tarihçilerine göre İmriu'l-Kays, Bizans imparatorunun yardım için kendisiyle gönderdiği askeri kuvvetlerle İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Beni Esed tarafından gizlice İstanbul'a gönderilen et-Tammâh imparatora İmriu'l-Kays hakkında şikayette bulunmuş ve onu ikna etmiş olduğundan imparator da İmriu'l-Kays'in yok edilmesine karar vererek et-Tammâh ile kendisine zehirli altın işlemeli bir elbise göndermiş. İmriu'l-Kays, yazın sıcak bir gününde gönderilen bu elbiseyi giyerek zehirlenmiş ve bu yüzden, amacına ulaşmadan, yolculuk esnasında Ankara'da ölmüştür.

lama" dedim " bir taç ve taht için uğraşıyoruz; ya ona nail oluruz veya ölür ve halk ve tarih nazarında mazûr görölürüz"..

262
 ١٧١ داوود داوود الممّعت بحسرة . ذنوب إذا صمّ البادر وهما
 تقطع ميطاناً سكّاناً . إذا طهرت كسّ ملا . مسرراً
 نظير طرائق الفصى بغير . جلاب المني مشرّوها غير أمرا
 سكّان الفصى من خلفها وأماها . إذا تخلصه رجاءها حذافرها

Bu can sıkın düşünceleri bırak da sıcaklığın en şiddetli zamanında (376) yolcuları yorgun burakan ve zeval anlarında, en korkunç yerleri süratli adımlarla ve cesaretle kateden şu deveyi tavsif etmekle kendine teselli ver! Bu deve, öğle vaktinde seraptan sırtları, etrafa yayılmış beyaz çarşaflara bürünen o dümdüz ovaları, hızlı bir seyrile sevine sevine katederek kafiladaki develeri geride bıraktı.

Asabi, sert ve güçlü olan tabanlarıyla ucu bıçak gibi keskin taşları uçurur, tabanları yaralıdır. Fakat, tüyleri dökülmüş değildir... Önden ve arkadan fırlattığı taşlar, sol el ile atılmış gibi muayyen olmayan/belli olmayan istikametlere düşüyordu.

İmriu'l-Kays'ın İstanbul'a yaptığı bu yolculuktan Arabistan'a dönemediği muhakkak ise de vefat şekli hakkında Arap tarihçilerinin naklettiği yukarıdaki olay gerçeğe yakın görünmemektedir. Elbise vasıtasıyla insanı öldürecek bir zehir bilinmemektedir. Esasen Roma imparatoru, İmriu'l-Kays'ın öldürülmesini istemiş olsaydı, bunu doğrudan doğruya idam şeklinde yapmasında kendisi için hiçbir engel yoktu. Romalı tarihçilerden Nonos'un da ifade ettiği gibi, şair dönüşü esnasında çiçek hastalığına benzer bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalıktan Ankara'da vefat etmiştir.

Şair'in manzum seyahatnamesindeki bazı parçalar da Roma tarihçisini destekler mahiyettedir. Gerçekte İmriu'l-Kays'ın bu manzumesinden hastalığı için iki sebep anlaşılmaktadır. Şair'in *afiyet yerine kanlı yaralar hulul etti. Ne garip mutluktur ki felaketlere dönüş-tü. Tamâh, bürünmüş olduğu hastalığı bana bulaştırmak için bulunduğ u uzak diyardan bana göz dikti.* " Anlamındaki şu

وَمَدَّتْ قَرَحًا دَامِيًا بَعْدَ مَحَّةٍ وَبَالَكَ مِنْ نَمَى نَحْوَانِ أَوْسَا
لَقَدْ طَمَحَ الطَّمَا حُ مِنْ بُعْدِ أَرْضِهِ أَلْبَسَنِي مِنْ دَانِهِ مَا تَلَبَّسَا

beyitlerden, hastalığın bulaşma yoluyla Tamâh'tan geçmiş olduğu anlaşıldığı gibi, şu

تَأَوَّبَنِي دَانِي الْقَدِيمِ فَعَلَسَا . أَحَادِرُ أَنْ يَرْتَدَّ دَانِي فَأَنْكَسَا

beytinde ise eski ve müzmin bir hastalığının nüks etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki İmriu'l-Kays'ın öteden beri mübtela olduğu bir hastalık, yolculuğun sıkıntısı sonucunda yeniden ortaya çıkmış ve bu esnada Tamâh'tan çiçeğe benzer sarı diğer bir hastalık daha almış ve ikisinin birleşmesi ölümüne neden olmuş miladi 560 veya 565 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.²⁶³

İmriu'l-Kays vefat ettikten sonra Kinde hanedanından Kays Ay-lân'a liderlik yapan Ma'da Kerib ile bazı küçük kabilelere liderlik ya-

²⁶³ İmriu'l-Kays'ın vefatından önce söylemiş olduğu kasidenin şu beyti de

فَمَا تَرَبَّنِي فِي رِحَالَةِ حَزِيرٍ . عَلَى حَرَجٍ كَالْفَرِّ تَحْنُقُ أَسْكَافِي

dönüşünde hastalığı nüks ederek, bir süre *miħaffa* (:devenin üzerine oturmak için konulan yer) ile taşınmış olduğunu gösteriyor. Bu beyitte şair "Beni, Harc denilen deve üzerinde, Câbir et-Tağlibi'nin yaptığı *miħaffa* şeklindeki sedyede kefenlerimin dalgalandığı sıralarda görmeli idin" diyerek, diğer beyitlerini izah etmektedir.

pan bir iki prensten başka kimse kalmamıştı. Atalarının nüfuzlarının kalıntıları ile bir süre daha ayakta kalan bu küçük beylikler, Dummetu'l-Cendel, Bahreyn, Necrân ve Ğemer Zi Kinde de İslâm'ın zuhuruna kadar yaşayabilmişlerdir.²⁶⁴

Safa Arapları

Son dönemlerde Kuzey Arabistan'da keşfolunan Ârâmî kitabeler arasında mûsned yazısıyla yazılmış kitabeler de bulunmuştur. Güney Arabistan'ın kadim sakinlerine özgü yazı ile yazılan bu kitabelerin keşfi, bir zamanlar, o bölgelerde Main veya Sebelilerin ikamet etmekte olduklarını, veyahut bu dolayların, bir süre, bunların sömürgeleri arasına girdiğine delalet etmektedir. Birbirlerinden az çok farklı olmakla beraber, mûsnet yazısının birer özel şekilleri tarzında yazılmış olan bu kitabeler, Havrân civarındaki el-Harâ' ile Vadiu'l-Kura'daki el-Ulâ ve diğer yerlerde bulunmuşlardır. Bu kitabeler, bulundukları yerlere veya ait oldukları sanılan uluslara nispet edilmek suretiyle aşağıdaki gibi üç gruba ayrılmıştır:

1. Safa Araplarının Hattı
2. Lihyani Hattı
3. Semûdi Hattı

Safa Araplarına ait hat ile yazılan kitabeler, Cebelu Safa'da keşfedildikleri için bu adı almışlardır. Lihyani hattı ile Semûdi hattı isimleri ise bir kısım kitabelerin bu adlardaki uluslara ait oldukları zan edilerek verilmiştir. Kitabelerin hepsinin de Mûsned yazısı ile yazılmış olmakla beraber, birbirlerinden farklılıklar içermeleri, ait oldukları ulusların gelenek ve görenek itibarıyla, müstakil milletler olduklarına delalet etmektedir.

²⁶⁴ İmriu'l-Kays da dahil olmak üzere Beni Kinde hükümdarlarının vefat tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Gösterilen tarihler, yaklaşık bir hesaba göre belirlenmişlerdir. Luis Şeyho el-Yesûî'nin telif ettiği *eş-Şuarau'n-Nasraniyye* adlı eserinde yazma bir kıtaba dayanarak şöyle demektedir: "İmriu'l-Kays'in vefat haberi kaysere ulaşınca mermerden heykel yapılarak türbesi üzerine dikilmesini emretmiştir. İmriu'l-Kays'in heykeli Halife Me'mun zamanına kadar, türbesi üzerinde dikili idi. Hatta Me'mun Roma diyarına geldiği zaman heykeli bizzat görmüştür. Fakat bu rivayetin gerçeğe yakın olduğunu destekleyecek başka bir vesikaya ulaşılamamıştır.

Sebe harfleriyle, Güney Arabistan'daki Sebe milletlerine ait harfler

Fakat, kitabelerde maalesef bu ulusların tarihi yaşamlarını aydınatabilecek bilgiler bulunmamaktadır. Yalnız, Safa Arapları hatııyla yazılmış olan kitabeler de aydınlatıcı bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu kitabeler, Havrân'ın doğu tarafında yer alan el-Hara'nın kuzey doğusuna denk gelen Cebelu Safa civarında keşfedilmiş olduklarından ait oldukları ümmete Safa Arapları adı verilmiştir. Safa kitabeleri ilk kez miladi 1857 tarihinde Graham tarafından keşfedilmiştir. Graham, Londra'da yayınlanan coğrafya dergisinde yayınladığı bir makale ile keşfinden ilim alemini haberdar etmiş ve araştırmacıların dikkatini bu coğrafyaya çevirmiştir. Ertesi sene, Almanya'nın Şam konsolosu Oiten, Havrân civarında araştırmalara başlayarak 1860 tarihinde neşrettiği seyahatnamesine Safa Araplarına ait 260 kadar tasvir koymuştur. İki sene sonra da Fochi (?) bu coğrafyayı dolaşarak 400 kadar kitabe bulup yayınlamıştır. Müteakiben birçok Avrupalı Havrân ve Cebelu Safa taraflarını ziyaret ederek araştırmalarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda Burton, Drake, Staybel (?) ve Oppenheim isimleri zikredilmeye değer.

Havrân dolaylarında bilimsel araştırmalarda bulunanlardan biri de Dassaud'dur. Dassaud miladi 1899 tarihinde 412; 1901 senesin-

de de 900 tasvir ve kitabe toplamıştır. Daha sonra Strazburg'da Sami dili uzmanlarından Laitmen (?) 1905 tarihinde 1750 tasvir ve kitabe toplayıp yayımlamayı başarmıştır.

İlk zamanlarda keşfedilen kitabeler, bir türlü okunamamışlardı. Fakat, daha sonra Müller, Halivy, Britorius (?) ve Laitmen gibi uzmanların gayretleri sayesinde bu başarılmıştır. Laitmen Almanca neşrettiği eserinde, alfabenin harfleri esas alınarak her şekli belirlemiş, Dassaud da Safavi Araplarının yazısı ile Müsned yazısının Fenike harfleriyle olan ilişkisine dair çok önemli inceleme ve tetkiklerde bulunmuştur.

Safa Araplarına ait kitabeler okunduktan sonra, bunların bir takım vakıfıyeler veya dualardan ibaret oldukları anlaşılmıştır. Kitabelerden, bir vesileyle zikredilmiş olan bazı şahıslar ve mekanlar ile tanrıların isimleri öğrenilebilmiştir. Safa Araplarına ait olan tasvirler, ait olduğu ulusun tarihini aydınlatmaya yaramamışsa da dinî yaşamlarını aydınlatmıştır. Okunabilen özel isimler sayesinde de miladın başlangıcında peş peşe gelen bazı kahin ve emirlerin nesep-leri çıkarılabilmıştır. Dassaud, bunlardan bir ailenin isim cetvelini düzenleyip yayınlatabilmiştir. Bu ailenin atası Kusay, onun oğlu Rûh ve onun oğlu da Kelb adındadır. Kelb'in Kusay ve Malik adlarında iki oğlu; bunlardan birincisinin Mâlik Âni ikincisinin de Rûh isimlerinde birer oğulları vardı.

Kitabelerde görülen Aştâr, Lât, Zu's-Şira, Şems ve sair tanrı isimlerinden, bunların tanrılarından bazılarının Güney, bazılarının da Kuzey tanrıları oldukları anlaşılmaktadır. Şimdiye kadar birçok kitabe keşfedilip neşredilmiş olmasına rağmen, Safa Arapları hakkındaki bilgilerimiz henüz çok eksiktir. Dolayısıyla oryantalistlerin bunlara dair verdikleri bilgiler, bir varsayım mahiyetini geçememektedir. Ancak bütün bu tarihi eser ve tasvirlerin miladın başlangıc döneminde Havrân dolaylarında yaşamış olan bir Arap boyuna ait oldukları muhakkaktır. Muhtemelen ileride yapılacak olan keşifler, bunların tarihlerini az-çok aydınlatacağı gibi Kuzey Arabistan'da şimdiye kadar haberdar olmadığımız başka ulusların yaşamış olduğunu da bize öğretecektir.

Mekke-ı Mûkerreme Tarihi

Hadarî Adnanîler

Adnanî kabilelerin, Kahtanilere oranla, bedevî hayatla daha çok içiçe olduklarını söylemiştik. Adnanilerden sadece Mekkeliler bedevi yaşamdan erken kurtularak hadarî yaşamı benimsemişlerdir.

Arap tarihçileri, Mekke isminin kökeni hususunda muhtelif fikirler ileri sürmektedirler. Ancak, bu ismin Asurî ve Babilî olması ihtimali çok kuvvetli görülmektedir. Gerçekte Babil lehçesine göre *Mekke*, *Beyt* anlamındadır. Beyt de Araplar arasında Ka'be'nin adıdır. Mekke isminin çok eski olması bu anlamlandırmayı güçlendirmektedir. Muhtemelen, Amalika, Irak'tan geçerek Arabistan yarımadasına girdikleri zaman; taştan bir bina ile çölün diğer kısımlarından ayrılan bu yegane mekanı, *Beyt* anlamında Mekke adıyla anmışlardır. Mekke'nin inşa edildiği dönem ve buraya hakim olan kavimlerin belirlenmesi hususun da birçok ihtilafa zemin teşkil etmiştir. Fakat, meşhur rivayetlere göre, Mekke'nin ilk sakinleri Amâlika'dır. Mekke isminin Babil kökenli bir isim olması ihtimali de bu rivayeti desteklemektedir. Arap tarihçileri Mekke Amâlikası'na Benî Azrak adını vermektedirler. Mekke'deki bu Amâlika'ya, Yemen'den gelen Kahtanilerden Cürhümiler, bunlara da İsmailoğulları halef olmuşlardır. Arap tarihçileri, biri ilk Cürhümiler; diğeri ikinci Cürhümiler olmak üzere iki kavimden bahsetmektedirler. Fakat, Arab-ı Bâide'den olan ilk Cürhümiler hakkında bizi aydınlatacak bilgiler vermemektedirler. Mekke daha sonra Ezd kabilesinden Huzaahlılara; müteakiben Kinânelilere ve en sonunda da Kureyşlilere intikal etmiştir. Kadim Yunan tarihçileri, Mekke veya Ka'be'den bahsetmemişlerdir. Yalnız Sicilyalı Toyodor milattan önceki birinci asırda, Nebatilerden bahsederken, aynen şu satırları yazmaktadır: "Nebatilerin ülkesinin öte tarafında, Benî Zuveymîn ülkesi bulunur. Burada, bir heykel vardır. Bütün Araplar, buraya çok büyük saygı gösterirler."

Muhtemelen Toyodor, bahsettiği heykel ile o zamanlarda Araplar arasında çok saygın olan ve şeklinden ötürü Ka'be denilen Beytu'l-Haram'ı kasdetmiştir. Şayet böyle ise Benî Zuveymîn'in de Mekke'ye

hakim olan kabilelerden Cürhümiler veya bunların karışıkları kabilelerden biri olması gerekir.

Hazreti İsmail Mekke dolaylarında Cürhümileri bulmuş ve onlarla akrabalık kurmuştur. Cürhümilerle İsmaililer, Huzaalıların istilasına kadar Mekke'de beraber oturmuşlardır. Amr b. Luhay b. Hârise idaresinde Yemen'den Hicaz'a geçen Huzaalılar, Mekke'den Cürhümileri çıkararak yerlerine ikamet etmişlerdir. Rivayetlere göre; Hicaz topraklarına putperestliği ilk defa sokan Amr b. Luhay'dır. Arap tarihçilerinin kaydettiği bir rivayete göre Amr b. Luhay, Suriye vilayetine bağlı Belka'ya gittiğinde ahalisinin putlara tapındıklarını görmüş, kendisi de hoşuna giden bu putperestliği kabul etmiştir. Dönüşünde yöre sakinlerinin verdiği Hübel, İsaf ve Naile adlarındaki putları Mekke'ye götürerek Ka'be'ye koymuş ve halkı bunlara tapınmağa mecbur etmiştir. Araplar, Cahiliye döneminde tapılan putlarından birçoğunu Amr b. Luhay'a nisbet ederler.²⁶⁵ Rivayete göre, Huzaalılar, Cürhümileri Mekke'den yalnız başlarına çıkaramamışlar, Mudar boylarından Kinâne kabilesi ile birleşmişlerdir. Fakat, bu birliktelik uzun süre devam etmemiş, düşmanı sürdürdükten sonra bunlar da bozuşmuşlardır.

Huzaalılar, Mekke'de bağımsızlıklarını kazandıktan sonra hac mevsiminde Benî Kinâne'ye de Ka'be ile ilgili bazı iş ve hizmetler vermişlerdir. Rivayetlerin üç asır devam ettirdiği Huzaa Hâkimiyeti esnasında Kinâne ve Mudar boyları bölünerek çoğalmış, Mekke Hâkimiyeti sonuç itibariyle Kinâne kabilelerinden Kureyş'e geçmiştir.

Kureyş ifadesi köpek balığı anlamındadır. İbnu'l-Kelbi bu ifadenin, bir şahıs adı olarak kullanılmadığını; bununla daima bir aile zümresinin kastedildiğini ifade etmektedir. İbnu'l-kelbi'nin bu izahı Roberston Smit tarafından bu ismin eski totemizmin kalıntısı olduğu şeklinde ileri sürülen iddiasını destekler gibi görünmektedir.

Kureyş Kabilesi, *Kureyş ez-Zevâhir* ve *Kureyş el-Bitâh* adlarında iki kısma ayrılmışlardı. İlk kısım Mekke'nin dışına yerleşmiş; ikinci grup ise Mekke'nin içinde yurt tutmuşlardı. Benî Beğid, Benî Teym

²⁶⁵ Amr b. Luhay hakkında şu hadîsi rivayet ederler:

رَأَيْتُ عَمْرُونَ عَلَى بَحْرِ نَجْدَةِ الْإِنَارِ

el-Edrem, Benî Muharib ve Benî Hâris Kureyş ez-Zevâhir'i, Kusay b. Kilâb evlatlarıyla Ka'b b. Lüey'in diğer çocukları ise Kureyş el-Bitâh'ı oluşturmaktaydı.

Mekke'de, Kureyşlilerin Hâkimiyeti Kusay b. Kilâb ile başlar. Kusay altıncı atası ile Fihri'e ulaşmaktadır. Arap soy bilginlerine göre, soy zinciri şu şekildedir: Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Ğâlib b. Fihri b. Mâlik ..." Kusay'ın asıl adı Zeyd'dir. Kavminden uzakta büyüdüğü için daha sonra Kusay lakabı ile anılmıştır. Çünkü Kusay henüz çocuk iken babası vefat ettiğinden, annesi Fatıma bnt. Amr b. Sa'd, Suriye topraklarında ikamet eden Rebîa b. Hizâm ile evlenerek çocuğunu da birlikte götürmüştü. Kusay, üvey babasının yanında, Benî Uzre kabilesinin yurdunda büyüdü. Araplar Kusay'ın sergüzeştine dair şöyle bir menkıbe aktarmaktadırlar: "Kudâ'a gençleri, babası kendi kabilelerinden olmayan Kusay'a yabancı olarak bakıyorlardı. Kusay, aşağılayıcı bakışlara tahammül edemeyerek babasının kabilesinin yanına, yani Hicaz topraklarına döndü, Mekke dolaylarında ikamet etmekte olan kabilesine katıldı. Bu esnada Mekke, Benî Huzaa'nın idaresinde bulunuyordu. Ka'be'nin idaresi bu kabilenin lideri olan Huleyl b. Hubşîye'nin elinde bulunuyordu. Kusay, Huleyl'in Habba adındaki kızıyla evlendi." Bu rivayete göre Kusay'ın şöhreti bu evlilikten sonra başlamıştır.

Kusay, Mekke tarihinde, Ka'be menasiki ve teşkilatında gerçekleşen önemli değişikliklerin faili olarak tanınmış, kendisine birçok menkıbe isnad edilmiştir. Bu menkıbeler, o zamanlarda yazılmamış olmakla beraber, efsanevi bir mahiyette değildir. Her biri tarihi bir olay ile ilişkilidir. Bunlar Araplar arasında bir gelenek halinde nesilden nesle aktarılacak suretiyle İslâm dönemine kadar gelmiş ve daha sonra yazılı kayıtlara geçirilmiştir.

Kusay'ın Hubba'dan Abduddâr, Abdu Menâf, Abdu'l-Uzzâ ve Abdu Kusay adlarında dört çocuğu olmuş, kısa sürede servet ve şerefi oldukça artmış, Mekke'de çok büyük bir nüfuz kazanmıştır. Huleyl hasta düştüğü zamanlarda Ka'be'nin anahtarlarını kızı Hubba'ya bırakıyor, bu şekilde merasime Kusay nezaret ediyordu.

Liderlik yeteneğine becerisi ve hırsı da katılan Kusay, Mekke reisliğine yükselmek için Ka'be'nin anahtarlarını elde etmek ve Benî

Huzaa ile Benî Bekr'i Mekke'den çıkarmak gereğini anlamıştı. Huleyl b. Hubşîye'nin vefatı, kendisine bu fırsatı sağladı. Çünkü Huleyl vefat edince Mekke anahtarı Benî Huzaa'dan Ebû Ğubşân'a geçti. Halbuki sarhoş ve dirayetsiz bir adam olan Ebû Ğubşân, Mekke reisliğine hiç de layık değildi. Kendilerini Hz. İsmail'in evlatlarından sayan Kureyşliler, Huzaalılara Mekke liderliğini haksız ve zorla ele geçirenler nazarıyla bakıyor, Mekke yöneticiliğinin kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı. Ebû Ğubşân'ın reisliğinden sonra, bu arzu artmıştı. Kusay, Kureyşlilerin bu halet-i ruhiyelerinden yararlanmayı ihmal etmedi. Benî Huzaa ve Benî Bekr'in rakibi olan Benî Kinâne ile ittifak kurduğu gibi anne bir kardeşi olan Ruzâh b.Rebîa vasıtasıyla da Benî Kudâ'a'nın desteğini sağladı.

Benî Sufa adında bir kabile öteden beri bu Hacılara Arafat'da icaze verme salahiyetini yüklenerek Ka'be'nin ziyaretçilerine oldukça eziyet ediyordu.²⁶⁶ Kusay bu imtiyazın Kureyş'e ait olduğunu söyleyerek önce Benî Sufa'ya hücum ederek onları mağlup etmiş; sonra Benî Huzaa ve Benî Bekr'e savaş ilan etmiştir. Kanlı bir mücadeleden sonra taraflar sorunun hakeme havale edilmesine razı olmuşlardır. Hakem olarak seçilen Ya'mer b. Avf, Ka'be ve Mekke işlerine Kureyş kabilesinin Huzaa kabilesinden daha öncelikli hak sahibi olduğuna ve Huzaa ile Benî Bekr'in savaş esnasında Kureyş, Kinâne ve Kudâ'a'dan öldürülmüş olanların diyetlerini vermeleri gerektiğine karar vermiştir. Bu karar, Kusay'ın liderliği altında Mekke'yi Kureyşlilere emanet etmiş oluyordu. Kusay, Mekke'den çıkarılan Benî Huzaa ve Benî Bekr'e ait toprakları çöllerde oturmakta olan

²⁶⁶ İcâze, sözlükte birini bir yerden öteye savuşturmak anlamına gelmektedir. Cahiliye döneminde haccıların Arafat'tan hareket etmeleri ve Şeytanı taşlamaya hızlıca gitmelerine verilen izne icâze denilmektedir. Ka'be hususunda yapılan merasimin sonuncusunu teşkil eden bu görev, öteden beri Benî Sufa denilen boya ait idi. Mekke'den Arafat'a giden ziyaretçiler, vakfeyl müteakıp Benî Suffiâ'dan icâzet alır ve Şeytan taşlamaya giderlerdi. İcâze, özel bir merasime tabiydi. Şöyleki: Vakfeyi müteakıp Benî Sufa'dan biri ayağa kalkarak *Ecizi Sufa*, der arkasından bir başkası ayağa kalkarak *Ecizi Hindef* diye bağırırdı. Bunun üzerine her iki gruba mensup bireyler hareket eder ve arkalarından da diğer haccılar yola çıkarlardı. Benî Sufa'dan bu icâzet alınmadıkça haccılar hareket edemezlerdi.

Arafat ile Şeytan taşlama icâzesi Benî Sufa'nın imtiyazlarından olduğu gibi; Müzdelife icâzesi de Alu Udvân'a ait idi. Benî Sufa, Şeytan taşlama ve Alu Udvân Müzdelife vakfesini ikmal etmedikçe Haccılardan hiçbirisi Arafat'a çıkamaz, Müzdelife'ye dönemezdi.

Kureyşlilere dağıttı ve Mekke Şehrini kurarak her boyu bir mahalle-ye yerleştirdi. Bu şekilde Kureyşliler bedevilikten hadari hayata geçmiş oluyorlardı. Bu rivayete göre, Ka'be etrafında bu günkü Mekke şehrini ilk kuran Kusay'dır.

Mekke tarihinde büyük bir öneme sahip olan bu olay, miladi dördüncü asrın sonlarında veya beşinci asrın başlarında gerçekleşmiştir. Kusay'dan önce, Araplar Ka'be'nin kutsal haremının civarında bina yapmaya cesaret edememişlerdir. Gündüzleri Ka'be'yi ziyaret eder, akşam yaklaşır yaklaşmaz, büyük bir saygı ile çekilirlerdi. Kusay, harem topraklarına hakim olunca, orada daimi bir ikametgâh kurmaya karar verdi. Fakat, Araplar, Harem-i Şerife saygısızlıktan korkarak vadiyi örten ağaçları kesmeye cesaret edemiyorlardı. Kusay örnek olmak üzere; ilk önce kendisi ağaçları keserek bir mesken kurdu. Müteakiben Mekke Şehri kuruldu.

Kureyş'in birlik, beraberlik ve hâkimiyetini sağlayan Kusay, bu tarihten itibaren, *mucemmi'* (toplayan) adıyla anılmaya başlanmıştır.²⁶⁷ Kusay Kureyşlileri ilk defa, bir bayrak altında toplamış ve Mekke'de bir hükümet kurmuştur. Bu hükümetin hem maddi ve hem de manevî bir mahiyeti vardı. Her iki liderlik de Kusay'da bulunuyordu. Kusay, hem hükümet işlerine, hem de dini merasimlere liderlik yapıyordu, Ka'be'nin yakınında hükümet konağı olarak inşa ettirdiği Kasr, maddi hükümetin de merkezi idi. Kapısı Ka'be'ye bakan bu kasrda hükümet işlerine ait meselelerin müzakeresine ayrı yer tahsis edilmiş ve bu münasebetle oraya Daru'n-Nedve adı verilmişti. Kusay, istediği zaman kabile şeyhlerini burada toplar, önemli meseleleri onlarla istişare ederdi.

Kusay, belli günlerde hacılara tavaf ve diğer merasimi icra ettirmek suretiyle dini riyaseti de ifa ediyordu. Bu sayede de, Mekke'nin dışındaki kabileler arasında da büyük bir nüfuz ve saygı kazanmıştı. Özellikle *Haram Ayları* belirleme selahiyeti ona çok büyük bir nüfuz sağlıyordu. Çünkü haram ayların belirlenmesi, Arap Yarımadasında savaş, barış ve özellikle de hac zamanının tayini demektir. Araplar kameri ayları takip ettiklerinden güneş yılı mevsimleriyle

²⁶⁷ Bir Arap şairi Kusay'ın başarısını şu şekilde övmektedir:

فعلی لمدی کان یدعی مجماً
به جمع الله القائل من فخر

doğal olarak farklılıkları meydana geliyordu. Bunların arasını telif edip haram ayları belirlemek en önemli mesele idi.²⁶⁸

Kusay, manevi nüfuzunu genişletmek ve güçlendirmek için, Ku-reyş Kabilesi arasında kamu hizmetlerinden sayılan *Hicâbe*, *Sikaye*, *Rifade*, *Nedve* ve *Liva* görevlerini de kendisinde toplamıştı. Kusay'ın teşkilatından önce Kabe'yi yönetenler için üç çeşit görev ve haklar tanınıyor idi. Rivayetler bu görevleri İsmaililerden daha eski zaman-lara yani Cürhümiler dönemine kadar çıkarmaktadır.

Bu üç görevden ilkinde *İcâze*, ikincisine *İfâde* ve üçüncüsüne de *Nesiy* denilmekteydi. *İcâze*: hacıları Arafat'tan Şeytan taşlamak için Mina'ya götürme görevidir. Kusay döneminde bu görev Benî Su-fa'nın elinde bulunuyordu.

İfâde: Kurban'ın kesildiği günün sabahında hacıların, Müzdeli-fe'den Mina'ya sevk edilmesi görevi demektir. Bu görev de Kusay za-manında Benî Udvân kabilesinin elinde bulunuyordu.

Nesiy: Haccın ifasına mahsus olan haram ayların zamanının belirlenmesi demektir. Cahiliye döneminde Arapların hesapları Ka-meri seneye (ay takvimi) göre düzenlenmiş olduğundan, aylar hila-lin görülmesiyle belirleniyordu. Halbuki bu hesapla, hac mevsimi bazen kış ortasına, bazen yazın en sıcak zamanlarına tesadûf edi-yordu. Bu mevsimlerde ise doğal olarak Araplar, Mekke'ye ziyarete gelmez, bunun sonucunda da ticaret dururdu. Bu duruma meydan vermemek için her üç senede bir defa her kabileden bir adam alı-narak bir milli meclis kurulur ve o senenin aylarına bir ay ilave olu-narak hac mevsimi yani haram ayların zamanı daima mahsulün yetiştirdiği mevsime atılırdı. Bu şekilde kameri yıllar, güneş takvimi-ne göre hesap edilmiş olurdu. Nesiy uygulamasını icra etmek miras yoluyla el-Kalammis ailesine ait bulunuyordu. Bu sayede Kalam-mis ailesi Araplar arasında, hesaplamaı yapabilen ve münecimlik-

268 Haram ayları: Recep, Zî'l-Kaade, Zî'l-Hicce ve Muharrem aylarıdır. Bu aylarda savaş ve silahlı mücadele yasaktı. Haram aylarda Ukkâz Panayırı kurulur, her kes alış-ve-rişle meşgul olur, şairler parlak manzumeleriyle toplumu şenlendirirlerdi. Kameri ay-lara göre, hac mevsimi, her sene aynı mevsime denk gelmez, bazen kışın soğuk gün-lerine, bazen de yazın sıcak zamanlarına tesadûf ederdi. Bu mevsimlerde Araplar Mekke'ye gidip gelmezlerdi. Doğal olarak Ukkâz Panayırı da kurulmazdı. Bunun için hac mevsimi serin ve meyveli bir zamana tesadûf ettirmek zarurî görülmüştü.

le uğraşan bir kahinler sınıfı teşkil etmiş oluyordu. Muhtemelen, Nesiyy'in menşei Keldani kahinlerinin astronomiye ait faaliyetleri olmuştur.

Kur'an-ı Kerim, putperestlik döneminin bir kötülüğü olarak saydığı Nesiyy uygulamasını ortadan kaldırmış, cahiliye döneminin Kameri-Güneş (takvimi) ayları yerine, mutlak bir şekilde kameri ayları ikame etmiştir. Bu tarihten beri, hac mevsimi, her otuz senede bir, tekrar başlamak üzere, senenin bütün mevsimine tesadüf etmektedir.²⁶⁹

Kusay, Mekke'ye hakim olarak, kamu hizmetleri denilen görevleri elde etmek suretiyle, kutsal topraklarda kendisi ve ailesi için gerçek bir üstünlük ve nüfuz sağlamış oluyordu. Mekke bölgesi bitki yetiştirmeyen bir vadi olduğundan, sakinleri geçimlerini sağlama hususunda Ka'be'ye borçlu bulunuyorlardı. Arapların Ka'be ziyaretine verdikleri önem, Mekke bölgesini bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Mekke sakinleri de geçimlerini bu ticaret sayesinde sağlıyorlardı. Bu nedenden dolayı, Mekke civarında ikamet etmekte olan kabileler, öteden beri Ka'be'ye karşı olağanüstü saygı gösteriyorlardı.

Kusay, Ka'be ile Kureyş kabilesinin geçimi arasındaki olağanüstü irtibatı göz önüne alarak kamu hizmetlerini tanzim etmiş ve hacıların menasike gelip gitmelerini kolaylaştırma esaslarını hazırlamaya çok büyük önem vermiştir. *Sikaye* ve *Rifade* görevlerini kurarak Ka'be'ye gelen ziyaretçilere tatlı su ve yiyecek dağıtmaya mahsus özel yerler inşa ettirmiş, Mekke'nin etrafında "savaşmanın yasak olduğu" yasasını koymuştur.

Hicâbe veya *Sidâne* denilen hizmet, Ka'be'ye bakma ve anahtarını koruma görevi idi. Kusay hicabe yani perdedarlık vazifesini ele geçirmekle Ka'be'yi açıp kapatma ve hacıları ziyaret ettirme selahiyyetini kendisine ve ailesine özel bir imtiyaz haline getirmiş oluyordu.

Sikaye, Mekkelilere ve hac mevsiminde ziyaretçilere, su sağlama ve dağıtma göreviydi. Kusay, Hira dağı vadilerinden birindeki Kur

269 Kur'an'ı kerimde bu adet şu ayetle kötülenmekte ve kaldırılmaktadır:

(اَعَا الْعِىَ زِيَادَةً فِى الْكُفْرِ يَصِلُ بِهِ الدِّينَ كَفَرُوا بِحُلُوِّهِ عَالَمًا وَيَعْرِضُونَ عَالَمًا لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ)
 طَوَاعِدُ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَبَحَلُوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ ذَلِكُمْ لَهُمْ سَوْءُ اَعْمَالِهِمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ)

Adem denilen kuyunun tatlı suyunu develerle Mekke'ye getirip Ka'be yanındaki deri havuzlara doldurtur hacılara dağıttırırđı.

Rifade: hac mevsiminde ziyaretçilerin fakirlerine yiyecek dağıtmak demektir. Herkesin beğenip güzel bulduğu bu hizmet Kusay tarafından ihdas edilmiştir. Kusay, Mekke zenginler tarafından verilen yardımları toplayarak fakirlerin iaşesi için harcanuştır.

Nedve: Danışma demektir. Bu hizmet Daru'n-Nedve'de toplantı yapma görevi idi. Burada Kuryş'e ait kamu işleri müzakere edilir ve bir karara bağlanırdı. Kusay, Daru'n-Nedve'yi açıp kapatma yetkisini eline almıştı. Kureyş gençlerinin nikahı Daru'n-Nedve'de kıyılır, buluğ çağına ulaşan kızlara burada gömlek giydirilirdi.

Liva: Savaş zamanında Kureyş bayraktarlığını ifa etme, barış zamanında sancağı koruma görevi idi. Buna *Ukâb* da denilirdi. Kusay, bir yere asker sevkedeceğı zaman, Kureyş sancağını bir yere diker ve savaşçılar o bayrağın etrafında toplanırlardı.

Kiyâde: Kafileye liderlik görevi idi. *Sahibu Kiyâde*, gerek ticari ve gerekse askeri seferlerde kafilenin önünde yürürdü.

Kusay, Kureyş boyları arasında çekememezliğe meydan vermemek ve her kabileyi memnun etmek için yukarıda saydığımız görevlerin dışında da birçok merasim ve vazife ihdas etmiştir. Bunlardan bazıları o kadar da önemli değildir. Fakat bunlarla Ka'be'nin değeri yükseltilip yüceltiliyor, boylar arasında çekememezlik kaldırılmış oluyordu. Ka'be'ye ne kadar önem verilirse ziyaretçiler de o derece artar ve bu şekilde Kuryş'in yararlanması da o oranda yükselirdi. Hacılar gece vakti Arafattan hareket ettikleri zaman, Müzdelife'de ateş yakılması adeti de Kusay tarafından ihdas edilmiştir. Bu hak çocukları ve torunlarına intikal etmiştir.

Kureyş senatosu Daru'n-Nedve'de toplanıyordu. Kırk yaşına girmiş olan her bir Kureyşli bu meclise dâhil olabiliyor ve müzakereye katılıyordu. Bu mecliste genel meseleler tartışılıyor, kabileler arasında meydana gelen ihtilaflar, silaha başvurulmaksızın, çözülyordu. Ukâb denilen Kureyş sancağı da Daru'n-Nedve'de korunuyordu. Daru'n-Nedve'nin kurulması o döneme kadar yalnız kutsal bir mekan olan Mekke'yi, büyük bir şehir haline getirmiş oluyordu. Bu itibarla,

Kusay'a Mekke'nin gerçek kurucusu nazarıyla bakılabilir. Kusay, Mekke'de Acûl adında bir kuyu kazdırmıştır. Kureyş tarafından Mekke'de kazılan ilk kuyu, budur. Mekke'nin kurucusu, ilerlemiş bir yaşta vefat ederek *el-Hacûn*'da defnedildi (480 m.). Mezarı bir süre sonra, Mekkeliler ve ziyaretçiler için ziyaretgâh olmuştur.

Kusay, daha hayatta iken *Hicâbe, Sikâye, Nedve, Livâ ve Rifâde* gibi Kureyş ve Ka'be'ye ait kamu hizmetlerinin ifasını büyük oğlu Abduddâr'a bırakmıştı. Vefatından sonra, Abduddar bu görevleri yerine getirmeyi sürdürdü. Fakat Kusay'ın dört oğlu arasında en nüfuzlusu Abdumenâf idi. Kureyş'in reisliği doğal olarak kendisine geçti. Abduddâr'da yalnız dini liderlik kaldı. Dolayısıyla [kardeşler arasındaki] bu ahenk uzun süre devam etmedi. Abduddâr ve Abdumenâf'ın vefatından sonra iki aile arasında liderlik mücadelesi baş gösterdi.

Abdumenâf'ın Abdüşşems, Hâşim, Muttalib ve Nevfel adında dört oğlu vardı. Her biri, servet ve nüfuzca Kureyş Kabilesi arasında çok saygın bir konumda bulunuyorlardı. Halbuki Abduddâroğullarının Araplar arasında nüfuzları bunların derecesinde değildi. İlk grup daha şerefli ve daha nüfuzlu oldukları iddiasıyla, Abduddâroğullarının elinde bulunan görevleri almak istiyorlardı. Bu durum, Kureyş'in ikiye bölünmesine neden olmuştur.

O esnada Kureyş, aşağıdaki gibi on iki boydan oluşmaktaydı

1. Hâris b. Fihroğulları
2. Muhâriboğulları
3. Âmir b. Lüeyoğulları
4. Adiy b. Ka'boğulları
5. Sehm b. Amroğulları
6. Cumah b. Amroğulları
7. Teym b. Murreoğulları
8. Mahzûm b. Yakazaogulları
9. Zühre b. Kilâboğulları
10. Esed b. Abduluzzaogulları
11. Abduddâroğulları
12. Abdumenâfoğulları

Bunlardan Esedoğulları, Zühreoğulları, Teymoğulları ve Hârisoğulları Abdumenâfoğullarının tarafını tuttular. Kamu işlerinin Abdumenâf oğullarına intikalini sağlamak için bunlarla ittifak kurdular. Abdumenâf kadınları, ittifakı kutsamak için, misk ile dolu bir kabı getirerek Ka'be'nin yanına koydular. Müttefik boyların mensupları, birer birer ellerini bu kabın içerisine sokarak Hacer el-Esved'i mesetmişler ve davalarından vazgeçmeyeceklerine dair yemin etmişlerdir. Bu merasim münasebetiyle Abdumenâfoğulları taraftarlarına *el-Mutayyebûn* adı verilmiştir.

Bunların yukarıdaki ittifakına karşı Mahzûmoğulları, Sehmoğulları, Cumahoğulları da, Abduddâroğullarının haklarını korumaya yemin ederek onlarla birleşmişlerdir. Kanla dolu bir çanakla aynı merasimi ifa etmiş ve yeminlerinden vazgeçmeyeceklerine ahdetmişlerdir. Bunlara da *Ahlâf* adı verilmiştir.

Kureyş boylarından, Âmir b. Lüey ile Muhârib b. Fihroğulları bu çekişme esnasında tarafsız kalmışlardır. Durum, kanlı bir iç mücadele tehdidi altında bulunuyordu. Her iki taraf uzun ve kanlı bir savaşa hazırlanmıştı. Fakat uzun müzakerelerden sonra, kamu hizmetlerine ait görevlerin iki aile arasında paylaşılması suretiyle sorun barış yoluyla halledildi. *Hicâbe*, *Livâ* ve *Nedve*, Abduddâroğullarına bırakıldı; *Sikâye* ve *Rifâde* görevleri de Abdumenâfoğullarına verildi. Bu esnada Abduddâroğullarının liderliğinde Âmir; Abdumenâfoğullarının liderliğinde Abduşşes bulunuyordu. Her iki taraf İslâmiyetin zuhuruna kadar bu ittifâğa riayet etmişlerdir.

Abdumenâfoğullarına verilen *sikâye* ve *rifâde* görevleri, hacılara su sağlamak ve fakir hacıların iâşesini temin etmek gibi servet ve zenginliğe bağlı bulunuyordu. Abduşşems fakir olduğundan bu hizmetlerin ifasını, ticaretle meşgul olan küçük kardeşi Hâşim b. Abdumenâfa bıraktı.

Haşim'in asıl ismi Amr idi. Bir kıtlık esnasında tirit yaptırarak herkese yedirdiği için kendisine Hâşim lakabı verilmiştir. Rivayete göre Suriye'ye giderken ticaret için oraya gidecek olan Kureyş kervanlarının himaye edilmesine dair Gassanilerle bir antlaşma imzalamış, Mekke'de ticarî hayatın gelişmesini garanti altına almıştır. Kardeşi Nevfel de Sasanilerden Mekke kabilelerinin serbestçe Irak'a

gidip gelmesine dair izin alınış, Abdüşşems ise Habeş hükümdarı Necaşi (Negus) ile bir anlaşma imzalamıştır.

Araplar, haremde ikamet edenlere ötedenberi ve özellikle Kuseyş'ten sonra çok fazla saygı gösterdiklerinden, Kureyş kabileleri hiçbir tecavüze uğramaksızın ticaret yapıyorlardı. Bu sayede her sene Mekke'den kışın Yemen'e, yazın da Suriye'ye iki büyük ticaret kafilesi gidip geliyordu.

Rivayetler, Benî Haşim ile Benî Ümeyye arasında daha sonra ortaya çıkan *münâfere* ve *çekişmeyi*, Haşim ile kardeşi Abdüşşems zamanına kadar çıkan bir menkıbeye bağlarlar. Bu menkıbeye göre Haşim ile kardeşi Abdüşşems ikiz olup birer parmakları bitişik olarak doğmuşlardı. Doğumdan sonra, bunları birbirlerinden ayrılırken, parmaklarından kan akmış ve Araplar bunu, ikisinin evlatları arasında kan döküleceğine işaret saymışlardı. Daha sonraki tarihi hadiseler, Arapların bu olaya uğursuzluk nazarıyla bakmalarında haklı olduklarını göstermektedir. Önceleri Abduddâr ve Abdumenâfoğulları arasında meydana gelen kötü rekabet, bu defa da Abdumenâfoğulları arasında ortaya çıktı.

Abdüşşems'in oğlu Ümeyye, ticaretle oldukça fazla servet kazanarak Araplar arasında meşhur olan tamahkâr bir genç olduğundan, liderliğin amcasına geçmesine bir türlü razı olmuyor, ortalığı karıştırıp duruyordu. İddiasını hasap ve şerefce, hangisinin tercihe şayan olduğuna karar vermek üzere bir hakem tayinini talep etmeye kadar vardırdı. Haşim bunu uygun görmedi. Ancak, anne bir kardeş, iki aile ve ilgili bütün Kureyş boyları arasında bir mücadelenin başlamasına meydan vermemek için, iddiayı kaybeden tarafın münafereden sonra elli deve vermesi ve on sene süreyle vatanından uzaklaşması koşuluyla kabul etti. Böylece meselenin hekeme havalesine karar verildi. Mekke'ye iki merhale mesafede bulunan Usfân'da yaşayan kahin Huzai, hakem olarak tayin edildi. Ümeyye'nin aleyhine çıkan karar, liderliğin Haşimoğullarında karar kılması ile sonuçlandı.²⁷⁰

²⁷⁰ Araplar bu olayı şu şekilde nakletmektedirler: Kureyş münafereye karar verince, Usfân'daki Kahin Huzai'nin yanına gittiler. Henüz amaçlarını söylemeden kâhin

(القدر الناصر والكوكب الزاهر و العمام الماطر وما بالخيم من طائر وما اهتدى بطن من مندر ونائر لقد سنى هاشم أمية الى المآثر اول من وآخر وابوهم بدالك حار)

sözleriyle Hâşimî'nin mazi ve atide Ümeyye'ye üstünlüğünü beyan etti. Münaferenin şartlarına uygun olarak Ümeyye'den elli deve alınarak fakirlere yedirildi. Kendisi de

Hâşim, her sene ticaret amacıyla Suriye'ye gidip geliyordu. Son seyahatinde Yesrib'e uğramıştı. Orada Benî Neccâr kabilesinin Benî Adiyy boyundan Amr b. Lebid el-Hazrecî'nin kızı Selma ile -kız Medine'de kalmak şartıyla- evlendi. O zamanlar Arabistan'da mute nikahı yöntemi ile de evlenilebildiğine göre muhtemelen Hâşim de Selma'yı mute nikahı ile almıştı. Hâşim bu seyahatinden geri dönemedi. Henüz yirmi beş yaşında iken Gazze'de vefat ederek oraya defnedildi. Hâşim'in Yesrib'de evlendiği Selma'dan bir erkek çocuğu doğmuş, doğumu esnasında başında yer yer beyaz tüyler bulunduğundan, kendisine *Şeybetu'l-Hamd* adı verilmiştir. Daha sonra Abdulmuttalip adıyla Kureyş liderliğine yükselen kişi, işte bu Şeybe'dir. Şeybe, Medine'de büyüdü. Fakat, babasının kim olduğunu biliyor, Medine çocuklarıyla oynarken "Ben Hâşim'in, ben Bahta vadisinin efendisinin oğluyum" şeklinde övünüyordu. Şeybe, yedi veya sekiz yaşlarında bulunduğu esnalarda idi ki, Kureyş kabilesine mensup Hâris b. Abdulmenâfoğullarından biri Yesrib'e gitmişti. Bir gün tesadüfen sokakta oynarken Şeybe'ye denk geldi. Daima tekrar ettiği sözleri duydu. Mekke'ye dönüşünde Kureyş reisliği yapan kardeşi Muttalib'e olanları anlattı. Muttalib, Yesrib'e giderek kardeşinin oğlunu Mekke'ye getirdi. Mekke'ye girerken kendisine bu kimdir? diye soranlara şaka yoluyla kölem diye cevap verdiğinden Mekkelilerce adı Abdulmuttalib kaldı.

Cl.Huart, Abdulmuttalib hakkında garip bir iddia ileri sürmektedir. Güya, Abdulmuttalib, Hâşim'in oğlu değil, aksine kardeşi Muttalib'in gerçekten kölesi imiş. Buna da ismi delalet ediyormuş. Hazreti Muhammed'in büyük babasını, meçhul bir nesepten göstermek gibi bir kin ve nefrete dayanan bu iddiayı Abdulmuttalib'in Kureyş kabilesinin liderliğine yükselmesi, temelinden çürütmektedir. Çünkü neseb ve şerefe o derece önem veren, hatta bir babanın iki oğlundan birini diğerine nisbetle daha şerefli sayan Kureyşlilerin, nesebi meçhul bir kölenin reisliğini kabul etmeyecekleri şüphesizdir. Bu iddianın çürüklüğünü Cl.Huart'ın kendisi de itiraf etmektedir. Ancak, oldukça iyi bildiğimiz duygulara yenilerek hiçbir şekilde kabul edil-

on sene vatanını terk ederek Şam'a gitti. Araplar, bu olayı, Benî Haşim ile Benî Ümeyye arasında baş gösteren ve uzun zaman devam eden mücadelenin hatta birçok kanlı olayın başlangıcı saymaktadırlar.

mesi mümkün olmayan bir ihtimali ileri sürmekten kendini alamamıştır.

Eski Arap tarihçilerinin tamamının açıkladıkları gibi, Mekke'ye geldiği günden itibaren Kureyş Kabilesi içerisinde çok fazla saygıya mazhar olan Abdulmuttalib, amcasının vefatından sonra Mekke liderliğine yükselmiş, Kureyş'in tüm boyları, onun liderliğini itirazsız kabul etmişlerdir.

Abdulmuttalib'in en önemli hizmeti, Zemzem kuyusunu keşfetmesidir. Bu kuyu, Kureyşlilerin *İsâf* ve *Nâile* adlarındaki putlarının (dikili bulundukları tepelerin) arasındaki mezbaha kazılarak bulunmuştur. Mezbaha kazıldığı zaman, iki geyik heykeli ile birçok da silah bulunmuştur. Eski Cürhümilerden kalmış oldukları sanılan bu eşyanın kime ait olacağını belirlemek için kura çekilmiştir. Geyik heykelleri Ka'be'ye, diğer eşya ise Abdulmuttalib'e kalmıştır. Geyik heykelleri Ka'be kapısına çivilenmiştir.

Zemzem Kuyu'sunun keşfi, Abdulmuttalib'in Araplar arasında, şan ve şöretini çok fazla artırmıştır. Susuzluktan muzdarip olan Mekke halkı ve özellikle Ka'be ziyaretçileri artık bol bol su bulabiliyor, Abdulmuttalib'in çektiği ziyafetlerden faydalanıyorlardı. Mekke'nin huzur ve sukunu bir ara Fil Vakıası denilen hadise ile zedelenmiş oldu. Yemen'i istila eden Habeşliler; Ka'be'yi tahrip etme amacıyla; Hicaz üzerine yürüdükleri esnada, Kureyş reisliğinde Abdulmuttalib bulunuyordu.

Bu hengâmede Abdulmuttalib'in gösterdiği dirayet ve metanete dair birçok menkıbe kaydedilmiştir. Ebrehe, kendisine gönderdiği bir elçi vasıtasıyla, "ben sizinle savaşmak için değil Ka'be'yi yıkmak için geldim" şeklinde teminat verdiği halde, Mekkelilerin sürülerini tamamen yağmalamıştı. Abdulmuttalib, doğruca Ebrehe'nin yanına gitmiş, "Ben Ka'be'nin tahrip edilmemesini rica etmek için değil develerimi istemek için geldim. Ka'be'nin sahibi de onu korur." şeklindeki tarihi sözlerini söyleyerek, develerini geri alıp Mekke'ye döndü; Mekke sakinlerini alarak dağlara çekildi. Daha önce izah edildiği gibi Habeşlilerin bu seferi, büyük bir talihsizlikle sonuçlandı. Hiçbir şeye muvaffak olamayan Ebrehe, ordusunun büyük bir kısmının yok oluşunu görerek kaçmağa mecbur oldu.

Fil Vakası'ndan sonra nüfuz ve şöhreti artan Abdulmuttalib'in on ikisi erkek ve altısı kız olmak üzere on sekiz çocuğu olmuştu. Erkekler: el-Hâris, Abbâs, Dirâr, Hamza, Hucl, Mukavvim, Abdullah, Ebû Talip, Zübeyr, Abdulka'be, Ebû Leheb, Kusem, kadınlar ise, Safiye, Ümmü Hakîm el-Bayda', Âtike, Umeyme, Ervâ ve Berre'dir.

Zemzem kuyusunun keşfi esnasında bunlardan yalnız el-Hâris doğmuştu. Annesi de Semra' bnt. Cündeb idi. Abdulmuttalib çocuklarından en fazla Abdullah'ı seviyordu. Abdullah, Benî Mahzûm'dan Fatıma bnt. Amr'dan dünyaya gelmişti. Asıl adı Abdumenâf olan Ebû Talip de Fatıma'dan doğmuştu. Abbâs ile Dirâr'ın anneleri ise Nuteyla bnt. Cenâb idi. Hamza, Hucl ve Makûm ile Safiye de Hâle bnt. Uheyb b. Abdumenâf b. Zühre'den doğmuşlardı. Ebû Leheb -ki asıl adı Abduluzza'dır- Benî Huzaa'dan Lubnâ bnt. Hâcer'den dünyaya gelmişti.

Abdullah, İran hükümdarı Enuşîrvân'ın iktidarının yirmidördüncü senesinde doğmuştu. Tarihçi Cl.Huard, putperet Araplar arasında ikinci kısmı Allah olan bir isme ilk defa Abdulmuttalib'in çocukları arasında tesadûf edildiğini iddia etmektedir. Halbuki Allah lafzı Safa Araplarına ait kitabelerde görüldüğü gibi miladi üçüncü asrın ilk yarısında Tedmur'a egemen olan Uzeyne ile Zenûbiyâ'nın çocuklarından birinin *Teymullah* adında olduğu da tarihen bilinmektedir. *Teym* lafzı *Abd* anlamında olduğundan, *Teymullah*, Abdullah anlamına gelmektedir.

Huard, Abdullah isminin müşrik Araplar arasında ortaya çıkışını, Abdulmuttalib'in Yahudilerin yoğun olarak bulundukları Yesrib'de büyümüş olmasına bağlamaktadır. Aynı tarihçi, Mekke'de Ramazan ayında Hira Dağı'nda inzivaya çekilmesi ve yine bu kutsal ayda fakirlere yiyecek dağıtılması geleneğinin de Abdulmuttalib ile başladığını iddia etmektedir. Böylece Medine'de büyüyen Abdulmuttalib'in burada bulunan Hristiyanlığın ruhbanlığının etkisinde kalmış olduğunu anlatmak istemektedir. Halbuki haram aylarda fakirlere yemek yedirmek, Kureyşliler arasında ötedenberi meri bir adet olduğu gibi, inziya ile Hristiyanlık arasında da hiçbir ilişki bulunmamaktadır.

Araplar arasında uygulanmakta olan geleneğe göre Abdulmuttalib Kureyşlilerin itiraz ve karşı koymalarına rağmen Zemzem Ku-

yu'sunu kazmaya kalkıştığı zaman amcasının oğlu ve liderlikte rakibi olan Adiyy b. Nevfel b. Abdumenâf kendisini "uzun süre Kureyş boylarına liderlik yaparım ümidinde bulunursan aldanıyorsun. Senin Hâris'ten başka çocuğun yoktur. Halbuki bizim çoluk çocuğumuz pek çoktur. Dolayısıyla reislik şüphesiz bir gün bize geçecektir." sözleriyle tehtide kalkışmıştı. Abdulmuttalib de "Beni çocuklarımla azlığıyla korkutmak mı istiyorsun? Temenni ederim ki on oğlum olur ve ben de birini kurban ederim." şeklinde karşılık vermiştir.

Abdulmuttalib, on oğlu da büyüdükten sonra bir gün bu adağını hatırlayarak yerine getirmeye karar verdi. Oğullarını alarak Ka'be'ye götürdü. İsimlerini fal oklarına ayrı ayrı yazdırdı. Araplar arasında mutad olan usule uygun olarak Hubel adındaki putun önünde kura çektiirdi. Kura Abdullah'a isabet etti. Halbuki Abdulmuttalib temiz ahlakı, ali cenaplığı, dürüstlüğü ve yumuşaklığı ile öne çıkan Abdullah'ı çok fazla sevdiğinden feda etmeğe bir türlü kıyamıyordu. Kureyşliler de böyle bir geleneğin oluşmasından korktukları için böylesi bir duruma karşı bir çare olmak üzere Hayber'de ikamet etmekte olan büyük kahine Katiye Secâh adındaki kadına başvurmaya karar verdiler. O esnada Hayber'de, Yahudiler oturdukları için bu falcı kadının da İsrailoğullarından olması muhtemeldir. Secâh'a müracaat eden Kureyşlilerden, Mekke'de bir adamın diyetinin on deve olduğunu öğrendi. Bunun üzerine kadehlerden²⁷¹ birinin üzerine Abdullah'ın diğerinin üzerine ise on devenin yazılmasını ve kuraya develer çıkıncaya kadar, her defa on deve artırmak suretiyle devam edilmesini tavsiye etti.

Dokuz defa Abdullah'a isabet eden kura, onuncu defada develere isabet etti. Bunun üzerine Abdulmuttalib, yüz deveyi kurban etti ve bütün Kureyş boylarına ziyafet verdi. Bu şekilde Abdullah da bir faciadan kurtulmuş oldu.

Abdullah'ın evliliği bu hadiseden sonra olmuş, Benû Zühre Kabilesi'nin lideri Vehb'in muhterem kızı Âmine ile evlenmiştir. İnsanlık tarihine yeni bir dönem açmış olan Hazreti Muhammed (sav), bu tamamlanmış olan evliliğin gerçekleşmesinin bir mahsulüdür. Fa-

²⁷¹ Kadeh: demirsiz ve yeleksiz ok demektir. Cahiliye döneminde Araplar bu çeşit oklarla kumar oynar ve fal bakarlardı.

kat, bu nezih yuvanın saadeti uzun süre devam edememiştir. Abdullah ticaret amacıyla Şam'a (Suriye'ye) gitmiş, dönüşünde Yesrib'de hastalanarak vefat etmiş olduğundan Hazreti Muhammed (sav) b. Abdullah henüz annesinin karnında iken yetim kalmıştır. Cenâb-ı Abdullah vefatı esnasında otuz üç yaşında bulunuyordu.

Yesrib Tarihi

Yesrib İslâm öncesi dönemde Hicaz bölgesinde hadarilere barınak olan ikinci büyük şehir idi. Başlangıcı ve kurulduğu tarih bilinmezlik karanlığının altında kalan Yesrib'in ilk sakinleri, Arap rivayetlerine göre Amelika'dır. Bu rivayetlere göre; şehre verilen Yesrib ismi de bunların lideri olan Yesrib b. Ubeyl'in adından alınmıştır.²⁷² Araplara göre, Amelika'dan Benî Vehb veya Benî Lef denilen Benî Sa'd b. Hufân ve Benî Matravil adındaki kabileler ilk defa burada yurt tutmuş ve Yesrib beldesini kurmuşlardır. Daha sonra Filistin'de saldırıya uğrayan Yahudilerden bazı kabileler Hicaz'a sığınarak Yesrib ve Hayber... gibi şehirlere yerleşmişlerdir. Arap tarihçileri, Yahudilerin Yesrib dolaylarına gelişlerini Hazreti Musa dönemine kadar çıkaran bir menkıbe aktarırlar.²⁷³ Fakat, bu menkıbeye bir tarihi değer atfetmek için hiçbir neden bulunmamaktadır. Aksine, Yahudilerin Nabukudnatsar (Buhtunasr) döneminden itibaren maruz kaldıkları sürgün ve saldırılardan kaçarak Kuzey Hicaz bölgesine sığınmış olmaları gerçeğe daha yakındır.²⁷⁴

²⁷² Cevad Ali'nin de ifade ettiği gibi Yesrib, hicaz bölgesinde milattan önceden beri var olan şehirlerinden biri olarak bilinmektedir. Ancak kurulduğu dönemi tespit etmek mümkün değildir. Main kitabelerinde kendisinden Jathripa şeklinde bahsedilmekte olan bu kent için Batlamyus ve Strabon tarafından verilen bilgileri esas aldığımızda, bilinenin aksine, İslâm öncesi dönemde *Medîna* adı da kullanılmıştır [bkz. Cevad Ali, *Tarihü'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat. ? IV, 181] Bu isim Hz. Peygamber'in geliş ile *Medinetu Resul* şekline dönüşmüş olmalıdır. Yesrib ifadesine gelince; Semhudi bu ifadenin, buraya ilk olarak yerleşen, Nuh (as)'ın torunlarından Yesrib b. Kayine b. Mehlayil b. İrem b. Ubeyl b. Evs b. İrem b. Sâ'm b. Nuh'tan alındığını söylüyorsa da [bkz. Nureddin Ali b. Ahmed el-Misri el-Semhudi (ö. 911 h.), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dârü'l-Mustafâ*, I-IV, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1984. I, 156] bunu da ispatlamak oldukça zor gibi görünmektedir. (sad)

²⁷³ Bkz. Yakut el-Hamevi, IV, IX, 460; İsfahani, el-Eğani, XIX, 94.

²⁷⁴ Kaynaklarımızda İsrailoğulları'nın Yesrib'e geliş ile ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Günaltay hocanın da yukarıda ifade ettiği gibi bazı kaynaklar; Hz. Musa'nın, İsrailoğullarından bir grup ile Mekke'yi ziyarete giderken Yesrib'e uğradığını, son peygamberin buraya geleceğini İsrailoğullarına bildirince bunların bazısının son peygamberin ümmeti olabileceklerini düşünerek burada kaldıklarını iddia etmektedirler. [bkz. Yakut, V, 84. Alusi, I, 189. Semhudi, *Vefâ*, I, 157, Cevad Ali, IV, 182.] Bazı

[Yörenin sakinlerine göre daha] Medeni olan Yahudiler, Yesrib'e yerleştikten sonra Kuzey Arabistan ticaretini ellerine almış, Yesrib'i genişleterek bir sömürge kurmuşlardır. Romalılar döneminde ve özelikle Hristiyanlığın yayılıp Bizans imparatorları tarafından kabulü tarihinden itibaren, Filistin ve Suriye'de Yahudiler hakkında gerçekleşen müthiş takibat, bunlardan birçoğunun da Yesrib'deki vatandaşlarının yanına çekilmelerini sağlamıştır. Bu şekilde Yesrib ve Kuzey Hicaz tedricen Yahudilerle dolmuş, Benî Kureyza, Benî Zufar, Benî Hedl, Benî Kaynuka', Benî Samile ve Zaûra gibi büyük kabileler oluşturmuş ve o dolayların asli sakinleri konumunda olmuşlardır.²⁷⁵

İslâm'ın doğduğu dönemlerde Medine ve dolaylarına hakim olan Evs ve Hazrec kabileleri buralara Yahudilerden daha sonra gelmişlerdir. Arap tarihçileri bu iki kabileyi Kahtanilerden sayar ve Yemen'den Medine taraflarına gelişlerini Amr b. Muzikiya menkıbesine bağlarlar. Rivayete göre Amr b. Muzikiya, Arim Seli'nin ortaya çıkmasıyla Me'rib Seddi'nin yıkılacağını kâhinlerden öğrenince bazı

kaynaklara göre ise bu yörede yaşayan kimi kabileler Amelikaogullarının zulmünden bizar olunca, Hz. Musa(as)'dan yardım istemişler, bunun üzerine Musa (as) buraya bir ordu göndermiş. Bu ordu daha sonra yurduna dönmeyerek Yesrib'e yerleşmiştir. Bir başka vesika ile desteklenmeyen Musa (as) ile ilgili bu rivayetler Suheyli tarafından da sahih bulunmamıştır. [bkz.Abdurrahman es-Suheyli (ö.581), *Ravdu'l-Unuf fi Şerhi Sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, I-VI, (Thk. Abdurrahman Vekil), basım yeri ve tarihi yok, IV, 290.] Son dönemde yaşayan cahiliye tarihçilerinin en büyüğü olan Cevad Ali de Yahudi kaynaklarında Musa'nın buralara geldiğine dair bir haber bulunmadığı için bu rivayetleri garip olarak değerlenmektedir. [Bkz. Cevad Ali, VI, 10.] Yahudilerin Yesrib'e gelmeleri daha çok Filistinden sürülmeleri ile ilişkilendirilmiştir. Bu kabil rivayetlere göre; Babil kralı Nabukadnazar (Buhtunaser)'ın Filistin'i istila edip Yahudileri buradan sürülmesi üzerine, Yahudiler farklı yerlere dağılmışlardır. Bu esnada bazı Yahudi boyları Yesrib'e yerleşmiştir. [el-Belâzuri, Futuh, 19. Ebîl-Hasan Ali b. Hüseyin Ali Mesudi (ö. 346), *Murucuz-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, (Thk. Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1988, I, 386. Bkz. Suheyli, IV,290. Semhudi, Vefâ, I, 160. Ali Hâfız, 18. Nadir Özkuyumcu, . II, 420] Dördüncü bir rivayete göre ise Bizans kralı Titus, Kudûs'u işgal edip Yahudileri esir edince katliamdan kurtulabilenler kaçarak, Arabistan'ın içlerine çekilmişler, Yesrib'e gelip yerleşmişlerdir. [Yakût, V, 84; Cevad Ali, IV, 182; Ekrem Ziyâ Ömeri, *Medine Toplumu*, (Trc. Nured-din Yıldız), İstanbul, 1988. 47] Bu rivayetlerden son iki rivayet ilim çevresinde daha çok kabul edilmektedir. Nitekim, Cevad Ali, Yahudilerin Bizans imparatorunun zulmünden sonra Yesrib'e yerleşmeleri ihtimalini tercih ederken, Buhtunaser rivayetini kabul edenlerin sayısı da az değildir. [Bkz. Sabri Hizmetli, İslâm Tarihi, Ankara, 1995] Yahudiler, bir süre Yesrib'in asil yerlileri olan Cûrhûm ve Amelika kabileleri arasında, onlarla beraber yaşamışlardır. Ancak zamanla nüfusları artınca, diğer kabileleri Yesrib'den sürmüşler ve buranın tek hakımı haline gelmişlerdir. (sad)

²⁷⁵ Şemsettin Günaltay bu ifadeleriyle Yesrib'e Yahudilerin bir defada gelmediğini söyleyerek, Hicaz'a birden çok göçün meydana geldiğini ifade etmektedir. (sad)

kabilelerle Kuzeye doğru çekilmiştir. Bu kabilelerden Benî Huzaa, Mekke'yi istila etmiş ve Cürhümîleri buradan uzaklaştırmış, Ezd kabilesi de Sa'lebe b. Amr liderliğinde Şam (Suriye) dolaylarına giderek Gassân'ı zaptetmişlerdir. Fakat, Sa'lebe'nin vefatından sonra reislik meselesinden dolayı gücenmiş olan oğlu Hârise, taraftarı ile birlikte onlardan ayrılmış Hayber dolaylarına çekilmiştir. Hârise'den sonra Evs ve Hazrec adlarıyla ikiye ayrılan bu kabile, Dirâre ve Kura dolaylarına yerleşmişlerdi.²⁷⁶ Evs ve Hazrec'in Medine'ye geldikleri dönemde Yahudilerin Yesrib dolaylarında elli dokuz köy ve o oranda

276 Evs ve Hazrec Kabilelerinin Kolları

A. Evs Kabilesinin Kolları

Evs Kabilesi temelde üç büyük ve iki küçük kabileye ayrılmaktadır. Ancak bu büyük kabileler de bir kaç kola ayrılmışlardır.

A. EN-NEBÎT (asıl adı Amr'dır)

Evs kabilesine bağlı bu büyük boy şu alt kollara ayrılmaktadır.

1. Abdueşheloğulları;

Şecereleri; Abdueşhel b. Cuşem b. Hâris b. el-Hazrec b. Amr b. Mâlik b. el-Evs'dir. Sa'd b. Muaz, Amr b. Muaz, Ziyad b. el'Seken, Umare b. Ziyâd, Sîmâk b. Atik, Hudeyr el-Kâtib b. Sîmâk gibi ünlü simaların mensup olduğu bu kabile, Yesrib'in en büyük ve güçlü kabilelerinden biriydi. Bu kabile amca oğulları olan Hâris b. Hars b. Hazrac el-Asğar b. Amr b. Mâlik b. Evs kabilesiyle beraber Daru Abdueşhel denilen yerde ikamet etmekteydiler. Liderleri ise Sîmâk b. Husayn idi. Hârisoğullarını bu köyden çıkarmak için Zûrâ'oğullarıyla ittifak kurdular, Hâris oğullarıyla aralarında çıkan savaşta bu kabileyi yendiler ve oradan uzaklaştardılar. Abdueşhel kabilesi daha sonra burada utumlar inşa ettiler. Bu utumların en ünlüsü Hudeyr b. Sîmâk'a ait olan Vâkum Utumu idi. Bu utumun şöhreti köyün şöhretini bastırınca köy bununla anılmaya başladı. Bu kabile bir kaç kola ayrılmaktadır.

2. Zaûrâ'oğulları;

Şecereleri; Zaûrâ b. Cuşem b. el-Hâris b. el-Hazrec b. Amr b. Mâlik b. Evs olan bu kabile Yesrib'in büyük kabilelerinden biri olup Abdueşhel kabilesinin müttetiği idi. Bu kabile Kubba'da ikamet etmekteydiler.

3. Zaferoğulları;

Nesepeleri; Zafer (asıl adı Ka'b' dır) b. el-Hazrec el-Asğar b. Amr b. Mâlik b. Evs olan bu kabile, Abdueşhel kabilesinin yakınında, Bakî mezarlığının doğu tarafında ikamet etmekteydi. Amr b. Avf b. Mâlik b. Evsoğulları; Kuba'da oturmaktaydılar.

4. Hâriseoğulları;

Nesepeleri; Hârise b. Hâris b. Hazrec el-Asğar b. Mâlik b. Evs; olan bu kabile Abdueşhel kabilesiyle aralarında çıkan anlaşmazlık üzerine oturmakta oldukları Daru Abdueşhel köyünden sürüldüler. Bunun üzerine Haybere yerleşen kabile burada yaklaşık olarak bir yıl kaldı, Daha sonra bu iki kabile arasında anlaşma sağlandı. Ancak Hâriseoğulları Daru Abdueşhel'e geri dönmek istemediler, Yesrib'in doğusundaki Şeyhan köyüne yerleştiler.

B. EVS MENNAT

Zeyd b. Kays b. Amiroğulları olan Evs Menat kabilesi Evs kabilesinin büyük boylarından biri olup bir kaç kola ayrılmaktadır.

1. Vâil b. Zeyd b. Kays b. Amr b. Murreoğulları. Bu boy kendi adlarıyla bilinen köyde ikamet etmekteydi.

nüfusları bulunmaktaydı. Dolayısıyla Evs ve Hazrec de zorunlu olarak onların mahkumu olmuşlardır. Yerleştikleri toprakların Yahudi-

2. Ümeyye b. Zeyd b. Kays b. Amir b. Murre b. Mâlik b. Evsoğulları: Bu boy Yahudilerden Beni Nadir kabilesinin komşuları olup kendi adlarıyla bilinen köyde oturmaktaydılar.

3. Atiyye b. Zeyd b. Kays b. Amir b. Murre b. Mâlik b. Evsoğulları: Bu boyun bir kısmı Hubba oğullarının üst tarafında Safine/safna denilen yerde oturmaktaydılar. Burada kabiledaşlarından Şas b. Kays'a ait olan Şas adındaki bir de utum inşa ettiler. Kureyza kabilesinin yakınında ikamet etmekte idiler. Hatta bu kabileye mensup olan yukardaki utumun sahibi Şas b. Kays bir takım kaynaklarda Peygamber'e düşman olan Benü Kureyza muhalifler arasında zikredilmektedir.

Mürre b. Mâlik b. Evs b. Hârise b. Sa'lebe b. Amr'ın çocukları olan Amr ve Sa'd'dan doğan bu boylara "Ceâdire" denmektedir. Bunun sebebi ise; bulundukları yöreye gelen herkese misafirperverlik göstererek "Dilediğin yere git emniyettesin" demeleridir. Evs kabilesinin büyük boylarından biri olan bu kabile ağırlıklı olarak Sakfe nahiyesine yerleşmişlerdi.

C. AMR OĞULLARI

1. Cahcabâoğulları: şecereleri ise şöyledir; Cahcebâ b. Kulfe b. Avf b. Amr b. Avf b. Mâlik b. Evs b. Harise b. Sa'lebe b. Amr Muzikîya; Bu boy önceden Kuba'da oturmaktaydı. Amr b. Avfoğullarından iki kişinin bu kabile tarafından öldürülmesi üzerine Kuba'daki mülklerini diyet olarak bu kabileye verdiler ve Kuba'nın batısında bulunan el-Asbâ'ya yerleştiler. Burada Uhayha b. el-Cilah tarafından bir utum inşa edildi. Bu utum dışardan yapılan herhangi bir saldırı esnasında sığınak olarak kullanılmaktaydı.

2. Muaviye b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf b. Malik b. Evsoğulları;

3. Sema' (sağır) oğulları: Bunlar Levzan b. Amr b. Avf'un çocukları olup Zukâku Rek' denilen yerde oturuyorlardı. Bu bölgede onlara ait es-Sudan adındabir de utum bulunmaktaydı. İslâm'dan sonra Resulullah bunların adını değiştirerek Semia oğulları yaptı.

4. Zeyd b. Malikoğulları: şecereleri; Zeyd b. Mâlik b. Avf b. Amr b. Avf b. Mâlik b. Evs olan bu boy, Evs kabilesinin büyük boylarından biri olup bir kaç kola ayrılmaktaydı.

a. Dubia b. Zeyd b. Mâlik b. Avfoğulları: Zeyd b. Mâlik oğulları'nın Rehha'da dört utumları vardı. İbn Hazm'a göre Hanaş b. Avf b. Amr b. Avfoğulları daha sonra bu kabileye dahil olmuşlardır.

b. Ümeyye b. Zeyd b. Mâlik b. Avf boyu;

c. Ubeyd b. Zeyd b. Mâlik b. Avfoğulları: Cahiliye döneminde bu üç kardeş boya el-Kesr denmekteydi. Yesrib'de oturan Gatafan kabilesine mensup Uneyfoğulları Evs kabilesinin müttefiği olup Amr b. Avf boyunun oturduğu bölge ile el-Asbâ arasında ikamet etmekteydiler.

4. HATMEOĞULLARI

Cuşem b. Mâlik b. Evs'ten doğan bu kabile kendi adlarıyla anılan yerde oturmaktaydılar. Ancak İbn Zubbale, bunların Yesrib'in tam olarak neresinde oturduklarını bilinmediğini muhtemelen Evs kabilesinin oturmakta oldukları bölgelerin birinde ikamet ettiklerini söylenmektedir. İslâm'dan önce toplu olarak utumlarda yaşayan Hatmaoğulları, İslâm'dan sonra evler inşa edip buralara yerleştiler.

5. VAKİF OĞULLARI: Şecereleri; Vâkıf (asıl adı Mâlik'tir) İmrîü'l-Kays b. Mâlik b. Evs olan bu kabile kardeş kabile olan es-Selemoğullarıyla birlikte Medine mescidinin doğu tarafında ikamet etmekteydiler. Bunların Eşrefiye ve Sabur olarak bilinen bölgede köy ve utumları mevcuttu.

6. ES-SELLEM OĞULLARI: Şecereleri; es-Sellem b. İmrîü'l-Kays b. Mâlik b. el-Evs b. Hârise b. Sa'lebe olan bu kabile Vâkıfoğullarıyla beraber daha sonra Medine mescidi olarak isimlendirilecek olan mescidin doğu tarafında ikamet etmekteydiler. Daha sonra Vâkıf oğullarından ayrılan bu kabile İbn Avf köyüne yerleştiler. Ancak zaman-

lere ait olması; geçim olarak çok büyük zorluklar içerisinde olmaları, Evs ve Hazrec'i Yahudilerin baskı ve zulmü altında ezilmek durumunda bırakmıştır.

la soyları kesildi. İnri'ül-Kaysoğulları; olan Vâkıf ve es-Sellem kabileleri daha sonra Medine Mescidinin kurulacağı bölgenin doğu tarafında Daru Abdüleşhel'e yakın bir yerde ikamet etmekteydi. Bunların ikamet ettikleri bu bölgede Mescudu Feth denilen mescit inşa edilmiştir.

B. HAZREC KABİLESİNİN KOLLARI

Hazrec kabilesi beş büyük kabileye ayrılmakta olup bu kabileler de kendi aralarında bir takım boylara bölünmüştür. Nesepleri; Hazrec b. Hârise b. Sa'lebe b. Amr Mu-zikiyâ.

A. en-NACAR

Neccâroğulları Kabilesi; Neccâr; Teymullah b. Sa'lebe'nin sıfatıdır. Teymullah bir adam öldürüp doğradığı için bu sıfatı almıştı. Beni Neccâr kabilesi kendi arasında bir kaç kola ayrılmıştır.

1. Mâzin b. Malîk b. Neccâr boyu
2. Dînar b. Neccâr boyu
3. Adıyy b. Neccâr
4. Mâlik b. Neccâr

B. EL-HARİS

1. Zeydu Menat.; Şecereli; Zeyd b. el-Hâris b. el-Hazrec b. Hârise
2. Hudâreoğulları; Şecereleri; Hudâre b. Avf b. el-Hârise b. el-Hazrec b. Hârise, olan bu kabile Buthan vadisinin doğusunda el-Ava'li denilen yerde oturmaktaydılar. Daha sonra bu kabileden olan Cuşem ve Zeyd b. el-Hâris b. Hazrec boyları buradan ayrılarak Sunh denilen bölgeye yerleştiler. İbn Zubale'nin bildirdiğine göre bunlar, burada Sunh adında bir utum inşa ettiler. Daha sonra da bu yöre söz konusu utumun adıyla anılmaya başlanmıştır. İslâm'dan sonra Hz. Ebubekir burada ikamet etmekteydi.
C.AVF

1. Sâlimoğulları;

Şecereleri; Sâlim b. Avf b. Amr b. Avf b. el-Hazrec b. Hârise. Bu kabilenin bir kısmı Daru Beni Sâlim denilen Ranunâ Vadisi'nin batısında Mescidu Cuma'nın inşa edildiği Batı Harra tarafında otururken, bir kısmı da Kuba'da ikamet etmekteydi.

2. Ğanmoğulları,

Nesepleri; Ganm b. Avf b. Amr b. Avf b. el-Hazrec b. el-Hârise. Bu boy kardeş boyları olan Sâlimoğullarıyla beraber Harre tarafında oturmaktaydılar.

3. Anzoğulları; nesepleri; Anz b. Avf b. Amr b. Avf.

4. Hublâoğulları; Mâlik b. Sâlimu'l-Hublâ b. Ğanm b. el-Hazrec neslinden gelen Hublâoğulları büyük bir kabile olup adını büyüklüğünden almaktadır. Mâlik b. Sâlimu'l-Hublanın Ubeyd, Adıyy, Cuşem, Sâlim, Sa'lebe, Amr adındaki çocukları bu kabileyi oluşturmaktaydı.

5. es-Sâib; Hazrec kabilesinin bu boyu daha sonra Umman'a yerleştiklerinden Ensar arasında değerlendirilmemiştir.

D. SAİDE.

E.CUŞEM

1. Udeyy; Nesepleri; Udey b. Sa'd b. Ali b. Esed b. Sâride b. Tezyid b. Cuşem b. el-Hazrec b. Hârise olup Sarideoğulları olarak da isimlendirilmektedir.

2. Zureyk; Nesepleri; Zureyk b. Âmir b. Zureyk b. Abduhârise b. Mâlik b. Ğadb b. Cuşem. Bu kabilenin nesebiyle ilgili ihtilaf bulunmaktadır. Watt gibi bazı araştırmacılar bu kabileyi Yahudi kabileler arasında zikretmektedirler.

3. Beyâde; Nesepleri; Beyâde b. Amir b. Zureyk b. Abduhârise b. Mâlik b. Ğadb b. Cuşem; (Evs ve Hazrec kabileleri ile ilgili bu bilgiler başta İbn Hazm'in Cemheresi olmak üzere neseb kitaplarından faydalananarak hazırlanmıştır. Yay)

Araplar arasında meşhur olan rivayete göre, bu esnada Yesrib do-
laylarındaki Yahudilerin lideri olan Fityun es-Sa'lebi Evs ve Hazrec
kabilelerini ölmeyecek kadar yiyecek karşılığında çiftçi gibi istihdam
ediyordu. Tarım (malzemeleri) ve ihya ettikleri topraklarla ettikleri to-
humlar, Yahudilerin malı idi. Kendileri ekip biçiyor, fakat mahsul Ya-
hudilerin elline geçiyordu. Bir aralık Fityun zulmünü, evlenecek olan
Evs ve Hazrec kızlarının ilkin kendi yatağından geçmelerini (Prime
noctis) isteyecek kadar ilerletmişti. Bunun üzerine her iki kabile, ak-
rabaları olan Gassanilerden yardım istemeye mecbur olmuşlardır.

Ebü Cebele'nin idaresinde Yesrib üzerine yürüyen kurtarıma
kuvvetleri hile ile Yahudi reislerini öldürdü. Bu hadiseden itibaren
Yahudiler eski nüfuz ve güçlerini kaybettiklerinden Medine egemen-
liği Evs [ve Hazrec] kabilesine geçmiştir.²⁷⁷

Fakat, Medine'ye yerleşerek şehri imar eden bu iki kabile arasın-
daki birlik ve beraberlik uzun süre devam etmemiş, bir çekişme ve
mücadele dönemi yaşanmıştır. Evs ve Hazrec arasında baş gösteren
ilk mücadele Araplar arasında *Harbu Sumeyr* adıyla meşhurdur.

Olaya Evs kabilesinden Sumeyr adında bir adam sebep olduğun-
dan bu savaş onun adıyla şöhrat bulmuştur. Olay şu şekilde mey-

²⁷⁷ Bu hadise başta Semhudi olmak üzere birçok İslam tarihçisi tarafından aktarılmakta-
dır. Rivayete göre; Yesrib Yahudilerinin kralı olan Fityun es-Sa'lebi krallığının son dö-
nemlerinde Yesrib'de evlenecek olan genç kızların ilkin kendi yatağına girmesi (Jus pri-
me noctis) ile ilgili bir uygulama başlatmıştı. Yahudiler arasında bu uygulamayı baş-
latan Fityun, bunu Evs ve Hazrec kabilelerine de uygulamak istedi. Hazrec kabilesin-
den Malik b. Aclân el-Sâlmî kız kardeşini evlendirmek istiyordu. Gerdek gecesi kadın
elbisesini giyerek Fityun'un evine gitti ve onu öldürdü. Sonra da akrabaları olan Gas-
saniler'den yardım istemek üzere Şam'a Ebü Cubeyle'nin yanına gitti ve Yesrib Yahu-
dilerinin zulmünü aktarıp Fityun'u nasıl öldürdüğünü anlattı, kendisine yardım etme-
lerini istedi, aksi takdirde memleketine geri dönemeyeceğini bildirdi. Yesrib Yahudile-
rinden Gassaniler de rahatsız oldukları için onları te'dib amacıyla bir ordu gönderme-
ye karar verdiler. Yahudileri habersiz yakalamak ve ansızın baskın yapmak amacıyla
önce Yemen tarafına sefer düzenliyormuş gibi yaparak o tarafa yöneldi. Askerlerin Ye-
mene yönelmesi halkı hükümet Yemen'e sefer düzenliyor şeklinde değerlendirmeye
sevketti. Yemen'den Yesrib'e yönelen Ebü Cubeyle, Yesrib Yahudilerinin utumlarına ve
kalelerine sığınıp kendisini uğraşturmalarına engel olmak amacıyla ileri gelenlerini ken-
dilerine hediyeler vereceğini söyleyerek huzuruna çağırdı ve başta ileri gelenler olmak
üzere birçok insanı öldürdü. Bunun üzerine Evs ve Hazrec kabileleri Yesrib'de Yahu-
dilerden boşalan münbit yerlere ve utumlara yerleştiler. Zamanla da bu utumlara ye-
nilerini ilave ettiler. Suriyeliler tarafından düzenlenen bu askeri seferden sonra Yahu-
dilere hakim duruma geldiler. Yahudi kabileleri bu olaydan sonra buralarda barınabil-
mek amacıyla Evs ve Hazrec kabilelerinden bazı boylarla ittifaklar aramaya, onların
gölgesinde yaşamlarını idame etmeye başladılar. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.
Semhüdi, I, 178 vd. Eyup Sabri Paşa, I, 311 vd; Cevad Ali, IV, 183 vd. (sad)

dana gelmiştir: Sa'd b. Zübyân kabilesinden ve Benî Sa'lebe'den Ka'b adında bir adam Hazrec liderlerinden Mâlik b. Aclan'ın himayesine girmiş ve onunla halîf²⁷⁸ olmuştu. Ka'b bir gün Benî Kaynu-ka' Çarşısı'nda gezerken Benî Gatafân'dan bir adamın "Yesriblilerin en azizi kim ise bu atı almalıdır" diyerek bir at dolaştırdığını gördü. Yesrib'in en şerefli ve en azizi halîfım Malik'tir diyerek atı ona götürdü. Fakat Evs kabilesinden Sumeyr, Ka'b'in bu hareketini kendi kabilesine hakaret telakki ederek ona söğüp saydı. Bir fırsat düşürerek onu öldürdü.

Malik, Evslilerden Ka'b'in katilini istedi. Onlar da katilin kim olduğunu bilmedikleri cevabını verdiler. En sonunda maktulun diyetini vermeğe razı oldular. Evs ve Hazrec kabileleri arasındaki ilişkiye göre halîfin diyeti *nesûbin* yani soydan olan kişinin diyetinin yarısı idi. Fakat Mâlik yarım diyetle razı olmadı. Bu nedenden dolayı başlayan münafore nihayet iki kabile arasında kanlı bir savaşın başlamasına neden oldu. Bu savaşta Evsliler, galip geldiler. Bunun üzerine sorunun çözümü Hassân b. Sâbit'in dedesi Münzir b. Haram en-Neccârî el-Hazrecî'ye havale edildi. Münzir istisnai bir hadise olmak üzere tam diyet verilmesine hükmetti. Böylece savaş sona erdi. Fakat bir kere bu iki kabile arasına girmiş olan nifak ve husumet bir türlü dinmedi. Zaman zaman taşmak üzere bu düşmanlık varlığını korudu. Bu kin ve düşmanlığın hazırladığı savaşların ikincisi Yevmu er-Rahâbe denilen savaştır. Bu savaş, Ka'b b. Amr el-Mazini'nin öldürülmesi yüzünden, Evslilerden Benî Cahcaba ile Hazreclilerden Benî Mâzin boyları arasında Rahâbe denilen yerde meydana gelmiş, Hazreclilerin yenilgisiyle son bulmuştur.

Fakat Hazrecliler mağlubiyet zilletine tahammül edemediklerinden yeni bir savaş başlatmışlardır. Serâre adlı yerde gerçekleşen ve *Yevmu's-Serâre* adını alan savaşta Hazrecliler galip gelmişlerdir. İslâm'ın doğuşuna kadar Evs ve Hazrec mücadelesi bazen Evs, bazen de Hazrecliler lehine sonuçlanmışır. Bunların en önemlileri Habu Husayn, Harbu Rebi' ez-Zufarî, Harbu Fâri', Harbu Hâtib,²⁷⁹ Yevmu'r-Rebî', Yevmu'l-Ficâr, Yevmu'l-Hadâik, Yevmu'l-Mab'as ve Mad-

278 Halîf: birbirine yardım etmek için Ahd ve yemin etmiş olanlara denir.

279 Bu hadise bazı tarihlerde Yevmu Cısr şeklinde geçmektedir.

res, Yevmu Ficâr es-Sanî ve Yevmu Buâs adlarıyla meşhurdur.²⁸⁰ İki kardeş kabile arasında meydana gelen bu kanlı mücadelelerin ortaya çıkışı ve sürmesinde Medine Yahudilerinin çok büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Yevmu'l-Buâs savaşından sonra Hz. Muhammed (sav) Medine-i Müneverre'ye hicret etmiş, bu iki kabile arasındaki münafere İslâm'ın feyiz ve birlik bahşetmesiyle yok olmuştur.

²⁸⁰ Bkz. İbnu'l-Esir, I, 303-313. Buâs, Yesrib dolaylarında bir yer adıdır.

- 'Âmû 47
 Abbasiler 36
 Abdu'l-Kays 101, 177, 178
 Abduddâr 246
 Abduddâroğulları 244, 245
 Abdullah b. Abbas 17
 Abdullah b. et-Tâmîr 136
 Abdumenâfoğulları 244- 246
 Abduşşems 245, 246
 Abi-eshuh 42
 Abil-sin 42
 Abs 182
 Abyeşu' 48
 Âd 39
 Ad-ı İrem 53
 Aden 18, 32, 56, 137, 143, 162, 163
 Adis Âbâd 33
 Adiy b. Ka'boğulları 244
 Adiy b. Zeyd 194, 213, 215
 Adiy b. Nasr 199
 Adiy b. Zeyd 205
 Adnanîler 38, 39
 Adnîanus Polis 78
 Adramitai 54
 Adulîs 134, 140
 Advân Kabilesi 29
 Agostiyus 69, 173
 Agra 57
 Ahamenîl 100
 Ahkâf 54
 Ahlâf 101, 245
 Akabe 40, 47
 Akadlar 36
 Âkilu'l-Murâr 224
 Akkadlar 42
 Akyal 132, 146
 Akyân 104
 Aleksandros 67
 Alius Gallus 103, 112, 141
 Âlu Cefne 208
 Amâlîka 39, 40, 44-46, 49, 51-53, 56, 65, 77, 90, 91, 95, 104, 120, 165, 183, 199, 236, 251
 Amenemhait 48
 Amid 177
 Âmir b. Lüeyoğulları 244
 Ammi-Ditana 42
 Ammi-Zaduka 42
 Amr b. Adiy 174
 Amr b. Adiy 200, 201
 Amr b. Hind 193, 211
 Amr b. Luhay 237
 Amr b. Muzeykiyâ 182
 Amr b. Münzir 213
 Andrianus 78
 Ankara 80, 231, 232
 Antakya 70, 78, 81, 213
 Antigonis 66
 Antioche 78
 Antiochus Epiphane 67
 Anz Kabilesi 26, 30
 Anze 177
 Apochnan 50
 Apophis 50, 51
 Arab-ı Arîbe 149
 Arab-ı Bâide 38-40, 49, 53, 61, 62, 149, 236
 Arab-ı Bakîye 38
 Arab-ı Muarreb 123
 Arab-ı Müsta'rebe 165
 Arab-ı Tabla 165
 Arabia Felix 17
 Arabia Petra 16, 62
 Arabistan 33, 34

- Arabu Ârîbe 104, 123
 Arabu Mutearıbe 104
 Arabu Mûsta'rebe 104
 Arabu'l-Ahbaş 173
 Arahmîs Zübyan 140
 Ârâmî 32
 Arım Seddi 160, 161
 Aristopolos 68
 Arnaud 112, 161
 Aryat b. Edham 137
 Ashabu Res 59
 Asir 16
 Asir dağları 21
 Askalân 95
 Assar Haddon 95, 96, 97
 Assis 50
 Assur Banîpal 98
 Astâr 45
 Asur 102
 Asuriler 37, 65, 118
 Asuriye 40, 97, 102
 Asya Etiyopyası 38
 Aştar 167, 185, 235
 Auguste 78, 80
 Augustos 103
 Aulsander 112
 Aurelianus 80, 86
 Auslander 114
 Avâdiye 89
 Avâl 19
 Avdân 26
 Axonm 134
 Ayâyîşe 26
 Azarbaycan 107

 Ba'l 45, 167
 Bâbirun 68
 Babil 39-45, 47, 75, 76, 92, 97, 99,
 100, 114, 118, 120, 148,
 150, 163, 167
 Babil Devleti 44, 45
 Babil Kitabeleri 47
 Babiliye 41
 Babilliler 91
 Babu'l-Mendeb 21, 34, 124
 Badanata 57
 Bahreyn 17, 19, 34, 96, 101, 102,
 148, 162, 172, 175, 177,
 184, 198, 204, 219, 220,
 222, 224, 233
 Balka 90, 196
 Banîbal 65
 Barthélemy 12
 Basileas-Areteou 72
 Basiliyus 191
 Basra 16, 226
 Basra Körfezi 16
 Bâtis 118
 Batlamyus 15, 18, 57, 66, 109, 116,
 163
 Baurenfeind 111
 Becile 175
 Behrâ 173, 225
 Behram-ı Cur 204-206
 Bekr 177
 Bekr b. Vâil 178, 223, 224, 226
 Bêlisaire 191, 192, 208, 210
 Beltyy 173
 Belkâ 71, 186, 187, 195, 237
 Belkis Sarayı 154
 Benî Abs 27, 205
 Benî Bekr 102, 229
 Benî Bekr b. Vâil 181, 218
 Benî Cehâdile 26, 29
 Benî Ecmâd 146
 Benî Esed 229, 231
 Benî Gassân 35, 184, 222
 Benî Haşım 246
 Benî Hüzeyl 146
 Benî İcl 177
 Benî Kinde 184, 209, 227
 Benî Lahm 35, 45, 102, 184, 185,
 191, 197, 200, 201, 220, 222
 Benî Lihyân 26, 29

- Benî Mahzûm 249
 Benî Mehd 146
 Benî Muharib 238
 Benî Raydan Kabilesi 29
 Benî Rebla 102
 Benî Sa'd Kabilesi 29
 Benî Suleyh 174
 Benî Şebib 146
 Benî Tağlib 212, 226, 229
 Benî Temim 181
 Benî Ūmeyye 246
 Benî Vâil 180
 Benû Suleym 26, 28, 29
 Benû Uteybe 26
 Benû Zühre 250
 Berâcım 211
 Berâkış 114, 116, 152, 155
 Beride 22
 Beroze 41-43, 99
 Beth-Archamli Simeon 208
 Beynûn 114
 Beytu'l-Fakih 21
 Bi'am 147
 Biladu Cibâl 62
 Biladu'l-Cevf 112
 Bizans 48
 Bnon 50
 Britorius 235
 Brugsch 13
 Buhtunnasr 63, 64, 77, 100, 169, 170, 251
 Burton 234
 Busra 187, 202
 Ca'de 62
 Cahcâba b. Atik 203
 Cebâiler (Gebanitae) 109
 Cebâiriler 109
 Cebile 191
 Cebelu Asir 31
 Cebelu Rabt 31
 Cebelu Safâ 59, 233
 Cebelu Şemer 64
 Cebelu's-Şeyh 90
 Cedis 39
 Cereş 71
 Cevfu Cenubi 120
 Ceyşân 103
 Cezâu Sînmâr 204
 Ceziretu'l-Arab 33
 Chalcedoine 208
 Charoukin 93
 Chatramottitae 18, 54, 149
 Cizân 31
 Cidde 22, 29, 171
 Cl. Huart 13
 Coussin de Perceval 12, 64
 Cramer 111
 Cruttenden 111
 Cuha 31
 Cuheyne 26
 Cumah b. Amroğullan 244
 Cureş 16
 Cuzeymetu'l-Ebraş 174
 Cûheyne 173
 Cûheyne Kabilesi 27
 Cündişapur 190
 Dahna 23
 Daru'n-Nedve 240, 243
 Dassaud 234, 235
 Demmer 71
 Derenbourag 114
 Dertyye 22
 Devâsir Kabilesi 30
 Deviyu'l-Heccâr 26
 Devs b. Sa'lebe 136
 Deyru Hind el-Kubra 222
 Deyru Hind es-Suğra 222
 Diadème 193
 Dimitriyos 66, 67
 Dimyanus 136
 Dineveri 13
 Diocletianus 190

- Diodor 65
 Diodoros Siculus 15
 Diverse 12
 Diyarbakır 79, 102
 Diyâru Rebla 177
 Drake 234
 Dulsan 12
 Dumate 16
 Dummetu'l-Cendel 16, 175, 195, 233
 Dussaud 13, 196, 201
 Eb Yede' Besi' 149
 Ebi Şâbânı 147
 Ebrehe 208
 Ebrehe b. es-Sabâh 137
 Ebû Dülef 87
 Ebû Ruğal 142
 Ebû Tahir Karmatî 21
 Ebu Ya'fur b. Alkame 207
 Ebû'l-Fıda 13
 Ebû'l-Hasan el-İclî 87, 88
 Eclesia (Beytu'l-Kulleys) 141
 Edom 62-65, 95, 98
 Edomlular 63, 73, 163
 Edvard Glaser 113, 114
 el-Ahmes 220
 el-Ahsâ 17, 19, 23, 26, 27, 32
 el-Ala 59, 119
 el-Cezîre 177, 203, 204, 220, 221
 el-Hân 104
 el-Harâ' 233
 el-Hârisu'r-Râiş 106
 el-Hufhuf 21
 el-Katif 21
 el-Kuleys 155
 el-Meârif 103
 el-Muşakkar 222
 el-Mutayyebûn 245
 el-Münzir 209, 211
 el-Ulâ 71, 233
 el-Ulâ İskendî 135
 el-Uzzâ 209,
 el-Yaşrah b. Yahûb 156
 Elisaros 69
 Emevîler 36
 en-Nufûd 16
 Enbâr 101, 198, 222, 225
 Enmâr 170, 171, 175, 176
 Enuşîrvan 176, 207, 208, 210, 214, 249
 er-Rekim 73, 74
 Erbâb 114
 Erdeşîr 101, 102, 200, 205
 Erotimos 67
 Es'ad Ebû Kereb 107, 108, 133
 es-Suhûl 103
 Esed 202, 203
 Esed b. Abduluzzaogulları 244
 Esedoğulları 245
 Esinodoros 80
 Etien Marc Quatremère 64
 Etiyopya 38, 96
 Eyle 71
 Eyyamu Arab 179
 Ezdoğulları 128
 Ezru' 16
 Ezruh 195, 196
 Ezvâ 125, 132
 F.C.Von Haven 110
 Fehm b. Ğanem 198
 Fenike 34, 91, 121
 Fenikelîler 37, 47, 49, 65, 91
 Fırat Nehri 36
 Fil Vakası 248, 249
 Filistin 32-34, 37, 48, 49, 62, 71, 77, 89, 91, 97, 163, 165, 172, 191, 195, 196, 251
 Filubater 70
 Firavun Hazinesi 73, 74
 Fityun es-Sa'lebi 256
 Forskal 111
 Frensel 12, 112

- Frumentos 136
 Frumentus Sâmeveh 135

 Gallienus 79, 80
 Gassâniler 175, 179, 185, 189, 191, 206, 209, 213, 220, 245
 Gassânî 188, 196
 Gassânoğulları 128
 Gazze 72, 163
 Glaser 13, 114, 116, 119, 128, 131, 146, 160, 161, 209

 Ğamdân 114
 Ğamer Zı Kinde 171
 Ğazvân Dağı 17
 Ğûr 16

 Habeşistan 33, 34, 38, 77, 91, 113, 115, 124, 129, 163
 Habeşliler 108
 Habîb b. Mesleme el-Fihri 199
 Hâbur 207
 Hacer 19
 Hadariler 109
 Hadramevt 16-18, 21, 23, 25, 26, 31, 39, 54, 59, 103, 105, 110, 113, 126, 128, 130, 132, 146, 149, 150, 153, 162
 Hadramevt Ümmeti 149
 Hadramevtliler (Chatramotitae) 116
 Hadramitae 18
 Hadrau Hicr 61
 Hâkûn Tabağ 91
 Hâl 47
 Halcani 55
 Halep 76
 Halévy 13, 112-117, 149, 155, 161, 235
 Halid b. Velid 22, 86, 195, 219
 Halife Me'mun 36
 Hama 90
 Hammer 12

 Hanmurabi Devleti 41-46, 65, 114, 120, 150
 Hani b. Mesud 215
 Hânûka 174, 176
 Hanzala b. Ebî Adrâ' 211
 Hanzala b. Safvân 59
 Hâr 47, 49
 Harâz 104
 Harb b. Umeyye 182
 Harb Kabilesi 26, 28, 30
 Harbu Ğubera' 182
 Haremu Belkis 154
 Hârim (Harim) 118
 Hâris b. Abdulmenâfoğulları 247
 Hâris b. Cebele 191, 193, 196, 208
 Hâris b. Fihroğulları 244
 Hâris el-Gassânî 230
 Hâris el-Kindi 210
 Hârisoğulları 245
 Has'am 175
 Hasân b. Tuba 108, 133
 Hâşim 247
 Hâşim b. Abdumenâf 245
 Hatsarmavet 18
 Havârın Kilisesi 194
 Havarnak 204, 205, 215, 216
 Havâzın 182
 Havrân 16, 59, 71, 76, 90, 119, 185, 187, 196, 201-203, 221, 233, 234

 Havta 30
 Havzen 104
 Hayber 16
 Hayrân 79, 80
 Hayta 91
 Hecer 177
 Heliopolis 47
 Hemdani 13
 Herakliyus 195
 Hercanus 68
 Heredot 15
 Herod Antipas 69

Hevâzın 179
 Heytem 26, 27
 Hıms 76, 81, 90
 Hısn-ı Ğurab 111, 139, 162
 Hıre 45, 76, 89, 101, 102, 172, 174, 191, 192, 194, 197-199, 201-205, 207, 209, 210, 212-222, 225, 230, 231
 Hicaz 17, 22, 34, 165, 184
 Hıcr 16, 21, 56, 57, 59, 69, 71, 179
 Hıksos 49, 50, 51
 Hıksoslar 37, 46, 51, 52, 90
 Hıksoslar Devleti 41
 Hımyer 105, 106, 109, 114, 119, 132, 151, 152, 203
 Hımyeriler 38, 59, 126, 109, 180, 184, 220
 Hımyeri Devleti 43
 Hındef 178
 Hındistan 18, 54, 83, 107, 110, 115
 Hıreliler 179
 Hırodis 80
 Hırsch 113
 Hışam el-Kelbi 101
 Hommel 114, 117
 Hubert 113
 Hubran 71
 Hudafe 21, 111
 Hudûr 104
 Hufa'am 147
 Hulda 70
 Hunûment 48
 Hüriler 62, 73
 Husiler 95
 Husrev Âbâd (Khorsabad) Kitabesi 93
 Hûşu'l-Nuhâvile 27
 Huveyle 16
 Huveytât 26, 27
 Huzaa 128
 Huzeyl 26, 29
 Huzeyme el-Ebraş 199

Hübel 58, 167, 237
 Hüsrev Enuşirvan 212, 225
 Hüsrev Pervîz 143, 144, 213, 215, 217, 218
 Hz. Ömer 16

 I. Abâbi 51
 I. Hâris 67, 71, 73
 I. İmrîu'l-Kays 201, 202, 216
 I. İmrîu'l-Kays b. Amr 207
 I. Justiyen 137
 I. Kubad 207
 I. Mâlik 69, 72
 I. Şapûr 79, 201
 I. Ubâde 68
 I. Yezdücerd 204, 205
 I. Sargon 42
 II. Abâbi 51
 II. Behram 201
 II. Claude 80
 II. İmrîu'l-Kays 204
 II. Justinien 193
 II. Münzir 206
 II. Numan 207
 II. Ptolémée Evergète 67
 II. Ribâl 70
 II. Sargon 93, 124
 II. Tiber 194
 II. Tiglat Palasar 92
 II. Ubâde 69, 72
 II. Uristasen 48
 III. Behram 203
 III. Hâris 68, 72
 III. Mâlik 70
 III. Münzir 208, 210
 III. Nu'man 213, 219
 III. Ramses 91, 163
 III. Şapûr 204
 III. Thoumôsis 91
 III. Ubâde 69
 IV. Behram 204
 IV. Hâris 69, 70, 71

IV. Münzir 211, 213

IV. Ramses 91

IV. Uristasen 48

Irak 19, 33-49, 54, 63, 76, 77, 83,
101, 107, 115, 121, 128,
129, 162, 165, 168, 173,
175, 176, 177, 184-186,
197, 198, 203, 207, 220,
221, 225, 236

Irak Sevadı 176

Irak-ı Arab 101, 107, 224

İbn Haldûn 13, 39

İbn Havkal 13

İbn Hurdazbih 13

İbn Kuteybe 13

İbn Sa'lebe et-Temimi 87

İbnu'l-Esir 13

İbnu'l-Hâris 26

İbrani 32, 40, 44

İbranice 36

İhsa 102

İl 45, 167

İlisbâs 138

İmparator Justinien 20

İmparatoriçe Théodora 20

İmrân 114

İmrîu'l-Kays 59, 193, 200, 203, 211,
227, 228-233

İmtân 71

İniyye 22

İran 48, 77, 83, 100-102, 108, 186,
191, 192

İrem 53, 54

İrnaniler 65

İsâf 248

İskenderiyanus 68

İskenderiye 53, 83, 152

İsmail b. Muhammed b. Hâlid 87

İsrailiyye Devleti 93

İstahri 13

İyâd 101, 170, 171, 175-177, 180,
199, 218, 219, 225

Jacques Baradée 192

James R. Wellested 111

Jean Malalas 191

Jean-Froçois Champollion 111

Jolisitae 61

Josephus 50, 51, 65

Julianus 152

Julius Olten 114

Justinien 191, 192, 208

Justinianus 86, 208

Justiyen 138, 152

Kadisiyye 219

Kahtaniler 38, 39, 104

Kalatu'z-Zerka' 196

Kamarân 21

Kârnâ (Kamna) 118

Karkısyâ 174, 199, 207

Karmatiller 22

Karn (Carnus) 110, 116

Kârnâ 119

Karnavû (Karnawou) 118

Karsisa 53

Karye 61

Kasru Âmlr 157

Kasru Belkis 154

Kasru Ğamdân 144, 155, 156

Kasru Menâr 196

Kasru Muşaab 157

Kasru Nâit 156

Kasru Reyde 157

Kasru Sırvâh 157

Kasru Ubayn 196

Kasru'l-Betl 157

Kasru'l-Ebyed 196

Kasru'l-Muşetta 196

Kasru'n-Nemâre 196

Kasru's-Saffa 196

Kasru's-Sûveyda 196

Kasru's-Şumûs 157

Kastel 196

Katâb Seddi 147

Katâbaniler 123

Katâbiler (Catabanîtes) 109, 116,
118

Katif 19, 32, 102

Kaukéan 21

Kaydâr 168

Kayl 115

Kays 58

Kays Aylan 178, 182

Kelb 175

Keldâni 37

Keldânice 36

Keldaniye 42, 46, 102

Kenaniler 37, 43, 49

Kerek 71

Kermuse 22

Keyhüsrev (Kirus) 100

Keykâvus (Cambys) 97, 100

Kıbtî 37

Kınesrin 174, 192

Kimî 47

Kinâne 182

Kinde 206, 211, 220, 224, 230, 232

Kısra Hüsrev Perviz 195

Kramer 12

Kudâ'a 101, 170, 173, 176, 180

Kudüs 77

Küfe 45, 197, 198, 218, 225, 226

Kunfuda Limanı 21

Kunfuda 30

Kureyş 182, 239, 247, 248

Kureyş el-Bitâh 238

Kureyş ez-Zevâhir 238

Kureyşliler 240

Kuriler (Gerraei) 109, 119, 123

Kusay b. Kilâb 238, 240-243, 246

Kusî 95, 96

Kusrev abâd Kitabesi 124

Kuveyt 21, 32

Labourt 216

Laenite 89

Lahın 207, 224

Lahmî 201, 221

Lahmiler 128, 174, 198, 209, 220

Lât 58, 167, 235

Leyânite 89

Lihyân 59

Lihyâniye 59

Litra 16

Lokmani 55

Luhayye 31

Lübnan 196

Ma'd b. Adnân 99

Macoraba 21

Mâdâ 71

Mahfed 114, 125, 144, 145, 150,
153, 156, 157

Mahlâf 103, 115, 125

Mahzûm b. Yakazaoğullar 244

Main 10, 92, 109, 110, 112, 233

Mainiye 109

Mainiler (Minaei) 116, 109

Mânisûn 50, 51

Marc Antonius 78

Mardin 102, 177

Markîzi 13

Mary 12

Maryaba 123

Maskat 19, 162

Maş'ar 61

Mât Arabî 36

Matrah 21

Mau's-Sema 89

Maurice 194

Maveraû'n-Nehr 107

Maviye 89

Me'rib 16, 103, 105, 111-113, 116,
123, 125, 129, 130, 147,
152-154, 157, 158, 160,
161, 173, 182

Me'rib Seddi 17, 128, 159, 160, 252

Meân 20

- Medâin 79, 82, 102, 79, 82, 165
 Medâinu's-Salih 56-59, 163
 Meder 157
 Medine 22, 25, 26, 28, 56, 173, 247, 252, 253, 256, 258
 Medine-i Münnevve 16, 17, 20, 21, 27
 Medyen 47
 Medyenliler 163
 Meğân 120
 Mehâ 111
 Mehra 134
 Mekke 25-29, 108, 116, 128, 141, 163, 165, 166, 168, 170, 171, 186, 217, 236, 237, 239, 240, 242, 243, 246, 248, 250
 Mekke-i Mûkerreme 17, 21
 Mekreb 118, 119, 126-128, 130
 Melik Eşref Kansugavri 22
 Melouhha 92
 Menât 167
 Menâzire 174, 179
 Menfis 49, 50
 Menût 58
 Mervân b. Muhammed 87
 Meskat 21
 Mesudi 13
 Mevâb 71, 174
 Mezhic 202, 203
 Mezopotamya 32, 33, 41, 42, 48, 80, 190
 Mezopotamyalılar 36
 Mısır 33, 37, 39, 41, 46-54, 63, 66, 69, 71, 72, 80, 81, 83, 88, 90, 92, 97, 100, 102, 107, 108, 110, 111, 115, 125, 129, 138, 153, 162, 163, 168, 173
 Mısırlılar 65
 Mihâyilis 110
 Mihre 17, 18
 Mina (Minael) 116, 128
 Mîrsafi 72
 Mîzvâd 118
 Moab 98
 Mordtmann 114
 Moundaros 193
 Mousran 92
 Mousri 92
 Mu'nak 61
 Mudar 170, 171, 176, 180, 181
 Mudayra 174
 Muğân 47
 Muğmas 142
 Muha 21
 Muhammed b. Hâcib 87, 88
 Muhârib b. Fihroğulları 245, 244
 Muir 12
 Mukella 21, 32
 Muller 13
 Mulûku'l-Mesamîne 145
 Musul 79, 175, 176, 177
 Mutayr 26, 28
 Müdrike 179
 Müller 114, 118, 147, 235
 Mûnafere 140
 Münzir 206
 Münzir b. Hâris 213
 Münzir b. İmrîu'l-Kays 216
 Münzir b. Mau's-Semâ 192
 Mûseylemetu'l-Kezzâb 22, 177
 Mûsned 121
 Nabiğa ez-Zübyani 195
 Nabopolassar 98
 Nahiyetu's-Serât 179
 Nâile 248
 Nâit 114
 Naram-Sin 42, 47, 120
 Naşk (Nashk) 118, 110
 Nebatî 37
 Nebatiler 66
 Nebatî Devleti 58, 68-73, 75

- Necd 16, 17, 19, 20, 22, 25, 28, 30,
 34, 60, 165, 170-172, 177,
 179, 223, 224
 Necd-i Ârız 21
 Necd-i Hicaz 21
 Necran 21, 202, 69, 112, 171, 196,
 203, 233
 Necran Ka'be'si 136
 Necran Mezarı 136
 Nehâvile 26
 Nemâre 76, 201, 221
 Nemîr 177
 Nersi 203
 Nesr 45
 Nevfel 245
 Nebuhr 110, 111
 Nihâvent 219
 Ninova 98, 100
 Nisva 21
 Nişân (Nechan) 118
 Nizâr 170, 180, 202, 203
 Noldeke 188-191, 194
 Nonnosus 208
 Nonos 231, 232
 Nu'man b. Münzir 195
 Nu'manu'l-A'ver 204
 Nube 91, 173
 Nubyeliler 90
 Nuhâvile 27, 28
 Numan b. Münzir 206, 210
 Nusaybîn 177, 192
 Nuşîrvân 191, 192

 Oaditae 89
 Odenat 79
 Oiten 234
 Oppenheim 234
 Osman el-Mudâyiki 17
 Osmanlı Devleti 19
 Otto Weber 117

 Palmîr 76
 Pavlos 70

 Perîm 111
 Periblus 109
 Petra 16, 20, 44, 58, 62-65, 68, 70,
 72-74, 77, 78, 83, 89, 98,
 103, 116, 163, 174, 191
 Petra Nebatileri 65
 Phil Hélène 68, 72
 Phylarch 175, 191
 Plinius 163
 Plinius 15, 18, 109, 116, 146, 153,
 163
 Pompelus 68, 90
 Procope 170, 210, 231
 Ptah 46
 Ptolémée Philométor 67

 Rabbath Amman 68
 Rebia 170, 171, 176-178, 180, 181
 Rak'a (Callinicum) 208
 Rakkâş 199
 Re'su'l-Ayn 177
 Rebia 224
 Rehâ 90
 Reinhart Pieter Dozy 12
 René Dussaud 117
 Ress 22, 59
 Reydân 126, 129, 130, 135
 Rhamanitae 69
 Ridâfet 217
 Ritter 133
 Riyad 22, 30, 32
 Riyâm 114
 Roma 81
 Rubân 172
 Ruda' 103
 Rudâfe 216
 Rustak 21
 Ruvsân 114

 Sa'b 107
 Sablum 42
 Sacarous 68

- Safa 119
 Safeviye 59
 Sair 62
 Saide 17
 Saint-Catherine 20
 Sakanitae 89
 Sakif 17, 26, 29
 Salhud 71
 Salitis 50
 Sâmertiye 93, 94
 Sameyda 53
 Samsu-Ditana 42
 Samsu-iluna 42
 Sârnû Abî 42, 44
 Samûel b. Adîyy 193
 San'a 17, 21, 31, 111, 112, 116,
 141, 144, 152, 156, 158
 Saracin 89
 Sargani Sari 36
 Sargon 36, 47, 56, 93, 95
 Sarhu'l-Ğedir 196
 Sâsâniler 101
 Satrûn 101
 Sebe 16, 105, 118, 151, 162, 184
 Sebellar (Sabael) 109, 116, 233
 Sebeiye 109
 Seddu Me'rib 158
 Seddu'l-Arim 158
 Sedir 205
 Sédillot 12
 Sehm Ali Yenûf 159
 Sehm b. Arnroğulları 244
 Sekânit 89
 Selefkiye 67, 68, 78, 86
 Seleucide 67, 68, 78
 Selhin 114
 Selhin Sarayı 154
 Semârîni 89
 Semava 19
 Semerkant 107
 Semûd 39
 Senâharib 94, 95
 Sengar 91
 Senhât 48
 Septime Seve 78
 Serâsin 89, 90
 Serâsinler 89, 92
 Serât 16, 19
 Serevât 171, 175
 Setoue 163
 Seyf Zî Yezen 143, 144, 158
 Sıdkıya 63
 Sin 45
 Sicilyalı Diyodore 71, 236
 Sıla' 73
 Sin-muballit 42
 Sina Dağı 32
 Sina Yarımadası 20
 Sincar 177
 Sinsharishkoun 98
 Sirvâh 114, 125, 129
 Sitmiya 80
 Siverek 177
 Sohrâb 213
 Sokodra Adası 18
 Somali 115, 163
 Spenger 12, 147
 Strabon 15, 69, 72, 109, 115, 119,
 150, 152, 153
 Sudan 37
 Suhâr 21
 Suleyh 172, 173
 Sumu-abum 42
 Sumu-la-el 42
 Sunûn 101
 Suriye 20, 32, 33, 35-37, 39, 41, 46,
 49, 54, 67, 68, 71, 76, 77,
 79, 80, 81, 86, 89-92, 95,
 115, 128, 129, 162, 163,
 165, 168, 172, 174, 176,
 184, 185, 187, 192, 195-
 197, 202, 206-209, 220,
 238, 245-247, 251, 253
 Suud b. Abdulaziz 22

- Suveyk 26
 Sümer 42
 Sümerler 35
 Süryani 37, 44
 Süryanice 36

 Şahr Şaylân 147
 Şahr Yâğûl Yuhercib 147
 Şakıla 70
 Şalati 49
 Şam 56, 76, 90, 162
 Şam Badiyesi 19
 Şapûr 102, 200
 Şapûr b. Erdeşir 101, 175
 Şapûr Zül-Ektâf 101, 190, 203
 Şâsû 47, 48, 124
 Şâsûlar 41, 47-51, 91, 120
 Şecer Yâğûl 147
 Şemer Beldesi 107
 Şemer Yaruş (Chamir Youhair'ich)
 107, 130, 133, 203
 Şemerkend 107
 Şemer Kabilesi 30
 Şems 235
 Şemsu Eyluna 44
 Şibâm 21, 114
 Şihr 17, 21, 32, 54, 103, 104
 Şuara 22
 Şubek 71
 Şubve 103, 110, 116, 147, 149, 152,
 153
 Şumûs 61

 Taberi 13
 Tâbiha 179
 Tâbüya 98
 Tağlib 177, 178, 218, 225
 Taharka (Tirhakah) 95
 Taif 17, 25, 29, 31, 142, 179
 Talz 21
 Tarajan 70, 71
 Tasim 39

 Taşlık Arabistan 16
 Tay 211, 217
 Teb 49
 Tebabla 126
 Tebük 21, 175
 Tedmur 44, 72, 192, 196, 199, 209,
 249
 Telfem 114, 157
 Temen 22
 Temim 179, 212, 218
 Tenüh 101, 172, 173, 198, 204, 221
 Teofaus 152
 Terim 21
 Teşr 47
 Teym b. Murreoğulları 244
 Teyma 16, 21, 52, 56, 173, 193, 229
 Teymoğulları 245
 Teymu'l-Lât 80, 172
 Tezid 172
 Thamudeni 57
 Thanoit 173
 Théodore 113, 192
 Theophanes 138, 191
 Tibére 193
 Tiberiuos 69, 70
 Tidre 193
 Tihâme 16, 19, 23, 53, 134, 165,
 175, 178, 179, 188
 Tikrit 175, 176
 Tomas Arnaud 114
 Troglodytes 62
 Tubba 60
 Turaniler 35
 Turu Sina 33

 Ubâd 221
 Ubâde 101
 Uhdut 136
 Ulrich Seetzen 111
 Umde 58
 Umman 16-18, 21, 25, 54, 103, 162,
 184, 196

Ummaniler (Omanitae) 109

Umuru 36, 44

Umuru Samileri 46

Uneyze 22

Urâne 16

Urduvâniler 65

Uristasenle 48

Uteybe Kabilesi 29

Uzeyne 79, 82, 86, 87

Uzeyne b. Semeyda 199

Uzzâ 167

Vadiu Dûğen 31

Vadiu Ezine 154

Vadiu İbn Râşid 32

Vadiu Leyser 31

Vadiu Musa 72, 73

Vadiu Veybe 30

Vâdiu'd-Devâsir 30

Vadiu'l-Akabe 20

Vadiu'l-Arîş 97

Vadiu'l-Fatıma 26

Vadiu'l-Kenûne 30

Vadiu'l-Kura 56, 71, 119, 172, 175,
233

Vadiu'l-Mekteb 71

Vadiu'l-Yemûn 26

Vadiyu'l-Mukattab 20

Valens 89

Valêrian 79

Vârâil Şâyân Yuhan'am 147

Vecc 17

Vehbu'l-Lât 80, 82, 84

Vittellius 69, 70

Vlancer 113

Von Haven 111

Wair 12

Wellested 139

Welsted 18

Winckler 117

Wûstenfeld 12

Xadramotital 54

Ya'rub b. Kahtân 104

Yahuda Devleti 93

Yahudi 37

Yakubi 13

Yakut el-Hamevi 13

Yas'amer Beyin 159

Yatil (Uathyl) 118

Yebas Vadisi 31

Yede' Eb Yâğûl 147

Yede' Eb Zebyân 147

Yemâme 17, 60-62, 97, 102, 148,
157, 177, 179, 181, 184,
222

Yemen 16-18, 21, 23, 25, 34, 54, 56,
59, 60, 72, 77, 103, 104,
106, 108, 109, 111-117,
119-128, 133-135, 137, 144,
146, 150, 152, 153, 155,
158, 162, 164-168, 175,
182, 184, 198, 201, 208,
220, 223, 227, 229, 236,
246, 248, 252

Yenbu' 163, 173

Yenbu'u'l-Bahr 22, 26-28

Yenbu'u'n-Nahl 26, 27

Yesrib 17, 21, 52, 53, 108, 128, 163,
173, 186, 247, 249, 251,
252, 256

Yesu' 45

Yevâhim 63

Yevmu Rahrahân 205

Yevmû's-Sulân 180

Yezid b. Abdulmelik 74

Yezid b. Muaviye 28

Zamarini 89

Zatu'l-İrk 171

Zemer Ala 147

Zenbe 30

Zenubiya 79, 81-84, 86, 87, 199

- Zeydâyl 67
 Zeyn Ahî İrba 94
 Zî Kâr 102
 Zî Ruayn 103
 Zibâl 68
 Zila 134, 135
 Zkomos 175
 Zû Askelân 145
 Zû Cerfez 145
 Zû Gamdân 145
 Zû Halil 145
 Zû İmrân 145
 Zû Merâsîd 145
 Zû Muğâr 145
 Zû Nuvâs 136, 138, 208
 Zû Sîrvâh 145
 Zû Su'lebân 145
 Zû Şecer 145
 Zû Tuba' 145
 Zû Yezên 145
 Zû'l-Kıla' 145
 Zû'l-Kunâs 145
 Zû's-Şa'beyn 145
 Zu's-Şîra 58, 235
 Zû't-Ticân 145
 Zubyan 182
 Zufâr 16, 21, 32, 110, 114, 129,
 130, 152, 160, 162
 Zufâriler (Sappharitae) 109
 Zufer 111
 Zuffâr 126
 Zuraiyye 26, 49, 68, 90
 Zû Ceden 106, 108, 137, 145
 Zû'l-Ektaf 102
 Zû'l-Karneyn 107
 Zûheyr b. Kays 205
 Zühre b. Kılâboğulları 244
 Zühreoğulları 245
 Zûmâr 104, 170, 176, 177, 179,
 186, 187

M. Şemsettin GÜNTAY

İslâm Öncesi Arap Tarihi

Milletlerin toplumsal gelişimleri, fikrî uyanışları üzerinde tarihin eğitici etkilerinin inkârı mümkün değildir. Fakat tarih sadece bu yönüyle önemli değildir. İnsanlığın sel gibi akan kaderinin cereyan şeklini ve gel gitlerini izah etmesi açısından en çok ilgilendiğimiz alandır. Bundan başka bir milletin tarihi, o milletin dinî, toplumsal, edebî, mitolojik, kültürel... bütün varlığının sonsuz bir hazinesidir. Bir milletin tarihini kaldırırsanız, o milletin mazisini gömmüş, geleceğini karanlık içerisinde bırakmış olursunuz!.. Çünkü içinde yaşadığımız anı kurtaran olağanüstü olaylar, geleceği aydınlatan ışık demetleri, yaşam bahşeden güç ve ışığı geçmişin derinliklerinden alırlar.

Tarih, dinî heyecanın, milli azim ve iradenin nurlu kaynağıdır. Bu kaynaktan içmeyi ihmal etmeyen millet, ab-ı hayat kaynağına ulaşmış, ebedi zindelik tilsimini bulmuş sayılır. Aksine tarihini ihmal eden bir kavim de, mazisini ne kadar karanlık bırakmış ise, geleceğini de o kadar karanlık kalmaya mahkûm etmiş demektir. Karanlıklar içerisinde ilerleme ve tekamül yolları bulunabileceğine ihtimal verilebilir mi?

